

Արայ Գեղեցիկ

Համեմատական-Քննական
Ուսումնասիրություն

Գրեց Դոկտ. Հ. Աղեքսանյան Վ.
Մատիկեան

Մխիթարեան Տպարան

Վիեննա 1930

Solar Anamnesis Edition

Attribution-ShareAlike 4.0 International

Բովանդակության աղյուսակ

1	Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին	17
1.1	Գրական աւանդութիւն	17
1.2	Ժողովրդական աւանդութիւն	35
1.3	Շամիրամ	79
1.4	Արալէզները	169
2	Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին Եւ Համեմատութիւններ	266
2.1	Արայ Գեղեցիկի Համապատասխան առասպելներ	266

2.2

Արայ Գեղեցիկ յոյն
մատենագրութեան
մէջ 378

2.3

Արայ անունը եւ իր
ծագումը 467

Յառաջաբան

Ներկայ Ուսումնասիրությունս, որ 1923-ին ի վեր «Հանդիսի» մէջ պարբերաբար հրատարակուեցաւ, ցաւալի է, որ ինծմէ անկախ պատճառներով հազիւ այսօր կրնամ հրապարակ հանել: Թէեւ յապաղմամբս գործը իր միութենէն ոչինչ տուած է, սակայն գժբանտաբար նոյնը չէ կարելի հաստատել նաեւ տպագրական թերթերուն թուղթին միօրինակութեան նկատմամբ, որոնց իւրաքանչիւրը կարծես պաշտօնը ստանձնած ըլլար Աւստրիոյ տնտեսական տագնապին դրոշմը կրելու իրենց ճակտին: Տպագրական ուղղելիքներու ատանձին ցանկ մը կաղմել հարկ չեմ տեսներ. միայն մտադիր կ'ընեմ որ տպագրական 12^{րդ} թերթը մամլոյ տակ գնելու միջոցին սխալմամբ տողերու ետեւաւորութիւն տեղի ունեցած ըլլալուն՝ էջ 179-180 իմաստի բաւական մեծ խանգարում մտած է. «Հանդիսի» մէջ արդէն անգամ մը ուղիղ տպուած նախնականը ստանալու համար պէտք է էջ 179-ի կերպին տողը յաջորդ էջին 5^{րդ} տողէն կերպը գետեղել. յետոյ էջ 6ի «Պղատոմէնի քով»ը կարդալու է «Պղատոմնի քով»:

Հոս պատշաճ կը համարիմ յիշատակել երկու գործեր, որոնք ուսումնասիրութեանս ընթացքին անմատչելի

մնացին ինձի. մին է Արարատ Ամսագիր, էջմիածին 1918, ուր Լ. Մելիքսէթ Բեկեան Արաղէզներու Հայող «Մի՛ քանի խօսք Առլեզի պաշտամունքի մասին» անունով յօդուած մը հրատարակած է. իսկ միւսն է Dr. Bleichsteiner, Kaukasische Forschungen, 1. Teil, Georgische und Mingrelische Texte, Wien 1919: Առաջնոյն մէջ Մելիքսէթ Բեկեան կը խօսի Արեւազներու «Ալըշկինդր» շնաստուածներու մասին եւ գրոյց մըն ալ կը հրատարակէ, ուր իբր հերոս կը ներկայանայ Ասլան, որ «բոլոր դեւերը կը սպաննէր. «Օր մը գողունի կերպով մօտեցան եւ կապիցին մետաքսէ ծապաւէններով եւ կուրացընելով՝ սպաննեցին նրան եւ ձգեցին խորը ջրհոր փոսի մէջ: Երբ նրա շները վերադարձան, փնտռեցին իրենց տիրոջը, բայց չկարողացան հանել ջրհորից: Շները երեք օր երեք գիշեր լիզում էին Ասլանին, որի վերադարձին ե՛ւ կեանքը ե՛ւ տեսողութիւնը.» անդ 125-126: Այս հետաքրքրական գրոյցին նման նիւթով կը գրադի նաեւ Dr. Bleichsteinerի թարգմանութեան հրատարակած «Երկու եղբայրներ» անունով վրական գրոյցը, որ սակայն աւելի սերտ աղբրի մէջ կ'երևայ ուսումնասիրութեանս էջ 32-40 ներկայացուած Փոյր եւ եղբայր գրոյցին հետ: Dr. Bleichsteinerի գործը երբ ձեռքս անցաւ, իմ հրատարակածս

արդէն տպուած էր: Զրոյցը երկու մասի կը բաժնուի, որուն երկրորդ մասը յաւելուած է իմ կարծիքովս: Առաջին մասն է բուն հետաքրքրականը, որ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Այրի մը որդի մ'ունէր, որ որսի ժամանակ տեսնելով որ գոմէշ մը եւ անոր ձագը վազրէ մը դիշատուելու վրայ են, կը յարձափի եւ վազրը կը սպաննէ: Գոմէշը ասոր վրայ շնորհակալ կ'ըլլայ տղուն եւ իբր վարձք իր ձագը կու տայ անոր Քիչ ատենէն տղան կը տեսնէ, որ փոքրիկ գոմէշը հրաշալիք մըն է ահագին ուժով եւ ամէն բանի կարող: Անոր վրայ նստած օդոյ վրայէն թռչելով կու գայ կը հասնի մինչեւ ծով մը, զոր վ'անցնի ու գետնու թագաւորութեան տէր վ'ըլլայ: Բայց իր սխալովը գոմէշը ծովէն ելած վիշապաձգէ մը կը սպաննուի, որ վերջին շունչը չտուած՝ հերոսին կը հրամայէ, որ իր միօր ուտէ, որպէս զի անով իր ոյժը ստանայ եւ ոսկրներն թաղէ, որոնցմէ երկու շնինքը յառաջ կու գան:

Յետոյ կ'երթայ մայրը կը բերէ, որ վիշապաձգէն խաբուելով՝ տղան սպաննել կ'ուզէ: Իմ հրատարակած զրոյցիս պէս հոս ալ հերոսին կեանքին դարանակալը (հոս մայրը) երեք անգամ հիւանդ կը ձեւանայ եւ առողջանալու համար տղան դժուարին ձեռնարկութիւններու կը մղէ, որոնք ի հարկէ իմ հրատարակածէս քիչ մը տարբեր են:

Առաջին անգամուն մայր խոզ մը կ'ուզէ, երկրորդին՝ սիրամարգ մը եւ եռորդին՝ անմահութեան աղբիւրէն ջուր: Միայն վերջնոյս առթիւ հերոսը Մցիս-Ունախալի (=արեւէն չտեսնուած) աղջկան կը հանդիպի, որ զինքն կը զուշացընէ, բայց նա միտ չի դնել. ասոր վրայ աղջիկը կախարդական գաւազան մը կու տայ իրեն, որով լեռը երկուքի կը ճեղքէ եւ անմահութեան ջուրէ կ'առնու, բայց անկից դառնալու միջոցին՝ շնիկները փակուած կը մնան: Մայրը ճարահատ տղուն ոյժը փորձել կ'ուզէ՝ չղթալով մը ձեռքերը կապելով, երբ չորսորդ անգամուն տղան չորեքստիկ չղթան ալ չի՝ կրնար խզել, հոն առանձին տեղ մը պահուելու միջոցով զուրս ցատկելով զինքն սպաննել կ'ուզէ, բայց նոյն միջոցին շնիկներն կու գան եւ իրենց տէրը չղթաներէն կ'ազատեն եւ վիշապը պատառ պատառ կ'ընեն: Երկու գրոյցներուն համեմատական նմանութիւնները այնչափ զգալի են եւ յայտնի, որ այս մասին մանրամասնութիւններու իջնալ աւելորդ կը նկատեմ եւ յառաջարանի մը սահմանէն ալ դուրս:

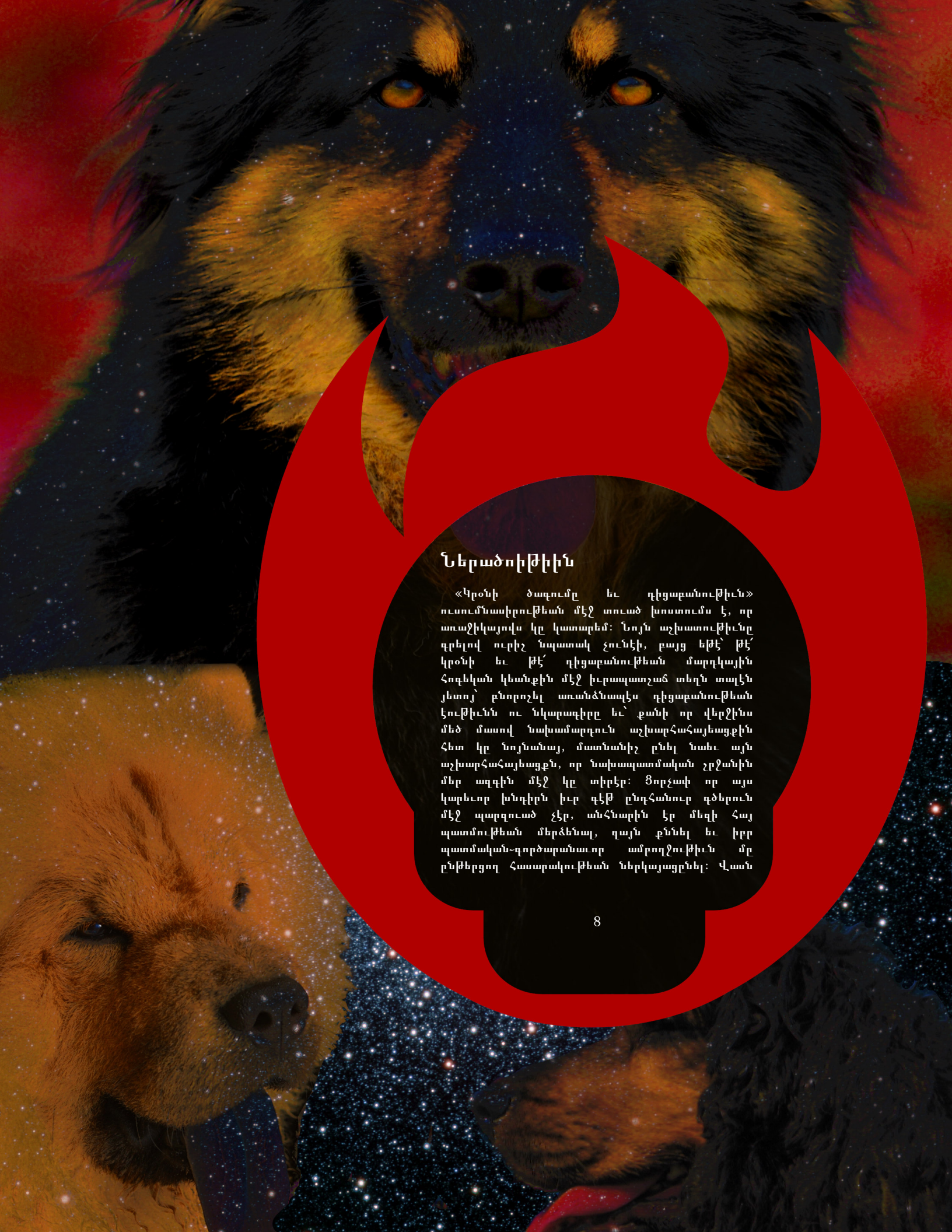
Գործին ամբողջութեան համար եղած այս երկու փոքրիկ յաւելումներուն կը կցեմ նաեւ ուրիշ կէտ մը, որ ըստ ինքեան իմ մտադրութենէս վրիպած փոքրիկ սխալանք մըն է. այսինքն՝ էջ 233ին «Աստիսի առապելէն

յայտնի կ'երևայ, որ նաև Կիւրեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ» խօսքը իր այս ընդհանուր եւ բացասական իմաստով ճիշտ չէ, վասն զի՝ ինչպէս յետոյ մտադիր եղայ ուրիշ տարբերակի մը համաձայն (Arnobius, 5. 14) դիցուհին անդամը ոչ միայն կը գտնէ, այլ եւ առանձին արարողութեամբ ալ կը թաղէ: Թէեւ գիտնականներէն շատերը ինչ ինչ տեսակէտներով Առնորիոսի գիցարանական տեղեկութիւններուն ընդհանրապէս կասկածով կը մերձենան, բայց՝ որչափ կ'երևայ, իր ըսածները գէթ ինչ ինչ քաղաքներու համար որոշ հիմ մ'ունին:

«Նիւթերու եւ անուաներու ցանկ ին մէջ առնուած են ինչ որ գիցարանօրէն նշանակութիւն մ'ունի ուրիշ կարգի նիւթերէ միայն կարելորները:»

Հեղինակը

Ներածութիւն

«Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» ուսումնասիրութեան մէջ տուած խոստումն է, որ առաջիկայովս կը կատարեմ: Նոյն աշխատութիւնը գրելով ուրիշ նպատակ չունէի, բայց եթէ՝ թէ՛ կրօնի եւ թէ՛ դիցաբանութեան մարդկային հոգեկան կեանքին մէջ իւրապատշաճ տեղն տալէն յետոյ՝ բնորոշել առանձնապէս դիցաբանութեան էութիւնն ու նկարագիրը եւ՝ քանի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդուն աշխարհաճայեացքին հետ կը նոյնանայ, մատնանիշ ընել նաեւ այն աշխարհաճայեացքն, որ նախապատմական շրջանին մեր ազգին մէջ կը տիրէր: Յորչափ որ այս կարեւոր խնդիրն իւր գէթ ընդհանուր գծերուն մէջ պարզուած չէր, անհնարին էր մեզի հայ պատմութեան մերձենալ, զայն քննել եւ իբր պատմական-գործարանաւոր ամբողջութիւն մը ընթերցող հասարակութեան ներկայացընել: Վասն

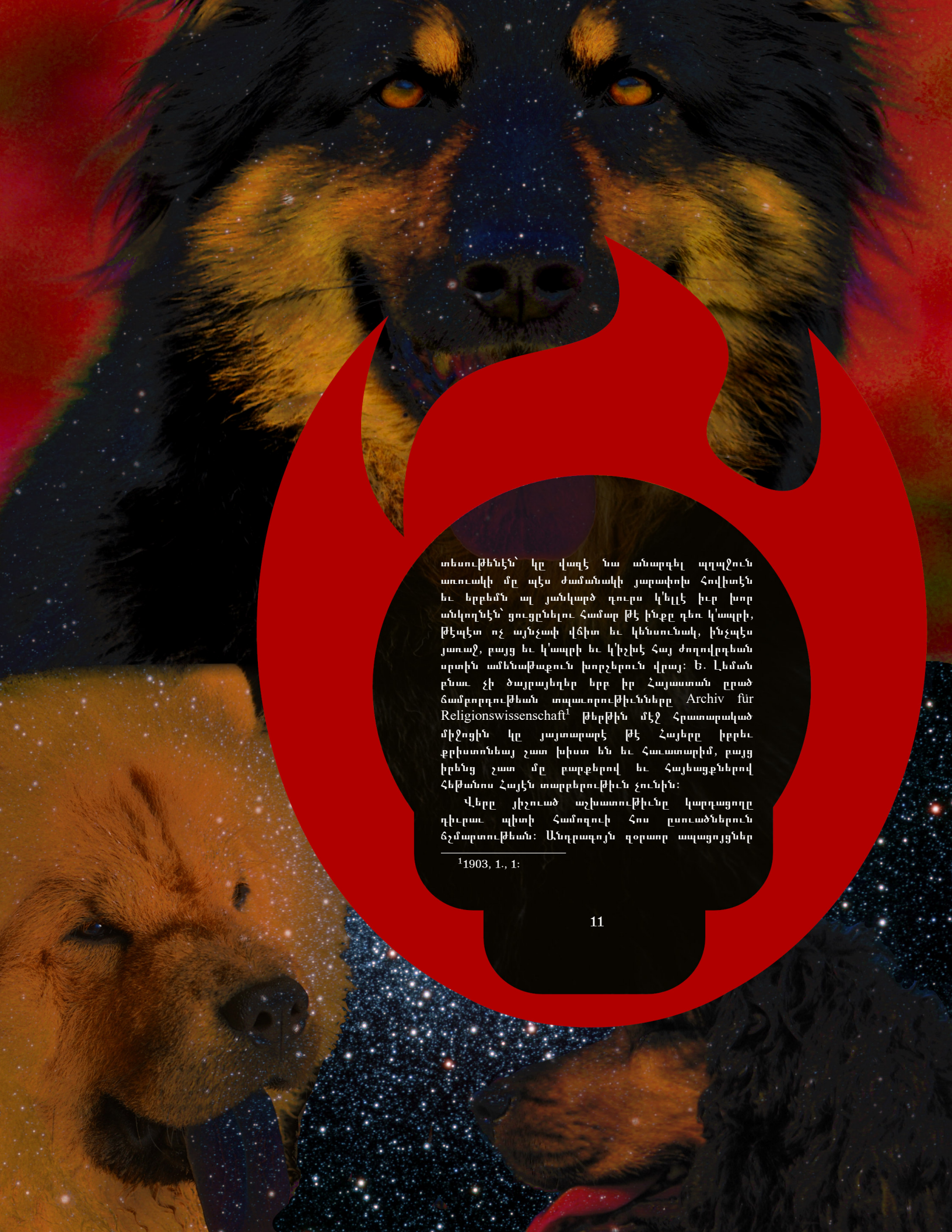

զի ամէն ազգային պատմութիւն դիցաբանական աշխարհահայեացքով մը սկսած է. հետեւաբար մեր անցեալն ալ իր կեանքի բազմապիսի եւ բազմերանգ թելերովը պէտք է որ երթայ ամփոփուի դիցաբանական շրջանի մը վրայ: Հոն առաջին անգամ հայ մտքին արեգակը կը ծագի եւ հայ հոգին աղբիւրի մը պէս դուրս կը ժայթքէ մարդկութեան խորքէն:

Այս կէտը հայ պատմաբանի մը մտադրութենէն երբեք վրիպելու չէ. մեր պատմութեան գորգեան հանգոյցը հոս է. Աղեքսանդր Մեծին պէս հանգոյցը կտրելով՝ այսինքն հայ դիցաբանութիւնն ըստ մասին անմշակ մէկ կողմ նետելով՝ պատմութիւն գրողները մեզի գեղեցիկ մարմին մը կը ներկայացընեն առանց գլխու եւ առանց գլխու մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով չափ անճանաչելի է: Անոր համար ալ մեր առասպելական երբեմնի վեհ դէմքերը կը ներկայացուին առ հասարակ կամ որպէս բոլորովին անգոյն եւ

կենսագուրկ կմախքներ եւ կամ մէյմէկ անիմաստ
ցնորքներ, որոնք հայ դիցաբանական հորիզոնն
իրենց առեղծուածային բնոյթով լուսաւորելէ աւելի
կը մթաղնեն: Ժողովրդական ամենահին բայց եւ
կենսունակ կեանքն է զանոնք ծնողն եւ անոնց
սկզբնապատճառը. նախ այն խորհրդալիւր կեանքին
լեզուն հասկընալու ենք. այլազգ դժուարին է
ըմբռնել ոչ միայն ինչ որ ազգային եւ օտար
մատենագրութիւնը հայ դիցաբանութեան մասին
մեզի կ'աւանդէ, այլ եւ տեսակէտով մը պիտի մնան
մեզի համար անլուծանելի շատ մը պատմական
հարցեր եւ այն՝ երբեմն նաեւ շատ կարեւոր հարցեր:
Հարկ կա՞յ յիշեցընելու թէ այն առասպելներ
ծնանող եւ կերտող նախապատմութեան հին կեանքը
տակաւին բոլորովին մարած չէ. դարերով շարունակ
ազդած է նա մեր մշակոյթին վրայ եւ այսօր իսկ
անոր ազդեցութիւնը կարծուածէն աւելի մեծ է:
Քաղաքակրթութեան տերեւներով եւ դալարագեղ
կանանչութեամբ ծածկուած մարդկային սովորական

տեսութենէն՝ կը վազէ նա անարգել պղպշուն
առուակի մը պէս ժամանակի յարափոխ հովիտէն
եւ երբեմն ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իւր խոր
անկողնէն՝ ցուցնելու համար թէ ինքը դեռ կ'ապրի,
թէպէտ ոչ այնչափ վճիտ եւ կենսունակ, ինչպէս
յառաջ, բայց եւ կ'ապրի եւ կ'իշխէ հայ ժողովրդեան
սրտին ամենաթաքուն խորշերուն վրայ: Ե. Լեման
բնաւ չի ծայրայեղեր երբ իր Հայաստան ըրած
ճամբորդութեան տպագրութիւնները Archiv für
Religionswissenschaft¹ թերթին մէջ հրատարակած
միջոցին կը յայտարարէ թէ Հայերը իբրեւ
քրիստոնեայ շատ խիստ են եւ հաւատարիմ, բայց
իրենց շատ մը բարքերով եւ հայեացքներով
հեթանոս Հայէն տարբերութիւն չունին:

Վերը յիշուած աշխատութիւնը կարգացողը
գիւրաւ պիտի համոզուի հոս ըսուածներուն
ճշմարտութեան: Անդրազոյն զօրաւոր ապացոյցներ

¹1903, 1., 1:

պիտի մատակարարէ նաեւ առաջիկայ
ուսումնասիրութիւնս, որ առաջնոյն բնական
մէկ հետեւութիւնն է: Արայ Գեղեցիկը մեր
գիցաբանական շրջանին ամենակարկառուն
դէմքերէն մէկն է որ իր քնքոյշ եւ հմայիչ
պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով դուրս կը
ցայտեցընէ Հայուն խրոխտ բայց եւ մաքուր
եւ ազնիւ հոգին: Այս առասպելական դէմքն
իբրեւ ճշմարիտ բախտակից մը Հայուն բախտին
ընկերացած է հաւատարմօրէն անոր քայլերուն
ուր որ ալ գացած է նա. ինքն ալ ձգած է անոր
հետ իր հին հայրենիքը, շրջած է դարերով
երկրէ երկիր մինչեւ այն վայրկեանը, երբ մեր
նախնիներն իրենց շրջուն կեանքին վերջ գնելով
տեղափոխուեցան վերջնականապէս հնութեան
ամենանշանաւոր գետերուն՝ Եփրատի եւ Տիգրիսի
կեանք տուող մայր երկրին վրայ, գրաւուելով անոր
բիւրազգի աղբիւրներով ոռոգուած կանանչազարդ
ծաղկապսակ հովիտներէն եւ չքնաղ գեղեցկութեամբ

պճնուած երկնաբերձ հսկայ լեռներէն, որոնք
օտար ասպատակութիւններու պահուն կրնային
իրենց ամուր ասպատանարանի դեր ալ կատարել:
Արայ Գեղեցիկն ուսումնասիրել կը նշանակէ
հայ ազգին ծագման մթին դարերը թեւակոխել
եւ քննել: Եւ ի՞նչ դարմանք, եթէ Հայուն հետ
նաեւ առասպելս մեծամեծ փոփոխութիւններու
ենթարկուած է դարերու ընթացքին, այն աստիճանի
որ շատ մը գիտնականներ մինչեւ անգամ անոր
հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին եւ կամ
ըստ մասին ուրացան եւ ասորական ապրանք մը
նկատեցին:² Հայերն ալ երբեմն սեմական՝ ոմանցմէ
ալ տուրանեան նկատուեցան իրենց մարդաստանական
կազմին ինչ ինչ յատկութիւններուն պատճառաւ:

²Եր. Տէր-Մինասեան. Բաբելոն եւ Սուրբ գիրք,
Յանելուած Գիւղամեշի վեպը, Վաղարշապատ, 1908. —
Բաամաջեան. Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, էջ
81-82. — Նաեւ՝ Համեմատական հետազոտութիւն մեր
Յարալիզայ եւ Բաբելացւոց Մերովզաքի, վենետիկ 1898:

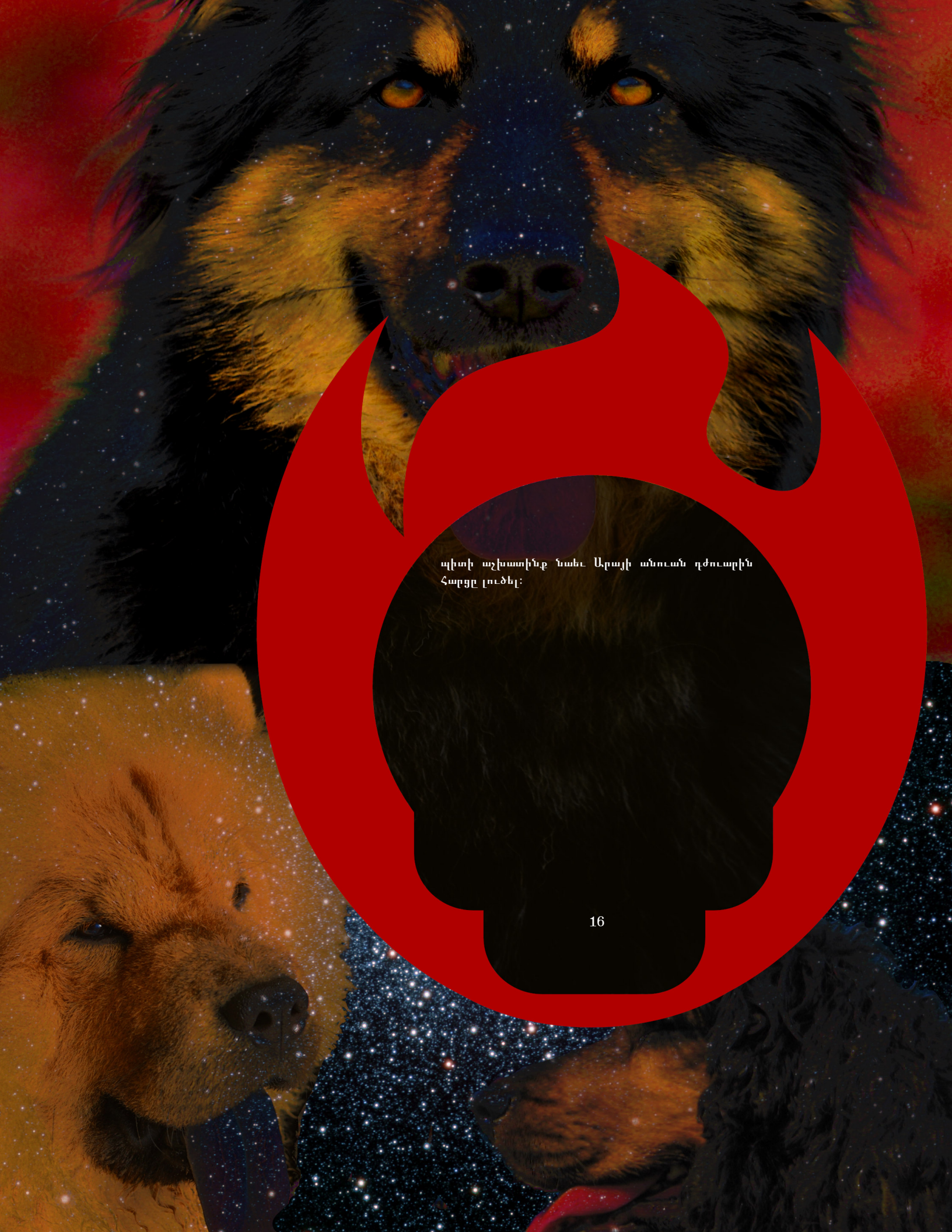

Սակայն քննութիւնը հոս շուտով մթութեան վարագոյրը վերցուց եւ ճշմարտութիւնն երեւան բերաւ: Կը յուսանք թէ Արայի առասպելն ալ, որ մեր դիցաբանութեան բեկորներուն ամէնէն ազնիւ գոհարն է կրնանք ըսել, ուրիշ բախտի պիտի չարժանանայ: Գրութեանս նպատակն է անոր հայկական նկարագիրն ոչ միայն փրկել, այլ աւելի եւս յառաջ երթալով փորձել ցուցնելու թէ առասպելս իր ամենանախնական ձեւին մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ եւ հետեւաբար՝ հնդեւրոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խմբին հասարակաց աշխարհահայեացքին մէկ մասը կը կազմէր:

Մեր անմիջական գործը պիտի ըլլայ նախ եւ յառաջ Արայի մասին եղած ազգային գրական աւանդութիւնը քննութեան բովէ անցնել, գտել, մաքրել ինչ որ յաւելուած է մատենագիրներու կողմանէ եւ իրեն չի վերաբերիր մէկ խօսքով մատնացոյց ընել գէթ աղօտ կերպով այն առասպելն,

որ Դ-երդ դարերու հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն գլխաւոր առարկաներէն մէկն էր եւ զինքն կարծուածէն աւելի կը զբաղցընէր: Սակայն հայ առասպելագիտութեան քիչ թէ չատ ծանօթ գիտնականի մը համար պարզ է թէ Արայի կնճոռտ խնդրոյն համար ազգային աղբիւրներն անբաւական են. անոր բանալին մեզի բուն իսկ համեմատական քննութիւնը պիտի ընձեռէ, որուն մէջ պիտի աշխատինք համեմատական նոյնօրինակ առասպելներով լուսաւորել ինչ որ ազգային աղբիւրները մթին կը թողուն, ամբողջացընել պակասը եւ հետեւիլ պատմական այն յառաջատուութիւններուն, որոնցմէ անցած է Արայ Գեղեցիկը մինչեւ որ Երդ դարուն իր վերջնական կերպարանքն ստացաւ: Այս համեմատական քննութեան պիտի յաջորդէ աւելի մասնական եւ այն չափ չահագորդուական հարց մը, այսինքն՝ Արայ Գեղեցիկը Պղատոմէնի քով. ամէնուն պակար պիտի կազմէ հետահայեաց ակնարկ մը ամբողջին վրայ, ուր

պիտի աշխատինք նաեւ Արայի անուան դժուարին
հարցը լուծել:

1 Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին

1.1 Գրական աւանդութիւն

Արայի աւանդակէպին վրայ խօսող երեք գլխաւոր աղբիւր ունինք՝ Անանուն, Եգնիկ եւ խորենացի, որոնց մէջէն կարելորագոյնն առանց տարակուսի Անանունն է. այն խորհրդաւոր թաքուն հեղինակն, որ ուրիշ կողմանէ մեզի Փաւստոս անուամբ ալ ծանօթ է:³ Եգնիկ թէլ առասպելիս մասին մեզի քանի մը շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ, բայց ամբողջ խնդիրն աւելի հարեւանցի կը շօշափէ, իսկ խորենացին, յարգելով հանդերձ իր ուրիշ շատ մը բարեմասնութիւններն, հոս գրեթէ ստրկօրէն

³ Հմմտ. Հ. Ա. Մատիկեան, Անանունը կամ Կեղծ Սերէոս, Վիեննա 1913 (Ազգ. Մատենադր. Թ. 70):

Անանուհի Հետեւելով չունի այսօր այլ եւս այն արժէքն ու նշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր: Մեր խորենացւոյ Հանդէպ բռնած այս ընթացքն անշուշտ նորութիւն մը պիտի նկատուի. անոր համար թերեւս անիրաւ ալ երեւայ կարգ մը գիտնականներու, որոնք խորենացւոյ երբեմնի փառքին փայլէն գրաւուած եւ մասամբ նաեւ յափշտակուած՝ ամէն ճիգ կը թափեն անոր նախնական բարձրագիւր դահլը փրկելու համար: Սակայն կը յուսանք թէ հայ պատմախոյզներու եթէ ոչ ամէնքը՝ գէթ մեծամասնութիւնը դանդաղ քայլերով, բայց վերջ ի վերջոյ այն համոզման պիտի դայ որ հայ առաջին պատմագիրը, հայ Հերոդոտոսը խորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի, այլ Փաւստոս, Հնութենէ ընդհանրապէս, բայց ամենէն աւելի ինքնին իսկ խորենացիէն այնչափ անարդուած այն պատմագիրը, որ լայնամիտ Հեռատեսութեամբ եւ երգ դարու մեր ուրիշ մատենագիրներու քով չտեսնուած քաջութեամբ

յանդրգնութիւնն ունեցաւ ազգային ամբողջական պատմութիւն մը գրելու, առանց զանց առնլու ազգային Հին Հեթանոսական հերոսներն ու առասպելներն, որոնց մինչեւ իսկ Եզնիկ հեռուէն միայն մօտեցած է: Cuique suum սկզբունքը հոս ալ իր արժէքն ունի: Խորենացւոյ պատմական արժէքն ոչ ոք կ'ուրանայ, մանաւանդ թէ որոշ կարգի հարցերու մէջ բացարձակ է իր հեղինակութիւնը, բայց ուր որ Անանուն-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի Կորեան եւ Ղազար Փարպեցւոյ ձայնը լսելի կ'ըլլայ, հոն պարզապէս արձագանգի դեր կը կատարէ Խորենացին, հետեւող է եւ աշակերտ, հակառակ իր իսկ կամքին եւ բաղձանքին:

Հոս գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի բերեմ Անանունի եւ Խորենացւոյ Արայի նկատմամբ հատուածները, որպէս զի մէկ կողմանէ աւելի եւս շօշափելի եղանակաւ երեւան գայ Անանունի առաջնութիւնն ու սկզբնականութիւնը որուն

Գեղցեր⁴ գրեթե 30 տարի յառաջ մտադիր եղած էր, եւ միւս կողմանէ աւելի դիւրութեամբ եւ վստահութեամբ կարենանք վերլուծել ամբողջ առասպելն սկզբնականին մերձենալու համար:

Ըսելէն վերջը թէ Արայ Գեղցիկ Արամայ որդին է, «որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարադ», այսպէս կը շարունակէ Անանուն. «Եւ Շամիրամ կինն Ասորոց արքային Նինոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան նորա, կամեցաւ առնել ընդ նմա բարեկամութիւն, որպէս զի կատարեցէ զկամս նորապաշտօնութեամբ. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ յոյժ տուփեալ էր ի վերայ անձին եւ գեղոյ նորա գեղեցկութեանն: Ջի ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նմա այր ոք ամենեւին՝ այր պատկերաճոխ, յղէ առ նա հրեշտակս պատարագաւք եւ կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ եւ ոչ յանձն առնու

⁴Zur armenischen Götterlehre, 1895, S. 125, 127:

երթալ ի նինուէ առ Շամիրամ, ապա առնու
զգաւրսն իւր Շամիրամ, եւ գնայ ի վերայ նորա ի
Հայս: Գայ Հասանէ ի դաշտն Արայի, Հարկանէ
զգաւրն եւ սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին: Եւ
Հրամայէ Շամիրամ տանել զզի նորա ի վերնատունն
ապարանից իւրոց եւ ասէ. Ես ասացից աստուածոց
լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի. Իսկ իբրեւ
նեխեցաւ զի նորա ի վերնատանն, Հրամայեաց
զաղտնի ընկենուլ ի վիճ եւ ծածկել: Եւ զարդարէ
զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող եւ
համբաւ հանէ զԱրայի լիզուլ աստուածոց եւ
յարուցանել: Ունի [զնա] ի ծածուկ եւ ոչ ումեք ի
ծանաւթից նորա ցուցանէ զնա եւ այնպէս հանէ
համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ:⁵»

Այս պարզ, անբռնազբօսիկ եւ՝ դուրս հանելով
քանի մը կէտեր՝ իսկապէս ժողովրդական
պատմութեան փոխարէն կորէնացին մեզի

⁵Անանուհը կամ Կեղծ-Սեբեոս. Վիեննա 1913, էջ 80-81:

կ'ընծայէ բան մը, որ ամէն կարեւոր հարցերու եւ պարագաներու մէջ Անանուէն կախում ունենալով հանդերձ՝ ունի նաեւ կարգ մը աննշանակ խոտորումներ, որոնք սակայն՝ ինչպէս ակնյայտնի կը տեսնուի, կամ ինքնին իսկ առասպելէն առնուած զուտ անձնական խորհրդածութիւններ են եւ կամ ուրիշ աղբիւրներէ, օր. համար եւսերիոսէ քաղած ծանօթութիւններ: Այսպէս Խորենացին շեղեցող Անանուէն, որուն համաձայն Հայաստան մինչեւ Արայի մահը բոլորովին անկախ էր եւ առաջին անգամ Շամիրամի ժամանակ ասորեստանեան թագաւորութեան տակ կ'իյնայ, կը գրէ. Իսկ Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ, յիշատակ քինու գնախնւոյն իւրոյ գրէլայ ունէր ի մտի, ի գրուցաց ուսեալ... Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեան գայսպիսի համարեալ իրազօրծութիւնս՝ ծածկէ զչարութիւնն (այսինքն հայ ցեղն անճէտ ընելու միտքը)... եւ համարձակութիւն տայ նմա (=Արամի) վարսակալ

ածել մարգարտեայ եւ երկրորդ նորա կոչել:⁶» Որ էլ ըսել՝ Խորենացւոյ համաձայն թէեւ Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Շամիրամէն կատարուեցաւ, սակայն Հայաստան անկէ յառաջ Նինոսի ատենն արդէն Ասորեստանի վերին իշխանութիւնը ճանչցած էր: Խորենացին գլխաւորաբար Եւսեբիոսի Քրոնիկոնէն⁷ գիտէր որ Նինոս Բէդեան այսինքն Բէլի սերնդէն կ'անուանուի, այն Բէլին, որ ըստ իր առջեւ եղած հայ աղբիւրին Հայկայ դէմ մղած պատերազմի մէջ ինկած էր. հետեւաբար ըստ Խորենացւոյ Նինոսի պէս քաջ թաղաւոր մը չէր կրնար մոռցած ըլլալ եղած նախատինքն եւ պիտի ուզէր վրէժը լուծել, բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ այն ալ գիտէր, որ ըստ հայ աղբիւրին Հայերը Նինոսի հետ պատերազմ չեն ունեցած,

⁶Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1913, էջ 44:

⁷Անդ, Բ, էջ 62. Ա, 82:

բայց միւս կողմանէ Եւսեբիոսի համաձայն⁸ Նինոս
Հնդկաստանէ դուրս բոլոր Ասիայի տիրած էր,
երկու աղբիւրներն ալ իրարու հետ միացնելու
համար ճարտարութեամբ մը Արամին Նինոսի
միայն վերին իշխանութիւնը ճանչցընել կու
տայ Հայաստանի վրայ, թողլով զէնքի ուժով
ամբողջական գրաւումը Շամիրամին: Անոր համար
Արայի պատմութիւնը այսպէս կը սկսի Խորենացին.
«Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն
Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն,
նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ.
որպէս եւ հայրն իւր Արամ: Բայց վաւառն այն եւ
բոլորբիտոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ
զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել, այլ ոչ
ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր գործել: Իսկ
յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն
Նինոսի ի Կրետէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ

⁸Անդ, Ա, էջ 98. նաեւ Բ, էջ 62:

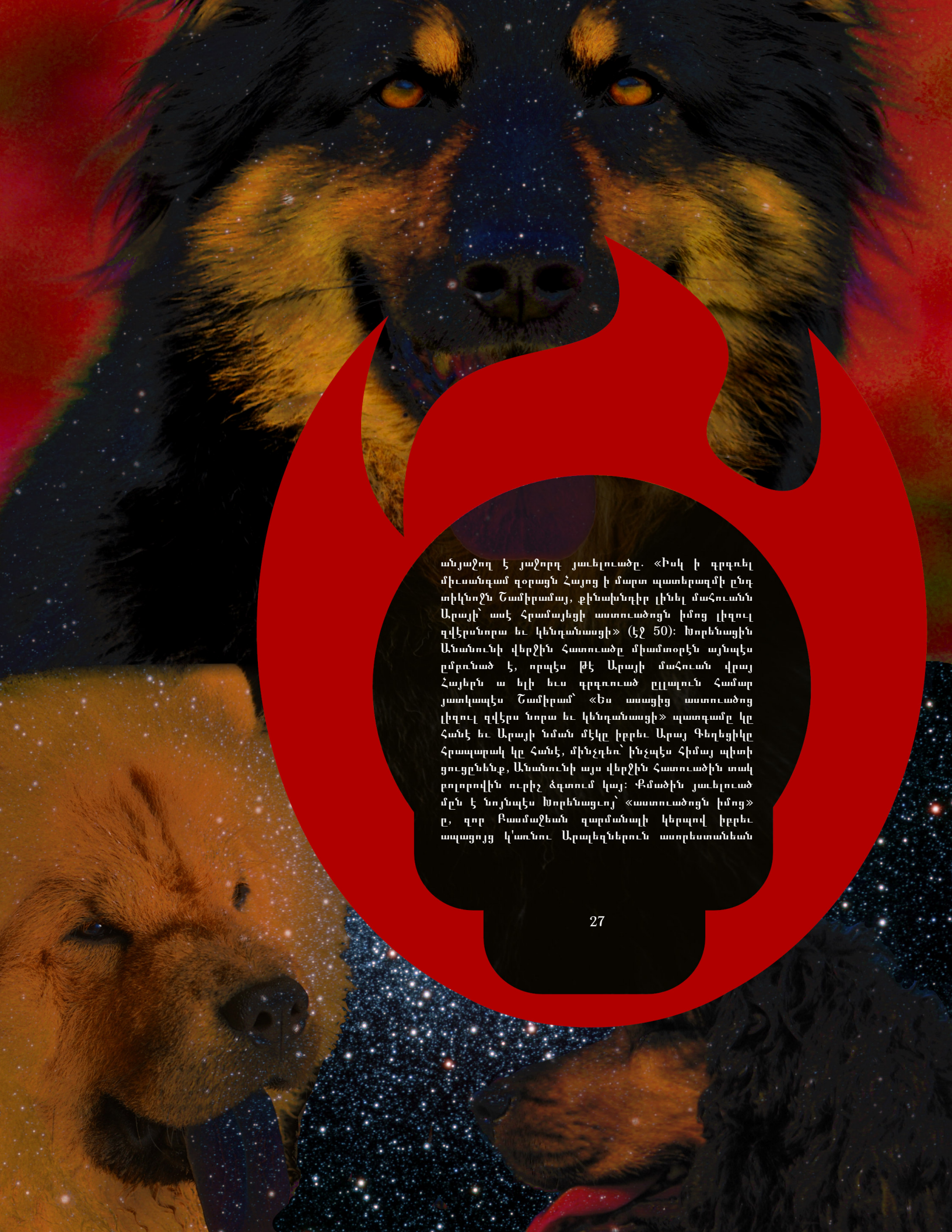

պատուելով Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս
առ Արայն գեղեցիկ... կամ՝ առնուլ կնութեան եւ
թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ
Նինոս, եւ կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա
եւ դառնալ մեծաւ պատարագօք եւ խաղաղութեամբ
ի տեղի իւր» (Էջ 48): Ահա դարձեալ հատուած մը
բաղձաթիւ միջարկուած յաւելուածներով, որոնցմէ
միայն մէկը՝ այսինքն Նինոսի Կրեաէ փախչիլլօտար
աղբիւրէ է, իսկ միւսները ամէնն ալ լոկ անձնական
անդրադարձութիւններ են եւ ենթադրութիւններ
եզրակացուած ուղղակի հայ աւանդութենէն, կամ
Անանունէն: Շամիրամի Արայի սիրահարութիւնը
Նինոսի կենդանութեան ժամանակ զնելով՝ կը շեղի
նոյնպէս ի հարկէ Խորենացին Անանունէն, բայց
անոր չհակասելու համար կամ նկատելով Շամիրամի
անաղատ վիճակը՝ կ'աւելցնէ թէ Շամիրամ իր սէրը
կը ծածկէ մինչեւ Նինոսի մահը:

Ինչպէս յայտնի է, Արայ Շամիրամի բաղձանքը
յանձն չառնելով՝ Շամիրամ պատերազմի կ'ելլէ Արայի

դէմ Արայի դաշտին այսինքն Այրարատայ մէջ: Հոս
ալ Խորենացին յաւելուած մը կ'ընէ եւ այն՝ շատ
անյաջող կերպով. «Բայց որչափ ի դիմացն էր
նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել, գնա եւ ի
հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ դըռամբ
ածել, զի լցցէ գկամս ցանկութեան իւրոյ...: Եւ
ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ զօրապետաց
իւրոց, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել զԱրայն (էջ 49):»
Խորենացին այս կտորով միայն բաւականէն աւելի
կը ցուցընէ թէ ինքը հայ ժողովրդեան բերնէն չէ
առած առասպելս եւ չի գիտեր այն ամենատարրական
օրէնքներն, որոնք կը տիրեն նման առասպելներու
մէջ: Հերոսուհին բարկացած է Արայի դէմ եւ
բարկութենէ պատերազմի կ'ելլէ հոս այլ եւս
սիրոյ եւ խանդաղատանքի տեղի չկայ: Այս է առ
հասարակ ամէն դիցաբանական դիւցազներգական
առասպելներու լեզուն. Հերոսը կամ Հերոսուհին կը
սպաննէ իր հակառակորդը, որ սակայն մահուանէ
վերջը սովորաբար յարութիւն կ'առնու: Աւելի

անյաջող է յաջող դ յաւելուածը. «Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ, քինախնդիր լինել մահուանն Արայի՝ ասէ հրամայեցի աստուածոցն իմոց լիզուլ զվէրսնորա եւ կենդանացի» (էջ 50): Խորենացին Անանուհի վերջին հատուածը միամտօրէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս թէ Արայի մահուան վրայ Հայերն ա ելի եւս գրգռուած ըլլալուն համար յատկապէս Շամիրամ՝ «Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի» պատգամը կը հանէ եւ Արայի նման մէկը իբրեւ Արայ Գեղեցիկը հրապարակ կը հանէ, մինչդեռ՝ ինչպէս հիմայ պիտի ցուցնենք, Անանուհի այս վերջին հատուածին տակ բոլորովին ուրիշ ձգտում կայ: Քամածին յաւելուած մըն է նոյնպէս Խորենացւոյ՝ «աստուածոցն իմոց» Ը, զոր Բաամաշեան զարմանալի կերպով իբրեւ ապացոյց կ'առնու Արաղեզներուն ասորեստանեան

աստուածներ ըլլալը ցուցնելու համար:⁹

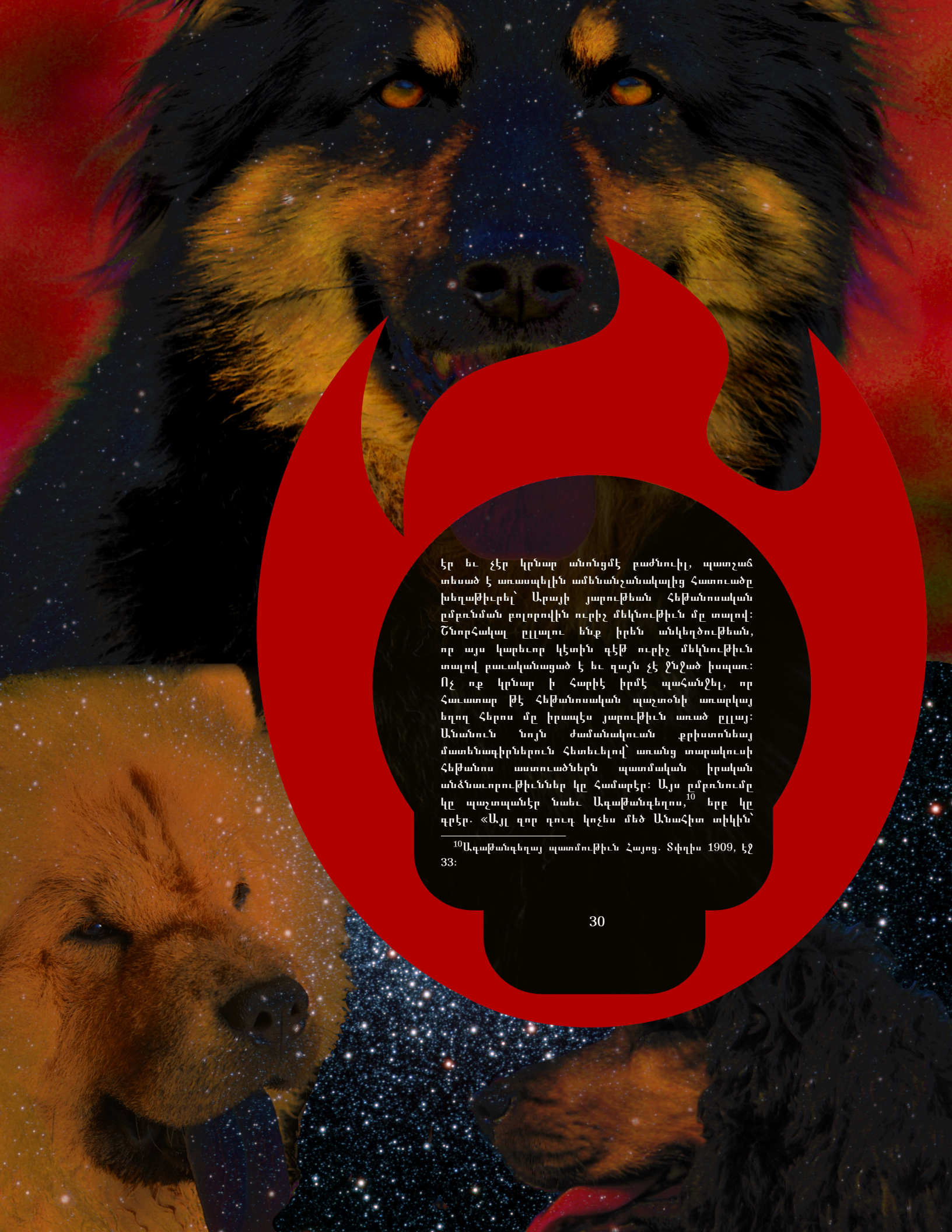
Խորենացւոյ պատմութեան ամէն մէկ էջը լեցուն է այսպիսի յաւելումներով եւ քմածին մեկնութիւններով, որոնց հայ գիտնական միջնորդտին վրայ ունեցած ազդեցութիւնն այնչափ բուռն է, որ այսօր մինչեւ անգամ ծանր գիտնականի համբաւ վայելող պատմախոյզներ եւ բանասէրներ չեն խորշիր զանոնք դործածելէ, եթէ երբեք հարկ ըլլայ կնճռոտ խնդիր մը լուծել կամ քաղաքական երեւոյթի մը ներքին շարժառիթներն քննել եւ կամ երեւոյթներու յարակից պարագաները լուսաւորել: Թէ ինչ վտանգաւոր ծուղակ մըն է Խորենացին ճշմարտութեան ձգտող պատմաբանի մը համար, խօսքով դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ բացատրել: Կարծենք հարկ չկայ այլ եւս չեչտելու թէ Խորենացին այս տեսակէտով ուսումնասիրողն ինչպիսի մեծ ծառայութիւն

⁹ Համեմատական Հետազոտութիւն, էջ 5:

մատուցած կ'ըլլայ թէ՛ հայ պատմաքննութեան
եւ թէ՛ միանգամայն հայ մատենագրութեան
պատմութեան: Պատմախոյզներու ակամայ
սայթաքումներն տակաւ կը նուազին այնուհետեւ
եւ Խորենացւոյ մատենագրող անձնաւորութիւնն իր
իսկութեամբը հրապարակ գալով՝ իր մատենագրական
արժէքն ալ աւելի որոշ եւ անհատական գոյներով
կ'արտայայտուի:

Անանունը Արայ Գեղեցիկի առասպելին
համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը
յայտարարելով՝ չենք ուզեր ի հարկէ զինքը
ներկայացընելիբրեւ ամենահաւատարիմթարգման
հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն եւ
սովորութիւններուն: Հաւատարմութեան տեսակէտէ
իր Խորենացիէն առաւելութիւնը յարաբերական է,
ոչ թէ բացարձակ: Ինքն ալ իբրեւ քրիստոնեայ
մատենագիր՝ մանաւանդ նկատելով թէ առջեւը
նորադարձ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբուռն
սիրով հեթանոսական երգերու եւ բարքերու յարած

էր եւ չէր կրնար անոնցմէ բաժնուիլ, պատշաճ տեսած է առասպելին ամենանշանակալից հատուածը խեղաթիւրել՝ Արայի յարութեան հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը տալով: Շնորհակալ ըլլալու ենք իրեն անկեղծութեան, որ այս կարեւոր կէտին գէթ ուրիշ մեկնութիւն տալով բաւականացած է եւ զայն չէ ջնջած իսպառ: Ոչ ոք կրնար ի հարիւ իրմէ պահանջել, որ հաւատար թէ հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող հերոս մը իրապէս յարութիւն առած ըլլայ: Անանուն նոյն ժամանակուան քրիստոնեայ մատենագիրներուն հետեւելով՝ առանց տարակուսի հեթանոս աստուածներն պատմական իրական անձնաւորութիւններ կը համարէր: Այս ըմբռնումը կը պաշտպանէր նաեւ Ազաթանգեղոս,¹⁰ երբ կը գրէր. «Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին»

¹⁰Ազաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1909, էջ 33:

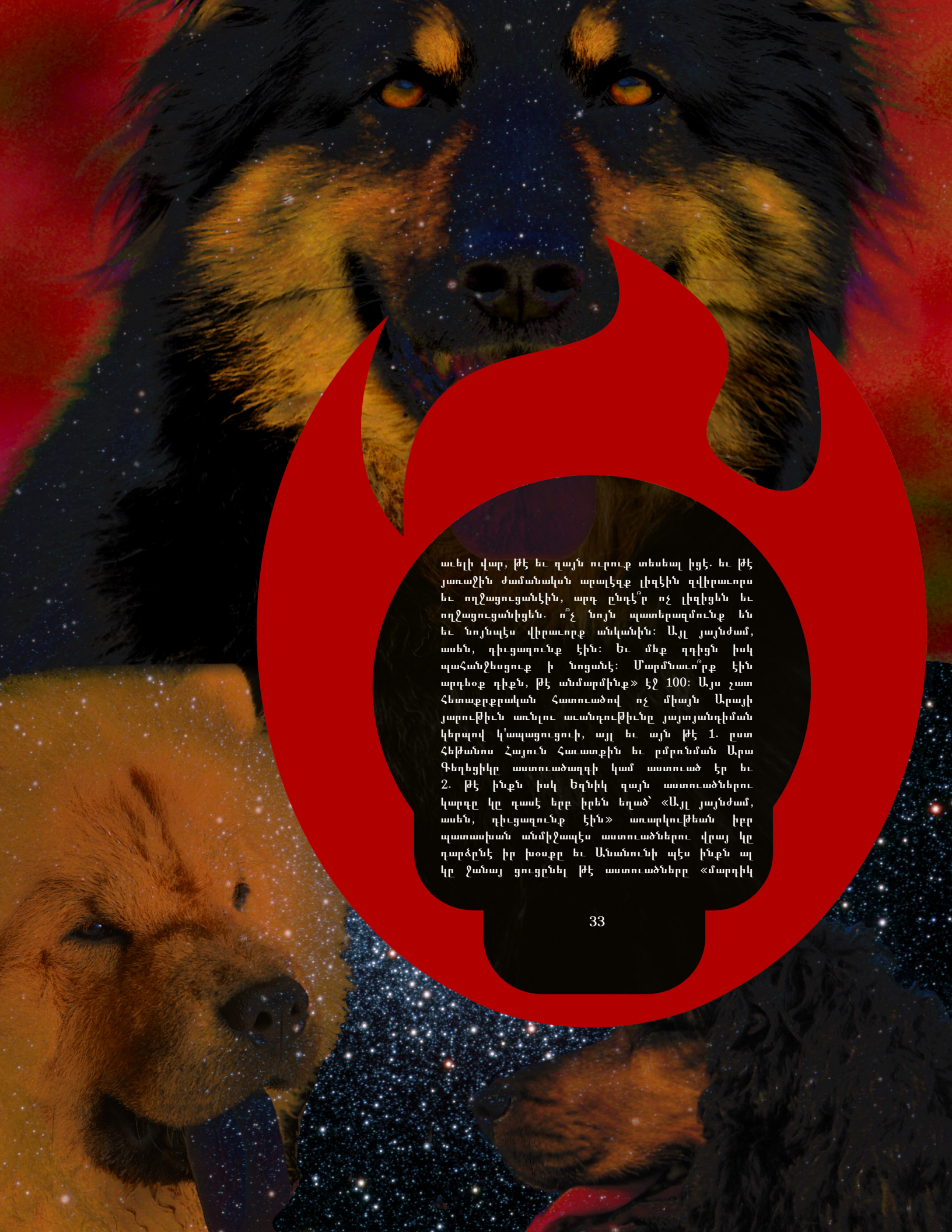

լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք յայնժամ երբեմն ժամանակի:» Այս քրիստոնեական տիրող ըմբռնումն Անանուհի միամտութեան չէր ներեր որ, Արայի մինչեւ անգամ յարութեան աւանդակէպն, որ իր քրիստոնեական մտքին եւ խղճին ուղղակի կը հակառակէր, իր ամբողջութեամբն իբրեւ ցնորական կեղծիք մերժէր առանց այլ եւ այլի: Հոս անգամ պատմական իրողութեան մը կորիզը կը նշմարէր, անոր համար Արայի դիակը թէեւ իր գաղափարով կը նեխի եւ կ'ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Շամիրամի կողմանէ հերոսին նմանատիպ անձ մը իբրեւ իրական Արայ մէջ տեղ հանել կու տայ, որով թէ՛ իր քրիստոնեական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ եւ թէ՛ չափով մը նաեւ առասպելը:

Այս պարզամտի մը ճարտարութեամբ հնարուած միջադէպը դուրս հանելով՝ առասպելին Երդ դարու սկզբնական ձեւին կը վերաբերին իմ կարծիքովս՝ Արայի գոյութիւնը, անոր չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն եւ այս իսկ

պատճառաւ Շամիրամէն կամ Համապատասխան
ուրիշ դիցուհիէ մը սիրուիլը, պատերազմը, Արայի
պատերազմի մէջ իյնալը. բայց յետոյ վերնատան
մէջ Արալէզներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու
կենդանանալը: Անտոյդ կը մնայ միայն այն թէ
Արայ Գեղեցիկն արդեօք Հայ Հին թագաւորներու
ցանկին մէջ մուծանողն առաջին անգամ ինքն
Անանունն է թէ իր ժամանակ ուրիշներէ ալ արդէն
մարդկային էակ մը կը նկատուէր: Որչափ կ'երեւայ,
Հաւանականը վերջինս է եւ հետեւաբար Անանունը
պարզապէս նոյն Հասարակաց ըմբռնումը գրի առած
է: Թէ ըստ առասպելին Արայ Գեղեցիկն իրօք
յարութիւն առած է, կը ցուցուի նաեւ Եզնիկէն.
«Եւ ոչ ի չանէ ինչ ելեալ, կը գրէ Եզնիկ, եթէ ընդ
աներեւոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ, եւ յորժամ
վիրաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի գնիցի թէ
լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ զոր արալեզն կոչեն.
այլ ամենայն՝ առասպելք են» էջ 99: «Միթէ եւ
զարալիզէն եւս ոք կարիցէ ասել, կը գրէ քիչ մը

աւելի վար, թէ եւ զայն ուրուք տեսեալ իցէ. եւ թէ
յառաջին ժամանակսն արալէզք լիզէին զվիրաւորս
եւ ողջացուցանէին, արդ ընդէ՞ր ոչ լիզիցեն եւ
ողջացուցանիցեն. ո՞չ նոյն պատերազմունք են
եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ,
ասեն, դիւցազունք էին: Եւ մեք զդիցն իսկ
պահանջեսցուք ի նոցանէ: Մարմնաւո՞րք էին
արդեօք դիքն, թէ անմարմինք» էջ 100: Այս շատ
հետաքրքրական հատուածով ոչ միայն Արայի
յարութիւն առնլու աւանդութիւնը յայտնադիման
կերպով կ'ապացուցուի, այլ եւ այն թէ 1. ըստ
հեթանոս Հայուն հաւատքին եւ ըմբռնման Արա
Գեղեցիկը աստուածազգի կամ աստուած էր եւ
2. թէ ինքն իսկ Եզնիկ զայն աստուածներու
կարգը կը դասէ երբ իրեն եղած՝ «Այլ յայնժամ,
ասեն, դիւցազունք էին» առարկութեան իբր
պատասխան անմիջապէս աստուածներու վրայ կը
դարձնէ իր խօսքը եւ Անանունի պէս ինքն ալ
կը ջանայ ցուցնել թէ աստուածները «մարդիկ

էին եւ զմարդկան ուրուականս ի պաշտօնս առեալ՝
դիս անուանէին» (անդ): Որ է ըսել՝ եթէ Երդ
դարու քրիստոնեայ Հայաստան Արա Գեղեցիկը
մարդիկներէ սերած մարդ դիւցազն մը կը նկատէր,
Գրդ դարու կամ աւելի ճիշտ նախնի Հեթանոս Հայը
զայն կը համարէր ազգային պատերազմիկ աստուած
մը, որ կը մեռնի, բայց վերստին կը կենդանանայ:

1.2 Ժողովրդական աւանդութիւն

Արայի երգ դարու առանձնայատուկ պատկերին վերլուծումն տալէն յետոյ՝ բնականաբար խնդիր պիտի ծագի թէ կարելի՞ է առասպելիս հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ ժողովրդեան գրոյցներուն մէջ:

Հարցմանս դրական պատասխան կու տայ Ե. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ աւանդավէպ մը,¹¹ զոր իրեն Սահակ Սաֆարեան անունով Կարնեցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր: Սաֆարեան գայն Մշոյ Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմուածքն ալ զանազան գաւառաբարբառներով խառն ըլլալուն՝ Լալայեանց պաճաճ տեսեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ չդնել՝ ի հարկէ առանց գրոյցին նկարագրական գաղափարներն ու ասութիւնները զոհելու: Որչափ որ ալ աւանդավէպս չառ հետաքրքրական

¹¹Ա.գ.գ. Հանդէս. Թիֆլիս 1902, էջ 144-159:

նորութիւններ կը պարունակէ եւ իր շատ մը գողտրիկ փափկազգաց եւ վսեմ հայեացքներով հայ ժողովրդական արձակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյններու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը ցաւինք որ Լալայեանցի տուած երաշխաւորութիւններով հանդերձ ստիպուած ենք շատ կասկածելիօրէն վերաբերուիլ աւանդակալիս, որ հաւանօրէն կեղծիք է, ուրիշ ոչինչ:

Ջրոյցին բովանդակութիւնը համառօտիւ այս է: Շատ դարեր յառաջ կ'ապրէր Արամ թագաւորը Մուսուլ քաղաքը որ է Նինուէ: Առիւծի պէս քաջ մարդ էր նա, բայց յանկարծ կոյրնալով՝ պէզարդ ծերունի մը իրեն խորհուրդ կու տայ երեք որդիներէն մին Շամիրամի զրկել, որ աչքի դեղ ունի եւ կրնայ զինքն երիտասարդացնել: Արամ յանձն չ'առնուր առաջարկն ըսելով որ ինքը Շամիրամի հետ թշնամացած է եւ թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Աակայն Արային աղաչանքներուն վրայ Արամ թոյլ կու տայ եւ

Արայ իր երկու երեց եղբայրներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի վան, որ Շամիրամի մայրաքաղաքն է եղեր: ճամբան երեք բերդերու կը հանդիպին, որոնց իւրաքանչիւրին տէրերը մէյմէկ դուռն են եղեր: Ասոնք մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ յափշտակած՝ բանտարկած են բերդերու մէջ եւ իրենք սովորաբար եւ այն՝ ցերեկին դուռս կ'ըլլան, երբ Արայ Գեղեցիկն իր եղբայրներուն հետ աղջիկներուն օգնելով կը յաջողի բերդերը մտնել եւ գրաւել: Իւրաքանչիւր բերդին տէրերը սպաննելէն վերջը՝ առաջնոյն աղջիկը կու տայ իր երեց եղբոր կնութեան, երկրորդը՝ միջինին, իսկ երրորդը, որ ամէնէն գեղեցիկն է եւ անունը Զուարթ, ինքը կ'առնու: Առաջին բերդին գրաւման ժամանակ զրոյցը Արային եւ աղջկան բերանը խօսքեր կը դնէ, որոնք մտադրութեան արժանի են, այսինքն՝ դուռ տակաւին դուռս քլլալուն՝ Արան կը հարցունէ աղջկան՝ «Այսօր ո՞ր կողմն է գնացել նա:» «Ի՜նչպի աբեւմուտք» կը պատասխանէ աղջիկը, ուսկից Արա կը հետեցունէ,

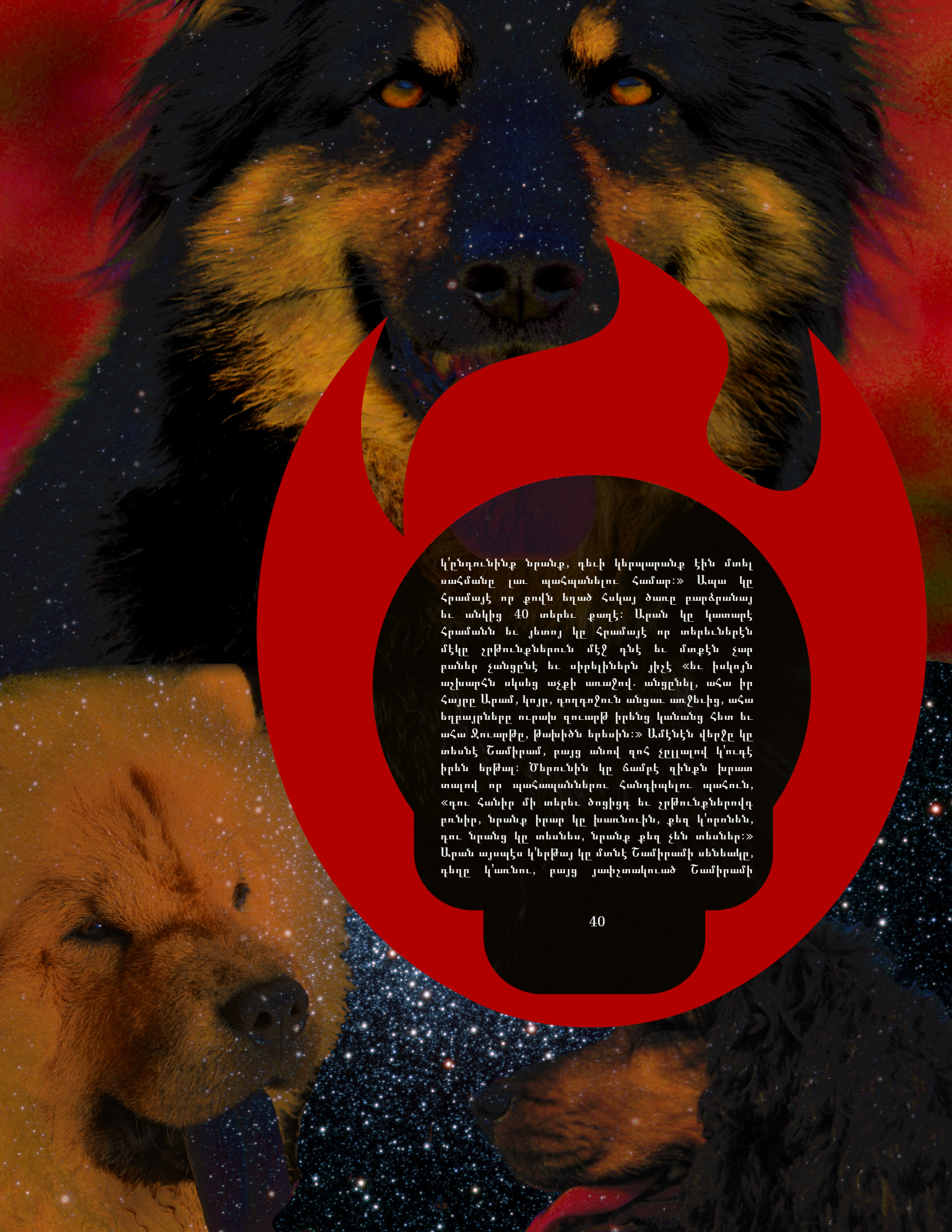

«ուրեմն արեւելքից կը վերադառնայ:» Ասկից կը տեսնուի որ չեն պակսիր առասպելիս մէջ իրապէս դիցաբանական տեսագծեր (Motiv), որոնք իրենց հնութեամբը զմեզ եւ տանին կը հասցընեն մինչեւ դիցաբանական շրջանը, որ իր կարգին երկնքի՝ բայց յատկապէս աստղներու արեւու եւ լուսնի երեւոյթներուն ամենազօր ազդեցութեան տակ էր: Արեւ, լուսին եւ աստղները միշտ դէպի արեւմուտք կ'ընթանան եւ սանդարամէտ իջնալով՝ արեւելքէն դարձեալ մէջ տեղ կ'եկն: Այսպէս նաեւ մարդիկ սանդարամետ կ'իջնան արեւմուտքէն եւ իրենց կեանքն ու լոյսը կը ստանան արեւելքէն: Եւ որովհետեւ արեւ, լուսին եւ աստղներ եւ ամէն անձնաւորուած լուսաւոր երեւոյթ վիշապներէ եւ դեւերէ կը հալածուին, յաւիտենական եւ անվերջ կենածիր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւմուտքէն արեւելք եւ արեւելքէն արեւմուտք:

Առասպելը շարունակելով կը պատմէ, թէ Զուարթ լսելով Արայի Շամիրամին երթալը շատ

կը տրամի եւ կ'աշխատի զինքը ետ կեցընել:
«Շամիրամի մօտ, կը բացագանչէ Զուարթ, վա՛յ ինձ,
դու այլ եւս չես վերադառնայ, նրան տեսնելով, կը
մոռանաս հօրդ էլ, ինձ էլ: Երբե՛ք, կը պատասխանէ
Արայ, թո՛ղ վկայ լինին աստուածները, որ նոյն իսկ
Շամիրամը չի կարող խլել ինձ քեզանից:» Զուարթը
ճարահատ իրեն խորհուրդ կու տայ Շամիրամի
չգացած հանդիպիլ անպատճառ պեղարդ ծերի
մը: Արայ կը խոստանայ կատարել իր բաղձանքն
ու կը մեկնի: Կը հասնի վերջապէս ծերունւոյն եւ
կը դնէ իր խնդիրն անոր առջեւ. «Դժուարին բան
խնդրեցիր, կը պատասխանէ ծերունին, թռչունը իր
թեւով, օձը իր պորտով չեն կարողացել Շամիրամի
երկիրը մտնել, որովհետեւ ինձ պէս չորս պահապան
ունի սահմանի վրայ: Զորրորդը ես եմ եւ մեր
ձեռքից ոչինչ չէ կարող սպրտնիլ: Բայց ես քեզ
խոստացայ չվնասել... եւ ես կը ներեմ քեզ, որ իմ
երեք ընկերներին սպաննել ես, մենք բոլորս էլ
կախարդներ ենք եւ ինչ կերպարանք կամենանք,

կ'ընդունինք նրանք, դեւի կերպարանք էին մտել սաՀմանը լաւ պահպանելու համար:» Ապա կը հրամայէ որ քովն եղած հսկայ ծառը բարձրանայ եւ անկից 40 տերեւ քաղէ: Արան կը կատարէ հրամանն եւ յետոյ կը հրամայէ որ տերեւներէն մէկը շրթունքներուն մէջ դնէ եւ մաքէն չար բաներ չանցընէ եւ սիրելիներն յիշէ «եւ իսկոյն աշխարհն սկսեց աչքի առաջով. անցընել, ահա իր հայրը Արամ, կոյր, դուդոջուն անցաւ առջեւից, ահա եղբայրները ուրախ գուարթ իրենց կանանց հետ եւ ահա Զուարթը, Թախիծն երեսին:» Ամէնէն վերջը կը տեսնէ Շամիրամ, բայց անով զոհ չըլլալով կ'ուզէ իրեն երթալ: Ծերունին կը ճամբէ զինքն խրատ տալով որ պահապաններու հանդիպելու պահուն, «դու հանիր մի տերեւ ծոցիցդ եւ շրթունքներովդ բռնիր, նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կ'որոնեն, դու նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսներ:» Արան այսպէս կ'երթայ կը մտնէ Շամիրամի սենեակը, դեղը կ'առնու, բայց յափշտակուած Շամիրամի

գեղեցկութենէն, որ հանգիստ կը ննջէր, «կուացաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից (=համբուրեց) եւ իւր մատանին դնելով նրա մատը, նրանն ինքն առաւ՝ եւ շտապով հեռացաւ ննջարանից:» Արշալոյսին Շամիրամ կ'արթննայ եւ «իրեն թուում էր թէ մինը մօտեցել է իրեն:» Իսկոյն անկողնէն ելլելով՝ կոչեց իր 40 նաժիշտներն իմանալու համար թէ «ով է մտել այս գիշեր իմ սենեակը:» Անոնք լուր չունէին, բայց երբ սկսաւ լուացուիլ, նկատեց որ մատանին իրենը չէ, այլ վրան գրուած է Արայ Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի: Արինը անմիջապէս գլուխը զարկաւ եւ գոչեց. «Ուրեմն նա՛ էր, որ տեսայ, այն ի՛նչ թուուն էր որ ձեռքիցս թուցրի:» Ապա զօրք ժողուած պատերազմ կը հրատարակէ Արամի դէմ:

Արայ Զուարթը, եւ իր եղբայրներն առած շուտով հօրը կ'երթայ եւ աչքը կը բուժէ, բայց Շամիրամի բանակը արդէն Հայաստան հասած ըլլալուն՝ Արամի խորհուրդ կու տայ չպատերազմիլ. «Ուշ է, հայրի՛կ, ոչ ես, ոչ քո թուրն ու զօրքը կարող

ինք մի բան անել, մինչև մենք կը պատրաստուենք՝
նա կը մտնի մեր քաղաքը եւ մեր բոլորիս գերի կը
տանի:»... միայն ինձ թոյլ տո՛ւր մենակ, անգէն
գնալ անձամբ բանակցել նրա հետ: Արամ չ'ուզեր,
ըսելով որ Շամիրամ գքեզ պիտի չարձակէ արդէն
քեզի համար եկած է. «Լաւ է, հայրիկ, ինքս
գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կ'որչիմ, քան
հայոց գահն ու հայոց զօրքը:» Արամ ստիպուած
թոյլ կու տայ եւ Արայ 30 հոգւոյ հետ կ'երթայ
Շամիրամի ներկայանալու եւ Շամիրամ զինքն
տեսնելուն պէս կը բռնէ եւ երեք տարի քովը կը
պահէ: Երբորդ տարին Արայ ծպտուած կը փախչի
Հայաստան: Շամիրամ կատաղութենէն երկրորդ
անգամ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը հրամայէ անինայ
ջարդել Հայոց զօրքը: «Միայն զօրքի գլխաւորին,
որ երկար մազերով, բարձրահասակ եւ աննման մի
երիտասարդ է, չսպաննէք, այլ կենդանի ինձ մօտ
բերէք:» Սակայն Արան կ'իյնայ պատերազմի մէջ եւ
Շամիրամ կոծով ու ողբով զինքը կը թաղէ:

Աւանդակէլ մըն է այս, որուն մէջ ի հարկէ կարգ մը իրապէս գիցաբանական գծեր մարգարիտներու պէս առդին անդին ցիր եւ ցան սփռուած են ինչպիսի է օր. համար վերը յիշուածէն զատ նաեւ կախարդական միջոցով մը ամբողջ աշխարհքս, Արամ, Զուարթ, Շամիրամ եւն Արայի աչքերու առջեւէն անցնելը, որ Ոգիսեւսի սանդարամետի մէջ եղած իր սիրելիներն ու ծանօթներն տեսնելը կը յիշեցնէ: Սակայն ամբողջ պատմութեան իսկականը, արմատն ու հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդական անխառն աղբիւրէ չէ, անդրադարձ մտքի գործը է, օտար տարր մը՝ հիւսուած գիտակցաբար ժողովրդական ուրիշ առասպելի մը կամ առասպելներու հետ: Հիւսողին անձն երկրորդական է, ամէն պարագայի մէջ անիկա բոլորովին անտեղեակ չէր հայ գրաւոր աւանդական պատմութեան: Արամ, Նինուէ, Վան՝ վերջիններս իբր թագաւորանիստ քաղաքներ՝ մեր ըսածին առաջին ապացոյցներն

են: Ժողովրդագիտօրէն (folkloristisch) խօսելով անհնար է թէ հայ ժողովուրդը 2500 տարիէ ի վեր կործանուած Նինուէ քաղաքին յիշատակը պահած ըլլայ իր գրոյցներուն մէջ. կործանուած քաղաքը սովորաբար տեղի կու տայ ուրիշի մը, որ ի հարկէ կամ իր աշխարհագրական դիրքով եւ կամ քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութեամբն ո՛ր եւ է մերձաւորութիւն մը կամ նմանութիւն մը ունենալու է նախընթացին հետ: Քաղաքներուն չփոթութիւնն, այսինքն Նիուէի Հայաստանի եւ Վանայ Ծամիրամի մայրաքաղաք հռչակումը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած սովորաբար պատմողներու տգիտութենէն, հոս թերեւս դեր մը խաղացած ըլլայ նաեւ այն պարագան, որ այսօր Վանայ բնակչութիւնը՝ հաւանօրէն ազդուած Խորենացւոյ աւանդութենէն, որ Վան Ծամիրամի երկրորդ մայրաքաղաքը կ'անուանէ, իր քաղաքը Ծամիրամի իրական մայրաքաղաքը կը ճանչնայ եւ ոչ թէ Հայոց: Ասոր հակառակ գրական աւանդութենէ

խոտորում է Արամի բերանը դրած այն խօսքը թէ
Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել:
Անանունը սիրոյ այս պայքարը, ինչպէս վերը ըսինք
արդէն, Արայի ազատ եւ ինքնիշխան թագաւոր եղած
ժամանակը կը դնէ. Խորենացին ալ նոյնը կ'ըսէ,
այն տարբերութեամբ որ կը պատմէ թէ Շամիրամ
Նինոսի կենդանութեան ժամանակ արդէն Արայի
սիրահարուած էր, բայց կը ծածկէր: Շատ կասկածելի
է նոյնպէս աստուածներն վկայ կոչելը, բայց
մանաւանդ Շամիրամի Արան թաղել տալը: Ներելի՞ է
կարծել թէ հայ ժողովուրդն այսպէս խայտառակ
կերպով վերջ տայ իր գերմարդկային կարծուած
ամենանշանաւոր հերոսին կեանքին: Եթէ իբրեւ
պատ մական անձնաւորութիւն գոյութիւն իսկ ունի.
նար Արայ եւ Շամիրամէն՝ Հայաստանի ամենամեծ
հակառակորդէն սպանուէր, հայ ժողովուրդն
եթէ երբեք զայն դիցաբանական գրոյցներու նիւթ
ընէր, անշուշտ հնարքը պիտի գտնէր կերպով մը
զինքն ապրեցընելու, ինչպէս ըրած են մեր հեթանոս

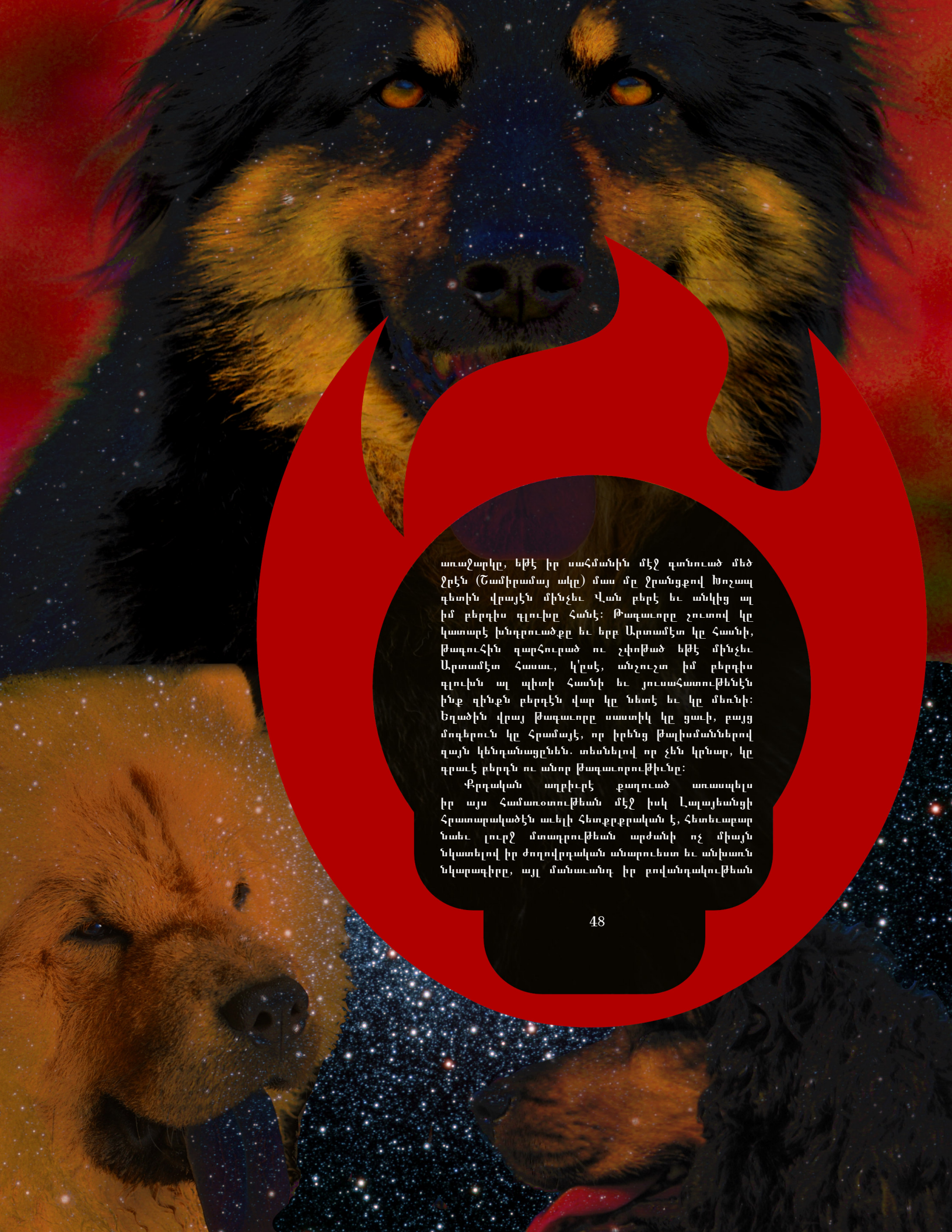
նախնիները զինքն յարութիւն առած նկատելով: Ի՞նչ բանք այն հատուածին մասին, որուն համաձայն Արայ ոչ միայն Շամիրամը կը համբուրէ գրաւուած անոր գեղեցկութենէն, այլ մինչեւ իսկ կը փոխէ իր մատանին անոր մատանւոյն հետ, որոնք երկուքն ալ տրամագծօրէն կը հակառակին ոչ միայն Արայի գրական աւանդութեան, այլ ինքնին առապելին նպատակին, որ է ցուցնել թէ Արայ Շամիրամը չսիրելուն համար կը մեռնի: Շատ աւելի անվիպական է Արայի իր հօր տուած այն յուսահատ խորհուրդն որով նա Արամը Շամիրամի դէմ պատերազմելն ետ կը կեցընէ: «Ուշ է հայրի՛կ ո՛չ ես ո՛չ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել.» եւ կուզէ խնդիրը բանակցութեամբ լմնցընել կամ գերի երթալ: Լաւ է ինքս գերի յինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան Հայոց գահն ու Հայոց զօրքը:» Որչափ խօսք, այնչափ մեղք ընդդէմ ճշմարիտ գրողներու հոգւոյն: Իրական հերոսն այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսքով՝ Լալայեանցի Արան

կը ներկայացուի հոս իբրեւ անձ մը որ մարդկային ամենահամեստ ձիրքերով օժտուած պարզ դիւցազնի մը անուան իսկ արժանի չէ:

Արայի եւ Շամիրամի մասին տարբերակ մըն ալ իւ. Լեւոնեան¹² գտած կը կարծէ եւ՝ ինչպէս ինքն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ հայկական, այլ քրդական աղբիւրէ: Պօլի (Հայոց ձորի մէջ) շատ խելացի եւ զօրաւոր թագաւորը, այսպէս կը սկսի առասպելը ըստ Լեւոնեանի, օր մը սիրահարուելով Վանի բերդին այրի թագուհւոյն, որ շատ գեղեցիկ էր, պատգամաւոր կը դրկէ անոր եւ ձեռքը կ'ուզէ: Վանի թագուհին թէեւ չէր ուզեր անոր հետ ամուսնանալ, որպէս զի իր երկիրներն անոր իշխանութեան տակ չիշնան, բայց նոյն ատեն ուղղակի մերժելէ վախնալով՝ ազատելու համար դժուարին պայման մը կ'առաջարկէ: Գացէք, կ'ըսէ պատգամաւորներուն, եւ ձեր թագաւորին ըսէք թէ կ'ընդունի թագուհին իր

¹²Վանտոսպ 1911, էջ 2-4:

առաջարկը, եթե իր սահմանին մէջ գտնուած մեծ ջրէն (Շամիրամայ ակը) մաս մը ջրանցքով Խոշապ գետին վրայէն մինչեւ Վան բերէ եւ անկից ալ իմ բերդիս գլուխը հանէ: Թագաւորը շուտով կը կատարէ խնդրուածքը եւ երբ Արտամէտ կը հասնի, թագուհին զարհուրած ու շփոթած եթէ մինչեւ Արտամէտ հասաւ, կ'ըսէ, անշուշտ իմ բերդիս գլուխն ալ պիտի հասնի եւ յուսահատութենէն ինք զինքն բերդէն վար կը նետէ եւ կը մեռնի: Եղածին վրայ թագաւորը սաստիկ կը ցաւի, բայց մոգերուն կը հրամայէ, որ իրենց թալիսմաններով զայն կենդանացնեն. տեսնելով որ չեն կրնար, կը զրաւէ բերդն ու անոր թագաւորութիւնը:

Քրդական աղբիւրէ քաղուած առասպելս իր այս համառօտութեան մէջ իսկ Լալայեանցի հրատարակածէն աւելի հետքերքական է, հետեւաբար նաեւ լուրջ մտադրութեան արժանի ոչ միայն նկատելով իր ժողովրդական անարուեստ եւ անխառն նկարագիրը, այլ մանաւանդ իր բովանդակութեան

պատճառաւ: Արայի աւանդակէպին հետ համեմատական գծերն ալ աւելի զգալ են եւ բնական. մին կը սիրահարուի միւսին եւ միւսը չ'ուզեր իրեն եղած սիրոյ առաջարկը ընդունիլ, որուն հետեւութեամբ ալ կը մեռնի, բայց սիրահար թագաւորը սրտի ցաւէն կախարդներու կը դիմէ, որպէս զի զինքն կենդանացրնեն:

Անստոյգ է, բայց ամէն պարագայի մէջ չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր նախնական ձեւին մէջ թերեւս կենդանութիւն իսկ կը շնորհէր մեռած թագուհոյն: Դերերու շրջումը, որով հոս սիրողը կ'ըլլայ թագաւորը, իսկ Արայի մէջ Շամիրամ թագուհին, այնչափ ծանրակշիռ դարտուղութիւն մը չէ, վասն զի նման շրջումներ ցանցաւ երեւոյթներ չեն: Դժուարին է ի հարկէ դարձեալ առասպելս Արայի աւանդակէպին մէկ տերբերակը համարիլ, ինչպէս Լեւոնեան միամտօրէն կ'ընէ առանց նկատողութեան առնելու որ հոս սիրուողը՝ այսինքն թագուհին յուսահատութենէն ինք գինքը

կը սպաննէ, մինչդեռ Արայի աւանդակէպին մէջ
Արայ կը մեռնի պատերաժի հետեւութեամբ եւ
պատերազմը Արայի առասպելին համար հիմնական
նշանակութիւն ունի: Անհնար է ուրեմն այս
կարեւոր պարագան անտես ընելով երկուքին միջեւ
պատճառական աղերս փնտռել. կամ՝ այս կէտիս մէջ
առասպելը վնասուած յատարարելու ենք, որուն
բաւական պատճառ չունինք ղժբախտապար:

Առասպելա հետաքրքրական համարելու
բուն իսկ պատճառն անոր մէջ հիւսուած
վանի ջրմուղներու շինութեան ժողովրդական
աւանդութիւնն է: Զարմանալի է, որ ըստ քրդական
աղբիւրիս թագաւոր մըն է շինողը ջրմուղները, մինչ
անդին Լեւոնեան քրդական երգ մըն ալ յառաջ կը
բերէ (անդ. էջ 2), որ հայկական աւանդութեան պէս
Շամիրամին կը վերագրէ անոնց շինութիւնը:

«Տէրէ Աղթամարէ = Եկեղեցին Աղթամարին
Գումպաթէ Ոստանէ = Գմբէթը Ոստանին
Ճուհա Շահմիրանէ = Առուն Շամիրամին
Մկղկիաթէ խիզանէ = Մկղկիթը խիզանին
Տարինջ Եպանանէ = Սանդուխը Պանանին
Ուր փրէ Պաթմանէշ = Ուր կամուրջը
Պատմանին
Կեաթ խարապ նաորպէն = Բնաւ պիտի
չաւրուին:»

Քրդական «Շահմիրան»ը պարսկական
«Շեմիրան» ձեւին վրայէն կաղմուած է, որ կը
նշանակէ Շամիրամ: Որչափ կ'երեւայ, ջրմուղ

ներու շինութեան քրդական աւանդութեան այս վերջին ձեւը հայկական աւանդութեան մէկ արձագանգն է: Այս պարագային բնական է մեր առջեւ երկու հնարաւորութիւններ պիտի ելլեն. երկուքէն ո՞րը նախնականին եթէ ոչ իսկական, գէթ համեմատաբար ամենամերձաւոր ձեւը մեզի կ'ընծայէ, հայկականը թէ քրդականը, որ անշուշտ դրացի հայ գիւղացութեան ալ ծանօթ ըլլալու էր: Իրաւունքը քրդականին կողմն է, եթէ պատմութեան հարցընենք, վասն զի՝ ինչպէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արձանագրութիւններէն, Ջրմուղներու շինողը Մինուսա Ա. է, որ Ուրարտացիներուն ամենամեծ թագաւորն էր եւ առասպելին հերոս թագաւորն ալ քաջութեան եւ զօրութեան կողմանէ՝ գէթ զրոյցին նկարագրութենէն դատելով՝ անկից վար չի մնար: Բաց ասկից որովհետեւ Անանունը Շամիրամի ընծայուած այս կոթողային հսկայ գործին մասին բան մը չի հաղորդեր, զոր եւ տարօրինակ պիտի համարէի, եթէ երգ դարուն

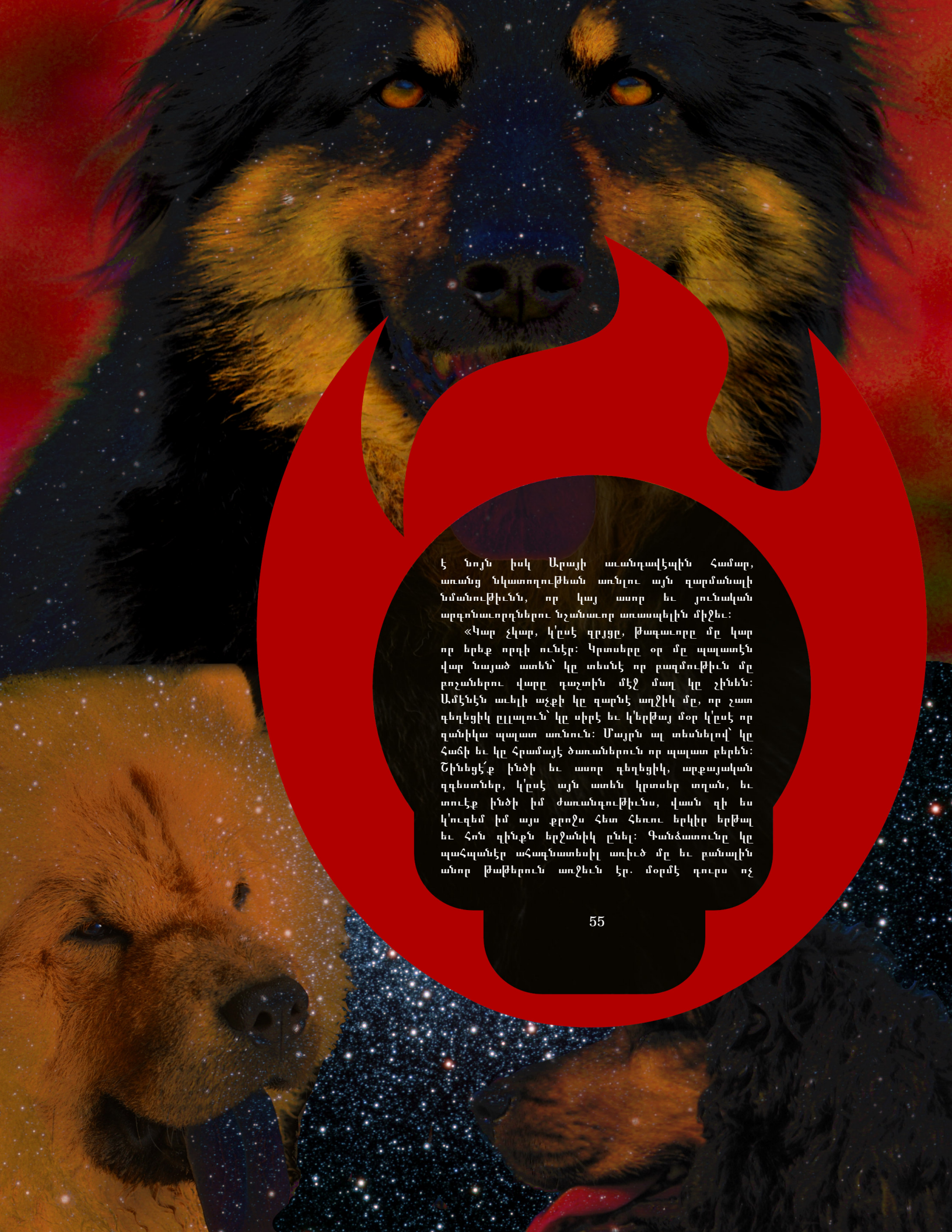
իրօք գոյութիւն ունենար նման աւանդութիւն մը, եւ միւս կողմանէ յոյն մատենագիրներէն, ինչպէս Դիոգոր Սիկիլիացիէն բայց մասնաւորապէս Եւսեբիոս Կեսարիացիէն,¹³ որ Խորենացւոյ գլխաւոր աղբիւրներէն մէկն եղած է, այն ալ գիտենք, որ Շամիրամի առասպելային քաջագործութիւններուն կարգէն են նաեւ կամուրջներ, քաղաքներ, ինչպէս նաեւ ջրուղիներ եւ ջրանցքներ շինելը, կրնայ ըլլալ, որ Խորենացիին հոս ալ իր սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած եւ այսպէս Շամիրամի ընծայած ըլլայ Վանի ջրմուղներու շինութիւնը, մէկ կողմն թողլով ազգային բնիկ աւանդութիւնը՝ ի հարկէ եթէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՛վ գիտէ թերեւս վերը յիշուած եւ Լեւոնեանէն քրդական յորշորշուած առասպելին՝ աւելի համապատասխանէր: Խորենացւոյ ենթադրութեամբ հնարածէն դիւրաւ կրնար այնուհետեւ ազգային

¹³ Ժամանակագրութիւն Եւսեբիայ, 2., էջ 64:

Նոր աւանդութիւն մը ծագել՝ եթէ նկատողութեան առնունք այն ազդեցութիւնը զոր Խորենացին գործած է Հայ մտաւորականութեան վրայ: Ես կասկածով կը վերաբերեւիմ Խորենացւոյ ջրմուղներու աւանդութեան, պարզապէս իր հանրածանօթ անվստահելիութեան եւ բռնած սովորական ընթացքին պատճառաւ, ապա թէ ոչ ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը չկայ պատմութեան մէջ, նկատելով, որ հաւանօրէն վաղուց արդէն մուտ գտած ըլլալու է Շամիրամի առասպելը Հայոց մէջ եւ որչափ կ'երեւայ բաւական մէծ եղած է նաեւ իր ազդեցութիւնը Հայաստանի գլխաւորաբար հարաւային նահանգներու վրայ:

Պատշաճ կը համարիմ ամբողջութեամբ հրատարակել Հոս բոլորովին նոր գրոյց մը, որուն ծանօթացած եմ հայերնիքս Խոտորշուր եղած միջոցիւ. իբր գրոյց թէեւ բոլորովին նոյն չէ Արայի գրական աւանդալէպին հետ, բայց կը կարծեմ, որ գրոյցս անհամեմատ աւելի նշանակալից

է նոյն իսկ Արայի աւանդավէպին Համար, առանց նկատողութեան առնելու այն զարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր եւ յունական արգոնաւորդներու նշանաւոր առասպելին միջեւ:

«Կար չկար, կ'ըսէ զբոլոր, թագաւորը մը կար որ երեք որդի ունէր: Կրտսերը օր մը պալատէն վար նայած ատեն՝ կը տեսնէ որ բազմութիւն մը բոշաներու վարը դաշտին մէջ մաղ կը շինեն: Ամէնէն աւելի աչքի կը դարնէ աղջիկ մը, որ շատ գեղեցիկ ըլլալուն կը սիրէ եւ կ'երթայ մօր կ'ըսէ որ զանիկա պալատ առնուն: Մայրն ալ տեսնելով՝ կը հաճի եւ կը հրամայէ ծառաներուն որ պալատ բերեն: Շինեցէ՛ք ինծի եւ ասոր գեղեցիկ, արքայական զգեստներ, կ'ըսէ այն ատեն կրտսեր տղան, եւ տուէք ինծի իմ ժառանգութիւնս, վասն զի ես կ'ուզեմ իմ այս քրոջս հետ հեռու երկիր երթալ եւ հոն գինքն երջանիկ ընել: Գանձատունը կը պահպանէր ահագնատեսիլ առիւծ մը եւ բանալին անոր թաթերուն առջեւն էր. մօրմէ դուրս ոչ

ոք կրնար անոր մերձենալ: Մայրը վերջապես տղուն աղաչանքներուն կը զիջանի եւ երկուքին զգեստներն ալ կու տայ եւ Հագուած զարդարուած կը մեկնին: Կ'երթան եւ չի լմննար, եւ այսպէս օրերով քաղելէն յետոյ՝ ծովու մը առջեւ կը հասնին, որ զիրենք դժուարին կացութեան մը կը մատնէ. յանկարծ ծովը կը փրփրայ, ալիքներ կը սկսին եւ կը տեսնեն որ հակայ, վիթխարի բան մը լողալով իրենց կու գայ: Աչքեր ունէր, որ բոցավառ արեւու պէս կը փայլէին եւ կը ծիծաղէր մարդու պէս: Թեւեալ առիւծ է եղեր այս զարմանալի էակը, որ ցամաք ելլելով՝ կը հրամայէ երկուքին ալ իր վրայ նստիլ, որպէս զի զիրենք գիմացը անցընէ: Ի՜նչ զարհուրելի առաջարկ երկուքին համար: Սակայն առիւծը կը սպառնայ զիրենք ուտել լափել, եթէ չհնազանդին: Ճարահատ կը նստին առիւծին վրայ, որ զիրենք լողալով ողջ եւ առողջ ծովուն միւս կողմը կ'անցընէ: Երկուքին ալ ուրախութեան այլ եւս չափ չկար եւ չէին գիտեր ինչո՞վ փոխարինել իրենց եղած

այս բարութեան: Բայց առիւծն իրենցմէ ոչ միայն բարիք չէր սպասեր, այլ կ'ուզէր իր կեանք իսկ տալ անոնց երջանկութեան համար: Յամաք ելլելուն պէս պատանւոյն կը հրամայէ որ զինքն սպաննէ. գլուխը զատ տեղ թաղէ, իրանն ալ զատ եւ աղիքներն ալ զատ եւ մէկ շաբաթ վերջը երթայ՝ դարձեալ դուրս հանէ թաղուածները: Պատանին կը դարհուրի եւ ամէն ճիգ կը թափէ բարերար առիւծը այսպիսի առաջարկէ մը ետ կեցընելու: Բայց առիւծը կը պնդէ եւ պատանին ստիպուած անոր կամքը կը կատարէ:

Մէկ շաբաթ վերջը կ'երթայ նախ իրանը կը բանայ եւ ինչ տեսնէ. յանկարծ հրեղէն ձի մը փոսէն դուրս կը ցատկէ եւ օդ կը սլանայ եւ ապա իջնալով պատանւոյն առջեւ ծունկի կու գայ, որպէս զի վրան նստի: Պատանին կը նստի եւ օդոյ վրայ երկայն ճախրանքներ ընելէն վերջը՝ դարձեալ կ'իջնայ. յետոյ գլխուն փոսը կը բանայ, ուսկից հրացայտ աչքերով չորս շներ երկինք կը վերանան եւ իրենց վնկվնկոցով օդը կը թնդացընեն: Ամէնէն վերջը

կը բանայ աղիքներու տեղը, եւ նոր զարմանալիք մըն ալ հոն կը տեսնէ, վասն զի աղիքները գէնք եղած էին, որով գինուած հրեղէն ձին կը հեծնէ եւ օդ կը բարձրանայ չըջակայ վայրերը գննելու եւ գեղեցիկ պալատի մը շինութեան տեղն որոշելու համար: Քանի մը ամէն կը բարձրանայ հրաշալի պալատ մը ծովու եզերքի վրայ՝ չըջապատուած սաղարթախիտ անտառով մը, որուն երկնագոյն ծառերն իրենց պատկերալիւր շուքն ծովուն վճիւռ եւ արծաթափայլ ջրոյն վրայ ձգելով՝ հմայիչ եւ անպատմելի տպաւորութիւն մը կը թողուին մարդու վրայ: Պատանին կը դնէ իր սիրելին նոր պալատին մէջ եւ ուրախ, գուարթ իրենց օրերն կ'անցընեն:

Օր մը պատանին որսի գացած ըլլալով՝ եւ գրեթէ ամէն օր որսի կ'երթար աղջիկը ձանձրութենէն պարտէզ կ'ելլէ եւ կը սկսի ծովը գննել. նոյն ատեն կը տեսնէ, որ սեւ մարդ մը լողալով իրեն կու գայ եւ կը խնդրէ, որ գաւազան մը երկնցընէ, որպէս զի ցամաք ելլէ: Աղջիկը վախէն՝ ուզածը կը

կատարէ եւ փերին կրտանի տունը: Փերին ինք
զինքն այլ եւս անվտանգ տեսնելով՝ ամէն միջոց՝ կը
բանեցընէ պատանին սպաննելու համար: Ուստի
եւ կ'աշխատի աղջիկը համոզել թէ եղբայրդ զքեզ
կ'ուզէ սպաննել: Աղջիկը սկզբան չ'ուզեր հաւատալ,
բայց յետոյ կը համոզուի ըստածներուն եւ կ'ուզէ
ամէն գնով սպաննել եղբայրը: Ասոր վրայ փերին
իրեն խորհուրդ կու տայ որ հիւանդ ձեւանայ եւ
անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գայ եւ զքեզ հիւանդ
տեսնէ, պիտի հարցընէ, ի՞նչ ունիս, քոյրի՛կ, ի՞նչ
կ'ուզես, այն ատեն ըսէ՝ հեռո՛ւն, չա՛տ հեռուն
չքեզ հրաշալի պարտէզ մը կայ, որուն ծառերուն
վրայէն աշխարհքիս երաժշտական ամենանշանաւոր
գործիքները կախուած են, գնա՛ եւ հոն եղած քնարը
բե՛ր եւ զա՛րկ, որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ
պիտի երթայ եւ այլ եւս ետ պիտի չգառնայ:
Աղջիկը փերին ըսածը ճշգիւ կը կատարէ եւ
պատանին լսելով իր սիրելւոյն խնդիրքը կայծակի
արագութեամբ կը նետուի ձիուն վրայ եւ օդ կը

վերանայ: Եւ ի՛նչ տեսնէ, հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն
սպիտակ, սիրուն եւ հսկայ պալատ մը՝ սքանչելի
պարտէզով եւ շուրջը ընդարձակ, անտառ մը: Կը
սրանայ դէպի վար, կ'իջնայ կ'իջնայ եւ կը հասնի
պալատին առջեւ: Հոն կը թողու ձին եւ շնիկներն
եւ ինքը կը մտնէ ներս ընդարձակ սրահ մը, ուր
կը նստէր ուրիշ թագաւորի մը նազելի աղջիկը,
զոր առաստաղէն մինչեւ գետին երկարող սարդի
ոստայնի ոսկեղէն սքանչելի հիւսք մը պատանիէն
կը բաժնէր: Բարեկամ, ինչո՞ւ եկած ես, ի՛նչ կ'ուզես,
կը հարցընէ աղջիկը եւ պատանին կը պատմէ
եղելութիւնը, որուն իբր պատասխան, կը խաբուի՛ս,
կ'ըսէ, աղջիկը, եթէ կը կարծես թէ քոյրդ հիւանդ
է, անիկա զքեզ սպաննել կ'ուզէ: Պատանին ասոր
վրայ ինք գինքն սաստիկ վիրաւորուած զգալով՝
սուրը կը քաշէ, որ աղջիկը սպաննէ, բայց աղջկան
սպառնալիքներուն վրայ կը հանդարտի: Դժուար
է զքեզ համոզել, կը գիտէ աղջիկն, անոր համար
գէթ միտ գի՛ր ինչ որ կ'ըսեմ: Այն պարտէզը, ուր

երթալ կ'ուզես, ամէն կողմանէ փակուած է եւ հազարաւոր փերիներ պահպանութիւն կ'ընեն. խոշոր դուռ մ'ալ ունի, դուր կը պահպանեն վիթխարի արջ մը եւ ցուլ մը. արջուն առջեւ դրուած է խոտ եւ ցուլին առջեւ միտ, դուռն միտը արջուն տո՛ւր եւ խոտը ցուլին եւ անմիջապէս ներս մտի՛ր եւ քնարը ա՛ռ, ինձի եկո՛ւր: Ճի՛շդ այնպէս կ'ընէ, ինչպէս թագաւորին աղջիկը կ'ըսէ: Երբ քնարը առած դուրս կ'ելլէ, պահապան փերիները կ'արթննան եւ կատաղաբար կը սկսին իր ետեւէն վազել, բայց պատանին ձիուն զարնելուն պէս՝ օդ կը սլանայ եւ կու գայ աղջկան, որուն պահապան 500 փերիները պատանին հալածողները կը սպաննեն: Պատանին քնարն առած կ'երթայ իր քրոջ, որ տակաւին պառկած էր: Մէկ շաբաթ շարունակ քնար կը զարնէ, մինչեւ որ քոյրը անկողնէն կ'ելլէ: Պատանին հանդարտած դարձեալ որսի կ'երթայ, փերին հիմայ ուրիշ հնարք մը կը մտածէ: Եղբայրդ, կ'ըսէ, լարած թակարդէս ազատեցաւ, բայց այս երկրորդէն կարծեմ

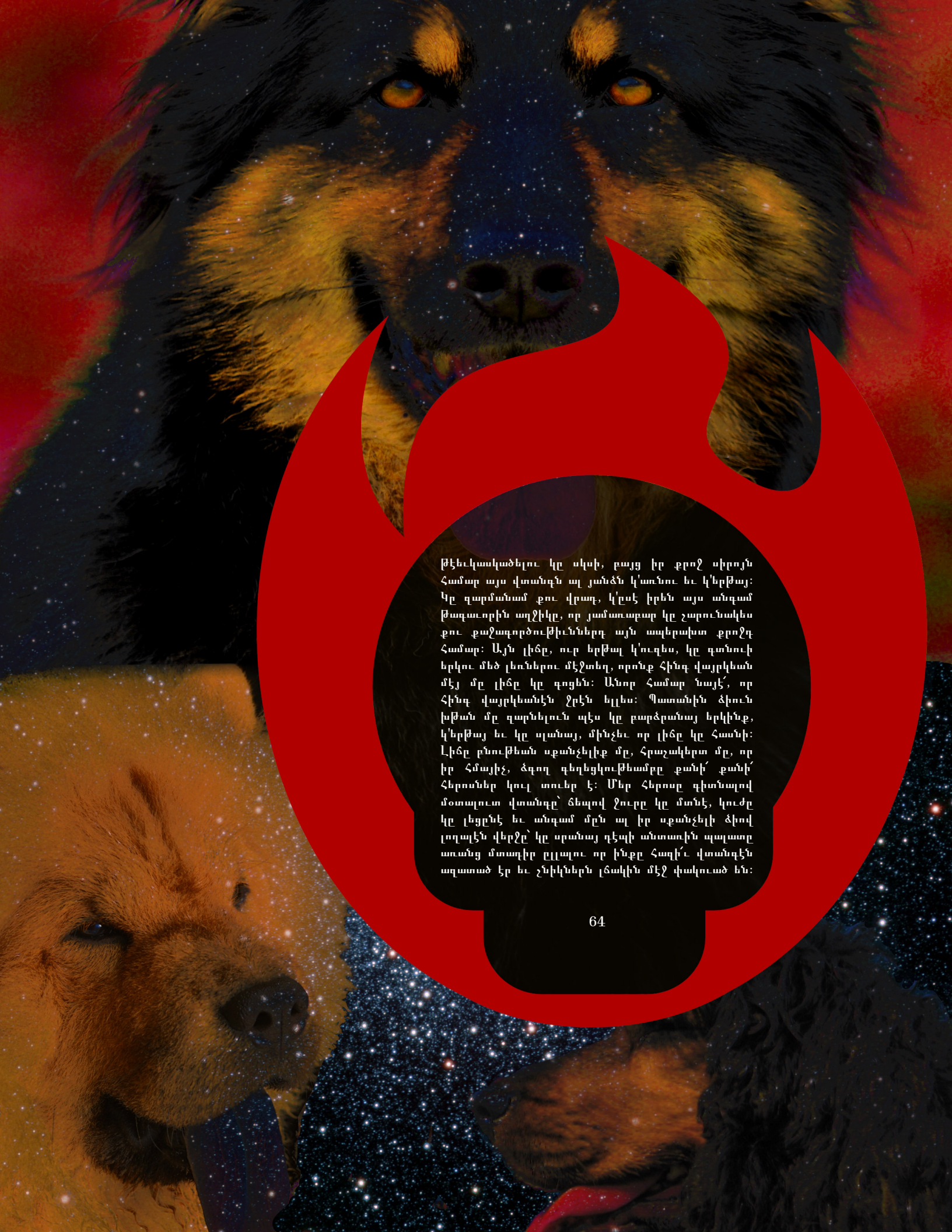

այլ եւս պիտի չազատի: Դուն դարձեալ հիւանդ ձեւացի՛ր եւ եղբօրդ գալու ատեն այսպէս ըսէ՛ իրեն. հեռո՛ւն չա՛տ հեռուն դաշտ մը կայ, ուր անթիւ անհամար ոչխարներ եւ խոյեր կ'արածին: Ասոնց մէջ կայ բոլորովին սեւ խոյ մը. գնա՛, անիկա բեր եւ մորթէ՛, որ ուտեմ եւ առողջանամ: Պատանին նոյնպէս հրեղէն ձին սլացած՝ կ'երթայ կը հանդիպի թագաւորին աղջկան: Միտ դի՛ր ինծի, բարեկամ, կ'ըսէ աղջիկը, այն հօտին երթալ չատ վտանգաւոր բան է, անոր պահապաններն են կատաղի առիւծներ, արջեր եւ բազմաթիւ փերիներ եւ քանի՛նե՛ր այն խոյը առնուլ ուզած եւ մեռած են: Ասկից դացած ատենդ խոշոր դաշտի մը պիտի հանդիպիս, որուն մէջ ահագին բարձունք մը կայ: Դուն նայէ՛, որ երթաս եւ դաշտին մէջ եղած այն բլուրին վրայ կենաս: Երբ հօտը գայ քեզի մերձենայ, դուն օդը բարձրացի՛ր, սաստկութեամբ իջի՛ր վար եւ բռնէ առաջին խոյը, որ խնդրուած խոյն է եւ շուտով դարձեալ օդ բարձրացի՛ր եւ եկո՛ւր ինձի: Հագիւ թէ

պատանին աղջկան ըսածին պէս խոյը առած օդ կը բարձրանայ, ահագին աղմուկ մը կ'ելլէ հօտին չորս կողմանէ, արջերն, առիւծներն ու փերիները կը սկսին գազանաբար դէպի աղջկան պալատը դիմել, բայց անոր պահապան, փերիներէն ամէնն ալ կտոր կտոր կ'ըլլան: Պատանին թագաւորին աղջկան շնորհակալ կ'ըլլայ եւ խոյն առած կը դառնայ իր տունը: Քոյրը խոյը մէկ շաքաթ ուտելով՝ դարձեալ կ'առողջանայ եւ կեղծաւորաբար շնորհակալ կ'ըլլայ պատանւոյն, ուր ոչինչ կը խնայէ իրեն համար:

Մեր հերոսը դարձեալ որսի կ'երթայ. այս անգամ փերին բոլորովին մտածկոտ տրամադրութեամբ պահարանէն դուրս կ'ելլէ, ուր միշտ կը պահուէր պատանւոյն տունն եղած ժամանակ: Մէկ միջոց մնաց այլեւս, կ'ըսէ աղջկան, այս ալ եթէ չյաջողի, ա՛լ չեմ գիտեր ի՛նչ ընենք: Դարձեալ հիւանդ ձեւացի՛ր եւ եղբօրդ ըսէ որ հեռո՛ւն, չա՛տ հեռուն լիճ մը կայ, որուն ջուրը ոսկւոյ պէս կը փայլի, գնա՛ եւ ան ջրէն բե՛ր որ խմեմ եւ առողջանամ: Պատանին

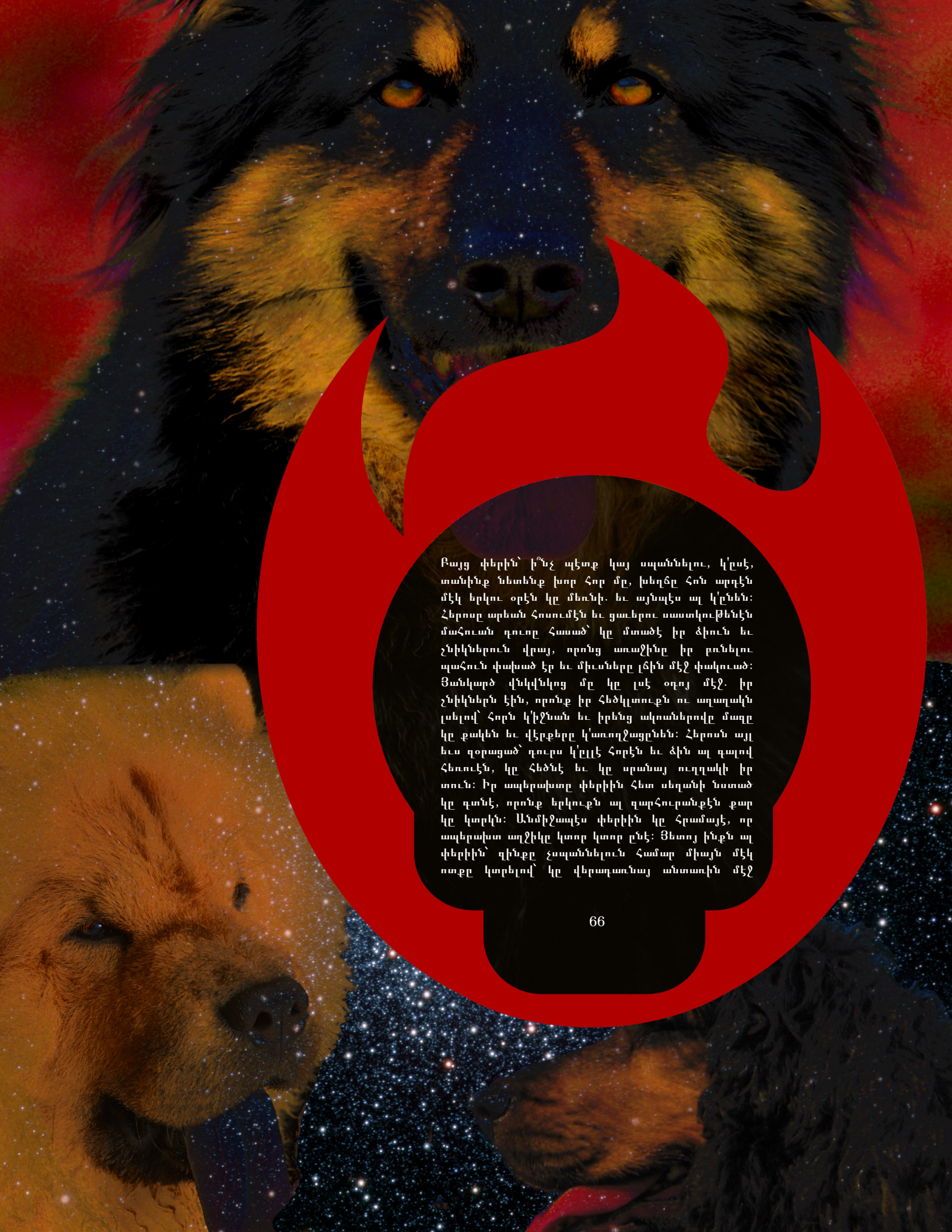

Թէեւ կասկածելու կը սկսի, բայց իր քրոջ սիրոյն համար այս վտանգն ալ յանձն կ'առնու եւ կ'երթայ: Կը զարմանամ քու վրադ, կ'ըսէ իրեն այս անգամ թագաւորին աղջիկը, որ յամառաբար կը շարունակես քու քաջագործութիւններդ այն ապերախտ քրոջ համար: Այն լիճը, ուր երթալ կ'ուզես, կը գտնուի երկու մեծ լեռներու մէջտեղ, որոնք հինգ վայրկեան մէջ մը լիճը կը գոցեն: Անոր համար նայէ՛, որ հինգ վայրկեանէն ջրէն ելլես: Պատանին ձիուն խթան մը զարնելուն պէս կը բարձրանայ երկինք, կ'երթայ եւ կը սլանայ, մինչեւ որ լիճը կը հասնի: Լիճը բնութեան սքանչելիք մը, հրաշակերտ մը, որ իր հմայիչ, ձգող գեղեցկութեամբը քանի՛ քանի՛ հերոսներ կուլ տուեր է: Մեր հերոսը գիտնալով մօտալուտ վտանգը՝ ճեպով ջուրը կը մտնէ, կուժը կը լեցընէ եւ անգամ մըն ալ իր սքանչելի ձիով լողալէն վերջը՝ կը սրանայ դէպի անտառին պայտօր առանց մտադիր ըլլալու որ ինքը հազի՛ւ վտանգէն ազատած էր եւ շնիկներն լճակին մէջ փակուած են:

Շնիկներուն կորուստին ցաւը աննկարագրելի էր, անո՛վ ինք զինքն կը մխիթարէ, որ թերեւս ազատին եւ դարձեալ զինքը գտնեն:

Փերին ալ, աղջկան ալ հնարքներն սպառեցան եւ չէին գիտեր, ի՛նչ ընեն: Ուստի եւ յուսահատ միջոցի մը կը դիմեն, այսինքն՝ կ'ուզեն իր ճարպիկութեան եւ զօրութեան գաղտնիքն իմանալ: Եղբայր, կ'ըսէ, օր մը աղջիկը, ի՛նչ ոյժ է այս քու ունեցածդ, որ ամէն վտանգէ եւ դժուարութենէ կ'ազատիս: Կը կապէ յետոյ հերոսին ձեռքերն ահագին շղթայով մը, զոր սակայն պատանին առանց մեծ բռնութիւն ընելու կտոր կտոր կ'ընէ: Սիրելի՛ս, իմ ձեռքերս կրնաս միայն խողի մազերով կապել, ուրիշ բան չի կրնար գիտ զսպել: Աղջիկը ուրախացած խողի մազ կը բերէ եւ կը կապէ: Եւ երբ պատանին սաստկութեամբ կտրել կ'ուզէ, մազը կը մտնէ մսին մէջ եւ արիւնը կը սկսի հեղեղի պէս դուրս հոսել: Ասոր վրայ աղջիկը փերին շուտով դուրս կը հանէ պահարանէն եւ կը հրամայէ, որ եղբայրը սպաննէ:

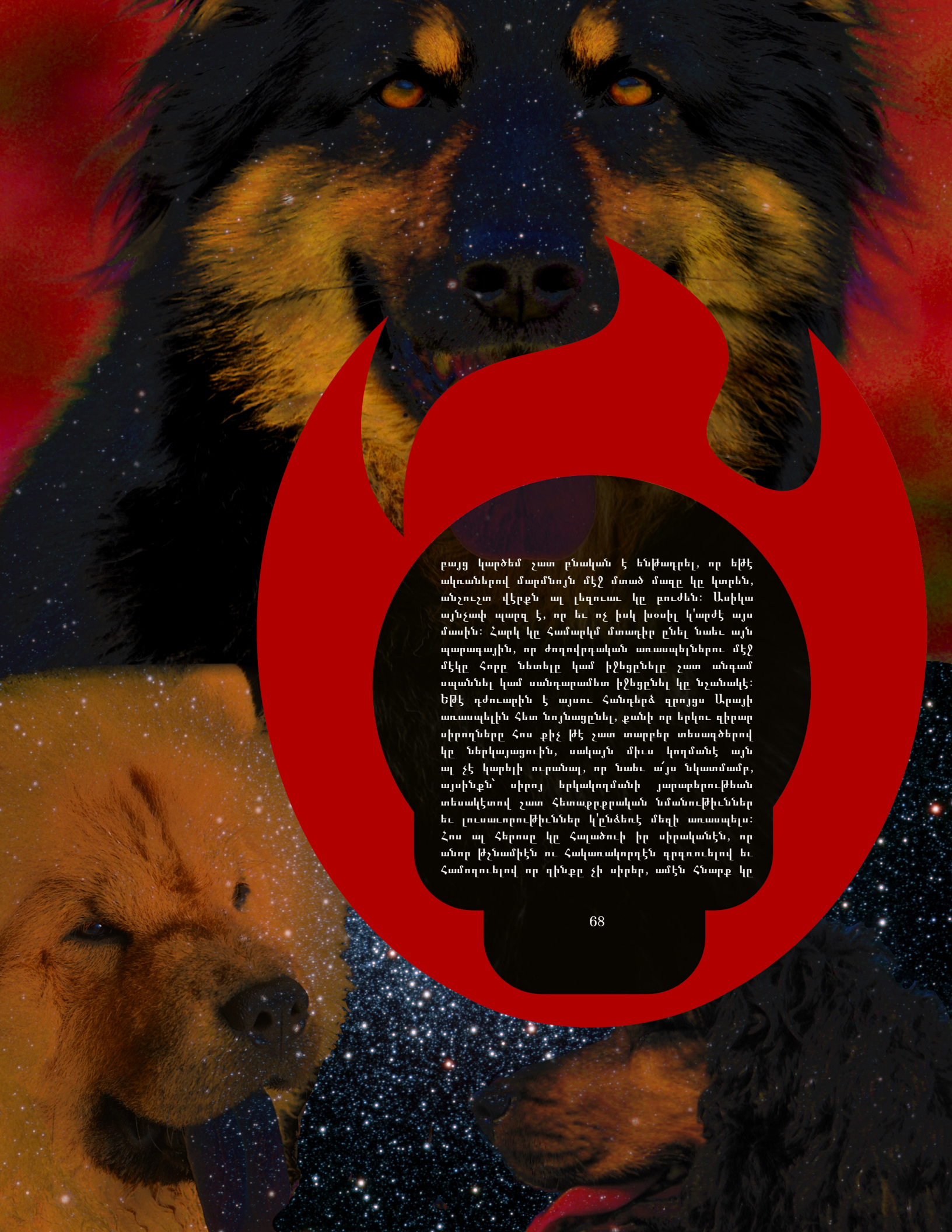

Բայց փերին՝ ինչ պետք կայ սպաննելու, կ'ըսէ, տանինք նետենք խոր հոր մը, խեղճը հոն արդէն մէկ երկու օրէն կը մեռնի. եւ այնպէս ալ կ'ընեն: Հերոսը արեան հոսումէն եւ ցաւերու սաստկութենէն մահուան դուռը հասած՝ կը մտածէ իր ձիուն եւ շնիկներուն վրայ, որոնց առաջինը իր բռնելու պահուն փախած էր եւ միւսները լճին մէջ փակուած: Յանկարծ վնկվնկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ. իր շնիկներն էին, որոնք իր հեծկտուքն ու աղաղակն լսելով՝ հորն կ'իջնան եւ իրենց ակօսներովը մազը կը քակեն եւ վէրքերը կ'առողջացընեն: Հերոսն այլ եւս զօրացած՝ դուռս կ'ըլլէ հորէն եւ ձին ալ գալով հեռուէն, կը հեծնէ եւ կը սրանայ ուղղակի իր տուն: Իր ապերախտը փերիին հետ սեղանի նստած կը դռնէ, որոնք երկուքն ալ զարհուրանքէն քար կը կտրկն: Անմիջապէս փերիին կը հրամայէ, որ ապերախտ աղջիկը կտոր կտոր ընէ: Յետոյ ինքն ալ փերիին՝ զինքը չսպաննելուն համար միայն մէկ ոտքը կտրելով՝ կը վերադառնայ անտառին մէջ

գտնուող աղջկան զոր իրեն կնուլթեան կ'առնու եւ յետոյ երկու մեծ թագաւորութիւններն ալ իրարու հետ միացընելով՝ հսկայ թագաւորութիւն մը կը կազմեն եւ իրարու հետ երջանկութեամբ կ'ապրին երկար ու երկար տարիներ:»

Ժողովրդական զրոյցի մը մէջ ասկէ աւելի պայծառ եւ որոշ չէր կրնար նկարագրուիլ Արալէզներու հին առասպելն, որ մեր գրական աւանդութեան մէջ Արայի աւանդավէպին հետ ամենասերտ կերպով կապուած ըլլալուն՝ բովանդակ առասպելագիտութեան մէջ բռնած իր բացառիկ դիրքովն ու նկարագրովը առանձնայատուկ զարմանալի կնիք մը դրոշմած է անոր վրայ: Հոս նկարագրուած շնիկներն ալ երկնային էակներ են, օդոյ մէջ կ'ապրին, օդոյ վրայէն կը թռչին. եւ որ ամէնէն կարեւորն է՝ վիրաւորներ կը կենդանացընեն, բուժելով անոնց վէրքերը: Ստոյգ է, թէ ինչպէս կը բուժեն մահամերձ հերոսին վէրքերն, առասպելին մէջ չի յիշատակուիր,

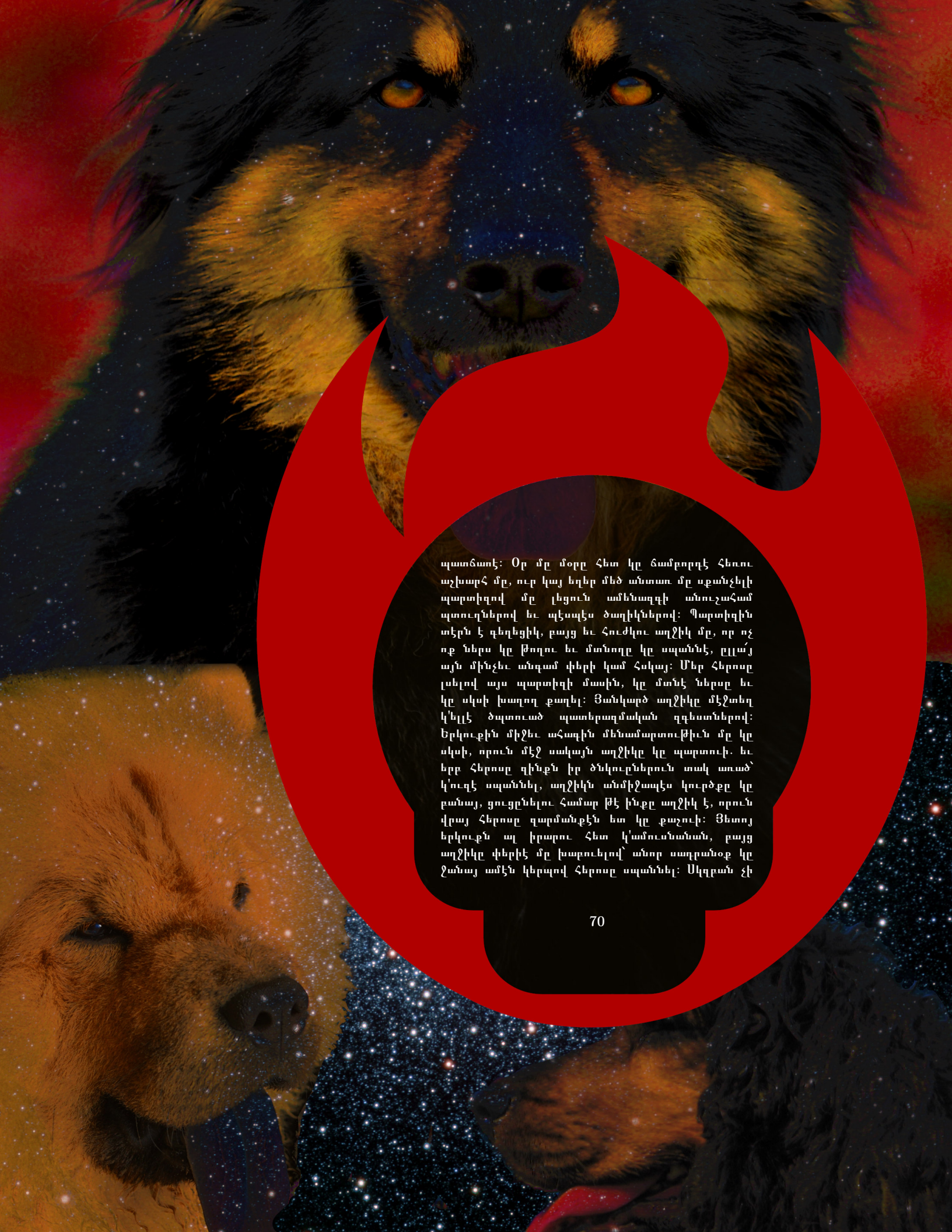

բայց կարծեմ չառ բնական է ենթադրել, որ եթէ ակռաներով մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն, անշուշտ վէրքն ալ լեզուաւ կը բուժեն: Ասիկա այնչափ պարզ է, որ եւ ոչ իսկ խօսիլ կ'արժէ այս մասին: Հարկ կը համարկմ մտադիր ընել նաեւ այն պարագային, որ ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցընելը շատ անգամ սպաննել կամ սանդարմետ իջեցընել կը նշանակէ: Եթէ դժուարին է այսու հանդերձ գրոյցս Արայի առասպելին հետ նոյնացընել, քանի որ երկու զիրար սիրողները հոս քիչ թէ շատ տարբեր տեսագծերով կը ներկայացուին, սակայն միւս կողմանէ այն ալ չէ կարելի ուրանալ, որ նաեւ այս նկատմամբ, այսինքն՝ սիրոյ երկակողմանի յարաբերութեան տեսակէտով շատ հետաքրքրական նմանութիւններ եւ լուսաւորութիւններ կ'ընձեռէ մեզի առասպելս: Հոս ալ հերոսը կը հալածուի իր սիրականէն, որ անոր թշնամիէն ու հակառակորդէն զրգուելով եւ համոզուելով որ զինքը չի սիրեր, ամէն հնարք կը

Հնարէ, որպէս զի հերոսը մէջտեղէն բառնայ, եւ թէեւ հերոսը գերմարդկային քաջագործութիւններ կը գործէ, բայց եւ այնպէս իրեն դէմ լարուած թակարդին մէջ կ'իյնայ եւ մահամերձ վիճակի կը հասնի, թերեւս մինչեւ իսկ կը մեռնի ուսկից կ'ազատի իր շնիկներուն օգնութեամբը, վերջ դնելու համար իր հակառակորդներուն կեանքին: Այս վերջին կէտը Արայի աւանդավէպին մէջ իր համապատասխանը չունի, անոր համար ալ բոլորովին առեղծուածային կը մնայ մեզի Արայի յարութիւն առնլէն վերջն ունեցած կեանքն ու գործունէութիւնը: Ուսկից յայտնի է թէ ո՛րչափ բնական է մեր գրոյցին վերջաւորութիւնը:

Ծանօթ են ինձի նման վերջաւորութեամբ նաեւ երկու գրոյց, որոնցմէ մին ընդարձակ ըլլալուն՝ հոս յառաջ չեմ բերեր, իսկ միւսն լսած եմ Իգմիր Մշեցիէ մը եւ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Դիւցաղն մը կայ եղեր, որ գերմարդկային ոյժ ունենալուն՝ հազարաւոր փերիներ կը սպաննէ եւ ամէնուն ահ կը

պատճառէ: Օր մը մօրը Հետ կը ճամբորդէ Հեռու աշխարհ մը, ուր կայ եղեր մեծ անտառ մը սքանչելի պարտիզով մը լեցուն ամենազգի անուշահամ պտուղներով եւ պէսպէս ծաղիկներով: Պարտիզին տէրն է գեղեցիկ, բայց եւ հուժկու աղջիկ մը, որ ոչ ոք ներս կը թողու եւ մտնողը կը սպաննէ, ըլլա՛յ այն մինչեւ անգամ փերի կամ հսկայ: Մեր Հերոսը լսելով այս պարտիզի մասին, կը մտնէ ներսը եւ կը սկսի խաղող քաղել: Յանկարծ աղջիկը մէջտեղ կ'ելլէ ծպտուած պատերազմական զգեստներով: Երկուքին միջեւ ահագին մենամարտութիւն մը կը սկսի, որուն մէջ սակայն աղջիկը կը պարտուի. եւ երբ Հերոսը գինքն իր ծնկուրներուն տակ առած՝ կ'ուզէ սպաննել, աղջիկն անմիջապէս կուրծքը կը բանայ, ցուցնելու համար թէ ինքը աղջիկ է, որուն վրայ Հերոսը զարմանքէն ետ կը քաշուի: Յետոյ երկուքն ալ իրարու հետ կ'ամուսնանան, բայց աղջիկը փերիէ մը խաբուելով՝ անոր սաղրանօք կը ջանայ ամէն կերպով Հերոսը սպաննել: Սկզբան չի

յաջողիր, բայց յետոյ կը բռնուի հերոսը. փերիին խորհրդովն աչքերը կը կոյրցընեն եւ կը տանին անտառին մէջ տեղ մը կը նետեն, ուսկից առուակ մը կ'անցնէր: Հերոսին մայրը կ'իմանայ եղբւուրիւնը եւ կու գայ տղուն քով եւ ինչ տեսնէ երկու երեք օր վերջը. քանի մը գորտ յարձակելով ուրիշի մը վրայ՝ անոր աչքերը կը հանեն, բայց անիկա տեսակ մը խոտ աչքերուն կը քսէ եւ դարձեալ բոլորովին կ'առողջանայ: Մայրն ուրախացած՝ կ'առնու այն խոտէն եւ կը քսէ հերոսին աչքերուն եւ կ'առողջացընէ: Ասոր վրայ հերոսն առանց վայրկեան մ'իսկ սպասելու, կ'երթայ կը մտնէ տունը, ուր իր ամուսինը փերիին հետ սեղանի վրայ կը գտնէ: Հոն երկուքն ալ կը սպաննէ, կտոր կտոր կ'ընէ եւ կը դառնայ իր մօրը:

Ինչպէս կը տեսնուի. հոս ալ աղջիկն է հերոսը սպաննել փորձողը՝ դրդուած իր ուրիշ մէկ սիրականէն, որ հերոսին հակառակորդն ըլլալուն՝ ժողովրդենէ սովորաբար փերի անուամբ կը

յորջորջուի: Առասպելիս մէջ կան ուրիշ դեռչատ
զարմանալի նորութիւններ, որոնք սակայն մեր
ներկայ նիւթին չվերաբերելուն՝ կը ձգեմ առ
այժմ ապագային, անցնելով Արգոնաւորդներու
առասպելին, որուն հետ այնչափ նմանութիւն ունի
մեր նախնիթաց առասպելը:

Արգոնաւորդներու առասպելն Հոմերոսի
Իդիականէն եւ Ոդիսականէն վերջը յունական
ամենանշանաւոր գրոյցն է, որուն զարգացման
եւ նորանոր տեսագծերով (Motiv), ինչպէս նաեւ
բանաստեղծական ամենանուրբ երանգներով ու
զարդերով ճոխացման մասնակցած են յոյն երեւելի
բանաստեղծներ ու մատենագիրներ:

Ձկայ գրեթէ յոյն դիցաբանական հերոս մը, որ
այս նշանաւոր արշաւանքին մէջ գործ ունեցած
չըլլայ, ասոնց մէջն է նոյն իսկ Ἀργείνιος որ ըստ
յունական աւանդութեան Արգոնաւորդներու
Կողքիսէն դարձին Հայաստան անցած եւ հոն
Հայերու նախահայրն եղած է: Ահա այս առասպելին

Հետ՝ թերեւս մինչեւ իսկ պատճառական աղերսի մէջ է մեր հրատարակած գրույցը: Հայ գրույցին եթէ նայինք, հերոսն ու իրեն ընկերն ոչ թէ արենակցական, այլ աւելի սիրոյ կապերով իրարու հետ կապուած են: Այսու հանդերձ չեմ համարձակիր քոյր եւ եղբայր յորջորջումը ջնջել գրույցին մէջէն՝ նկատելով յատկապէս Արզոնաւորդներու առասպելը: Վասն զի հոս ալ եղբայր եւ քոյր, այսինքն Բրիւքսոս եւ Հելլէ թողլով իրենց հայրենի տունը կը մեկնին դէպի ծով. ուր ոսկեղեղմով թեւաւոր խոյ մը իրենց կը հանդիպի, որ մարդու խելք ունէր եւ կը խօսէր ու կը ծիծաղէր մարդու պէս: Հայուն առիւծը հաւանօրէն անով կը մեկնուի, որ հայ առասպելներն արտաքոյ կարգի մեծ յարում ունին առիւծի տեսագծին եւ ո՛վ գիտէ քանի գրույցներ այսպէսով փոփոխութեան ենթարկուած են: Արդ խոյը հայուն առիւծին պէս երկուք ալ կը հրամայէ, որ հեծնեն իր վոայ, որպէս զի զիրենք ծովուն դիմացի կողմը, այսինքն Կողքիս (=

Հայաստանի մօտ սահմանադաւառ մը) ցամաք Հանէ: Հելլէ Հեղեպոնտոսի մէջ կ'իյնայ խոյին վրայէն եւ կը խեղդուի, ուսկից է նաեւ նեղուցին անունը: Յունականին այս փոքրիկ շեղումը Համեմատաբար աննշանակ է. քիչ մը վերջը երկու զրոյցները զիրար դարձեալ կը գտնեն, վասն զի խոյը Բրիւքսոս ցամաք Հանելէն վերջն, անոր դարձեալ կը հրամայէ, որ զինքն սպաննէ: Բրիւքսոս կը կատարէ հրամանը, ոսկեգեղմն առած Արէսի նուիրուած մայրիկ մը մէջ կը կախէ, իսկ խոյին աստուածային մասն երկինք կը խոյանայ:

Այսուհետեւ Արգոնաւորդներու առասպելին հերոսը կը փոխուի եւ անունն է Յասոն: Անոր համար ալ շատերը¹⁴ երկուքն ալ իրարմէ անկախ երկու առասպելներու կրողներ կը համարին: Սակայն այս խնդիրը մեզի համար երկրորդական

¹⁴ Հմմտ. Pauly, Enzyklopädie 3., «Argonauta.» նաեւ Müller, Mythologie der griechischen Stämme 2., էջ 158:

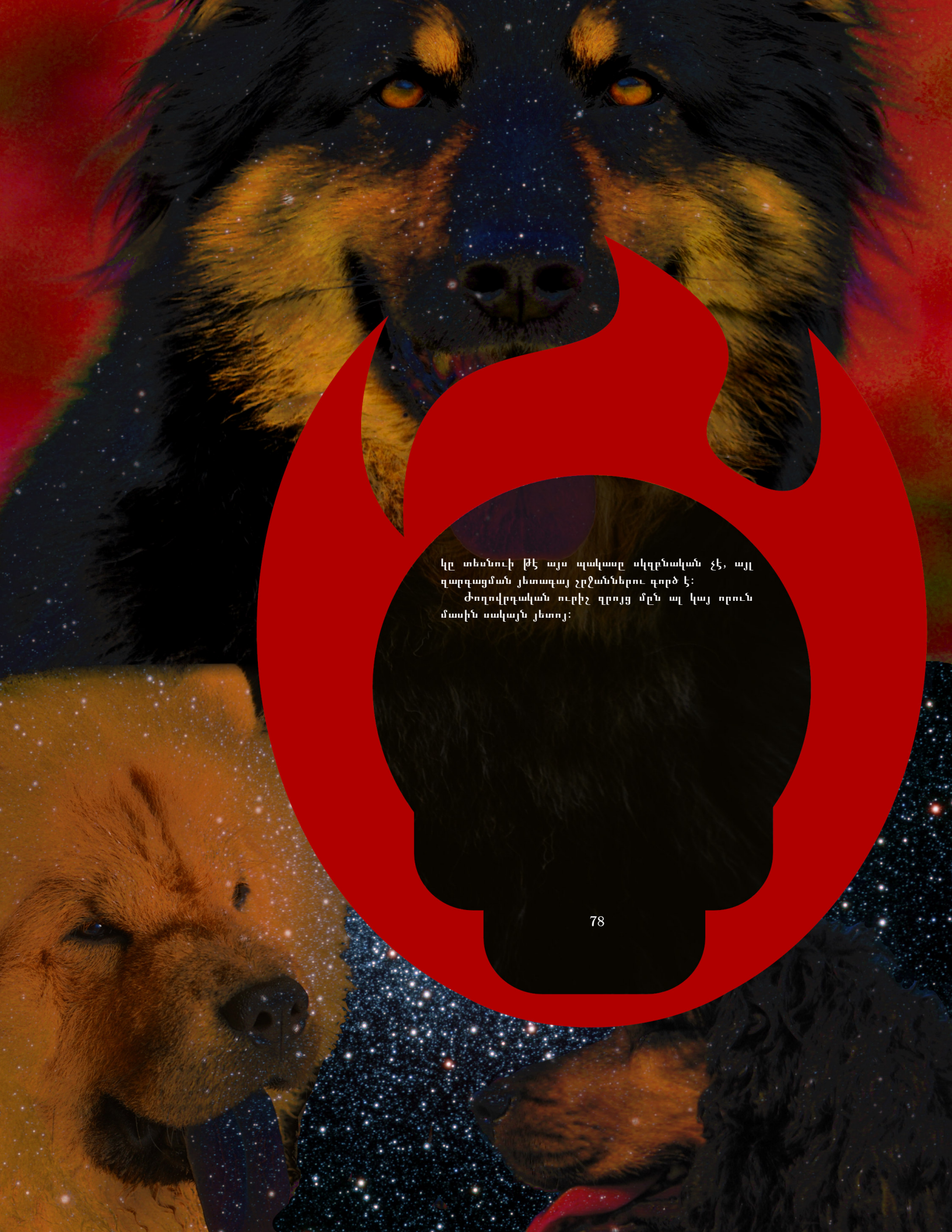
նշանակութիւն ունի: Մտադրութեան արժանին այն է, որ հայր հոս ալ կարելոր կէտերու մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը զուգակցի յունականին հետ: Ստոյգ է հայր չունի յոյնին Արգոս նաւը, որով հերոսներն Կողքիս կ'երթան ոսկեգեղմը բերելու համար, բայց հայն ալ կը յիշէ ծով մը, որուն երկու կողման լեռներն ու ժայռերը անընդհատ իրարու կը զարնուին: Եթէ Աթենաս դիցուհին իր աստուածային առանձինն օգնութեամբ յոյն հերոսները կը փրկէ այս վտանգաւոր տեղէն (=Բոսփոր), հայուն մէջ ալ անտառին աղջիկը (=դիցուհի) կ'ազատէ մեր հերոսը: Շատ աչքի զարնող նմանութիւններ կարելի է գտնել նոյնպէս երկու հերոսներուն ալ իրենց հակառակորդներուն կողմանէ եղած վտանգաւոր առաջարկութիւններու պատմութեան միջեւ, որոնք երկու գրոյցներուն ալ գաղափարաշարքին գլխաւոր ծանրակէտը կը կազմեն: Առաջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն կեանքը մէջտեղէն բառնալ. եւ

Թէեւ սոյն առաջարկութիւններն իբրեւ այսպիսի միեւնոյն նիւթերու չեն հայեր, բայց որում Այետես Յասոնի առջեւ կը դնէ հերկել նախ Արէսի նուիրումը արտ մը հուր շնչող երկու ահուելի ցուլերով եւ յետոյ սպաննել այն վիշապը, որուն պահպանութեան յանձնած էր ոսկեգեղձը, մինչդեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր առաջարկութիւններ են որ կ'ըլլան մեր հերոսին, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ չափով մը դարձեալ իրարու կը մերձենան, երբ Այետես Յասոնի կու տայ վիշապի ակօսներ, որպէս զի երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիթխարի էակներ դուրս կ'ելլեն: Թէ ուսկի՛ց են այս ակօսները՝ դժբախտաբար զրոյցն անորոշ կը ձգէ: Առ հասարակ մութ կը մնայ նաեւ խոյին սպանման ամբողջ պատմութիւնը. զրոյցն այնչափ միայն կ'ըսէ, որ խոյին աստուածային մասն երկինք կ'ըլլէ եւ ոսկեգեղձն ալ Բրիւքսոսէն թանկագին գանձի պէս կը պահուի, բայց մարմնոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին կը լռէ: Անհնարին

չէ, որ թաղուելու տրուած ակօսանքը խոյի՛ն ակօսանքն ըլլան, այս պարագային մեր զրոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ աւելի զգալի կ'ըլլայ: Արգոնաւորդներուն զրոյցը շարունակելով՝ կ'ըսէ, որ Յասոն իրեն եղած երեք առաջարկութիւններն ալ ամենամեծ յաջողութեամբ կը կատարէ, վասն զի Մետէա՝ Այետեսի դուստրը ծածուկէն իրեն սիրահարուած ըլլալով՝ ամէն անգամուն կը յայտնէ եղեր անոր առաջարկութիւններուն գաղտնիքը: Ահա մեծ գուգակցութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր զրոյցին անատին աղջիկն իր դերով Մետէան է, որ Մետէային պէս սիրահարուած է ծածուկէն հերոսին, ունի նոյն մոգական միջոցներն, որոնցմով ամէն դժուարութիւն կը հարթէ հերոսին առջեւէն եւ ամէնէն վերջն ալ Մետէայի պէս կ'ամուսնանայ հերոսին հետ: Արայի առասպելին մէջ Ծամիրամ իրեն մրցակից չունի, նոյնը կը նկատենք նաեւ Տամուզի, Ագոնիսի եւ Ատտիսի առասպելներուն մէջ: Սակայն ապացոյցներ կան, որոնցմէ յայտնի

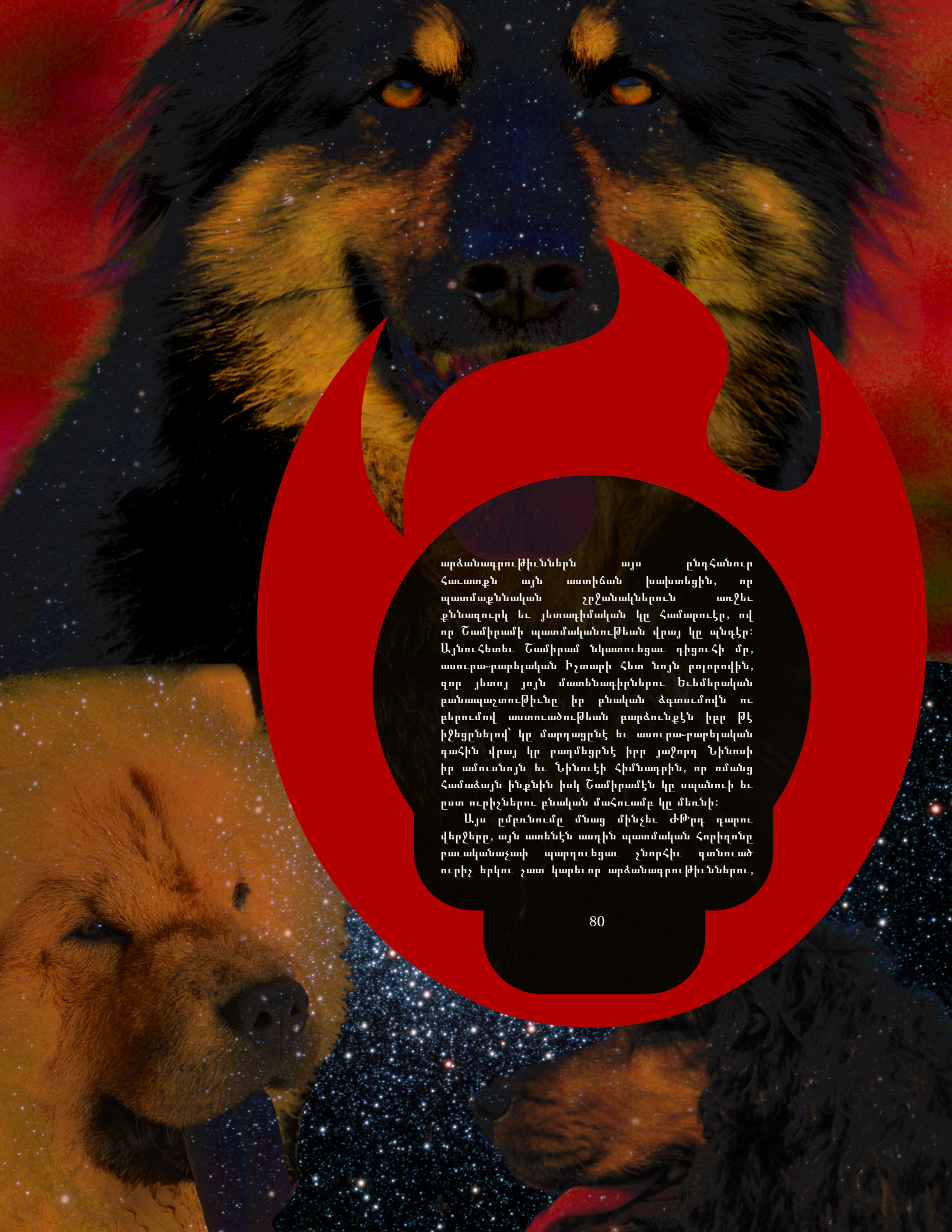

Կը տեսնուի թէ այս պակասը սկզբնական չէ, այլ
զարգացման յետագայ շրջաններու գործ է:
Ժողովրդական ուրիշ զրոյց մըն ալ կայ որուն
մասին սակայն յետոյ:

1.3 Շամիրամ

Հնութիւնն եւ առ հասարակ ամբողջ անցեալը մինչեւ ժիրդ դարու 50 ահան թուականներուն Շամիրամ կը նկատէր պատմական իրական անձնաւորութիւն մը իբրեւ թագուհի մը հազուադիւտ իր սեռին մէջ, որ իր զարմանալի կորովովն ու առնական նկարագրովը հնութեան գրեթէ բովանդակ քաղքակիրթ աշխարհին կը տիրէ, մեռնելէն վերջն ալ ձգելով հսկայազործ շինութիւններ եւ գեղեցկաշէն քաղաքներ իբր յաւիտենական յիշատակ իր մեծութեան եւ արտաքոյ կարգի ձիրքերուն որոնց շնորհիւ մինչեւ իսկ յետագայ սերնդէն կ'աստուածանայ եւ ասուրա-բաբելական պանթէոնին նշանաւոր դէմքերէն մէկը կը դառնայ: Այս ըմբռնումը տիրող էր տակաւին, երբ Գաթրճեան իր հռչակաւոր Տիեզերական պատմութիւնը կը գրէր: Սակայն հետզհետէ գտնուած սեպագիր

արձանագրութիւններն այս ընդհանուր հաւատքն այն աստիճան խախտեցին, որ պատմաքննական չըջանակներուն առջեւ քննադուրկ եւ յետադիմական կը համարուէր, ով որ Շամիրամի պատմականութեան վրայ կը պնդէր: Այնուհետեւ Շամիրամ նկատուեցաւ դիցուհի մը, ասուրա-բաբելական իշտարի հետ նոյն բոլորովին, զոր յետոյ յոյն մատենագիրներու եւեմերական բանապաշտութիւնը իր բնական ձգտումովն ու բերումով աստուածութեան բարձունքէն իբր թէ իջեցընելով՝ կը մարդացընէ եւ ասուրա-բաբելական դահին վրայ կը բաղմեցընէ իբր յաջորդ Նինոսի իր ամուսնոյն եւ Նինուէի հիմնադրին, որ ոմանց համաձայն ինքնին իսկ Շամիրամէն կը սպանուի եւ ըստ ուրիշներու բնական մահուամբ կը մեռնի:

Այս ըմբռնումը մնաց մինչեւ ժԹրդ դարու վերջերը, այն ատենէն ասդին պատմական հորիզոնը բաւականաչափ պարզուեցաւ շնորհիւ գտնուած ուրիշ երկու շատ կարեւոր արձանագրութիւններու,

որոնց մէջ որոշ կը յիշուի Շամիրամ անուամբ կին մը, Թագուհի Ասորեստանի, ծագմամբ բաբելոնցի, որ կ'ապրէր Քրիստոսէ յառաջ Թրդ դարուն սկիզբները: Նշանաւոր պատմախոյզներ սկսան նոյն իսկ աւանդութեան Շամիրամին եւ պատմական Շամիրամին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել եւ նաեւ հաստատել: Ասոնց մէջէն ամէնէն եռանդունն է Lehmann-Haupt «Հայաստան երբեմն եւ այսօր» գործին հեղինակը:¹⁵

Արձանագրութիւններուն առաջինը բաբելական Ներոյ աստուծոյն նուիրուած արձանի մը վրայ

¹⁵Armenien einst und jetzt, Leipzig 1910, Bd. 1. Յաջորդ երկու հատորները տակաւին անսխալ են: — Շամիրամի մասին հմտ. Die historische Semiramis und Herodot, Beiträge zur alten Geschichte, KLIO 1., էջ 256-281. — Roscher, Lexikon der Mythologie, Semiramis, էջ 678-701 (Lehmann-Haupt). — Noeldecke, Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen 1910. — Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Vol. 3., 1899, էջ 18 եւն:

զրուած է եւ կը սկսի այսպէս. «Ներոյ Հզօր եւ վեհափառ աստուծոյն, որդւոյն Նուգիմուտ (Յէա) աստուծոյն, սիրելւոյն Բելի տերանց տէրին, անո՛ր, որուն զօրութիւնը իրեն նմանը չունի, առանց որուն երկինք ո՛րեւէ որոշում չ'ըլլար, մեծ տիրոջ եւ իր իշխողին կը նուիրէ եւ կը կանգնէ այս արձանը Ազադնիրարի Ասորեստանեայց թագաւորին կեանքին Շամուրամատ, պալատին տիկնոջ եւ իր տիրուհւոյն կեանքին... եւ իր (Ազադնիրարի) Հոգւոյն կեանքին համար,... որպէս զի իրեն որեւէ հիւանդութիւն չհանդիպի: Ով որ ալ ըլ լաս դուն յետոյ գալիքդ, վատահէ Ներոյի վրայ եւ ուրիշ աստուծոյ վրայ յոյսդ մի դներ:» Երկրորդ արձանազրութիւնը յիշատակարան մըն է նուիրուած որչափ կ'երեւայ ինքնին իսկ Շամիրամի. «Այս է կոթող Շամուրամատի պալատին Տիկնոջ, Սամսի-Ազադի. տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, մօրը Ազադնիրարի, տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, Սաղմանասարի

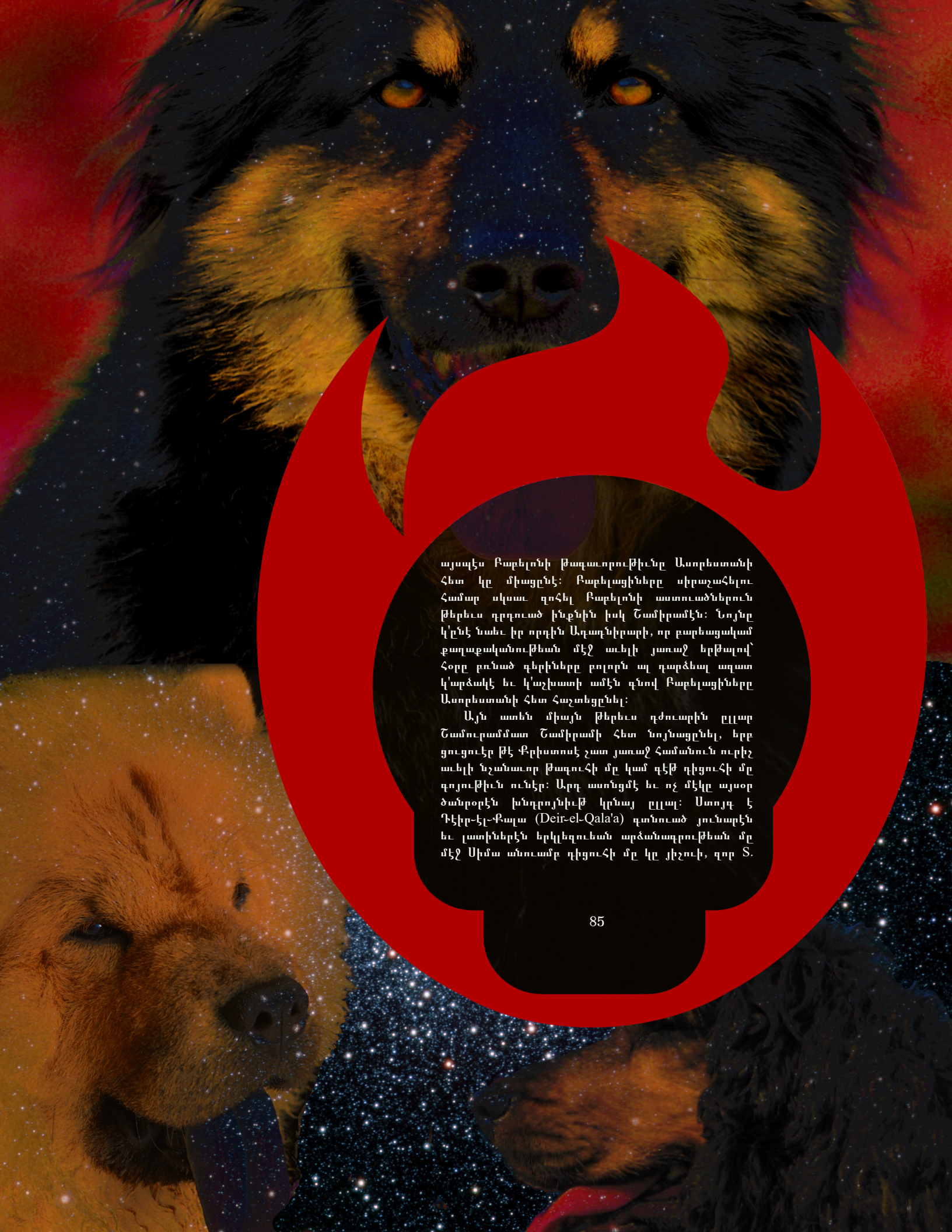
աշխարհքիս չորս կողմերու թագաւորին:»

Ուրեմն այս արձանագրութիւններուն համաձայն Տամուրամատ Սաղմանասար Գ. ի որդւոյն Սամսի-Աղաղի կինն էր եւ մայր Աղաղնիրարի Դ. ին, որուն հայրը թագաւորած է 826-811: «Ասորեստանեան պաշտօնական վաւերագրութիւններու մէջ կին մարդու մը յիշատակութիւնը արտաքոյ կարգի բան մըն է, կ'ըսէ իրաւամբ Լեման-Հաուպտ,¹⁶ եւ այս պարագան արդէն ըստ ինքեան բաւական է ցուցնելու համար թէ Տամուրամատ նոյն ժամանակուան հրապարակական կեանքին մէջ ազդեցիկ դեր մը խաղացած ըլլալու է:» Տամուրամ մատի այս բարձր դիրքը աւելի երեւան կու գայ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագան, որ արքունիքի Տիկին այսինքն տիրուհի եւ իշխող, կ'անուանուի ոչ միայն իր ամուսնոյն, այլ եւ որդւոյն գահակալութեան ժամանակ. վերջինս՝

¹⁶Roscher, Semiramis, էջ 681:

ինչպէս արձանագրութենէն ալ կը տեսնուի, արդէն իսկ որոշ կերպով «իմ տիրուհիս» կը յորջորջէ զինքը: Եւ որովհետեւ կասկած չկայ որ Շամուրամատ Շամիրամի ասորեստանեան ձենն է զարմանալի չէ որ բազմաթիւ գիտնականներ աւանդութեան Շամիրամին հետ նոյնացընեն այս ասորեստանեան հզօր թագուհին: Երկուքին նոյնացուցման մեծապէս կը նպաստէ նաեւ հետեւեալ պարագան. աւանդութեան համաձայն Շամիրամ նաեւ Բաբելոնի թագուհի է, ուրիշ խօսքով Բաբելացի է, նոյնը կը հաստատեն նաեւ սեպագիր արձանագրութիւնները եւ այսպէս. Բաբելոնի Մարդուկ-Բալատ-իզբի եւ Բաու-աՏ-իտտին թագաւորները գրգուռելով Ասորեստանցիներուն դէմ, Սամսի-Աղադ երկուքին վրայ ալ պատերազմի կ'ելլէ եւ վերջինը՝ ուրիշ բազմաթիւ իշխաններու եւ ազնուականներու հետ ի միասին մինչեւ անգամ զերի կը բռնէ. ասոնց մէջն էր նաեւ Շամուրամատ արքայազուստրը, զոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ

այսպէս Բաբելոնի թագաւորութիւնը Ասորեստանի հետ կը միացընէ: Բաբելացիները սիրաշահելու համար սկսաւ գոհել Բաբելոնի աստուածներուն թերեւս դրդուած ինքնին իսկ Շամիրամէն: Նոյնը կ'ընէ նաեւ իր որդին Ադադնիրարի, որ բարեացակամ քաղաքականութեան մէջ աւելի յառաջ երթալով՝ հօրը բռնած գերիները բոլորն ալ դարձեալ ազատ կ'արձակէ եւ կ'աշխատի ամէն գնով Բաբելացիները Ասորեստանի հետ հաշտեցընել:

Այն ատեն միայն թերեւս դժուարին ըլլար Շամուրամմատ Շամիրամի հետ նոյնացընել, երբ ցուցուէր թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ համանուն ուրիշ աւելի նշանաւոր թագուհի մը կամ գէթ գիցուհի մը գոյութիւն ունէր: Արդ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը այսօր ծանրօրէն խնդրոյնիւթ կ'ընայ ըլլալ: Ստոյգ է Դէյր-էլ-Քալա (Deir-el-Qala'a) գտնուած յունարէն եւ լատիներէն երկկեզուեան արձանագրութեան մը մէջ Սիմա անուամբ գիցուհի մը կը յիշուի, զոր Տ.

Ronzevalle¹⁷ կը բաղձայ Շամիրամի հետ նոյնացընել, սակայն ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ արեւելեան խնդիրներով զբաղող հանրածանօթ թերթ մը,¹⁸ Շամիրամ ծագած է բաբելական Աամուրամատէն, որ հաւասար է ասորեստանեան Շամուրամատին: Հետեւաբար եթէ մինչեւ անգամ Սիմա, որուն ասորական ձեւն է ܣܡܐ և նախնականն ըլլալու է ՌՊՄՃ = Ասիմա,¹⁹ Շամիրամի Սամու-նախարամատին հետ ներքին աղերսի մէջ ըլլայ, անկից տականին երկուքին նոյնութիւնը չի հետեւիր:

Սեպագիր արձանագրութիւններն Շամիրամի մասին աւելի բան մը չհաղորդելով՝ պատմախոյզները ստիպուած են աւանդութեան և ժողովրդական առասպելներու դիմել, զորոնք իբրեւ պատմական աղբիւր գործածելու համար ի հարկէ

¹⁷Revue Archéol. 1903, 2., p. 38-44.

¹⁸Altorientalische Literaturzeitung 1903, էջ 479:

¹⁹Հմմտ. AOLZ, 678:

մեծ զգուշութիւն հարկաւոր է: Բարեբախտաբար ներկայ ուսումնասիրութեանս բերմամբ մենք հիմայ այս հոգերէն չափով մը ազատ ենք. անոր համար սիրով եւ յօժարութեամբ կը մերձենամ առասպելախառն եւ դիւցախառն Շամիրամին, որ իր գերազգեցիկ գէմքովն ոչ միայն բազմաթիւ առասպելներ եւ աստուածութիւններ ձուլած միացուցած է իրեն հետ, այլ եւ զբաղցուցած է իրմով գրեթէ բոլոր հին պատմագիրները, որոնք իր քաջագործութիւններէն այնչափ գրաւուած էին, որ էապէս թերի պիտի համարէին իրենց գործքերը, եթէ գէթ քանի մը տողով չյիշատակէին անոր կեանքն ու գործունէութիւնը:²⁰ Հոս պիտի օգտուիմ աւելի Դիոդոր Սիկիլիացիէն, որ մեզի հասած բոլոր

²⁰Diod. Sic. 2., 4. «Որովհետեւ համոզուած ենք, կ'ըսէ յոյն մատենագիրը, որ Շամիրամ բոլոր կանանց մէջէն ամէնէն նշանաւորն է, անկարելի է որ բան մը չգրենք անոր մասին, մանաւանդ եթէ նկատենք որ ամենատոնարհ վիճակէ այնչափ փառքի գազաթնակէտը հասա:»

մատենագիրներուն մէջէն ամէնէն մանրամասն
գրողն է այս մասին եւ նախընտրելի է ինծի
առաւելագէտ անո՛ր համար որ իր գլխաւոր աղբիւրն
եղած է Կոեսիաս, նշանաւոր յոյն պատմագիրը,
որ ժողովրդական գրոյցներու նախասիրութիւն
տուող իր հանրածանօթ բերումովը ի հարկէ
աւելի վստահելի է եւ մտադրութեան արժանի
գիցարանութեամբ պարապողի մը համար:

Շամիրամ դուստրն է Դերկետոյ ասորի
գիցուհւոյն, որ ընկեցիկ կ'ընէ զինքը անապատին
մէջ, ուր աղաւնիները զինքը կաթով եւ պանիրով
կը սնուցանեն: Յետոյ Սիմաս անունով հովիւ մը
զինքը գտնելով, կը տանի իր տունը եւ կը կրթէ:
Շամիրամ աճելով հասակաւ եւ գեղեցկութեամբ
կ'ամուսնանայ Ունեսի՝ Նինոսի խորհրդականին
հետ. որմէ երկու զաւակ՝ Հիւպատէն եւ Հիւդատպէն
կը ծնանի: Մասնակից կ'ըլլայ Նինոսի բակտրիական
արշաւանքին, որուն միջոցին իր ցուցուցած
առնական քաջութեամբն ու տուած իմաստուն

խորհուրդներովը Նինոսի սիրտը կը գրաւէ, որ
զայն կնութեան կը պահանջէ: Նինոս ասկէ յառաջ
արշաւանք մըն ալ ըրած էր Հայաստանի Բարդանէս
թագաւորին դէմ եւ զայն դաշնակից եւ հարկատու
ըրած:²¹ Ոննէս Շամիրամի ամուսինը Նինոսի
պահանջքին վրայ՝ յուսահատութենէն ինք գինքը
կը կախէ, որով Շամիրամ կ'ըլլայ կին Նինոսի,
ուսկից կը ծնանի Նինիաս: Կը մասնակցի նաեւ
Նինոսի ընդդէմ Մարաց արշաւանքին եւ անոր
մահուընէն վերջը իբրեւ միահեծան թագուհի կը
կանգնէ շիրիմ մը անոր գերեզմանին վրայ եւ
կոթողային կամուրջ մը եփրատի վրայ: Ինչպէս
նաեւ չքեղ տաճար մը Բելի նուիրուած: Կը շինէ
վերջապէս արքունական մեծ պողոտայ մը եւ հսկայ
ջրմուղ մը: Միւս կողմանէ սակայն յայրատ էր եւ
շուայտութեան տալով ինք գինքն ետեւէ կ'ըլլայ
չառ մը սիրականներու, գորտնք յետոյ ամէնն ալ կը

²¹ Diod. 2., 1.

սպաննէ: Ամէնէն վերջին գործը կ'ըլլայ Հնդիկներու
դէմ արշաւանքը, որ շատ անյաջող ելք կ'ունենայ,
իսկ ինքը յետոյ կամ կը սպաննուի եւ կամ աղանոյ
կը փոխուի:²²

Բաղձապիտի գծերով նկարուած պատկեր մըն է
Հոս մեզի ընծայուածը, որուն մէջ դիցարանական
ու մարդկայինը, առասպելականն ու պատմականը
այնպէս գեղեցիկ կերպով իրարու հետ միացած են:
Դերկետոյ ասորական Աթարկատիս դիցուհին է,
որ փրկնիկեան Աստարտի եւ ասուրաբաբելական
Իշտարի կը համապատասխանէ: Նոյն մայր
դիցուհին է, արգասաւորութեան եւ սիրոյ
դիցուհին, պաշտօնով թէեւ յայրատ, անբաժնական,
բայց իր ազդեցութիւնը կը տարածէր բոլոր
Սեմական ազգերու եւ առհասարակ ամբողջ
յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ: Իրեն նկարագրական

²²Diod. Sic. 2., 3-20. Հմմտ. նաեւ Հերոդոտոս 1., 184. 3.,
155. Առնորիոս, Adv. gentes 1., 5 եւն.

յատկութիւններուն մէկն ալ էր ըլլալ պատերազմի
գիցուհի բառին ամենաճիշդ առումով: Նուիրական
կենդանիներն էին աղանիւն եւ ձուկը. ինքն իսկ
չառ անգամ աղանոյ կամ ձկան կերպարանքի
տակ կը պաշտուէր:²³ Նոյն նկարագիրն ունի նաեւ
իր դուստրը Շամիրամ. մանաւանդ թէ դուստրը
քիչ ատենէն մայրը գլեց, այնպէս որ Քրիստոսէ
յառաջ Իրդ դարուն Շամիրամ էր մեհաններու
հրապարակը բռնողը ձուկելով իրեն հետ մայրն
ալ, նմանատիպն ալ իր ձգիչ եւ չափով մը նաեւ
ամենապարփակ նկարագրովը:

Դիցաբանական երեւոյթ մըն է եղածը եւ
ամենատօմորական երեւոյթ: Աստուածներու ինչպէս
նաեւ առասպելական ո՛ր եւ է գէմքերու իրարու
հետ ձուլումը կը սլաորաստուի սովորաբար
մին միւսին որդին կամ դուստրը հաշակելով:

²³ Հմմտ. Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն (Ազգ-
Մանկ. Ձե) 1920, էջ 233-235:

Միեւնոյն յառաջատուի ենէ անցած է նաեւ Մարգուկ՝ Բաբելոնի աստուածը, որ յետոյ Սեմական գերագոյն աստուածոյն Բէլի հետ միացաւ. Թագղաթ-բաղսար Ա. զայն տակաւին կ'անուանէ «Բէլ որդի Բէլի»՝ այսինքն յառաջուան Բէլին: Ի հարկէ անդրադարձ միտքն ալ այս կէտին մէջ որոշ դեր մը խաղացած է, սակայն աւելի դիցարանող երեւակայութիւնն է, որ զինքը շրջապատող դիցարանական բաղմապիտի երեւոյթները կը ջնանայ պատճառական օղակներու շղթայի մը վերածելու, անով կրօնական-աշխարհայեցական դիւրամբունելի միութեան մը գալու համար: Մեր խնդրոյն մէջ յառաջատուութիւնը դիւրեւցած է մասնաւորապէս անով որ ասուրա-բաբելական ըմբռնման համաձայն Թագաւորները՝ ուրեմն նաեւ Շամիրամ իբրեւ Թագուհի, աստուա ծագելի են եւ սերած են մայր դիցուհիէն = Իշտարէն: Բաղմաթիւ արձանագրութիւններու մէջ Թագաւորները յայտնապէս. պատգամ կ'արձակեն թէ ծծած ըլլան

Նին Արսազի կաթը,²⁴ որ ինչպես յայտնի է, Իշտարի ուրիշ մէկ անունն է: Անոր համար ալ ասուրա-բաբելական թագաւորները տեսանելի աստուածներ էին կարծես, օժտուած «կենաց եւ մահու» բացարձակ իշխանութեամբ. օրէնքը՝ իրենց կամքն էր եւ կոյր հնազանդութիւնը՝ թագաւորական զերազոյն պատգամը:

Մտադրութեան արժանի է նաեւ Ունէսի անձնաւորութիւնը, որ ըստ առասպելին Շամիրամի առաջին ամուսինն էր: Ունէսի նախնական ձեւն էր Ուննէս, որ կը համապատասխանէ էա սումերական-բաբելական ամենահին աստուծոյն: Էա ջրոյ Աստուած էր, ինչպէս նաեւ Իշգար-Շամիրամ, անոր համար ալ ձկան կերպարանքով կը ներկայացուէր: Ինքն էր իմաստութեան եւ արուեստներու աստուածը, ինչպէս մարդկան զգօնութիւն եւ արդարութիւն սորվեցնողը:

²⁴OLZ. 1908, էջ 234.

Ահա ասի՛ց է, որ էա իր երբեմնի բարձր դիրքն
կորսնցնելով Հանդերձ առասպելական Նինոսի
խորհրդական կ'ըլլայ եւ Շամիրամի ալ ամուսինը:
Շամիրամի պատճառաւ Նինոսի եւ Ոննէսի միջեւ
եղած սիրոյ պայքարին շատ նման է Գիւղէս
Լիւդացիներու թագաւորին մասին պատմուածը:
Ըստ Հերոդոտոսի (1. 8) Գիւղէս կը համոզեն, որ
Լիւդացիներու Կանդաւէս թագաւորին կինը
ծածուկէն զննէ. Գիւղէս ակամայ կը հնազանդի,
բայց թագուհին զինքը տեսնելով կ'որոշէ վրէժն
առնուլ. կամ թագաւորը կը սպաննես, կ'ըսէ, եւ
ինձի հետ կ'ամուսնանաս եւ կամ ես զքեզ կը
սպաննեմ: Գիւղէս առաջինը յանձն կ'առնու եւ
կ'ըլլայ թագաւորական ցեղի մը նախահայրը:
Աւելի պայծառ է ուրիշ տարբերակ մը, որուն
համաձայն Գիւղէս սպաննելով Լիւդացիներուն
Սաղիատտէս թագաւորը, կ'նութեան կ'առնու անոր

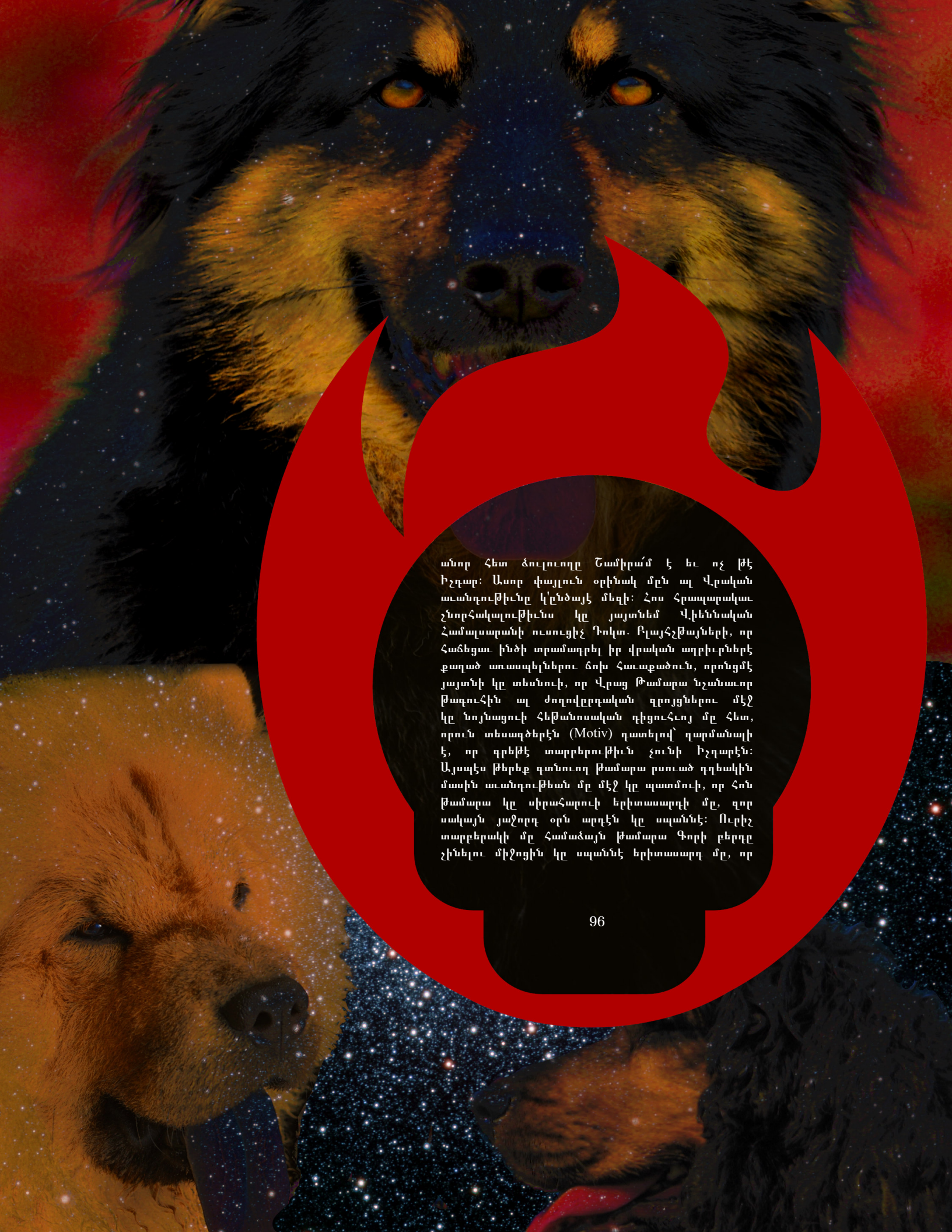
Հարսնացուն: Իսկ ըստ Պլատոնի²⁵ Գիւգէս Հովիւը շատ մը արկածախն. դրութիւններէ յետոյ կը շահի Թագուհւոյնսէրը եւ Թագաւորը կը սպաննէ: Արդէն իսկ ուրիշ աղբիւրներու նայելով²⁶ Շամիրամ ալ նենգութեամբ կը սպաննէ Նինոս եւ ուրիշ շատ մը սիրականներ,²⁷ իբրեւ հաւատարիմ յաջորդ Իշդարի, որ իրաւամբ ապերախտ դիցուհի կ'անուանուի:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն կը տեսնուի, որ ըստ ինքեան աւելի պատմականն է դիցաբանականին հետ ձուլուողը եւ ոչ թէ հակառակէն. հետեւաբար մեր խնդրոյն գալով՝ դիցաբանական Իշդարն է, որ Շամիրամի կեանքէն պատմական դժեւ կը ստանայ իր նկարագրին վրայ, եւ ասոնցմէ մէկն ալ ինչպէս կ'ենթադրուի՝ Շամիրամ անունն է: Վասն զի աստուածականին բարձրացողը եւ

²⁵ Politeia 2., 359.

²⁶ Nicol. Damasc. Fragmenta H. Gr. 3., 343. — Aelian (Plin. n. h. 35, 10):

²⁷ OLZ. 1910, էջ 345:

անոր հետ ձուլուողը Շամիրամ է եւ ոչ թէ
Իշդար: Ասոր փայլուն օրինակ մըն ալ Վրական
աւանդութիւնը կ'ընծայէ մեզի: Հոս հրապարակաւ
շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Վիեննական
Համալսարանի ուսուցիչ Դոկտ. Բլայհշթայների, որ
հաճեցաւ ինծի տրամադրել իր վրական աղբիւրներէ
քաղած առասպելներու ճոխ հաւաքածուն, որոնցմէ
յայտնի կը տեսնուի, որ Վրաց թամարա նշանաւոր
թագուհին ալ ժողովրդական զրոյցներու մէջ
կը նոյնացուի հեթանոսական դիցուհւոյ մը հետ,
որուն տեսողներէն (Motiv) դատելով՝ զարմանալի
է, որ գրեթէ տարբերութիւն չունի Իշդարէն:
Այսպէս թերեք գտնուող թամարա բառած դղեակին
մասին աւանդութեան մը մէջ կը պատմուի, որ հոն
թամարա կը սիրահարուի երիտասարդի մը, զոր
սակայն յաջորդ օրն արդէն կը սպաննէ: Ուրիշ
տարբերակի մը համաձայն թամարա Գորի բերդը
չինելու միջոցին կը սպաննէ երիտասարդ մը, որ

զինքը կը սիրէր:²⁸ Թամարա ալ կը շինէ քաղաքներ, կամուրջներ, զգեսակներ եւ վանքեր: Աւելի հետաքրքրական է սվանական բանաստեղծութիւն մը,²⁹ ուր Թամարա կը նկարագրուի իբրեւ ձիու վրայ նստած ճամբորդ մը, որուն հանդիպողը կ'ըսէ թէ ո՛ւր է քողղ, ո՛ւր է կօշիկղ, ո՛ւր զգեստներդ: Իշդար ալ Տամմուզ ազատելու համար սանդարամետ երթալու միջոցին ամէն նոր հանդիպած կայանին զգեստ մը պիտի հանէր, այնպէս որ սանդարամետի դիցու հռոյն առջեւ կ'ելլէ բոլորովին մերկ: Քողը մասնաւորապէս առանձին նշանակութիւն մ'ունի Իշդարի համար, որ շատ անգամ կը ներկայացուի քողարկուած վիճակի մէջ,³⁰ եւ իբրեւ այսպիսի ալ

²⁸Khachanow, Պատմ. Վրական մատենագրութեան (ռուս.), էջ 61-63:

²⁹Sbornik materialow Kavkaskaja Tiflis, 10., 1. էջ 95-96. 35., 1, 185-186 եւն:

³⁰DAO 10. Die verschleierte Göttin v. Tell'Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).

մեծ յարգանք կը վայելէր: Մանաւանդ թէ շատ տեղեր գինքը առանց քողի տեսնողը, կը մեռնէր ըստ ժողովրդեան հաւատքին: Շատ հաւանական է թէ այս քողաւոր Իշդարն էր, զոր Տուշրատա հիւանդ Ամենովփիս Գ. ին դրկեց գինքը առողջացընելու համար:³¹ Թէ պատմական անձնաւորութիւն մը ժամանակի ընթացքին կրնայ դիցաբանականի մը հետ չփոթուիլ, կը տեսնուի նաեւ արարական գրոյցէ մը, որուն մէջ Պալմիրական Զենոբիա թագուհին յայտնապէս նոյնացուած է Իշդար-Շամիրամի հետ:³² Արս դեօք չէ՞ կարելի նոյնը ըսել նաեւ մեր Սաթենիկի մասին: Զեմ համարձակիր հաստատելու, սակայն կը միտիմ մակարեւելու դրդուած ինքնին իսկ անուան կազմութենէն եւ պատմութենէն:

Մէկ կողմ թողլով ուրիշ կարգ մը խընդիրներ,

³¹Kundtson, El-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.

³²Winckler, Himmels- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig 1903, էջ 47.

որոնք կրնան դեռ Շամիրամի կամ Իշղարի նկատմամբ յարուցուիլ, եւ որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ հիմայ նկատելու Շամիրամ ըստ ազգային աղբիւրներու:

Այս աղբիւրներն առատ են եւ բազմապիսի. ամէնուն ալ միաձայն վկայութիւնն այն է թէ Շամիրամ իբրեւ առասպելական դէմք շատ գերազիւ դիրքի մը արժանացած է թէ՛ հայ մատենագրութեան եւ թէ՛ միանգամայն ժողովրդական առասպելներու մէջ: Դեռ մինչեւ վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին Վասպուրականի հովիտներն ու հայ ծովուն գեղածիժաղ ափերն, եւ մատով իսկ կը ցուցնէին այն տեղերն ու գործքերը, որոնց Շամիրամէն ըլլալու աւանդութիւնը կարծես մօր կաթին հետ ծծած ըլլային, ա՛յնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երեւակայութեան մէջ: Այս մատենագրօրէն վկայուած եւ ժողովրդագիտօրէն հաստատուած երեւոյթը իրողութիւն է եւ չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էապէս կը փոխուի, երբ

Շամիրամի հայ առասպելին ակնադրվւրն որոնելու ելլենք. քանի որ ազգային հայեացքներու վրայ պատուաստուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երեւոյթին արտաքին կեղեւով չեն կրնար գոհանալ, պէտք է բարձուին եւ զատուին առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մտքին կռանով դարբնուած եւ իսկականին հետ միացած են եւ այս կրնայ ըլլալ միայն այն ատեն, երբ մտադրութեամբ հետեւինք փոխառութեան, ինչպէս նաեւ հայ գետնի վրայ տեղի ունեցած զարգացման ընթացքին, մինչեւ որ բախտն ունենանք մատնանիշ ընելու այն ժամանակը, դէպքը կամ անձնաւորութիւնը, որ ասուրա-բաբելական Շամիրամին առաջին անգամ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի դեր կատարած կամ առաջին հրաւերն կարգացած է: Այս փշուտ եւ դժուարին գործին ձեռնարկողն, իհարկէ բաւական բարդ հարցի մը առջեւ կը գտնուի եւ այս է պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանդութեան

մաօին երկու իրարու գրեթէ տրամադափապէս
Հակառակ տեսութիւններու կը Հանդիպինք. մին
արմատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը
աւելի պահանջողական: Առաջնոյն գլխաւոր
ներկայացուցիչն է Գր. Խալաթեանց, երկրորդինը Մ.
Արեղեան:

Խալաթեանցի Համաձայն³³ Շամիրամի եւ
Արայի առապելը արուեստական է բոլորովին
եւ յօրինուած է կարգ մը գրաւոր աղբիւրներու
վրայէն: Այս աղբիւրներն են Ս. Գիրք, Դիողոր
Սիկիլիացին, Կղեմէս Աղեքսանդրացին, Եզնիկ
եւ Փաւստոս: Այս տեսութիւնը այսօր Հինցած
է եւ անընդունելի: Յաւալի է, որ Հանդուցեալ
անուանի Ուսուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ
ստուգի՛ւ անգին ծառայութիւն մատուցած է Հայ
պատմաքննութեան եւ բանասիրութեան, խնդրոյ
նիւթ եղող գրքին մէջ սխալ սխալի վրայ բարդած եւ

³³ Армянский Эпосъ, էջ 136-151:

Խորենացւոյ անձնական յերկրանքներ համարած է Արայի զրոյցին հետ նաեւ Հայկայ եւ ուրիշ բազմաթիւ առասպելներ, որոնք՝ կասկած չկայ, որ ժողովրդական ծագում ունին եւ որոշ չափով ալ իրապէս ազգային զրոյցներ են եւ ոչ թէ այս կամ այն ազգէն փոխ առնուած ապրանքներ: Միւս կողմանէ սակայն Խալաթեանցի գործն ունի նաեւ իր գնահատելի կողմը. եթէ Խորենացւոյ աղբիւրներու նկատմամբ ըրած իր համեմատութիւններուն շատերը անյաջող պէտք է որ նկատենք, շատերն ալ զարմանալի պայծառութեամբ եւ ճշգրտութեամբ կ'արդարացնեն Հանգուցեալին կասկածները ցուցնելով Խորենացւոյ պատմած շատ դէպքեր իրենց իսկական լուսով եւ գունով:

Սոյն գնահատականը ստիպուած է տալ Հանգուցեալին մինչեւ անգամ իր ամենամեծ հակառակորդը՝ Մ. Աբեղեան, որուն տեսութիւնը ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն մը չունի

էմինի կարծիքէն:³⁴ Լստ էմինի խորենացին իր պատմութեան առաջին երկու գրքերը քաղած է ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ, ոչ թէ Մար Աբբասէն, որ գոյութիւն չունի ըստ իրեն, այլ խորենացւոյ կեղծիք է: Արեղեան ալ անոնց ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ քաղուած ըլլալը կը հաստատէ, այն տարբերութեամբ, որ միանգամայն կը յայտարարէ թէ ուր որ խորենացին գրաւոր աղբիւրի ակնարկութիւն կ'ընէ, հաւատալու է հոն իրեն. եւ որովհետեւ խորենացւոյ գլխաւոր աղբիւրն իր ըսածին համաձայն Մար Աբբաս է, Արեղեան այս պարագային բնականաբար պիտի ընդունի անոր գոյութիւնը թէեւ մեզի անիմանալի պատճառներով անոր անձն բնորոշելէ խոյս կու տայ կամ այս մասին աւելի մանրամասնութեան չ'ուզեր իջնալ, «որովհետեւ հարկ կը լինէր շատ հեռուն

³⁴Մովսէս խորենացին եւ Հայոց հին վէպերը. Թրգմ-Գր. Խալաթեանց. Թիֆլիս 1886:

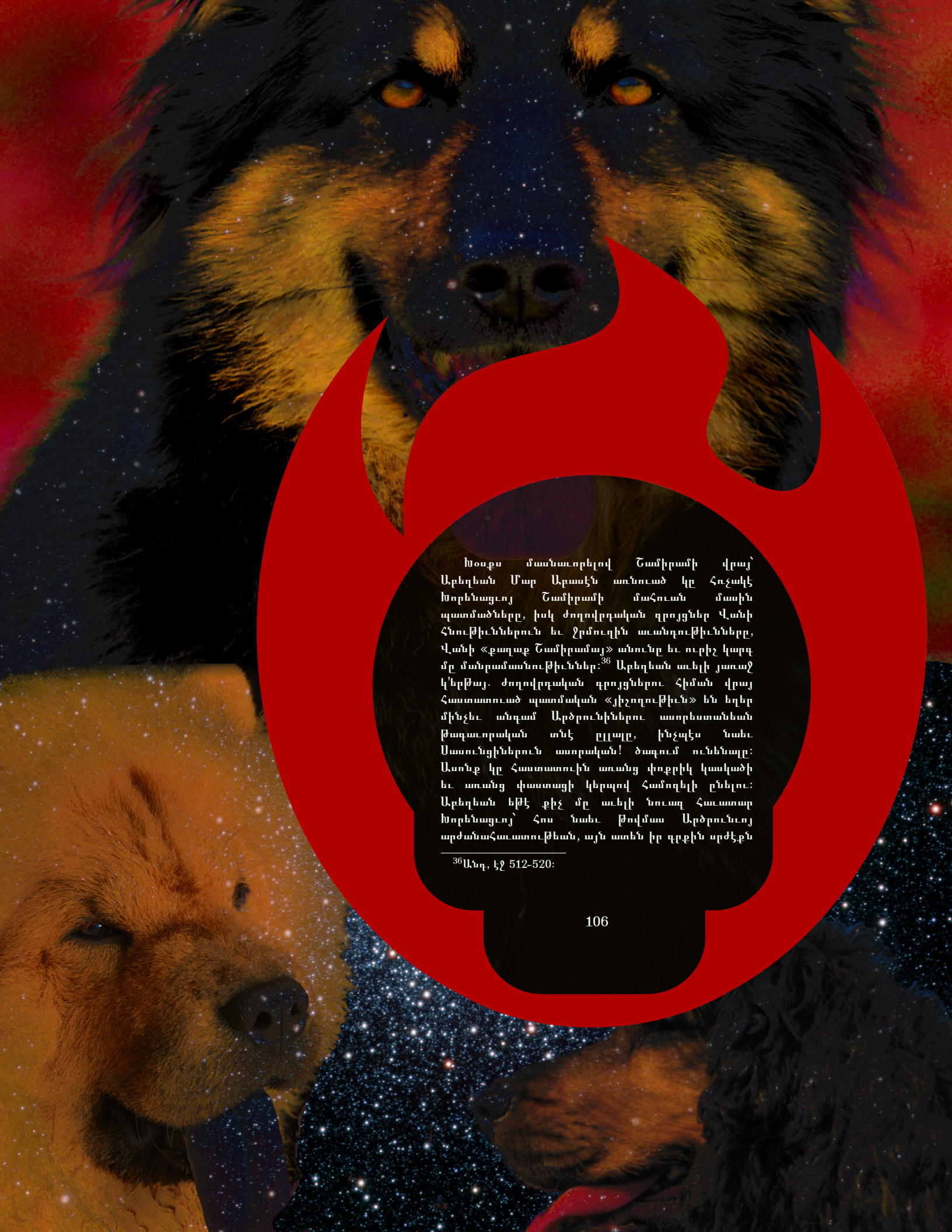
երթայ եւ ձեռք առնել մի բազմակնճիւ խնդիր՝ Մար Աբասի եւ Անանունի խնդիրը:³⁵» Իմ կարծիքովս Աբեղեան «Հատ Հեռուն» բնաւ չէր երթար, այլ իր աշխատութեան հայող շատ հիմնական հարց մը շօշափած կ'ըլլար:

Իր աշխատութիւնը կարգացողը ստուգիւ սրտի գոհունակութիւն կը զգայ, երբ կը նկատէ անոր մէջ տիրող գաղափարն ու նպատակը: Աբեղեան շատ լաւ հասկըցած է, որ Խորենացոյ մատենադրական արժէքն առաւելապէս անոր աւանդած պատմական եւ առասպելագիտական նիւթերէն կախում ունի, անոր համար գործիս մէջ իրեն միակ ձգտումն եղած է առասպելականը պատմականէն զանազանել ցուցնելու համար թէ Խորենացոյ քով գտնուած Վէպք հնոյն Հայաստանի իրապէս ժողովրդական է եւ ոչ թէ իր կողմանէ շինուած արուեստական կարկատանք մը: Այս

³⁵Անդ, էջ 589:

տեսակէտով Արեղեան շնորհաւորելի է իր ուշադրաւ
համեմատութիւններուն եւ յաջողութիւններուն
համար: Սակայն գիտութեան ո՞ր օրէնքները
թոյլ կու տան Արեղեանի բան մը Խորենացւոյ
քով կամ պատմական կամ առասպելական, կամ
Մար Աբասէն եւ կամ ժողովրդական երգերէ եւ
զրոյցներէ առնուած յայտարարել, ցորչափ տակաւին
չէ լուծուած Խորենացւոյ արժանահաւատութեան
եւ վստահելիութեան ամենակարեւոր հարցը: Իր
միակ կուտանը պատմուածքներն ինքնին եւ
համեմատական օրինակներն են, որոնք սակայն
շատ անբաւական են Արեղեանի ծրագրած հսկայ
գործը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար:
Հետեւութիւնն ի՞նչ կ'ըլլայ: Արեղեան միամտօրէն
կը հաւատայ Խորենացւոյ ըսածներուն եւ տուած
մեկնութիւններուն նաեւ ա՛յն ատեն եւ ա՛յն
պարագաներուն, երբ կասկածելո՞ւ էր մանաւանդ
անոնց ճշմարտութեան վրայ: Իր գիրքը լեցուն է
այսպիսի անճշտութիւններով:

Խօսքս մասնաւորելով Շամիրամի վրայ՝ Արեղեան Մար Աբասէն առնուած կը հռչակէ Խորենացւոյ Շամիրամի մահուան մասին պատմածները, իսկ ժողովրդական գրոյցներ Վանի հնութիւններուն եւ Ջրմուղին աւանդութիւնները, Վանի «քաղաք Շամիրամայ» անունը եւ ուրիշ կարգ մը մանրամասնութիւններ:³⁶ Արեղեան աւելի յառաջ կ'երթայ. ժողովրդական գրոյցներու հիման վրայ հաստատուած պատմական «յիշողութիւն» են եղեր մինչեւ անգամ Արծրունիներու ասորեստանեան թագաւորական տնէ ըլլալը, ինչպէս նաեւ Սասունցիներուն ասորական! ծագում ունենալը: Ասոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի եւ առանց փաստացի կերպով համոզելի ընելու: Արեղեան եթէ քիչ մը աւելի նուազ հաւատար Խորենացւոյ՝ հօս նաեւ թովմաս Արծրունւոյ արժանահաւատութեան, այն ատեն իր գրքին սրժէքն

³⁶Անդ, էջ 512-520:

անհամեմատ աւելի կը բարձրանար եւ ինքը պէտքն անգամ պիտի չզգար բռնուն եւ խիստ լեզուի՝ ցրելու համար իմալթեանցի տեսութիւնները, որոնց մեծ մասին անճիշտ ըլլալուն՝ ե՛ս ալ իմ համեստ չափովս իրեն համամիտ եմ: Ես ալ կ'ընդունիմ, որ Շամիրամի առասպելը Հայաստանի հարաւային նահանգներու մէջ բնակող տեղացի Ասորիներուն ազդեցութեամբ թերեւս մոռտ գտած ըլլայ մեր մէջ եւ կրնայ ըլլալ, որ մէկ երկու տեղերու հետ ալ կապուած ըլլայ անոր յիշատակը:³⁷ Սակայն ամէն պարագայի մէջ Շամիրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքն ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝ գլխաւորաբար Անանունէն եւ Խորենացիէն՝ ազդուած Եւսեբէոսէն, Ափրիկանոսէն եւ ուրիշ մատենագիրներէ, որոնք նոյնպէս իրենց կարգին Հերոդոտոսէն, Դիոդոր Սիկիլիացիէն եւ Կտեսիասէն:

³⁷Այս մասին իմ վերապահութիւններս տես «Հանդ Ամս.» 1922, էջ 234:

Ինչպես վերը տեսանք, Դիոդոր Սիկիլիացին մինչև իսկ Շամիրամի ամուսնոյն նինոսի Հայաստան ըրած արշաւանք մըն ալ կը յիշէ,³⁸ որ հաւանօրէն հեռաւոր արձագանգն ըլլալու է այն մեծամէծ արշաւանքներուն, որոնք զարմանալի զուգադիպութեամբ տեղի ունեցած են պատմական Շամիրամի ատենները, այսինքն Ասուրնասիրբադի, բայց մանաւանդ անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Շամիրամի ամուսնոյն հայրն էր: Արշաւանքներուն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իշխէր ոչ թէ Բարդանէս, ինչպէս Դիոդոր կ'աւանդէ, այլ Արամիս, Ուրարտացիներու թագաւորը, որ իր ճարտար քաղաքականութեամբը նոյն ատենուան Հայաստանի բոլոր արքայիկները իրարու հետ միացընելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանցիներու դէմ: Ինքը պարտուելով՝ յաջողութեան դարնին մնաց իր

³⁸Անդ, Diod. 2., 1:

յաջորդներուն, որոնք Ուրարտական պետութիւնը կամաց կամաց պատկառելի բարձրութեան մը հասցուցին եւ այն՝ Ասորեստանցիներու վնասով:

Կ'անցնիմ հոս համառօտիւ շօշափելու Ծամիրամի մասին եղած հայ ժողովրդական նորագոյն աւանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց ծագումով շատ հին կ'երեւան եւ ըստ մասին նաեւ անկախ Խորենացիէն: Ասոնց մէջէն առաջին տեղը կը գրաւէ «սուրբ Թոնիրի» առասպելը,³⁹ զոր յիշած է նաեւ Աբեղեան,⁴⁰ իբր գօրաւ որ ապացոյց է նպաստ Ծամիրամի հայ առասպելին գոյութեան: Այս Թոնիր ըսուածը Լեզք գիւղին մօտերը կը գտնուի եւ Ջրհորի նման աղբիւր մըն է, որուն մէջ ձկան կերպարանքով կին մը կայ եղեր եւ ըստ ժողովրդեան հաւատքին որո՛ւն որ երեւնայ, անոր բաղձացածը կը կատարուի:⁴¹ Խալաթեանց անգամ կը

³⁹Սրուանձտեանց. Գրոց բրոց, էջ 53-45:

⁴⁰Անդ, էջ 538-539:

⁴¹Այս մասին տե՛ս նաեւ իմ «Կրօնի ծագումը եւ

ճանչնայ առասպելիս կարեւորութիւնը, երբ կ'ըսէ թերեւս Ասորիքէն մուտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութենէ մնացած բեկոր մը Իշդար-Շամիրամի առասպելին:⁴² Ասոր նշանակութիւնը անո՛վ աւելի կ'առաւելու, որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովրդական գրոյց մըն է եւ որչափ ինծի ծանօթ է մեր հին մատենագիրներէն եւ ոչ մէկէն կը յիշուի: Ասոր մէկ տարբերակն ալ Նաւասարդեանց⁴³ հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր զարմանալի կերպով ո՛չ Լեզքի եւ ոչ ալ ուրիշ տեղւոյ նկատմամբ ակնարկութիւն կայ. պատմուածքն ալ քիչ մը կը տարբերի Արուսեանցի տարբերակէն: Այսպէս ձկան փոխուող երէցիկներ» երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ կերակուր կ'ուզէ, կու տայ.

դիցարանութիւն, էջ 234-235:

⁴²Արմ. Զոսոյ, էջ 150:

⁴³Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Է, Թիֆլիս 1891, էջ 39-41:

զինի կ'ուզէ, կու տայ. (Գրոց բրոց 53). մինչդեռ
ըստ Նաւասարդեանցի երէցկինը հաց կու տայ,
աղքատը չառնուր այլ «պաչ կ'ուզէ:» Նոյնպէս
ըստ Սրուանձտեանցի համբոյրին վրայ կը հասնի
երէցը եւ կինը՝ վախէն ինք զինք թոնիր կը նետէ:
Նաւասարդեանի քով երէցը եղելութիւնը կնոջ
պատմելէն կ'իմանայ եւ կինը՝ երէցին հրամանին
վրայ թոնիր կը նետէ ինք զինք:

Լեզքի մասին միայն թովմաս Արծրունւոյ
քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ,
որ դժբախտաբար խանգարուած է եւ թէեւ Ք.
Պատկանեան եւ Աբեղեան զայն վերակազմելու
փորձեր կ'ընեն, բայց հաւանօրէն տակաւին
նախնականը չէ մեզի ընծայուածը: Ամէն պարագայի
մէջ խնդիրը Արայի յարուժիւն առնուլ վրայ
է եւ Աբեղեան իրաւունք ունի ասոր եւ թոնրի
առասպելին մէջ որոշ աղերս մը նշմարելու:
Ահա խնդրոյ նիւթ եղող հատուածը... եւ դաշիկ
արարեալ յայնկոյս քան զՎանդոսպ ի տեղուջն

արձանաշար քարակարկառ գողաձեւ միջոցի երկուց
բլրակաց, որ Հայի յերկարաց արկման դաշտն,
ի վերայ Լեզույ գեաւղջն, որ զօրացն գեղեցիկ
առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի
մանկանցն Շամիրամայ:⁴⁴» Պատկանեան (անդ) եւ Ն.
Բիւզանդացի «որ զօրացն գեղեցիկ» կ'ընթեռնուն
«ուր զԱրայն գեղեցիկ.» Իսկ «սպիանած վերայն
սպանելոցն» Աբեղեան կը սրբագրէ «սպիանալ
վիրացն սպանելոյն.⁴⁵» որով կը ստանանք. «ուր
զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանալ
վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:»
Ինչպէս կը տեսնուի նաեւ այս սրբագրութեամբ
նախադասութիւնը կաղ եւ մուլ կը մնայ տակաւին:
Ինչպէս Թովմաս Արծրունի, նոյնպէս
Սրուանձտեանց, Հ. Ն. Սարգիսեան⁴⁶ եւ առ
Հասարակ Վանի այժմեան Հայութիւնը Լեզք անունը

⁴⁴Թ. Արծրունի, Պետերբուրգ 1887, էջ 215:

⁴⁵Անդ, էջ 530:

⁴⁶Տեղագրութիւնք, էջ 264-265:

լիզել բայէն յառաջ կը բերեն եւ անո՛վ Արայի նոյն տեղւոյն հետ կապուած ըլլալը կը մեկնեն: Որչափ կ'երեւայ Արեղեան ալ այս մեկնութեան կը միտի, որ սակայն ըստ ինքեան ծնունդ է աւելի ժողովրդական ըսուած լեզուագիտութեան, որուն առանձնայատուկ ձգտումներէն մէկն ալ բառերու արտաքին նմանութենէն շուտով իրեն ակնկալած եզրակացութիւններու մղուիլն է: Ի հարկէ ուրիշ է անուանս մեկնութիւնը եւ ուրիշ տեղւոյն հետ կապուած ժողովրդական աւանդութիւնները. միոյն կասկածելի ըլլալէն տակաւին միւսներուն երեւակայական ըլլալը չի հետեւիր: Հետեւաբար խաղաթեանց հոս ալ իր ծայրայեղ սկեպտականութեան կը հետեւի, երբ կը յայտարարէ թէ Արայի (ըստ իրեն խորենացուց կողմանէ յերկրուած) աւանդութիւնը Թովմաս Արծրունին է առաջին անգամ Լեզքի հետ աղերսի մէջ դնողը: Բերնէ բերան չըջող առաապելները՝ անգամ մը, որ պատմական գոյն կը ստանան, իրենց

բնական ընթացքովը միշտ որոշ տեղւոյ մը կը կապուին. եւ ասոր համար բաւական է երբեմն նաեւ պարզ պարագայ մը կամ պատշաճութիւն մը եւ կամ արտաքին որ եւ է նմանութիւն: Ասիկա հայ առասպելագիտութեան մէջ կարծուածին չափ ալ արտասովոր երեւոյթ մը չէ եւ ոչ ալ միայն հայ երկնքին տակ աճող բոյս մը: Անշուշտ անգրադարձող, խորհող եւ մատենագրող միտքն ալ շատ անգամ իր որոշ դերն ունի այսպիսի ստեղծագործութիւններու մէջ եւ այս տեսակէտով թերեւս կարելի ըլլար թովմաս Արծրունւոյ վրայ կասկածիլ, սակայն ցորչափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրաւունք չունինք լոկ մակաբերութիւններու վրայ յեցած մատենագրի մը անունն արատաւորելու:

Լեզքի գրոյցէն զատ կայ նաեւ Արտամետի գրոյց մը, որ իմ կարծիքովս իր բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերովն ու բովանդակութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Շամիրամի առասպելին

վերակազմութեան համար: Զրոյցը հրատարակած է առաջին անգամ Հ. Ն. Սարգիսեան,⁴⁷ որ յայտարարելէն վերջը թէ իր պատմելիքը Խորենացւոյ «Ուլունք Ծամիրամայ ի ծով» խօսքին ժողովրդական բացատրութիւնն է, այսպէս կը շարունակէ: Կ'ըսուի թէ Ծամիրամ թագուհին անգամ մը Վասպուրականի մէջ շրջագայած ժամանակ կը տեսնէ, որ մանուկներ ուլուններ գտած՝ կը զննեն զանոնք: Ծամիրամ ուլուններուն պատուականութիւնը ճանչնալով կ'առնու պատանիներուն ձեռքէն եւ կը սկսի անոնցմով կախարդութիւն ընել եւ երկիրը ապականել ձգելով իրեն բոլոր երիտասարդները իր ցանկութիւնը յագեցընելու համար: Իրեն խորհրդական եղող ծեր մը՝ երկիրը այս անտանելի կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գողնայ օր մը ուլունները եւ կը

⁴⁷Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864:

փախչի, որուն վրայ Շամիրամ սաստիկ բարկացած՝
շուտով պարսատիկի ձեւ կու տայ իր երկայն ու թաւ
մազերուն եւ ահագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած
այնպիսի սաստկութեամբ ծերին ետեւէն կը նետէ,
որ մազերն իրմէ կը բաժնուին եւ ապառաժն ալ
Արտամետի քով փոսի մը մէջ կ'իյնայ, զոր մինչեւ
այսօր մատով իսկ կը ցուցնէ տեղւոյն ժողովուրդը:
Իսկ ծերը գողցած ուլունները կը տանի կը նետէ
Վանայ ծովը եւ այսպէս կ'ազատէ երկիրը Շամիրամի
չարութիւններէն:

Ջրոյցիս՝ գէթ էական կէտերուն մէջ
ժողովրդական աղբիւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաեւ
ուրիշ տարբերակ մը հրատարակուած Բիւզանդիոնի
մէջ:⁴⁸ Ջրոյցը Շամիրամի տեղ ունի Շահմարան եւ
որչափ կ'երեւայ երկու իրարմէ տարբեր մասերէ կը
բաղկանայ: Վասն զի առա. ջին մասին մէջ զքոյցի
նիւթ եղողը վիշապ մըն է, որ անգամ մը Աժդահար

⁴⁸Բիւզանդիոն 1900, Թիւ. 999 եւ 1000:

եւ անգամ մըն ալ Հաճ-Մարամ կ'անուանուի: Արդ յայտնի է թէ մար պարսկերէն օձ կը նշանակէ, հետեւաբար Շահմարան այս պարագային ըստ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր օձերու պետ = վիշապ օձ. միեւնոյն իմաստն ունի նաեւ Աժդահար (պարսկ. աժդահա): Ակներեւ է ուրեմն հոս պարսկական ազդեցութիւնը: Զրոյցը շարունակելով կ'ըսէ թէ վիշապը զարհուրելի վնաս կը հասցընէր գիւղացիներուն եւ առջեւ եկածը կը կլլէր, այնպէս որ քիչ ատենէն գիւղը կ'ամայանայ, բայց ինքն ալ քաջակորով մարդէ մը կը սպաննուի եւ կ'այրի:

Ասկէ վերջը զրոյցը նոր ձեւաւորում մը կը ստանայ. եւ մեզի համար հետաքրքրականն ալ այս վերջին մասն է: Պառաւ կին մը աղջիկ մ'ունի եղեր, որ իրեն պէս մոգութեամբ կը պարապէր եւ քիչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ ոք գինքը կ'նուրթեան կ'առնու եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ բանձար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտռէ նաեւ ճշնարօտի արմատը, որ հրաշագործ

յատկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամենամեծ դժուարութեան կը բախի ճշնարօտի փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, եւ ի՞նչ տեսնէ. ոսկրին ամէն մէկ փշրանքէն բոցավառ կայծեր կ'ելլեն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ'երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէն ակը տակաւին կը փողփողէր: Կ'արթննայ եւ հոն Եահմարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր անգին քարը, զոր մաքրելու համար չփելու ժամանակ յանկարծ խարշիկ մը երեւնալով կ'ըսէ իրեն. խնդրէ՛ ինչ որ կ'ուզես եւ կը կատարուի: Կ'ուզեմ որ կ'ըսէ այն ատեն աղջիկը, այստեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արդէն վիշապին սպանման տեղւոյն վրայ չքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ'անցնին

եւ ոմանք կը վախնան: Իսկ պառաւը ուրախութենէն աղջկան անունը Շահմարան կը դնէ եւ չորս կողմ սուրճանդակներ կ'առաքէ աւետելու համար թէ լուսեղէն անգին քարը գտնուած է եւ թէ ինքը անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

Այն ատենները Արտամետի մէջ պատանեակ մը կար, որ գիւղին մեծին որդին էր եւ շատ ալ գեղեցիկ: Շահմարան ասիկա լսելով խաբշիկին ձեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ եւ կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչի եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Շահմարան սաստիկ զայրութէն՝ Նեմրուժ լեռան գագաթը կ'ելլէ եւ ծամերը պարսատիկ շինելով անկից Արտամետի վրայ ահագին քար մը կը նետէ զոր մինչեւ այսօր ալ կը ցուցնեն: Հրատարակիչը կը յաւելու թէ Շահմարան կամ Շահմիրամ Արտամետցի գեղեցիկ պատանեակին սիրոյն համար Վան քաղաքը կը շինէ եւ զայն մեծամեծ շէնքերով

եւ պալատներով կը զարդարէ եւ ամէն բանի մէջ
յաջողութիւն կ'ունենայ լուսեղէն անգին քարին
գօրութեամբ: Սակայն օր մը Վանի ջրմուղը չիներու
ժամանակ անգին քարը ձեռքէն կ'իյնայ առուն,
որուն վրայ ինքն ալ կը մեռնի: Բաւական ժամանակ
յետոյ թէեւ քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան
գիւղին պատանիներէն, բայց կրօնի պաշտօնեայ մը
զայն անոնց ձեռքէն առնելով կը նետէ Վանի ծովը,
որպէս զի այլ եւս աղամորդիներու ձեռքը չիյնայ:

Ջրոյցիս մէջ տիրող երկու գաղափարներ
կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական
երկու աշխարհներ կը ներկայացընեն. մին
օձին ինչ ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ
առնուած ըլլալուն համար՝ բնապատմական
կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն
իմաստով առասպելական-դիցաբանական: Օձին
առասպելակազմիկ նկարագիրը հանրածանօթ
երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ ազգ մը, որուն
աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն

զրաւած չըլլայ: Հնութեան մէջ մինչեւ անգամ պաշտուած է իբր աստուածութիւն եւ այսօր իսկ պաշտամունքի առարկայ է տակաւին բնագրերու քով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս քաղքին դիցուհին օձի աստուածութիւն մըն էր եւ օձի կերպարանքով կը ներկայացուէր:⁴⁹ Նոյնպէս Էսկուլապի Եպիտաւրեան մեհեանին մէջ կենդանի օձեր կը պահուէին եւ կը պաշտուէին:⁵⁰ Այսօր ամբողջ Ափրիկէ տարածուած է օձի պաշտօնը: Ամերիկայի մէջ մասնաւորապէս Բրազիլիա նշանաւոր է այս տեսակէտով. հոն սեւամորթներու քով օր. համար մեծ յարգութեան մէջ է վիշապ օձը, զոր Դանդ-բէ կ'անուանեն. մեհեանին մէջ ձազ մըն ալ կը սնուցուի, որուն միայն քուրմը կրնայ մերձենալ: Երբ տօնը կու գայ, քուրմը զայն տեղէն դուրս բերելով հրապարակային

⁴⁹Maspero, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne 2., էջ 412.

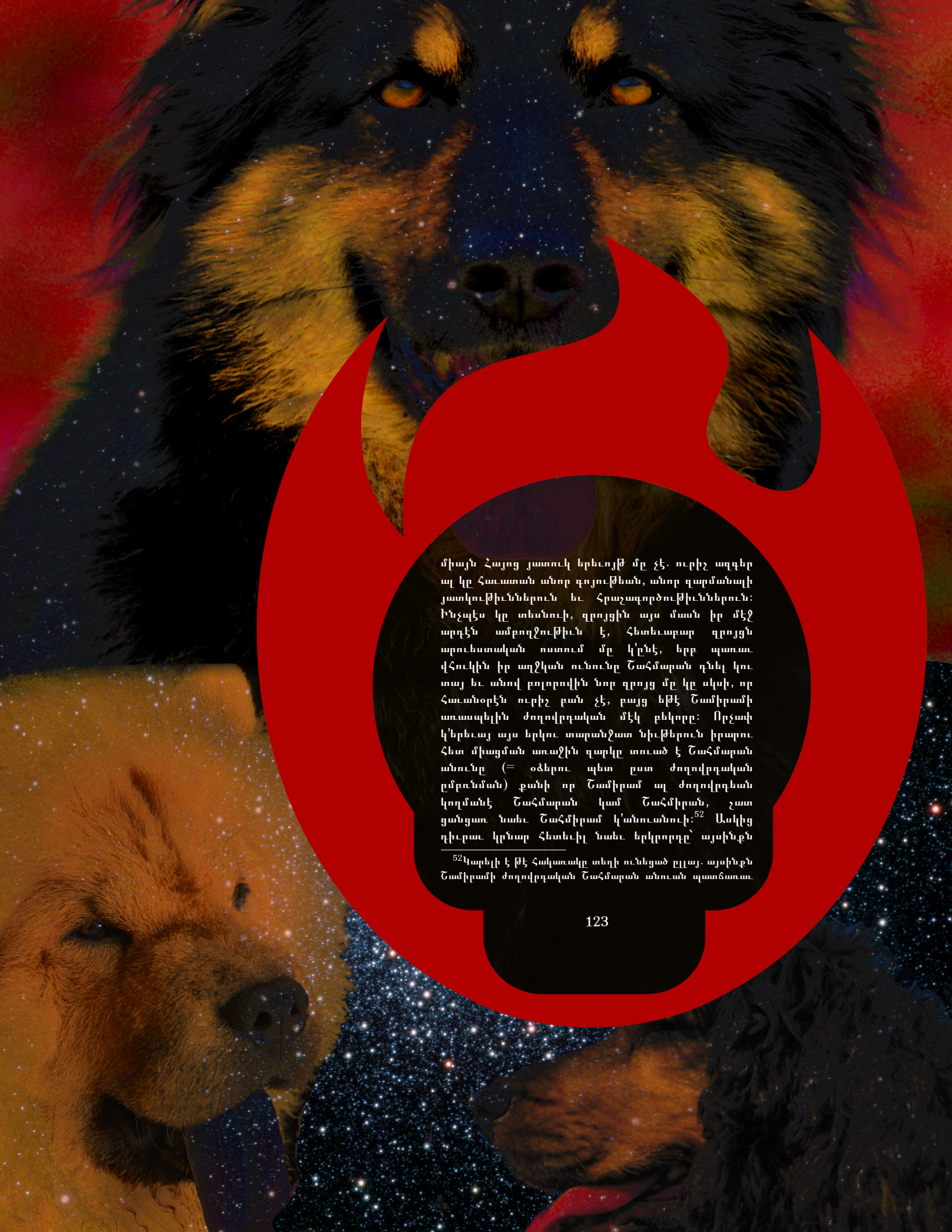
⁵⁰Baudissin, Adonis, էջ 330:

պաշտամունքի կը հանէ:⁵¹

Թէ օձի պաշտօնը ի՛նչ շարժառիթներէ սկիզբ առած է եւ ի՛նչ է առ հասարակ անոր զաղտնիքը, հարց մըն է ի հարկէ, որ առաջիկայ նիւթին չի վերաբերիր: Կը բաղձայի միայն դիտել, որ օձը իրեն զաղրադէմ եւ ահազնատեսիլ կերպարանքովն աւելի վախ ազդած է մարդկութեան, անոր համար ալ աւելի չար եւ դիւային տեսագծերով երեւան կու գայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպիսի է նաեւ հոս մեր զրոյցին մէջ, այն տարբերութեամբ որ հոս զրոյցը տակաւին բնապատմական գետինը թողուցած չէ: Վասն զի օձերու մարդ կլլելը իրողութիւն է, ինչպէս նաեւ իրողութիւն է թէ որոշ կարգի օձեր կան, որոնք փայլուն առարկաներէ կը ձգուին եւ զանոնք երբեմն նաեւ իրենց հետ կը պտտցնեն: Ահա ասկի՛ց ծագած է վիշապ օձին քով եղած լուսեղէն անգլին քարին առասպելը, որ նոյնպէս

⁵¹ «Anthropos» 1908, էջ 891:

միայն Հայոց յատուկ երեւոյթ մը չէ. ուրիշ ազգեր
ալ կը հաւատան անոր գոյութեան, անոր զարմանալի
յատուկութիւններուն եւ հրաշագործութիւններուն:
Ինչպէս կը տեսնուի, գրոյցին այս մասն իր մէջ
արդէն ամբողջութիւն է, հետեւաբար գրոյցն
արուեստական ոստում մը կ'ընէ, երբ պառաւ
վհուկին իր աղջկան ունունը Եազմարան դնել կու
տայ եւ անով բոլորովին նոր գրոյց մը կը սկսի, որ
հաւանօրէն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Եամիրամի
առասպելին ժողովրդական մէկ բեկորը: Որչափ
կ'երեւայ այս երկու տարանջատ նիւթերուն իրարու
հետ միացման առաջին զարկը տուած է Եազմարան
անունը (= օձերու պէտ ըստ ժողովրդական
ըմբռնման) քանի որ Եամիրամ ալ ժողովրդեան
կողմանէ Եազմարան կամ Եազմիրան, շատ
ցանցաւ նաեւ Եազմիրամ կ'անուանուի:⁵² Ասկից
դիւրաւ կրնար հետեւիլ նաեւ երկրորդը՝ այսինքն

⁵²Կարելի է թէ հակառակը տեղի ունեցած ըլլայ. այսինքն
Եամիրամի ժողովրդական Եազմարան անունն պատճառաւ

պատուական քարին տեսագիծը, որ անշուշտ
Շամիրամի առասպելին մէջ պէ՛տք կը յիշատակուէր:
Ըստ Խորենացւոյ եւ Սարգիսեանի հրատարակածին
Շամիրամի ունեցածը ուլուններ են, բայց այս
տարբերութիւնը համեմատաբար աննշանակ է,
կարելւորն այն է որ երեք տարբերակներն ալ
Շամիրամի պատուական բանով մը մոգութիւն ընել
կու տան: Նմանապէս մեծ շեղում չէ, երբ զրոյցս
Շամիրամէ մոլորուող միակ պատանեակ մը կը
ճանչնայ, մինչդեռ ըստ Սարգիսեանի գոհերը շատ
են: Բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերով է զրոյցս
բուն ասիկէ վերջը, այսինքն՝ պատանեակը, զոր կը
սիրէ Շահմարան, ոչ միայն շատ գեղեցիկ է, այլ եւ
չուզելով իրեն հետ ամուսնանալ, գիշերանց կը
փախչի, որուն կրայ Շահմարան սաստիկ զայրացած
Նեմրուժ լեռը կ'ելլէ եւ իր ոխն առնուլ համար

օձի բնապատմական առասպելը միացած ըլլայ Շամիրամի
զրոյցին հետ:

ահագին ժայռ մը իր ծամերով Արտամետի վրայ
կը նետէ: Ցաւալի է, որ պատանւոյն վախճանին
նկատմամբ խօսք չ'ըլլար գրոյցին մէջ, որով
գժուարին կ'ըլլայ պատանւոյն առասպելին մէջ
Արայի երբեմնի պատկերը նշմարել, թէեւ՝ ճիշտ
ըսելու համար ժխտելու ուրիշ ծանր պատճառ մըն
ալ չկայ: Ասկից կը տեսնուի թէ ո՛րչափ կարեւոր է
գրոյցս մեր նիւթին համար:

Վան քաղքին շինութիւնը շատ արուեստական
կերպով կապուած է գրոյցիս հետ եւ՝ եթէ չեմ
սխալիր, հոս գրական աղբիւրներու ազդեցութիւն
կայ: Ջարմանալի է, որ ուլուններու կամ հրաշագործ
կախարդական առարկային կորսուելու մասին
բոլոր տարբերակներն ալ իրարու չեն միաբանիր:
Խորենացւոյ համաձայն Շամիրամ Ջրաղաշտէն
յաղթուելով ճարահատ Հայաստան կը փախչի, ուր
նիւտուաէն կը սպաննուի բայց մեռնելէն յառաջ իր
կախարդութեան ուլունքները ծով կը նետէ, ուսկից
է իբր թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքը:

Սարգիսեանի քով ծերունի մըն է ուլուններն փախցընողն ու ծով նետողը՝ երկիրը Շամիրամի անօրէնութիւններէն ազատելու համար, իսկ գրոյցիս մէջ խնդիրը այնպէս մը կը ներկայացուի, որպէս թէ Շամիրամի ձեռքէն իրմէ շինուած ջրմուղին մէջ կ'իյնայ պատուական քարը, զոր տղաք յետոյ կը գտնեն եւ կրօնի պաշտօնեայ մը⁵³ զայն պատանիներուն ձեռքէն առնով ծով կը նետէ, որպէս զի աղամորդիներու ձեռքը չիյնայ. ուսկից յայտ է թէ գրոյցը Շամիրամ բարի նկարագրով գերբնական էակ մը կը նկատէ:

Որչափ որ ալ այս տարբերութիւնները բաւական զգալի են, այսու հանդերձ հոս ալ հասարակաց գետին մը կայ, որ մեր առանձին ուշադրութեան արժանի է ոչ միայն Շամիրամի ժողովրդական գրոյցին վաւերականութեան տեսակէտով, այլ եւ

⁵³Բացատրութիւնս հաւանօրէն հրատարակչին կողմանէ է: Ըլլալու է երեց կամ ծերունի:

Հասկերնալու Համար թէ ի՛նչպէս սովոր է գրել
Խորենացին, երբ ժողովրդական առասպել մը
պատմականի կը վերածէ: Կասկած չունիմ, որ
գրոյցին ծերունին կամ եթէ կ'ուզուի երէցը ծանօթ
էր Խորենացւոյ եւ եթէ Խորենացին անոր տեղ մեզի
Ջրադաշտ մոզը կ'աւանդէ, պատճառն այն է, որ
դարձեալ միտքը պղտորած է օտար աղբիւրներէ,
այսինքն աւելի Եւսեբիոսէն, ուր կ'աւանդուի թէ
Շամիրամ Ջրադաշտի Հետ կռիւներ ունեցած է:
Ի Հարկէ ասոնց քով ռազմադաշտի նկատմամբ
Հայաստանի խօսք անգամ չկայ, բայց Խորենացին
առանց ամենափոքրիկ մտահոգութեան կռիւը կը
փոխադրէ Հայաստան, ուր մեռած է Շամիրամ ըստ
Հայ գրոյցին եւ ուր այնչափ զարմանալիքներ
կը պատմուէին անոր մասին իր ժամանակները:
Ասով անգամ մըն ալ Հաստատուի, ինչ որ արդէն
քանի մը անգամ շեշտեցինք, այսինքն Խորենացին
թէեւ մէկ կողմանէ կը հաւատայ միամտօրէն Հայ
գրոյցներու աւանդածին, սակայն միւս կողմանէ ալ

կ'այլափոխէ եւ կը խաթարէ զանոնք իր անձնական մեկնութիւններով եւ օտար տառներ մուծանելով: — Դարձեալ Խորենացւոյ ըսածին նայելով «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» Շամիրամ ինքն անձամբ ըսած կ'ըլլայ ուլունները ծով նետած ժամանակ, մինչդեռ որչափ կ'երեւայ զայն նկատելու է աւելի իբր ժողովրդական արձագանք ուլունները ծով նետելու գրոյցին: Մտադիր կ'ընեմ, որ ձեռագիրներու խումբ մը «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»-ի տեղ ունին «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ»⁵⁴ Այս վերջին պարագային «Շամիրամայ» տրական հոլով է եւ ամբողջին իմաստն է «Ուլունք ծովը Շամիրամին, այսինքն ծովը ուլուններ նետենք Շամիրամին. ասով լիովին կ'արդարանայ իմ ուրիշ առթիւ տուած մեկնութիւնս»,⁵⁵ որ առանց պատմական փաստի չէ եւ հաւանօրէն գրոյցին ամենանախնական ձեւը մեզի

⁵⁴Պատմութիւն Խորենացւոյ, Տփղիս 1913, էջ 56:

⁵⁵Արօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն, էջ 234:

կը ներկայացընէ:

Քանի որ Շամիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար օտար տարր մըն է, խնդիր է այժմ թէ ի՞նչ էր իր նախորդ դիցուհւոյն անունը: Այս հարցը մեր դիցաբանութեան համար շատ աւելի կարեւորութիւն ունի քան ինքնին իսկ Շամիրամի առասպելը, որուն ազդեցութիւնն՝ ինչպէս վերը արդէն դիտեցի եւ մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, տեղական եղած է աւելի եւ իբրեւ հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ մնացած է: Հայ Արային նախնական սիրահարը հայ դիցուհի մըն էր, ասոր կասկած չկայ: Դժուարութիւնն այժմ անոր ինքնութիւնն որոշելու մէջն է, վասն զի դժբախտաբար որոշ բան մը չեն հաղորդեր այս մասին ո՛չ ազգային եւ ո՛չ ալ օտար աղբիւրները: Սակայն եւ այնպէս կ'ուզեմ շօշափել այստեղ այս շատ հետաքրքրական հարցը, ոչ այնչափ ճշմարտութեան հեռապատկերէն մղուած՝ որ մեզի համար տական մշուշապատ պիտի մնայ,

որչափ այն նկատումով, որ ճշմարտութեան հեռուէն մօտենալն ալ դրական արդիւնք մըն է, որ՝ ո՛վ գիտէ թերեւս ազագային անակնկալ հետեւութիւններու աղբիւր ալ ըլլայ: Այս տեսակէտով ամենապարզ ճամբան է հայ դիցուհիները թուուցիկ ակնարկով մը աչքէ անցընել, ի հարկէ մտադիր ըլլալով աւելի այն տեսադժերուն եւ երեւոյթներուն, որոնք զմեզ մեր նպատակին հասնելու կ'օգնեն:

Հայ Պանթէոնին մէջ միայն երեք դիցուհիներ կան. այսինքն՝ Նանէ, Անահիտ եւ Աստղիկ, որոնք երեքն ալ զգայական սիրոյ աստուածներ են. առաջինն ու վերջինը իրենց բնութեամբ եւ ծագումով, իսկ միջինը՝ ըլլալով նախնաբար պարսկական ջրոյ աստուածութիւն մը՝ սիրոյ նկարագիրը ստացած է աւելի Պարսկաստանէ դուրս Հայաստանի եւ յառաջակողմեան Ասիոյ ուրիշ երկիրներու մէջ: — Նանէի մասին հայ միակ վստահելի աղբիւրը Ագաթանգեղոս է. այն ալ մէկ տեղ միայն կը յիշատակէ դիցուհիս իբր

զուտոր Արամաղդայ եւ կը պաշտուէր Թիւն
աւանին մէջ:⁵⁶ Մակաբայեցւոց Բ. Գրքին մէջ ալ կը
Հանդիպինք անուանս, որ դժբախտաբար Հայերէնի
մէջ աղաւաղուած ձեռով աւանդուած է. Ա., 13.
«Եւ անդէն անկան կործանեցան շուրջ զԱնանեայ
տաճարան, ի խորհուրդ յիմարութեան խորհեցան
նոքա զՆեեմեայ տաճարան:» «Նեեմեայ»
գրչագրական սխալ է, ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ
Դոկտ. Կոզեան,⁵⁷ իսկ «Անանեայ» յուն. բնագրէն
ըլլալու է, վասն զի յուն. 19, 55 եւ 93 ձեռագիրներն
ալ «τῆς Ἀνανίας» կը կարդան: Ագաթանգեղոսի
յունարէնը Նանէի փոխարէն Աթենաս ունի, ուսկից
Հոֆման⁵⁸ եւ անկից Գելցեր մոլորած Հայկական
Նանէն պատերազմական դիցուհի կը համարին: «Sie

⁵⁶Ագաթանգեղոս, էջ 410:

⁵⁷Մակաբայեցւոց Բ. Գրքին Հայերէն թարգմանութիւնը,
Հանդ. Ամս. 1922, էջ 347:

⁵⁸Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leip-
zig, էջ 134:

scheint demnach, կ'ըսէ Գեղցիք, in Armenien im Gegensatz zu Anahit, der mütterlichen Gottheit, mehr den jungfräulich herben Charakter der Kriegsgöttin gehabt zu haben.⁵⁹»

Սակայն այս եզրակացութիւնը անհիմն է, վասն զի հայկական պատերազմի աստուածը Վահագն էր, իսկ իգական աստուածներու մէջ խնդիր կրնայ ըլլալ աւելի Անահտայ մասին, որուն հայ թագաւորները սովոր էին պատերազմէն յառաջ ու վերջը զոհ մատուցանել եւ զոր նաեւ մայր եւ պաշտպան Հայաստանի կ'անուանէին. մինչդեռ Նանէի նկատմամբ նման յիշատակութիւններու չենք հանդիպիր: Իրեն ծագումն իսկ ո՛ր եւ է ներքին պատճառ մը չ'ընծեոյր իր Աթենասայ հետ նոյնացման: Ըստ որում Նանէ սուճերա-բարեկական աստուածութիւն մըն էր եւ կը համապատասխանէ աւելի բարեկական Միլիթա եւ սեմական Բելիտ կամ

⁵⁹ Zur armenischen Götterlehre, էջ 124:

Բաալտիս դիցուհույն եւ կը նկարուէր սովորաբար մերկ, տղայ մըն ալ ձեռքը կուրծքին սեղմած: Ուրեմն Նանէ բեղմնաւորութեան եւ զգայական սիրոյ դիցուհին էր, պաշտօնով անբարոյական եւ նկարագրով գուրկ արութեան եւ պատերազմի ո՛ր եւ է գծերէ: Պաշտօնատեղին էր Ուրուգ նշանաւոր քաղաքը, ուսկից Քրիստոսէ յառաջ մերձաւորապէս 2000ին իր արձանը յափշտակուած եւ Շօշ փոխադրուած էր, բայց յետոյ Ասուրբանիբաղ դարձեալ Ուրուգ գետեղեց: Թաղաթեաղսար Գ. դիցուհիս Բաբելոնի տիրուհին կ'անուանէ,⁶⁰ բայց կը պաշտուէր նաեւ Նինուէի, Միջագետքի եւ Ասորիքի ուրիշ տեղեր: Արդ այսպիսի դիցուհի մը Աթենասայ նման մաքուր եւ այրական նկարագրով դիցուհույ մը հետ նոյնացընելու համար Թարգմանչի մը գրչի մէկ խաղէն աւելի բան մը պէտք է, Թարգմանչի մը,

⁶⁰Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung, էջ 107:

որ հայ աստուածներուն ի՛նչ ըլլալու մասին թերեւս
զաղափար անգամ չունէր:

Ստոյգ է այս կէտիս մէջ Ազաթանգեղոսի
թարգմանիչը իր կողմն ունի նաեւ Խորենացին,⁶¹
որ զարմանալի կերպով ոչ միայն Նանէ, այլ
եւ Ազաթանգեղոսի յիշած ութ մեհաններու
գից հայկական անունները Ազաթանգեղոսի
յունարէնին պէս յունական անուններով կ'աւանդէ
եւ այն միեւնոյն սխալ մերձեցումներով: Այսպէս
«Նանէ-Աթենաս»ի դէպքէն դուրս՝ Տիւր երկուքին
քով ալ Ապոլոն կը թարգմանուի,⁶² մինչ աւելի
Հերմէս կը պատշաճէր եւ կամ Միհրի դիմաց
Հեփեստոս կը դրուի՝ որ նոյնպէս յաջող չէ
նկատելով երկուքին ծագումն ու բնութիւնը: Այս

⁶¹Մ. Խորենացի, էջ 127:

⁶²Գեղգիսի Բիւթեան Ապոլոնի պատգամախօսները
չբաղնէր ալ կը մեկնէին. աստուծոյ Տիւրի հետ նոյնացման
գլխաւոր պատճառը հաւանօրէն այս է:

երևույթին մտադիր եղած է նաև Կարիեր.⁶³ առանց սակայն ասոր պատմական արժեքն ճշգրտելու փորձ ընելու (անդ, էջ 9): Իմ կարծիքովս ղժուարութիւնը հոս պատմականէ աւելի մատենագրական է, վասն զի խնդիրը պարզապէս մէկուն միւսէն կախում ունենալու վրայ է եւ քննադատութեան նժարը ո՛ր կողմն ալ հակի, չի կրնար նանկէ Աթենասայ, ինչպէս նաև Միհրի Հեփեստոսի հետ նոյնացումը նուիրագործել՝ անոնց պատմական արժէք տալով:

Ո՛վ է արդեօք օգտուողը՝ Խորենացի⁶⁴ն թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանիչն, որ ըստ երևույթին հայ մըն էր եւ ծանօթ նաև հայ մատենագրութեան: Վերջին հնարաւորութեան դէմ միայն մէկ գլխաւոր ղժուարութիւն կայ, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանութեան ժամանակը, որ տակաւին անորոշ է: Բանասէրները զայն

⁶³ Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ (Ազգ. Մտն. Լե), Վիեննա 1899, էջ 23-25:

սովորաբար Զրդ դարու գործ կը համարին, նկատելով մանաւանդ յունարէն լեզուին նկարագիրը. այս պարագային բնականաբար խորենացին յունարէն Ագաթանգեղոսը չէր կրնար տեսած ըլլալ: Անոր համար Կարիէր կը միտի կարծելու թէ օգտուողը խորենացին եղած ըլլայ՝ կամ Ագաթանգեղոսի հայ բնագրին լուսանցքէն եւ կամ անոր յունարէն թարգմանութենէն:

Երկրորդ կէտը ինծի շատ խնդրական կ'երեւայ, վասն զի եթէ ծանօթ էր խորենացին յունարէնի, այն ատեն ինչո՞ւ պիտի չօգտուէր իր Պատմութեան մէջ մասեւ յոյն մատենագիրներէն, որոնք այնչափ թանկագին ծանօթութիւններ կը հաղորդեն Հայաստանի մասին: Կարծեմ թէ Կարիէր ալ մէկն է այն դիտնականներէն, որոնք փաստացի կերպով ցուցուցած են թէ խորենացին յունական աղբիւրներէ ինչ որ ունի, ամէնն ալ առ հասարակ հայ թարգմանութիւններէ քաղած է: Աւելի հաւանական է Կարիէրի միւս կէտը՝

լուսանցազրութիւնը, որ մեր հին գրականութեան մէջ շատ մեծ դեր խաղացած ըլլալուն՝ կրնար հետեւաբար նաեւ Խորենացւոյ իբր աղբիւր ծառայած ըլլալ:

Կա՛յ սակայն նաեւ ուրիշ հնարաւորութիւն մը, որ նոյնպէս արհամարհելի չէ: Այսօր գիտնականներէ բաւական լուսաբանուած խնդիր մըն է հայ Ազաթանգեղոսի խմբազրութիւն ըլլալը. որուն գլխաւոր ապացոյցներն կ'առնուին ինքնին Ազաթանգեղոսէն, բայց գլխաւորաբար անոր յունարէն թարգմանութենէն, որ բաւական տարբերութիւն ունի հայ բնագրէն: Յունարէնի մէջ համաօտ է օր համար վարդապետական մասը, մինչդեռ ասոր հակառակ պարթեական պետութեան կործանման մասին պատմական թանկագին հատուած մ'ունի, որ հայ բնագրին մէջ զանց առնուած է: Արդ կրնայ ըլլալ որ Խորենացին տեսած ըլլայ Ազաթանգեղոսի այս հին բնագիրը, որուն մէջ զից հայերէն անուններու քով թերեւս յունականներն ալ

զրուած էին:

Խնդիրը ի հարկէ կը մնայ տակաւին քննելի-
այսչափը սակայն ստոյգ է, որ Խորենացին
յունական դից անուններն իրեն առիթ առնելով՝
Հայ մեհեաններու սկզբնաւորութեան մասին
պատմութիւն մը ստեղծած է, որ աւելի ծաղրանկար
է քան պատմութիւն: Որչափ կ'երեւայ, Հայ
մեհեաններուն մեծամասնութեան Հայաստանի
արեւմտեան սահմանին վրայ գլտնուիլը
Խորենացւոյ մտադրութիւնը գրգռած է բաւական.
Եւ որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաեւ թէ Տիգրան
Մեծ յունական քաղաքներ կողոպտած եւ աւարը
Հայաստան փոխադրած է, այլ եւս ազատ ասպարէզ
բացուած էր իր բազմաստեղծ երեւակայութեան:
Աւարի նիւթ կ'ըլլան յունական գրեթէ բոլոր
աստուածութիւնները, որոնց արձաններուն
ընկերանալ կու տայ մինչեւ իսկ յոյն քրմերը,
որոնք սակայն Հայաստանի սահմանին վրայ կանգ
կ'առնուն եւ որպէս զի աւելի յառաջ չերթան, իբր

Թէ պատգամ կը հանեն ըսելով որ աստուածներն աւելի ներսերը չեն ուզեր փոխադրուիլ, ահա թէ ինչո՞ւ համար հայ մեհեաններու մեծ մասը ըստ Խորենացւոյ Բարձր Հայոց արեւմտեան երկու գաւառներու մէջ հիմնուած են: Յոյն քրմերը միայն մէկ զիջում ըրած են եղեր, թոյլ տալով որ Հերակլէսի արձանը Աշտիշատ գետեղուի, քանի որ Աստղիկի՝ անոր տարփաւորին մեհեանը հոն էր:⁶⁴ Այս երեւակայական կարկատանքէն չտրեւելու է նաեւ Նանէի Աթենասայ հետ նոյնացման արժէքը, ուստի եւ որչափ որ ալ դիցուհւոյս հայ հողին վրայ ստացած պատկերը բնորոշելու մէջ դժուարութիւններու բախինք, ներելի չէ երբեք իրեն տեսագծեր վերագրել, որոնք իր՝ մեզի ծանօթ էութեան հակառակ են: Այս պատճառաւ բոլորովին անօգուտ է կարծեմ դիցուհւոյս եւ Արայի միջեւ սեռային որոշ աղերս մը փրնտուելը: Ուր փաստեր կը

⁶⁴Մ. Խորենացի, էջ 127-128:

պակսին, Հոն կը դադրին նաեւ միացման փորձերը:

Յոյները Նանէ կը միացընեն սովորաբար Արտեմիսի Հետ: Կը յիշեմ Հոս միայն Պողիւբիոս⁶⁵ եւ Պիրէոն գտնուած մեհենական արձանագրութիւն մը, ուր Նանէ բացայայտ կերպով իբր Արտեմիսի վերադիր անուն կը գործածուի:⁶⁶ Յովսէպոս Փղաւիոս ալ Մակար. Բ. Գրքին ղէպքը յիշատակած ատեն Նանէ Արտեմիս կը թարգմանէ:⁶⁷ Յոյն մատենագիրները Նանա անուամբ փոխզական դիցուհի մըն ալ կ'աւանդեն իբր Սանգարիս գետին դուստրը եւ մայր Ատտիս աստուծոյն եւ Կիւբեղեայ սիրականին, որուն բեղմնաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծեր ալ կը վերագրուին: Շատ Հաւանական է թէ փոխզականը Հայկականին պէս բաբելականէն առնուած ըլլայ, ինչպէս

⁶⁵ Polyb. 31, 11.

⁶⁶ Michel Clerc, Les Métiques Athéniens, Paris 1893, p. 142-143. Hoffmann, էջ 130.

⁶⁷ Jos. Antiq. 12, 9, 1.

առհասարակ կը կարծուի:⁶⁸ Ալիշան մինչև իսկ սկանտինաւեան Նաննա՝ Բալտրի սիրականը, որ ուրիշ տարբերակի մը մէջ Նանա⁶⁹ է, դիցուհւոյս հետ համեմատութեան մէջ կ'ուզէ դնել: Ժխտելու չեմ համարձակիր, բայց ոչ ալ հաստատելու, թէեւ նկատելով մանաւանդ Բալտրի՝ գերմանական Արային դէմքը՝ կը խոստովանիմ, որ համեմատութիւնը մտադրութիւնս շատ զբաւեց: Դժբախտաբար հակառակ իմ ջանքերուս անկարելի եղաւ ուրիշ անդրադոյն ապացոյցներ ձեռք բերել համեմատութենէն դէթ հաւանականութիւն ստանալու համար: Ուստի եւ ստիպուած Ալիշանի բացած խնդիրը թողլով մէկ կողմ, կ'անցնիմ Անահտայ, որ թէեւ նոյնպէս օտար դիցուհի մըն է, սակայն կասկած չկայ, որ

⁶⁸ Հմմտ. Roscher, 3. Bd., էջ 3. Ալիշան, Հին հաւատք Հայոց, էջ 298:

⁶⁹ Dr. O. Zehne, Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 53.

Հայ Պանթեոնին ամենասիրելի եւ ժողովրդական աստուածութիւններէն էր, անոր Համար իր մասին տեղեկութիւններն ալ ըստ բաւականի առատ են եւ որոշ գծեր ալ ունի իր նկարագրին վրայ, որոնք ստուգիւ մտադրութեան արժանի են նաեւ Արայի առասպելին Համար:

Հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ գլխաւորաբար կը պաշտուէր դիցուհիս եւ իբրեւ ջրոյ դիցուհի որչափ կ'երեւայ Ոքսոս գետին հետ կը նոյնացուէր: Աւեստայի մէջ (Jascht, 5) կը փառաբանուի նաեւ իբրեւ դիցուհի արգասաւորութեան, որ արջառները կը բազմացընէ, կանանց արգասաւորութիւն, ծննդաբերութեան դիւրութիւն եւ կաթ կու տայ եւ արանց ալ օրհնութիւն: Կը նկարագրուի իբրեւ պնդակազմ գեղեցիկ աղջիկ մը, որ գլխուն վրայ աստղներու ոսկեպսակ մը կը կրէ եւ ապա ոսկէօղեր եւ ոսկեմանեակ: Դիցուհիս Աւեստայէն վերջը պաշտօնապէս առաջին անգամ յիշողն է Արտաշէս Բ. (404-362) իր Համբաւաւոր

արձանագրութեան մէջ, ուր կը գրուատէ անոր մեծութիւնը եւ պատմութիւնն ալ կը վկայէ թէ Արտաշէս Բ. շատ աշխատած է դիցուհւոյս պաշտօնին տարածման համար: Ինչպէս կը տեսնուի, Աւեստայի եւ Արտաշէսի մեղի աւանդած Անահտայ պատկերը մաքուր է եւ բարոյական, սակայն մեծապէս կը սխալինք, եթէ կարծենք թէ անոր յետագայ ցոփ եւ անառակ պաշտօնը բացառապէս օտար ազդեցութիւններու արդիւնք ըլլայ: Արգասաւորութեան դիցուհի մը ուշ թէ կանուխ նոյնպիսի բախտի մը պիտի արժանանար: Եթէ այս բարոյական ստորնացումը ոչ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ աւելի Պարսիկներէն պարտուած ազգերու քով տեղի ունեցաւ, զարմանալու չէ, վասն զի զրադաշտական կրօնին բարձրութիւնը, բայց մանաւանդ երկարմատեան դրութիւնը մեծ թումբ էին նոյնպիսի անկման մը դէմ, մինչդեռ պարտուած ազգերէն ոմանք արդէն ունէին լկտի պաշտօնով դիցուհիներ, որոնք իրենց բարի կողմերովը

ԱնաՀիտէն շատ մեծ տարբերութիւն մը չունենալով՝
գիւրաւ ձուլուեցան իրարու հետ թէ՛ պաշտօնով եւ
թէ՛ նկարագրով: Այս ձուլման մեծ գարկ տուաւ
նաեւ Արտաշէս Բ. պարսկական լայնատարած
Պետութեան երկիրներուն մայրաքաղաքներուն մէջ
ԱնաՀտայ մեհեաններ կանգնել տալով:⁷⁰ Արդէն
Հերոդոտոս կը նոյնացնէ գիցուհի բաբելական
Միլիտայի (Μιλίττα) եւ արաբական Ալլատի (Αλλίττα)
հետ:⁷¹ Նշանաւոր էր Լիւդիայի Αρτεμις Αναΐτις, որ
Պաւսանիասէն յայտնապէս *ἱερὸν Περσικῆς Αρτέμιδος*
= Պարսկական Արտեմիայ մեհեան կ'անուանուի,
ինչպէս նաեւ Կապադովկիոյ Ջեղայի, Պերասիայի
եւ երկու Կոմանա քաղաքներուն անաՀտական
մեհեանները: Ջեղայի մեհեանը կը գտնուէր բարձր
դրքի մը վրայ, որ Ստրաբոնի ժամանակ տակաւին
Շամիրամի անուամբ կը կոչուէ եղեր!⁷²

⁷⁰Clemens Alex., Cohort. ad gentes, c. 5. էջ 43 հրտ. Potter.

⁷¹Herod. 1, 131. Paus. 7., 6. 6.

⁷²Strab. 12. 2. 7. Հմմտ. նաեւ Գարագաշեան, Պատմ. 167:

Սակայն Անահտայ պաշտօնը եւ ոչ մէկ ազգի քով՝ մէջն ըլլալով նաեւ Պարսիկները, այնչափ յարգուած է եւ սիրուած, ինչպէս Հայաստանի մէջ: Հայ ժողովրդեան համար Անահիտ ամէն բան էր. անիկա՛ էր հայ երկրին պտղաբերութիւն, գետերուն ջուր եւ անասուններուն եւ մարդկան բազմածնութիւն տուողը, անիկա՛ էր մէկ խօսքով Հայաստանի մայրը, պաշտպանը եւ տիկինը: Ագաթանգեղոս կը պատմէ թէ երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ գլխի երկրպագութիւն ընել չուզեց, Տրդատ սաստիկ բարկացաւ եւ գրգռուած մանաւանդ Անահտայ եղած անարդանքին համար՝ սպառնաց Գրիգորի «մահ՝ որ հատանէ գլոյս կենաց մարդկան, եթէ ոչ առնուցուս յանձն դիցն պաշտօն մատուցանել, մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ, զոր եւ թաղաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան եւ ծնունդ

է մեծին արին Արամազդայ:»⁷³ Դիցուհւոյս այս գերակշիռ դերքը կը տեսնուի իրեն նուիրուած մեհեաններէն, որոնց՝ թուով եւ նշանակութեամբ ազգային եւ ոչ մէկ մեհեան կրնայ հաւասարիլ: Կը պաշտուէր Աշտիշատ առանձին մեհեանով մը եւ Արտաշատ պետութեան մայրաքաղաքը արքունական պողոտայի մը վրայ, զոր Ազաթանգեղոս բաւական մանր կը նկարագրէ:⁷⁴ Մեհեանատեղի մըն ալ կը յիշէ նաեւ Փաւստոս «աթոռ Նահատայ»⁷⁵ անուամբ, ուր քրիստոնէութեան դարձէն վերջը կը բնակի եղեր Եպիփան ճգնաւորը: «Նահատայ» Վենետիկի յաջորդ տպագրութեան մէջ Անահատայ սրբապրուած է. բայց ինչպէս Գիւլցեր⁷⁶ կը դիտէ, «Նահատայ» պարսկական ժողովրդական մէկ ձեւն է «Անահատայ» եւ կրնար շատ դիւրաւ հայերէն ալ դործածուիլ:

⁷³Ազաթ., էջ 31:

⁷⁴Ազաթ., էջ 404-415:

⁷⁵Փաւստոս, 219:

⁷⁶Zur arm. Götterlehre, էջ 115:

Ամենանշանաւորը՝ առանց կասկածի երիզայի մեհեանն է, որուն մասին բազմաթիւ օտար վկայութիւններ ալ ունինք: Կիկերոն կանուանէ զայն «*fanum locupletissimum et religiosissimum*»⁷⁷ իսկ Պլինիոս մեհեանիս մասին խօսած ատեն՝ Անահիտ «*Numen gentibus illis sacratissimum*»⁷⁸ կը յորջորջէ: Մեհեանիս համբաւը այնչափ մեծ էր, որ Դ. Կապիոս եւ Պլինիոս չէին քաշուիր Եկեղեաց գաւառը պարզապէս *ἡ Ἀναίτις χώρα* կամ ըստ Պլինիոսի «*Anaetica regio*»⁷⁹ (=Անահտայ գաւառ) կոչելու: Կիկերոն (անդ), բայց գլխաւորաբար Պղոտարքոս կը պատմէ, որ երբ Ղուկուղղոս Տիգրանի վրայ քայելու համար Եփրատ գետին սկսաւ մօտենալ, տեղացիները վախցան որ չըլլայ թէ Անահտայ հարստութիւնները կողոպտեն Հռովմէացիները, սակայն նպաստաւոր նշանով մը շուտով հանգարտեցան: Մեհեանին

⁷⁷Cic. De imperio Pompei 23.

⁷⁸Plin. 33., 82.

⁷⁹Plin. 5., 83.

շուրջը դաշտերուն մէջ ազատ կ'արածուին եղեր բազմաթիւ ցուլեր (գոմէշներ)՝ նուիրուած ինքնին իսկ Անահտայ, որոնք միայն գոհի կը գործածուէին եւ իրենց մորթին վրայ կը կրէին դիցուհւոյն նշանը եւ զիրենք բռնելն ալ արտաքոյ կարգի դժուարին է եղեր: Արդ Հռովմէական բանակին Եփրատայ մերձեանալու պահուն՝ յանկարծ ցուլերէն մին իբր թէ դիցուհւոյն նուիրուած բլուրին վրայ կ'ելլէ եւ գլուխը խոնարհելով՝ ինք զինքը Ղուկուզդոսի կը յանձնէ գոհուելու համար. Պղուտարքոսի կարծիքով ասիկա բաւական կ'ըլլայ տեղացիները հանդարտեցնելու եւ հաւատացնելու թէ երկինք Հռովմէացիներու հետ է:⁸⁰ Ջարմանալի է, որ այս ցուլերու երամակը կար նաեւ Եգիպտոս, հոն ալ հին ատենները երբ մէկը զոհ պիտի մատուցանէր, դաշտ կ'երթար եւ կէս վայրենի ցուլ մը որսալով՝ կը մորթէր, կէսը ողջակէզ կ'ընէր, կէսն ալ

⁸⁰Plut. Vita Luculli 24.

քահանաներու. եւ ներկայ եղող միւս անձինքներու
հետ կ'ուտէր կը սպառէր:⁸¹ Կիւմոնի իր «Պոնտական
Ուսումնասիրութիւնք» ուղեգրութեան մէջ
վկայածին նայելով՝ Երեզ-Երզնկայի «չըշակայքը,
մարդագետիներու վրայ՝ զորոնք կ'ոռոգէ
դարպիր հոսող Եփրատ գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս
Ղուկուղղոսի օրով՝ ազատօրէն կը ճարակին
գոմէշներու նախիրները, որոնք Անահտայ-Յլապահ
դիցուհւոյն նուիրուած էին:⁸²» «Յլապահ»ին
յունարէնն է *Ταυροπόλη*, կամ որովհետեւ
ցլագոհով կը պատուէր դիցուհին կամ իբր ցու
որսացող. վերջինս կը պաշտպանէ Կիւմոն իր վերը
յիշատակուած յօգուածին մէջ:⁸³
Երեզայի մեհեանին անբաւ հարստութիւններու

⁸¹Maspéro, Lectures historiques, p. 71. Cumont, Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸²Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք, Թարգմ. Հ. Յ. Տաշեան [Ազգ. Մատեն. ՁԱ.], Վիեննա 1919, էջ 357:

⁸³Revue archeol. 1905, p. 28.

մէջ ամէնէն աւելի աչքի զարնողը Անաստայ արձանն էր, որ համակ ոսկի էր եւ հաւանօրէն նաեւ բազմաթիւ զոհարներով զարդարուած: Հայերու տրամադրութիւնները շահագործելու համար էր, որ Ղուկուղղոս եւ անոր հետեւելով նաեւ Պոմպէոս մեհենիս խնայեցին եւ թոյլ չտուին որ բան մ'իսկ հեռացուի անկից: Այս ազգային սրբութեան պղծումը վերապահուած էր Անտոնինոսի, որ 34ին անբողջ մեհենը կողոպտեց եւ ոսկի արձանն ալ իր զինուորները կտոր կտոր ընելով՝ հաւցուցին:⁸⁴ Երկու Կոմանա քաղաքներուն Մա-Անաստայ արձաններն ալ ոսկեղէն էին,⁸⁵ ինչպէս կը տեսնուի Պրոկոպիոսի մէկ տեղիքէն ուր մատենագիրը կ'աւանդէ թէ երկու քաղաքներն ալ Ոսկեղէն Կոմանա կը կոչուէին: Ոսկեղէն էին հաւանօրէն նաեւ Հայաստանի Անաստայ նուիրուած բոլոր

⁸⁴Պլին. 33., 82.

⁸⁵De bello Goth. 4., 5.

մեհեմեթը արձանները. այս կը հետեւի ինքնին իսկ Ազաթանգեղոսի գեղուհոյ տուած «ոսկեմայր, ոսկեծին եւ ոսկեհատ» վերադերներէն: Երիզայինը արդէն որոշ կը յիշէ իբր ոսկեղէն արձան.⁸⁶ Ոսկեծին Ոսկեմօրս անարիւն գոհեր ալ կը մատուցուէին, այսպէս ծաղկեպսակներ եւ ծառի ճիւղեր⁸⁷ իբր նշանակ իրեն ունեցած երբեմնի պարզ եւ բարոյաւոր նկարագրին: Դժբախտաբար Հայաստանի Անահիտն ալ ուրիշ ոչ-պարսկական երկիրներու Անահիտներու պէս չմնաց այն, ինչ որ էր Աւեստայի «գեղապատշաճ, հզօր, բարձրահասակ, գօտեպիւնդ, մաքուր եւ աղնուազարմ⁸⁸» աստուածային Անահիտը: Ստրաբոն պատմելէն վերջը թէ Մարք եւ Հայերը Պարսից բոլոր աստուածները կը պաշտեն, մանաւանդ Անահիտը, որուն մեհեմեթներ կանգնած են իրենց երկրին զանազան տեղեր եւ Եկեղեաց

⁸⁶Ազաթ., էջ 409:

⁸⁷Ազաթ., էջ 30:

⁸⁸Jascht, S. 64, 78.

գաւառը, անոր այր եւ կին գերիններ (δουλος και
δουλας) եւս նուիրելով, զարմանք կը յայտնէ որ հայ
աղնուականները պիղծ պաշտօնի համար մինչեւ
իսկ իրենց դուռտըները մեհեանին կը նուիրեն եւ
ա՛պա զանոնք կ'ամուսնացընեն:⁸⁹ Այս պատմուածքը
որչափ ալ պատուաբեր չըլլայ մեր ազգին համար,
բայց եւ այնպէս պատմական իրողութիւն է եւ
բանաւոր պատճառ մ'իսկ չկայ տարակուսի տակ
ձգելու համար Ստրաբոնի արժանահաւատութիւնը,
որ ոչ միայն իրեն ժամանակակից դէպք մը կը
պատմէ մեզի, այլ եւ ազգաւ դրացի էր Հայոց եւ
թերեւս նաեւ ամենահմուտը մեր աշխարհագրութեան
եւ ներքին յարաբերութիւններուն: Հետեւաբար
էմին⁹⁰ եւ Ալիշան⁹¹ զուր տեղ Ազաթանգեղոսի ինչ
ինչ խօսքերու վրայ յեցած՝ ամէն ճիգ կը թափեն

⁸⁹ Strabo 11., 15.

⁹⁰ Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց,
հայ թարգմ. 1875, էջ 15-16:

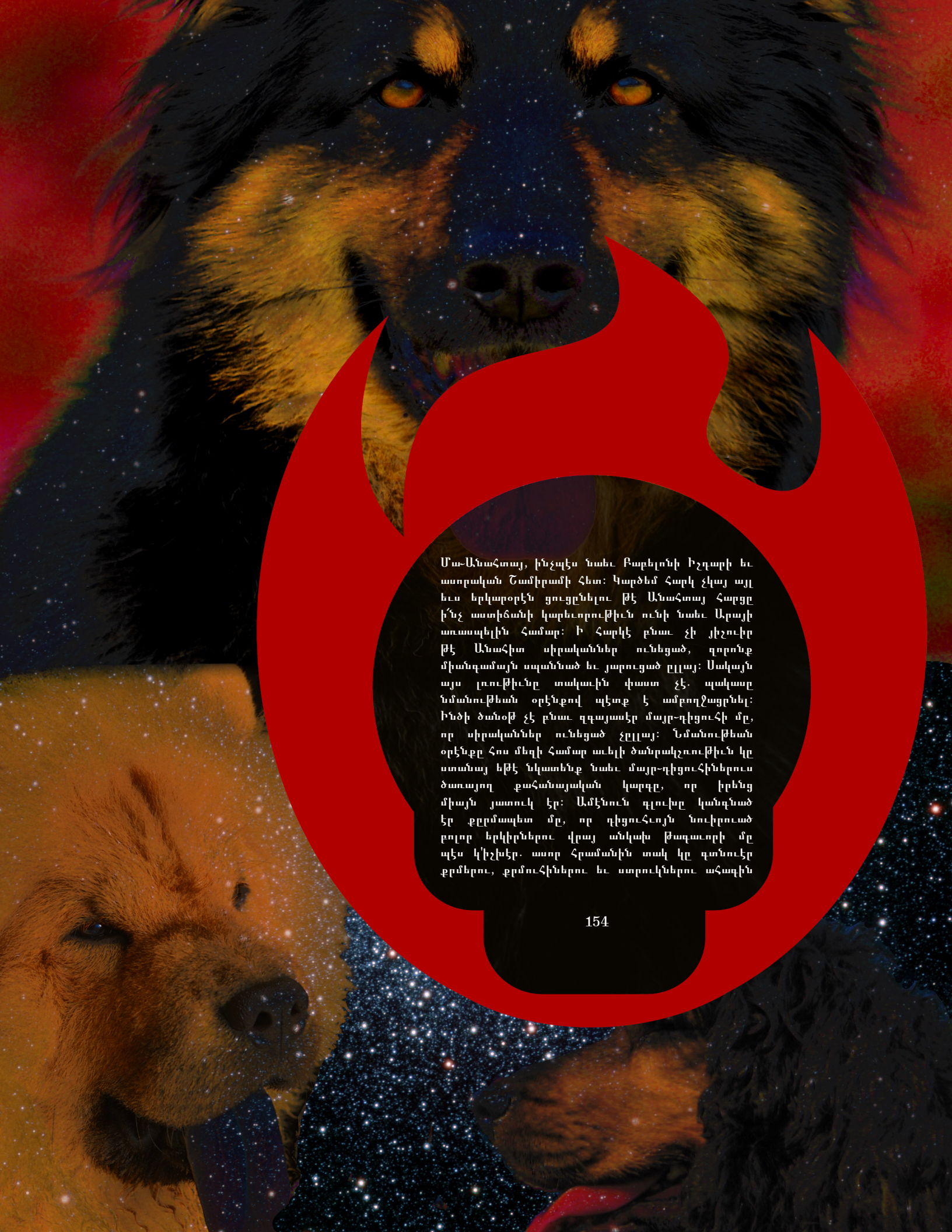
⁹¹ Հին հուստոք Հայոց, 1910, էջ 291:

գիցուհւոյն համեստ պատկեր մը ընծայելու համար: Եթէ Ազաթանգեղոս Ստրաբոնի պատմածներուն մասին լուր չունի, պատճառն ուրիշ տեղ փնտռելու է: Կամ ինքը իբրեւ Երզ դարու վերջին քառորդին մատենագիր մը, որուն եւ Հայոց դարձին միջեւ ամէնէն քիչ 160 տարուան անջրպետ մը կար, պայծառ ծանօթութիւն չունէր գիցուհւոյն պաշտաման մասին եւ կամ Հայ Արշակունիները արդէն մաքրած էին զայն պղծութիւններէ: Հաւանականը աւելի վերջինն է. այսպէս կը կարծէ նաեւ Գեղցեր:⁹²

Բնութեան զգայասէր մօր լկտի եւ անբարոյական պաշտօնը Հայաստան ալ ոգողած էր ուրեմն իր աշխարհաւոր ապականութեամբ եւ ահա այս բախտին բախտակից կ'ըլլայ նաեւ Անահիտ: Այս տեսակէտով Հայաստանի Անահիտը նոյն է բոլորովին Լիւզիայի Արտեմիս-Անահտայ, պոնտական Կոմանայի

⁹²Անդ. էջ 117:

Մա-Անահատայ, ինչպէս նաեւ Բարեկոնի Իշգարի եւ ասորական Շամիրամի Հետ: Կարծեմ Հարկ չկայ այլ եւս երկարօրէն ցուցնելու թէ Անահատայ Հարցը ի՞նչ աստիճանի կարեւորութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար: Ի Հարկէ բնաւ չի յիշուիր թէ Անահիտ սիրականներ ունեցած, զորոնք միանգամայն սպաննած եւ յարուցած ըլլայ: Սակայն այս լուծիւնը տակաւին փաստ չէ. պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացրնել: Ինծի ծանօթ չէ բնաւ զգայասէր մայր-գիցուհի մը, որ սիրականներ ունեցած չըլլայ: Նմանութեան օրէնքը հոս մեզի համար աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանայ եթէ նկատենք նաեւ մայր-գիցուհիներուս ծառայող քահանայական կարգը, որ իրենց միայն յատուկ էր: Ամէնուն գլուխը կանգնած էր քըրմապետ մը, որ գիցուհւոյն նուիրուած բոլոր երկիրներու վրայ անկախ թագաւորի մը պէս կ'իշխէր. ասոր հրամանին տակ կը գտնուէր քրմերու, քրմուհիներու եւ ստրուկներու ահագին

բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց քով մինչեւ 6000ի
կը հասնէր: Արդ այս տարօրինակ երեւոյթը կը
տեսնենք նաեւ հայ Անահտայ մեհեաններու մէջ,
ինչպէս կը վկայէ Ստրաբոն Երիզայի նկատմամբ,
իսկ Ագաթանգեղոս բոլոր մեհեաններու համար,
երբ կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կուռքերը
կործանելու համար թագաւորական զինուորներով
մեհեաններուն մերձենալու ժամանակ, դեւերու (=
քրմերու) ահազին բանակ մը նետերով եւ քարերով
կուռելու կ'ելլէր թագաւորական բանակին դէմ:

Հետեւաբար Անահտայ սիրականներ ունենալը
տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ Կասկած կրնայ
յարուցուիլ առ առաւելն Արայի մասին, ենթադրելով
գոյութիւնը ուրիշ սիրական դիւցազներու, որոնք
կամ մեզի անծանօթ մնացած են եւ կամ՝ եթէ
ծանօթ են, տակաւին ուսումնասիրուած չեն
այս տեսակէտով: Որչափ ալ իրաւացի ըլլայ այս
վերապահումը, դժուարին է սակայն ընդունիլը թէ
եղած չըլլայ բնաւ ազգային առապել մը, որուն

մէջ Արայ եւ Անահիտ ո՛ր եւ է կերպով իրարու հետ
աղերսի մէջ մտած չըլլան, քանի որ մին սիրող է իր
ամբողջ իսկութեամբը, իսկ միւսը սիրոյ գոհ եթէ
կայ ասոր դէմ ծանր առարկութիւն մը, այն ալ
հայկական Անահիտայ պաշտօնին համեմատաբար
նորագոյն ըլլալն է: Ի հարկէ մեզի համար բոլորովին
անստոյգ է Ծամիրամի պաշտօնին Հայաստան մուտ
գտնելու ժամանակը, բայց միւս կողմանէ ո՛ր եւ է
կռուան մըն ալ չունինք զայն Անահիտայ պաշտօնէն
վերջը դնելու: Ասով բնականաբար կը դժուարնայ
որոշելը թէ Արայի առասպելին մէջ ո՛րը որո՛ն
յաջորդն եղած կ'ըլլայ: Դժուարութիւնը չափով մը
կը լուծուի, նկատելով Ծամիրամի Հայաստանի
միայն հարաւային նահանգներու մէջ պաշտուիլը.
բաց ասկից խնդիրը Անահիտայ Արայի հետ ունեցած
յարաբերութեան տեսական եւ ընդհանուր ըլլալուն
վրայ չէ, այլ թէ երկու առասպելներն ալ բնութեամբ
իրարու շատ մօտ ըլլալուն՝ այս կամ այն գաւառին
մէջ կերպով մը իրարու հետ շփուժ ունեցած

ըլլալու են: Այս ըմբռնմամբ յաջորդութեան հարցը Անահտայ եւ Շամիրամի առապելներուն համար այլ եւս երկրորդական կը դառնայ, կամ աւելի ճիշտ՝ յաջորդութեան հարցը աւելի Շամիրամի եւ Աստղիկի հայող հարց է:

Շատերը Հոֆմանի⁹³ հետեւելով՝ այսօր Աստղիկ ասորական դիցուհի մը կը համարին: Նոյնը ընդհանուր ձեւով ես ալ յիշած եմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» գործիս մէջ՝ դրդուած գլխաւորաբար ասորական **ܐܬܬܝܬ** = «քաւքաբթա» բառին կազմութենէն, վասն զի «քաւքաբթա» աստղ բառին նուազական ձեւն է եւ միանգամայն անուն Աստղիկ մոլորակին: Անուան մասին տակաւին խնդիր կրնայ ըլլալ, իսկ դիցուհւոյն նկատմամբ արդէն ուրիշ կարծիք ունէի եւ այժմ անդրադոյն քննութիւնները զիս անոր մէջ աւելի եւս կը հաստատեն: Աստղիկ հայ դիցուհի մըն է

⁹³Անդ. էջ 136:

եւ բոլորովին նոյն Արուսեակին հետ, որ՝ ինչպէս վերը յիշուած գործին մէջ⁹⁴ արդէն ցուցուցած եմ, նոյն իսկ հնդեւրոպական ծագում ունի: Վասն զի կը համապատասխանէ հնդկական Arushi ի, որ արշալոյսի դիցուհւոյն «Ushas»-ի ուրիշ մէկ անունն է:⁹⁵ Վեղայի համաձայն ծայրակարմիր վարդամառն Arushi-Ushas շնորհալիր կոյս մըն էր եւ դուստր երկնքի, որ երկնքի դռները կը բանայ եւ գիշերը մերժելով՝ ամենուն կեանք եւ ուրախութիւն կը պարգեւէ: Կանուանուի նաեւ «արջառներու տիրուհի»,⁹⁶ ուսկից յայտ է թէ արգասաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծերէն բոլորովին զուրկ չէր դիցուհին: Այս տեսագծերը չկրցան զարգանալ Հնդկաստանի մէջ. վասն զի հնդկական

⁹⁴Անդ. էջ 259:

⁹⁵Արուսեակին լակ վերջաւորումը հայերէն նուագական ձեւն է. հմմտ. նաեւ Հայկ (= Հայիկ), Արամանէակ, Յոլակ, Սաթենիկ, Ասադիկ եւ Փառնակ:

⁹⁶Orelli 2., էջ 18:

մտայնութիւնն այնչափ նպաստաւոր էջը իգական աստուածութիւններու: Ասոր Հակառակ Հայոց քով յարաբերութիւնները ուրիշ էին: Հայերը Տնդերոպական արեւմտեան ճիւղին պատկանելով՝ իրենց իգական աստուածութիւններու ունեցած Հայեացքներն ու զգածումներն ալ աւելի հզօր եւ կենդանի էին, բայց միւս կողմանէ իրենց աշխարհագրական դրբին բերմամբ դրացի ըլլալով նաեւ Ասորեստանցիներուն, Բաբելացիներուն եւ փոքրասիական բազմաթիւ ոչ-Տնդերոպական ազգերու, ինկան դժբախտաբար անոնց ազդեցութեան տակ, որով ազգային Աստղիկ-Արուսեակ դիցուհին ալ կորսնցուց տակաւ իր երբեմնի շնորհալիութիւնն ու վեհութիւնը եւ եղաւ Իշդարի պէս զգայական սիրոյ ամենաստորին բնազդներու դիցուհին: Կը սխալլ՞մ ուրեմն, եթէ ըսեմ թէ ահա այս Աստղիկ-Արուսեակն է Արայի նախնական սիրահարն եւ անոր կեանքին ամէն փուլերուն Հետեւողը: Պնդել չեմ ուզեր,

բայց միւս կողմանէ չեմ կարծեր թէ ասիէ աւելի
հաւանական ենթադրութիւն մըն ալ գտնուի:
Անշուշտ Աստղիկին եւ Արայի միջեւ եղած սիրային
յարաբերութիւնը վաղուց սկսած ըլլալու է եւ
այն՝ ազգային հողին վրայ անկախ օտար ո՛ր եւ է
ազդեցութենէ: Սերմիկները կային, բայց անոնք
օտար ազդեցութեան տակ ներկայ կերպարանքն
ստացան: Այս ազդեցութիւնը երկու կերպով տեղի
ունեցաւ. առաջին շրջանին ազգայինը պարզապէս
փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ, իսկ երկրորդին
մէջ ինքնին իսկ Աստղիկ-Արուսեակը օտար
ազդեցութիւններու սաստկութեան տակ անդի
տուաւ բոլորովին օտար աստուածութիւններու:
Այսպէս մուտ գտաւ Շամիրամ հարաւային
Հայաստան եւ Անահիտ՝ Հայաստանի գրեթէ բոլոր
գլխաւոր մեհաններու մէջ: Թովմաս Արծրունի⁹⁷
Արտամէտի մէջ Աստղիկի մեհենի մը գոյութիւնը

⁹⁷Թովմաս Արծրունի, էջ 53:

վկայելով՝ անդին ծառայութիւն կը մատուցանէ մեզի այս տեսակէտով: Վասն զի եթէ հաւատալ կ'ուզենք ժողովրդական գրոյցին՝ Արտամէտ Շամիրամի եւ Արայի առասպելին ականադրերն է, ուսկից տարածուած է նաեւ ուրիշ տեղեր: Աստղիկ հոս իր նշանակութիւնը կորսնցուց շնորհիւ ասորական ազդեցութեան գերակշռութեան:

Թէ Աստղիկ-Արուսեակ իրօք ազգային դիցուհի էր, կը ցուցուի նաեւ անո՛վ որ անոր յիշատակը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան մտքին մէջ: Նախ՝ Աստղիկ եւ Արուսեակ ամենատոմորական անուններ են այսօր հայ աղջիկներու համար, մինչդեռ Շամիրամ որչափ ինծի ծանօթ է, գոյութիւն անգամ չունի, իսկ Անահիտ եւ Նանէ ամենացանցաւ դէպքերու մէջ: Երկրորդ՝ Հայ գիւղացւոյն եւ միջնադարեան գիտնականին եթէ հարցընենք, Աստղիկ իր սերնդովը մինչեւ անգամ դեռ կ'ապրի հայ հովիտներու, անտառներու եւ դաշտերու մէջ եւ իր հրապոյրներովը տակաւին

կ'աշխատի իրեն ձգել հայ երիտասարդներ եւ այլեր: Առաքել Սիւնեաց եպիսկոպոսը իր «Լուծումն Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի» գործին մէջ խօսելով յաւերժահարսերու ծագման կրայ, հետեւեալը կը գրէ այս մասին. «Ոմանք ասեն թէ քաջք են եւ այսպէս ասեն, թէ յետ Զրհեղեղին՝ Նոյի որդի եղեւ Մանիտոն եւ նոյնպէս դուստր Աստղիկ անուն, եւ յորժամ Աստուած եհարց զՆոյ՝ թէ այլ որդի կամ դուստր ունի՞ս. եւ նա ամաչեցաւ. եւ ասաց՝ թէ ոչ. յայնժամ երկու՝ դուստրն եւ որդին՝ քաջք դարձան, եւ աներեւոյթք եղեն. վասն այն մահկանացու ասեն զնոսա՝ որ ծնանին եւ մեռանին, եւ ով որ կու տեսնէ զնոսա՝ հանապաղ հարսանիք եւ տափ եւ դուստն տեսանին, եւ բնական ունին զգիտութիւն:⁹⁸» Ժողով դական զրոյցը աւանդութիւնս քիչ մը տարբեր կերպով կը պատմէ. անոր համաձայն տապանին մէջ աղջիկ ունեցողը Նոյ չէ, այլ իր

⁹⁸ Հին Հաւատք, էջ 225:

որդիներէն մին. յետոյ Աստուծոյ տեղ իր հրեշտակն է Աստղիկ աներեւոյթ ընողը եւ որովհետեւ զրոյցը տապանին մէջ միայն աղջկան մը ծնունդը գիտէ, Աստղիկ մարդիկներու՝ մերձենալով մայր կ'ըլլայ փերիներու եւ յաւերժահարսերու:⁹⁹ Աւանդութիւնս ծանօթ էր նաեւ Խորենացւոյ, բայց գիտնական երեսնալու մարմաջէն բռնուած մեր մատենագիրը Հոս ալ առասպելին ժողովրդական գետինը ձգած՝ իր կողմանէ Բերոսեան կոչուած Սիբիլայի բերնով կ'ուզէ խօսիլ, որով նոյ կ'ըլլայ Քսիսութրոս (Համտ. Եւսեբիոս), իսկ անոր դուստրը Աստղիկ եւ որդիները, Զրուան, Տիտան եւ Յապետոսթէ այսինքն՝ Սեմ Քամ եւ Յաբէթ¹⁰⁰ Զրուան եւ Տիտան առնուած են Անանունէն, Յաբետոսթէ ձեւը իր կարկատանքն է:

Ինչպէս կը տեսնուի, Աստղիկի ծագման

⁹⁹Ա.գ.գ. Հանգ. 1900, էջ 11-12:

¹⁰⁰Պատմ. Խոր., էջ 23-24:

առասպելը զգալի կերպով քրիստոնեական
ազդեցութիւն կրած է հայ ժողովրդեան բերնին մէջ:
Սակայն վայրկեան մ'իսկ չեմ տարակուսիր ըսելու
թէ առասպելը նաեւ այս ձեւին մէջ ամենացայտուն
ապաց յցն է Աստղիկի ազգային նկարագրին: —
Ինչպիսի՜ մեծ ջանքերու պէտք եղաւ, մինչեւ որ
հեթանոսական կրօնը ջնջուեցաւ հայ մտքէն եւ
սրտէն: Մրճերու եւ գէնքերու հարուածներու տակ
կործանեցան բազինները, փշրուեցան արձանները,
բայց Հայերը չզաղրեցան իրենց «Երկնէր երկինը,
երգելէ, դից երկնային խաղերուն, կռիւներուն
եւ խրախճ. նքներուն մասնակցելէ՝ գէթ իրենց
երեւակայութեամբն ու սրտով՝ քնարը ձեռքերին
եւ աչքով պտտելով այն վայոերն ու տեղերը,
որոնք երգերուն բովանդակութեան նայելով
աստուածներուն ժպիտն վայելած կամ ոյժն զգացած
էին: Մտքի այս խաղերն ալ շողւոյ պէս ցնդեցան:
Աստղիկը միայն մնաց, վասն զի այն էր ամէնէն
աւելի Հայուն սիրտը հմայողը. եւ պարագաներն ալ

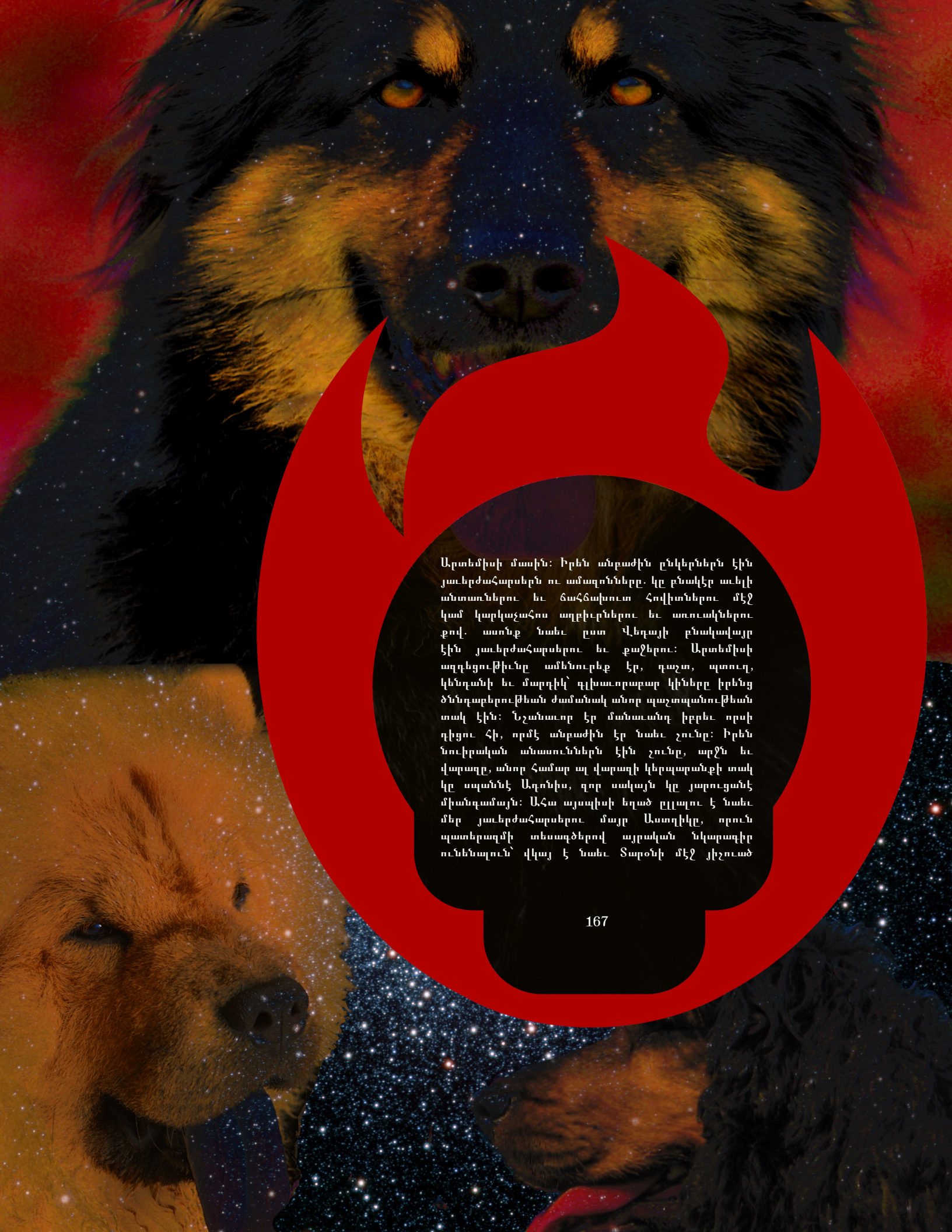

անոր աւելի նպաստաւոր էին, գործնք Հայ Հանճարը շատ արագ նշմարեց եւ զարմանալի ճարտարութեամբ ալ օգտագործեց: Յաւերժահարսերն ու քաջերը Համեմատաբար անվնաս աւելորդապաշտութիւններ ըլլալուն՝ եկեղեցին այնչափ մեծ ծանրակշռութիւն չտուաւ ասոնց: Արդ Հայ ժողովուրդը իր քրիստոնէական գաղափարներուն գոհացումն տալու համար՝ զասոնք ոչ զուտ հոգի կը նկատէր, որ կրնար դիւրաւ չփոթուիլ հրեշտակներու եւ դեւերու վարդապետութեան հետ, եւ ոչ ալ տեսանելի, այլ՝ մարմնէ եւ հոգիէ բաղկացած, բայց անտեսանելի: Եւ որովհետեւ Աստղիկ վաղուց արդէն յաւերժահարսերու մայրը կը համարուէր, բազիններէն վար առնուած Աստղիկը եղաւ Աստուծո՛մէ պատժուած Նոյի աղջիկը եւ նախամայր յաւերժահարսերու եւ քաջերու: Առասպելին՝ Աստղիկը իր գաւակներով ի միասին մահկանացու, համարիլը քրիստոնէական երկրորդ գունաւորումն է եւ տեղի ունեցած աւելի յետագայ ժամանակներուն:

Հայ Աստղիկը իբր նախամայր յաւերժահարսերու եւ քաջերու շատ մեծ տարբերութիւն չունի գերմանական Waldfrau ըսուած անտառներու տիկինէն, որ փերիներու եւ յաւերժահարսերու գլուխն անցած՝ կ'արշաւէ անտառէ անտառ, դաշտէ դաշտ եւ մերթ կը վախցուի եւ մերթ ալ օգնութեան կը կանչուի: Ասոր ծագումն ալ կ'երթայ կը հասնի մինչեւ գիցարանական շրջանը եւ հաւանօրէն նոյն է գերակշիռ դիրք վայելող գերմանական դիցուհւոյ մը հետ:¹⁰¹ Նման յիշատակութիւններ կան նաեւ

¹⁰¹Դասական մատենագրութիւնը գերմանական Waldfrauի համապատասխան գեղեցիկ բառ մը աւանդած է մէզի մայրէկին, մայրէկանայք. որ տպագիր օրինակին մէջ աղաւաղուած եղած է մայրէկնաս. «Ջ Դիոնիսիոս ասնն թէ այգեաց շահապետ է եւ գԱթենան՝ թէ ձիթենեաց եւ զՄայրէկնասն ամենայն ծառոց շահապետս կոչեն», Ոսկեր. Մեկն. Ես., էջ 274: այս եղծ բառը Վարդանեան կը սրբագրէ իրաւամբ զՄայրէկանայս, Բառաքնական դիտողութիւններ Գ., էջ 86-87:

Արտեմիսի մասին: Իրեն անբաժին ընկերներն էին
յաւերժաբնութիւն ու ամազոնները. կը բնակէր աւելի
անտառներու եւ ճահճախուտ հովիտներու մէջ
կամ կարկաշատ աղբիւրներու եւ առուակներու
քով. ասոնք նաեւ ըստ Վեդայի բնակավայր
էին յաւերժաբնութիւն եւ քաջերու: Արտեմիսի
ազդեցութիւնը ամենուրեք էր, դաշտ, պտուղ,
կենդանի եւ մարդիկ՝ գլխաւորաբար կիները իրենց
ծննդաբնութեան ժամանակ անոր պաշտպանութեան
տակ էին: Նշանաւոր էր մանաւանդ իբրեւ որսի
գլխու հի, որմէ անբաժին էր նաեւ շունը: Իրեն
նուիրական անասուններն էին շունը, արջն եւ
վարազը, անոր համար ալ վարազի կերպարանքի տակ
կը սպաննէ Ադոնիս, զոր սակայն կը յարուցանէ
միանգամայն: Ահա այսպիսի եղած ըլլալու է նաեւ
մեր յաւերժաբնութիւն մայր Աստղիկը, որուն
պատերազմի տեսագծերով այրական նկարագիր
ունենալուն՝ վկայ է նաեւ Տարօնի մէջ յիշուած

Աստղերը,¹⁰² ինչպես նաև Սրուանձտեանցի
գիցուհւոյս մասին հաղորդած զրոյցը, որուն
համաձայն Արածանւոյ «Գուռ գուռայ» ըսուած
տեղը տակաւին Աստղիկի լոգարան կը կոչուի եղեր:
«Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն
ունէր Աստղիկը, Գաղոնաց սարին վրայ մեծ կրակ
կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ լուսով
կը դիտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեկցութիւնը,
հնարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ
միջավայրը,¹⁰³» իբր պատիժ երիտասարդներու
հետաքրքրութեան:

¹⁰²Ալիշան, Հին հասարք 301:

¹⁰³Գրոց բրոց, էջ 97-98:

1.4 Արալէզները

Որսորդ Արտեմիսի շունը գմեղ կ'առաջնորդէ Արալէզներու հարցին, որ՝ ինչպէս վերագոյն յիշեցի, հայ դիցաբանութեան ամենանշանաւոր երեւոյթներէն մին է, հետեւաբար արժանի նաեւ մեր առանձին քննութեան: Արալէզներու շնագլի կամ շնաստուածներ ըլլալը ապացոյցի պէտք չունի, Եղնիկ (էջ 98) գանոնք յայտնապէս «ի շանէ» սերած կը համարի: Խնդրոյ նիւթ կրնայ ըլլալ միայն անուան ձեւը, որուն մասին գրական աղբիւրներն ալ իրարու միաբան չեն: Եղնիկ, Փաւստոս, Անանուն եւ ասոնց հետ նաեւ Խորենացին կ'անուանեն գանոնք Արալէզ¹⁰⁴ կամ Աոլեզ, մինչդեռ Եղիշէ

¹⁰⁴Արալէզ ունի նաեւ Սահմանք Դաւիթ Անյաղթի. «յիրօղութեանցն ոմանք անգոյք, որպէս եղջերուաքաղն եւ արալէզն.» «Ոմանք անուանեալք եւ ոչ ենթակացեալք, որպէս արալէզն.» Վենետիկ, 1833, էջ 121 եւ 150:

իւր Հարցմունքներուն մէջ¹⁰⁵ եւ Վանական վարդապետ¹⁰⁶ Յարպէզ ունին: Մատենադիրներու այս անհամաձայնութեան պատճառաւ է որ էմին¹⁰⁷ եւ Բամաջեան¹⁰⁸ մէկ կողմ ձգած սովորական ըմբռնումը՝ Յարպէզ ձեւը կը պաշտպանեն իբրեւ ուղիղն ու սկզբնականը համարելով զայն կազմուած «յար» եւ «լիզուլ» բառերէն, որով իմաստը կ'ըլլայ միշտ եւ շարունակ լիզող:» Էմին ուրիշ երկասիրութեան¹⁰⁹ մի մէջ մինչեւ անգոմ գոհունակութեամբ կ'արձանագրէ այն ընդունելութիւնը, զոր գտած է իր այս մեկնութիւնը նոյն ժամանակուան քանի մը գիտնականներու

¹⁰⁵ Հարցմունք ԺԱ, էջ 18 (Patr. or. 20.).

¹⁰⁶ Ալիշան, Հին Հաւատք, 1910. էջ 194:

¹⁰⁷ Պատմութիւն Մ. Խորենացւոյ ուսւ. է թրգմ., էջ 256:

¹⁰⁸ Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարպէզաց, Վենետիկ, 1898:

¹⁰⁹ Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկ. հեթանոսութեանց գաղղ. է թրգմ. Արմաշ 1875, էջ 45:

քով: Սակայն մտադիր կ'ընեմ որ մեկնութիւնս
էմինէն յառաջ եղիշէ արդէն տուած է, երբ կ'ըսէ
«է կենդանի մի, որ յար լիզ ւ զմեռեալսն եւ
կենդանանայ եւ կոչի Յարալէզ:» Նոյնը գրեթէ
բառական կը գտնենք նաեւ Վանական վարդապետի
քով: Արդ՝ որովհետեւ մատենագիրներէս եւ ոչ
մէկը դասական շրջանին կը վերաբերի, որ՝ ինչպէս
յայտնի է, մեր գրականութեան ամենահին շրջանն է
միանգամայն, զարմանալի չէ, որ Ե. Վ. Դուրեան¹¹⁰
վերագոյն դրուած մեկնութիւնը միջնադարեան
ստուգաբանութիւն անուանէ: Ի հարկէ թերեւս
քիչ մը չափազանցութիւն ըլլայ այս կարգի
ստուգաբանական սայթաքումները բացառապէս
Միջին դարու ստացուածք հռչակելը, քանի որ Երգ
դարու մէջ ալ նման երեւոյթներ պակաս չէին,
սակայն խնդրոյն ծանրակէտը հոն է, որ՝ ինչպէս
արդէն Հ. Մէնէվիշեան դիտած է «Յարալէզն ըստ

¹¹⁰Մաղիկ 1895, էջ 601-602:

կազմութեան շատ նոր բառ է:¹¹¹» Այսինքն՝ «յար» բառը «միշտ» իմաստով բարդութիւններու մէջ գործածելը (յարատեւ, յարազուարճ, յարաբուզեալ եւն) դասական լեզուի հոգւոյն հակառակ է եւ աւելի սիրուած միջնադարեան մատենագիրներէ: Դասական մատենագրութեան մէջ պատահած մէկ երկու օրինակները յետամուտ են:

Էմին¹¹² եւ Բասմաջեան¹¹³ Արալէզ ձեւէն կը խորշին մասնաւորապէս անո՛ր համար, որ ասով միանգամայն Արայի եւ Արալէզներու առասպելներուն միաժամանակութիւնը ընդունած ըլլալ կը կարծեն. մինչդեռ ըստ պատմագիրներու պատմածին եւ իրերու ընթացքին Արալէզները՝ եթէ Արայ լիզելով պիտի կենդանացնէին, իբր թէ անկէ յառաջ արդէն եղած ըլլալու էին: Այս դժուարութիւնը թերեւս արժէք ունենար Էմինի

¹¹¹ Հանդ. Ամս. 1898, էջ 26:

¹¹² Հնախօսութիւնք, էջ 47:

¹¹³ Հետազոտութիւն, էջ 5:

Համար, որուն ժամանակ Արայ՝ թէեւ զրոյցներով հիւսուած եւ զարդարուած, բայց եւ այնպէս Հայ ազգին նահապետներէն մին կը համարուէր: Սակայն այսօր ո՛րեւէ արժէք չունի եղած առարկութիւնը: Բնաւ հարկ չկայ, որ Արալէզները Արայէն յառաջ ըլլային, որպէս զի զայն լիզէին. եթէ մին աստուած էր եւ միւսները աստուածազգի, ժամանակագրական ետեւառաջութիւնը նշանակութիւն չունէր այլ եւս ժողովրդական առասպելահայեացքին համար: Թէ երկնային շնիկները Արայ լիզելով կ'առնուն իրենց անունը, այս ալ բնական է եւ իրապէս դիցաբանական: Համեմատական առասպելագիտութեան մէջ նման դէպքեր այնչափ շատ են, որ աւելորդ է կարծեմ այս մասին աւելի ծանրանալ: Հետեւաբար՝ դուրս հանելով առայժմ նախապատմական չըջանը՝ մեզի տրամադրելի գրական աղբիւրներէն այն կը մնայ այսօր ստոյգ, որ Երզ դարու Հայ մտաւորականութիւնը՝ եւ հաւանօրէն նաեւ Հայ ժողովուրդը Արալէզ ըսելով՝

Արա լիզող երկնային շնիկներ կը հասկընային: «Աուխ»ը Արալէզին ժողովրդականացած ձեւն է եւ թերեւս նոյն ատեն աւելի դորձածականը քան Արալէզ:

Շունը առասպելակազմիկ ազդակ ըլլալէ յառաջ, եղած է նախ մարդուս ընկերը քաղաքակրթութեան փշուտ ճամբուն ամբողջ ընթացքին: Եւ որչափ ալ ստոյգ ըլլայ անասնային առասպելներու աստղային նկարագիրը,¹¹⁴ միւս կողմանէ այն եւս աներկբայ է թէ անասուններուն ֆիզիզական իրականութեան ծանօթութիւնն է, որ երեւակայութեան միջնորդութեամբ երկնային մարմիններուն մէջ անոնց համապատասխանները կը գտնէր, որոնք այնուհետեւ իբրեւ աստուածացած էակներ իւրաքանչիւրը իր կեանքին առանձնայատուկ արտայայտութեան շնորհիւ որոշ դեր մը կը ստանձնէին մարդկային կեանքին բարդ

¹¹⁴Կրոնի ծագումը, էջ 314-316:

Հարցերուն մէջ: Արայէզներու առասպելն ալ այս
յառաջատուութենէն անցած ըլլալով՝ պարզ է թէ
երկնային շնիկներու վրայ խօսած ատեն՝ անտես
պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գէթ ծնունդ տուող
երկրային ընկերները:

Շունը պատմութեան մէջ առաջին անգամ
երեւան կուգայ քարաշրջանին իրրեւ տան
պահապան: Հրէական աւանդութեան¹¹⁵
Համաձայն մինչեւ անգամ Աբէլ շուն մ'ունէր,
որ իր ամենահաւատարիմ օգնականն է եղեր
խաշնարածութեան ժամանակ: Ի հարկէ այս
աւանդութեան վրայ կոթնիլ կարելի չէ, սակայն
սեպագիր արձանագրութիւնները կը վկայեն որ
յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ Քրիստոսէ յառաջ
3500ին արդէն զործածութեան մէջ էին շները:
Նշանաւոր է մանաւանդ հատական քանդակ մը, ուր
ներկայացուած են հատական բոլոր աստուածները

¹¹⁵Bochart, Opera omnia 1. 679.

Իւրաքանչիւրը իւր բնութեան եւ պաշտօնին համապատասխան անասնոյ մը վրայ կեցած, ոմանք ալ բազմած. շան վրայ կանգնած է դիցուհի մը, որ ձեռքը բան մը բռնած է: Յիշուելու արժանի է նաեւ Ասենքերիմի ընծայուած գեղեցիկ քանդակ մը պնդակազմ եւ հսկայ շան մը պատկերով, որ՝ սակայն կերպարանքով տգեղ է եւ աւելի շնագայլ կ'երեւայ: Այս կարգի շներ լեցուն էին Բաբելոն, Ասորեստան, ինչպէս նաեւ Աթէնք եւ մինչեւ իսկ Հռովմ. Կ'ապրէին փողոցի վրայ նետուած փշրանքներէ եւ կերակուրներէ: Այսօր ալ Արեւելքի քաղաքներուն մէջ անհաշիւ է ասոնց թիւը, որոնց ոչ միայն բնակավայրն ու կերակրավայրը. այլ եւ ցկնելու տեղը փողոցն է, ուր եւ կը կնքեն իրենց կեանքին վերջին օրերը: Կէս վայրենի ըլլալուն՝ մինչեւ իսկ դիակեր կամ գիշակեր էին ասոնք. անոր հետեւութեամբ իրենց սիրած վայրերէն մէկն ալ պատերազմի դաշտերն էին, ուր օրերով կը թափառէին, մինչեւ իրենց վերջին աւարը սպառէին:

Մեծութեան կողմանէ շատ նշանաւոր էր Հնդկական ըսուած շունը, որ սովորականէ դուրս ուժով էր եւ յանդուգն եւ երբեմն մինչեւ անգամ առիւծներու կը յաղթէ եղեր: Անուանի էին նաեւ մարական եւ պարսկական շները, որոնք սակայն աւելի գեղեցիկ էին եւ ընտանի եւ սովորաբար ազնուական տներէ շատ կը բուծանուէին:

Հոմերոսի ժամանակ արդէն ծանօթ էր շունը իբրեւ դիակեր:¹¹⁶ «Հնուց ի վեր արիւնալէզ եւ գիշակեր այս անասունը, կ'ըսէ Hegelein,¹¹⁷ սիրով մեռելատեղիներ փնտռելուն, մանաւանդ գիշերները ահ ազդող եղանակաւ ոռնալուն պատճառաւ արտաքոյ կարգի ատելի, խռովալոյզ եւ մահուան, գիշերուան ինչպէս նաեւ սանդղարմետի ահաւոր զօրութիւններուն հետ խորհրդաւոր յարաբերութիւններ տաժող անասուն մը նկատուած

¹¹⁶Buchholz, Homerische Realien 1, 2, 192, 197.

¹¹⁷Zeitschrift f. Volkskunde 1903, S. 263.

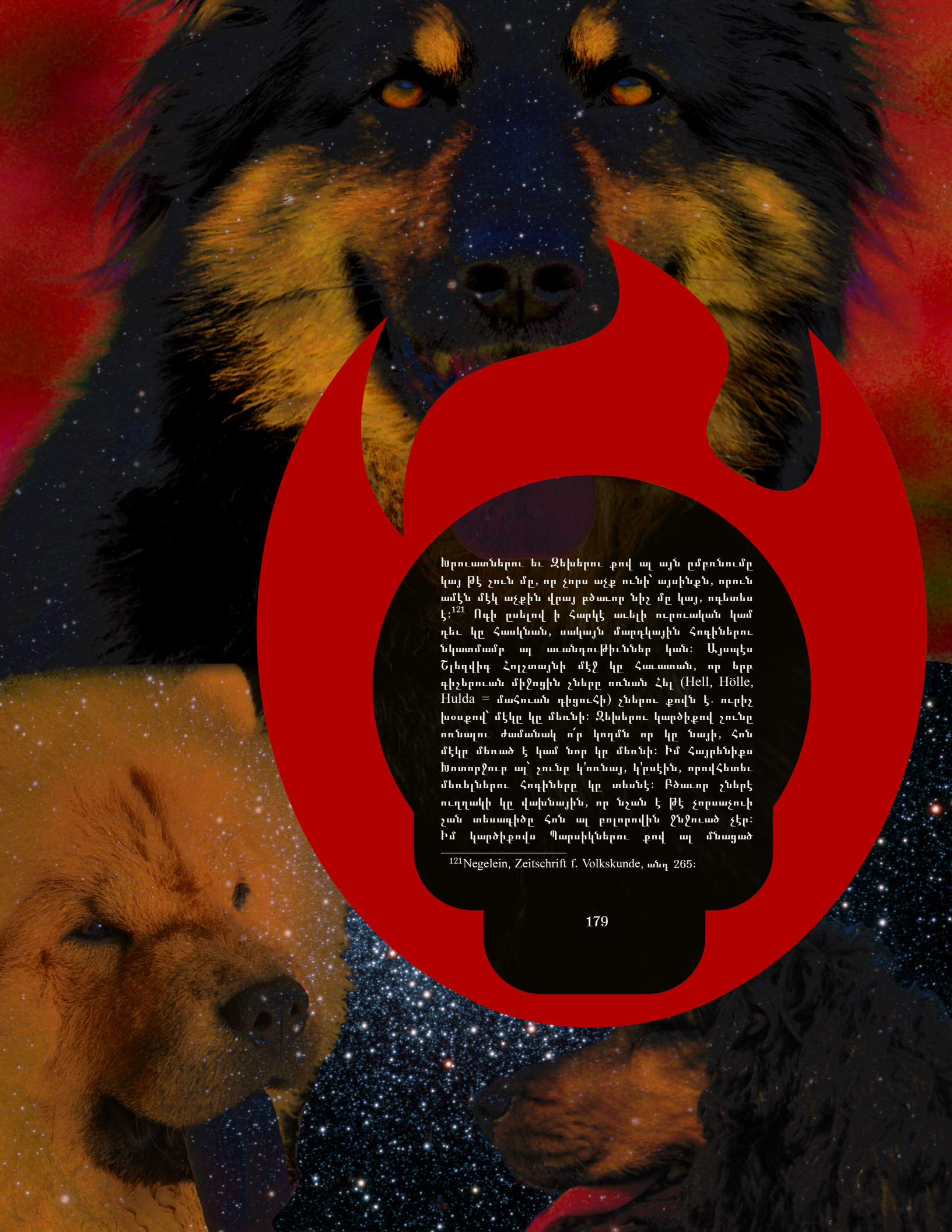

է:» Անոր համար ալ փխտաբեր եւ մահաբեր կը համարուէր շունը առ հասարակ բոլոր սեմական ժողովուրդներու քով, թէեւ ինչպէս Լիվիոս¹¹⁸ կը վկայէ, ժանտախտով վարակուած դիակներու երբեք չէին մերձենար: Անկից կը խորշէին նաեւ Հնդիկները. ասոր բացատրութիւնը կու տայ ինքնին իսկ Վեդա, երբ կ'ըսէ թէ մահուան աստուծոյն Յամայի շները կը շրջին մարդկան մէջ որսորդ Յամայի մահուան որսեր գտնելու համար:¹¹⁹ Հոս Վեդա ֆիզիզական աշխարհն այլ եւս թողած՝ դիցաբանականը կը մտնէ եւ իրեն մահուան շունը քառակնեայ այսինքն՝ չորսաչուի է, ինչպէս յունական սանդարամետի դոները պահպանող Կերերիոսը: Այս զարմանալի տեսագիծը որչափ կ'երեւայ հասարակաց ստացուածք էր հնդեւրոպական ազգերու: Վասն զի Գերմանացիներու,¹²⁰

¹¹⁸ Liv. 41., 21.

¹¹⁹ Atharvaveda 8, 1, 9.

¹²⁰ Grimm, Die deutsche Mythologie 3., 191.

Խրուստներու եւ Զեխերու քով ալ այն ըմբռնումը կայ թէ շուն մը, որ չորս աչք ունի՝ այսինքն, որուն ամէն մէկ աչքին վրայ բծաւոր նիշ մը կայ, ոգետես է:¹²¹ Ոգի ըսելով ի հարկէ աւելի ուրուական կամ դեւ կը հասկնան, սակայն մարդկային հոգիներու նկատմամբ ալ աւանդութիւններ կան: Այսպէս Շլեզվիդ Հոլշտայնի մէջ կը հաւատան, որ երբ գիշերուան միջոցին շները ոռնան Հել (Hell, Hölle, Hulda = մահուան դիցուհի) շներու քովն է. ուրիշ խօսքով՝ մէկը կը մեռնի: Զեխերու կարծիքով շունը ոռնալու ժամանակ ո՛ր կողմն որ կը նայի, հոն մէկը մեռած է կամ նոր կը մեռնի: Իմ հայրենիքս Խոտորջուր ալ շունը կ'ոռնայ, կ'ըսէին, որովհետեւ մեռելներու հոգիները կը տեսնէ: Բծաւոր շներէ ուղղակի կը վախնային, որ նշան է թէ չորսաչուի չան տեսագիծը հոն ալ բոլորովին ջնջուած չէր: Իմ կարծիքովս Պարսիկներու քով ալ մնացած

¹²¹ Negelein, Zeitschrift f. Volkskunde, անդ 265:

էին այս առասպելահայեացքին հետքերը, որուն՝ բացայայտ վկայութիւններու պակսելով՝ շատերը մտադիր չեն եղած մինչեւ այսօր: Երբ Պարսիկը իր մեռելը գերեզմանոց տանելէն վերջը, մեռելուզին սրբելու համար 9 անգամ դեղին բծերով աչք ունեցող շուն մը կը շրջեցընէր անոր վրայէն,¹²² պարզ է թէ Պարսիկը իր այս ըմբռնումով շատ հեռու չէր ո՛չ իր Եւրոպայի ցեղակիցներէն եւ ոչ ալ Հնդկներէն: Պարսիկներու առանձնայատուկը շան նուիրականութիւնն էր: Շունը սուրբ էր անոնց համար եւ դիակը պիղծ եւ այս է պատճառն, որ իրանեան ինչ ինչ ցեղերու մէջ, այսպէս Մարաստան ե: Բակարիա մեռելները դիտմամբ չներու կու տային, որպէս զի լափեն: Շպիգելի համաձայն¹²³ մինչեւ իսկ ծեր մարդիկ կենդանի կենդանի չներու առջեւ կը նետուէին, որոնք իրենց կատարած

¹²²Hüsing G., Iranische Überlieferung, S. 34.

¹²³Spiegel, Eranische Altertumskunde 3., 703 Geiger, Altiranisches Leben, S. 369.

զազանային պաշտօնին համար մեռելաթաղ եւս
կ'ըսուէին: Տարօրինակ են այս հայեացքներն
եւ գործքերը, եւ սակայն ո՛րչափ դիւրամբօնելի
պիտի երեւան մեզի ասոնք, եթէ նկատենք, որ ըստ
Աւեստայի շունը մարդկային հոգիներու առաջնորդ
է, որ դերձանի մը վրայէն կը տանի զանոնք մինչեւ
արքայութիւն եւ անո՛ր յանձնուած է պահպանել
նոյն դերձանը ընդդէմ դեւերու, զորոնք կը հալածէ
գիշերները ոռնալով: Այժմ կը հասկըցուի նաեւ թէ
ինչո՞ւ համար Պարսիկները մեռել մը չթաղած զայն
անպատճառ չան մը նայիլ կու տային:¹²⁴ Իրենց
ըմբռնումով շունը իր նայուացքով մեռնողին
հոգին իրեն կը ձգէր սանդարամետ տանելու համար:
Այս արարողութեան մէջ երբեմն այն աստիճանի
ճշդապահ էին, որ եթէ յղի կին մը մեռնէր, դիակը
երկու շան նայիլ կու տային. մին մօր, միւսը

¹²⁴Herod. 1., 140. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte 2., 147.

սաղմնային վիճակի մէջ մեռնող տղուն համար:¹²⁵

Որչափ որ ալ չունը Պարսկաստանի մէջ կը յարգուէր իբրեւ սուրբ եւ նուիրական անասուն մը եւ արգելեալ էր գայն սպաննել եւ այս իսկ պատճառաւ Դարեհ Ա. պատգամաւորութիւն առաքեց Կարքեդոնացւոյ՝ զանոնք շան եւ մարդու միս ուտելէ ետ կեցընելու համար,¹²⁶ սակայն՝ գէթ որչափ ինծի ծանօթ է, չունը Պարսիկներու քով երբեք աստուածութեան պատուոյն չհասաւ: Հնդիկները հոս ալ շեղեցան իրենց եղբայրներէն: Վասն զի շան կերպարանքով կը ներկայացընեն ոչ միայն մահուան աստուծոյն Յամայի քով պատգամաւորութեան պաշտօն կատարող Սարամեյա ըսուած երկուորեակները, այլ եւ անոնց մայրը Սարամա դիցուհին:¹²⁷ Շատ նման է այս

¹²⁵ Zeitschrift f. Volkskunde, S. 370.

¹²⁶ Յուսա. 18, 1, 10.

¹²⁷ Abel Bergain, La religion vedique d'après les hymnes de Rig-veda, Paris 1883, 1., 2, p. 317.

առասպելին յունական Հեկատէ դիցուհւոյն մասին
աւանդուածը. Հեկատէ մահուան դիցուհի մըն է,
որուն կընկերանան դիւական շներ եւ ինքն իսկ
կը բաղձայ եղբր, որ պաշտամունքի միջոցին շուն
յորջորջուի:¹²⁸

Այս համեմատական բաղմաթիւ օրինակները
յառաջ բերելով՝ նպատակս էր ցուցնել թէ շունը
մահուան հետ աղերսի մէջ դնելը ոչ միայն
չառ տարածուած երեւոյթ մըն է ընդհանուր
առասպելագիտութեան մէջ, այլ թէ յատկապէս
հնդեւրոպական ազգերու վրայ սովորականէ
աւելի մեծ եղած է անոր ազդեցութիւնը, որ
եւ դեռ կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Արդ
որովհետեւ Արայ Գեղեցիկ ալ յարութիւն չառած՝
անցած է նախ մահուան լաբիւրինթոսէն, մտած
է այն ալ սանդարամետ, ուր կ'իշխէր մահուան
աստուածութիւնը իր շներով, չափազանցութիւն է

¹²⁸Preller, Griechische Mythologie 1., 326.

ուղղակի, երբ Բամաջեան Արալեզներու առասպելը իր ամբողջութեամբ ասուրաբաբելական կը համարի, որպէս թէ պարզապէս տարբերակն ըլլայ այն Մարդուկի առասպելին, որուն մէջ՝ ըստ նորագոյն սեպագիր արձանագրութեան մը՝ կը յիշուին նաեւ «չորս շնաստուածներ» «Ուկկումու» = Յափշտակիչ, «Ակկումու» = Ուտիչ, «Իկումա» = Կորդիչ եւ «Իթեբու» = Յագեցուցիչ անուններով:¹²⁹ Ասոնք Արալեզներու հետ միացընելու գլխաւոր փաստն է ուրիշ արձանագրութիւն մը, ուր Մարդուկ կը կոչուի քահանայ աստուածոց, որ «կենդանացուցանէ զմեռեալս» (անդ, էջ 5): Եթէ Բամաջեանի մտադրութենէն վերպած չըլլային վեր յիշուած համեմատական բազմաթիւ օրինակները, ինչպէս նաեւ մտադիր եղած ըլլար, որ Ադոնիսի առասպելին մէջ ալ չուն մը կը յիշուի, կամ չուն մըն էր, որ Իսիս դիցուհւոյն օգնած է Ոսիրիսի մարմնոյն մասերը

¹²⁹ Հետազոտութիւնք, էջ 4:

քովէ քով բերելու, այսինքն՝ դայն կենդանացընելու մէջ, այն ատեն կարծեմ այն աստիճան արմատական պիտի չըլլար իր վճռոյն մէջ: Շունը իմ կարծիքովս սկզբնական տարր մըն էր Արայ Գեղեցիկի առասպելին մէջ, դէթ այնչափ սկզբնական, որչափ ժամանակ որ Արայ հայ ինքնուրոյն հողին կը պատկանէր եւ ազգային աստուած էր յառաջ քան ասուրաբաբելական քաղաքակրթութեան հետ չփման մէջ մտնելը: Այս տեսութիւնը բուն իսկ այն ատեն իմաստ կ'առնու եւ հետեւաբար նաեւ աւելի հասկնալի կ'ըլլայ, երբ Արայ նկատենք ոչ այնչափ իբրեւ մահուան իշխանութեան ենթարկուած զոհ մը, այլ իբրեւ աստուածային հերոս մը եւ քաջամարտիկ հերոս մը:

Անանուն իբրեւ հատակոտորներու կարկառանք մը՝ Արայի առասպելէն միայն Շամիրամի դէմ մղուած պատերազմն ունի. դժբախտաբար Խորենացին ալ նոր բան մը չհաղորդելուն՝ մեծապէս խաթարած է հերոսին իսկական պատկերը: Մեզի

ընծայուածը կարծես աւելի թոյլ եւ կ'նստ էակ մըն է, որ կը պատերազմի, բայց Շամիրամի գերակշիռ ոյժին չկարենալով դիմադրել, կը մեռնի եւ յարութիւն կ'առնու պարզապէս ցանկաւ Շամիրամի գիրկը նետուելու համար: Այս կրական վատ կողմին հակակշռողը՝ Շամիրամի սիրոյ առաջարկին մերժումն է միայն, որուն հետեւանքն կ'ըլլայ պատերազմ: Ասով սակայն Արայ քաջամարտիկ չ'ըսուիր: Արդ Անանունի եւ Խորենացւոյ բաց թողած այս մեծ պակասին գէթ չափով մը դոհացում կու տան Եզնիկ եւ Փաւստոս: Զափով մը կ'ըսեմ, վասն զի երկուքն ալ «ի պաշտօնէ» Արայով չեն զբաղիր. իրենց խօսքերը աւելի առթական եւ թուուցիկ ակնարկութիւններ են, որոնցմէ գէթ այսչափը իբրեւ ստոյգ կ'իմանանք որ Արայ միայն սիրուող չէր ըմբռնուեր, այլ եւ պատերազմասէր, կորովի եւ քաջ: «Թէ յառաջին ժամանակն արալէզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին կ'ըսէ Եզնիկ ո՞չ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վիրաւորք

անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին,» էջ 100: Աւելի պայծառ է Փաւստոս, որ Մուշեղ Մամիկոնեանի սպանութիւնը պատմելէն վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ. «Իբրեւ տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ եւ տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի, զի ասէին. դորա յանթիւ ճակատ մտեալ էր, եւ վէր երբեք չէր առեալ, ոչ նետ մի դիպեցաւ երբեք, եւ ոչ այլոց զինու խոցեալ է զդա: Իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ կցեցին եւ հանին եղին ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին թէ վասն զի այր քաջ էր, առյեղք իջանեն եւ յարուցանեն զդա:¹³⁰» Ըստ Եղնիկի խօսքերուն Առլեդները աստուածներուն շրջանին միայն (Götterperiode) լիզելով կենդանութիւն կու տային պատերազմի

¹³⁰Փ. Բուզ., էջ 244-245:

մէջ մեռնողներուն, մինչդեռ Փաւստոս Մուշեղի
դէպքով հակառակը կարծես հաստատել կ'ուզէ:
Սակայն սոյն հակասութիւնը պարզ երեւութական
է. ժողովուրդը հաւանօրէն Առլեզներու լիզելով
յարուժիւն առնուլ միայն մէկ դէպք գիտէր, բայց
միւս կողմանէ նոյնին վերստին կրկնուելու
հնարաւորութեան ալ կը հաւատար, ինչպէս Մուշեղի
դէպքը կը ցուցնէ. որուն իրապէս պատահած
կամ չպատահած ըլլալը ի հարկէ մեր խնդրոյն
համար կարեւորութիւն չունի: Ամէն պարագայի
մէջ թէ՛ Եզնիկի եւ թէ՛ մանաւանդ Փաւստոսի
խօսքերէն բացայայտ է, որ հայ ժողովրդական
առասպելահայեացքը Առլեզներէն լիզուելու
եւ յարուժիւն առնուլ համար իբր պայման
սովորականէ դուրս դիւցազնութիւն եւ քաջութիւն
կը պահանջէր: Անոր համար վստահ եմ, որ Արայի
մասին՝ բացի Շամիրամի դէմ մղած պատերազմէն,
ուրիշ քաջագործութիւններ ալ կը պատմուէին
ժողովրդեան մէջ, զորոնք համեմատական

քննութեամբ մականերել միայն կրնանք առանց ճշդելու եւ բնորոշելու երջանկութիւնն ունենալու: Յունական Հերակլէսի մահն ալ եղերական էր, բայց իր աստուածային ծագման եւ գերմարդկային քաջութիւններուն համար աստուածներու կարգը կը դասուի ժողովրդական առասպելէն: Այսպիսի էին նաեւ Ոսիրիս, Բալտր եւ ուրիշ նմաններ, որոնց մասին հոս մանրամասնութիւններու չենք իջնար, քանի որ յաջորդ գլխուն մէջ անոնցմով արդէն պիտի զբաղինք:

Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր միանգամայն քաջ որսորդ մը. Դիցարանական աշխարհի մէջ այս երկու գաղափարներն իրարմէ գրեթէ անբաժին էին. եւ որսորդ հերոսը ունէր նաեւ իր շունը: Որսորդ Որիոն իր շան (= Շնիկ աստղ օգնութեամբը կը հալածէր Բազմաստեղաց կուսանները կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը թռչունները:¹³¹ Շունը

¹³¹Կրօնի ծագում եւ Դիցարանութիւն, էջ 307-308:

ամենամտերիմ ընկերն էր նաեւ որսորդ Արտեմիսի, որուն նոյն իսկ կը զոհուէր: Սակայն Յունաց քով թերեւս ամէնէն աւելի Արէսի առասպելին մէջ ազդեցիկ դերք մը վայելած ըլլայ շունը, որ մանաւանդ Պեղոպոնէսի մէջ աստուծոյն, զոհուող անասուններուն գլխաւորներէն էր եւ անոր նուիրուած: Արէսի շները ըստ առասպելին անոր ամէն որսորդութիւններուն եւ պատերազմներուն կը մասնակցէին, մէկ խօսքով՝ Արէսի աջ բազուկն էին անոր համար աստուծոյն վահանին վրայ անպակաս էր նաեւ շան պատկերը:¹³²

Մահուան տեսագծով շունը աւելի խորշկի էր մարդկան, ասոր հակառակ որսի շունը անոր ընկերն ու բարեկամը: Երկուքին միջեւ եղած յարաբերութիւնն այն աստիճան սերտ էր, որ մեռնող որսորդին հետ շատ անգամ անոր շունն ալ կը թաղէին, որպէս զի սանդարամետի մէջ առանց

¹³²Pauly 3., S. 1480.

օգնականի ջմնայ: Յուցուած է, որ Լիդուանիայի մէջ մեռելին հետ թաղուող շունը որսի շուն էր:¹³³ Հետեւաբար կարծեմ շատ աւելի բնական է եւ իրաւացի Արալէզներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ եւ քաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ համարելը քան թէ Արայի մահուան հետ միայն յարաբերութեան մէջ դնել: Պատճառներն յայտնի են. նախ որսորդի շան տեսագիծը աւելի հին է քան մահուանը. երկրորդ՝ դուրս հանելով պարսկական եւ ուրիշ քանի մը ազգերու ըմբոնումը, մահուան տեսագծերով շունը առ հասարակ ահա ազդող չար էակ մը ըմբոնուած է, որ իր էութեան ամբողջ ձգտումով եւ բնութեամբ մարդուս աստեղական կեանքը ոչնչացընող կամ գէթ ոչնչացընելու նպաստող է աւելի քան զայն պահպանող եւ երբեմն նաեւ

¹³³ Zeitschrift f. Volkskunde, S. 368. Grimm, Verbrennen der Leichen, Kl. Schr. 2., 286.

բուժող, ինչպիսի է որսական շունը՝ ըլլա՛յ այն իրական կամ գիցարանօրէն բմբռնուած: Կ'ազրի իր տիրոջ համար եւ եթէ հնարաւոր ըլլար, կը մեռնէր նաեւ իր տիրոջ համար: Այս է պատճառն, որ մեր Արալէզներն իրենց պաշտօնով՝ քանի որ մեռած Արայն սանդարամետէն վերստին կեանքի աշխարհն կը բերեն, մահուան տեսագծերով ճոխացուած ըլլալով հանգերձ, միշտ բարի եւ երկնային էակներ նկատուած են: Այս կը տեսնուի նաեւ վերադոյն իմ կողմանէս հրատարակուած գրոյցի մը շնիկներէն, որոնք թէ՛ բնութեամբ եւ թէ՛ իրենց կատարած պաշտօնով՝ ամենեւին տարբերութիւն չունին Արալէզներէն: Անոնք ալ երկնային բարի շնիկներ են եւ մասնակցող իրենց որսորդ հերոսին ամէն քաջագործութիւններուն, զոր եւ ամէնէն վերջը կը կենդանացընեն անոր չղթաներն քակելով, վէրքերն լիզելով եւ բուժելով:

Այս երկնային շնիկներն ե՛րբ արդեօք լիզելու եւ լիզելով բուժելու եւ յարութիւն

տալու տեսագծերով օժտուեցան: Ահա կարելոր
հարցը, որուն լուծումը այնչափ ալ դիւրին չէ,
ինչպէս կարգ մը հայ գրագիրներ իրենց քանի
մը թուոցիկ ակնարկութիւններով կարծել կու
տան: Հիներուն ծանօթ էր արդէն թէ «չները
լիզելով՝ վերքերը կը բուժեն,¹³⁴» ելիանոս կ'ըսէ
«վիրաւորուածները (= շները) դեղի փոխարէն իրենց
լեզուն ունին, որով վիրաւորուած մասը լիզելով՝
վերատին կ'առողջանան:¹³⁵» Շները կըրնային նաեւ
ուրիշներուն վերքերը լիզել, ինչպէս յայտնի
է Ղուկասու Աւետարանին (ԺՁ. 21) աղքատ
Ղազարոսի առակէն: Սակայն հակառակ իմ ամէն
շանքերուս եւ պրպտումներուս անկարելի եղաւ աղդ
մը գտնել կամ կրօն մը բացի հայկականէ, որուն
մէջ շները լիզելով՝ կենդանութիւն տան դիակի
մը կամ մեռած աստուծոյ մը: Միայն վերագոյն

¹³⁴Bochart, Opera omnia, 1., Index p. 72.

¹³⁵Ael. De Animalibus 8, 9.

յիշուած Ոսիրիսի գէպըը թերեւս տկար կռուան մ'ըլլայ այս տեսակէտով: Բաամաջեանիւրիշ առթիւըսածըթէ «Մարդուկ իրեն հետեւորդ չորս շներ ունէր, որոնք կ'անուանուէին կենդանացուցիչ դիականց¹³⁶» լոկ անձնական ենթադրութիւն է, վասն զիբստ արձանագրութիւններու՝ դիականբու կենդանացընողը Մարդուկ է եւ ոչ թէ իր հետեւորդ շները: Եթէ միտ դենք Baudissinի, որ սեմական հնութեան հարցերու մէջ արհամարհելի հեղինակութիւն չէ, արձանագրութիւններուն Մարդուկին տուած «muballit-miti» մակդրին առաջին եւ սովորական իմաստն է բժշկել, բոլորովին երկրորդական է՝ մեր իմաստով «կենդանացընել, կամ յարութիւն տալ:¹³⁷» Ուրեմն շներու լիզելով յարութիւն տալու երեւոյթը կը մնայ առայժմ զուտ հայկական: Այսու հանդերձ երեւոյթիս

¹³⁶Բանասէր 1903, էջ 238:

¹³⁷Adonis, S. 313, 315, ծն. 2 եւ 317-324.

ազգային նկարագրին սկզբնականութեան վրայ կը տարակուսիմ եւ այս իմ տարակոյսս աւելի եւս կը գորանայ, եթէ նկատողութեան առնունք մանաւանդ Պղատոնի Արայի մասին ունեցած հատուածը, ուր Արայ կը կենդանանայ այրուելու համար փայտակոյտի վրայ դրուած ատեն. հոն Արալէզներու յիշատակութեան հետքն անգամ չկայ, մինչդեռ եթէ ծանօթ ըլլար Պղատոնի այսպիսի հետաքրքրական երեւոյթ մը, ի՞նչ պատճառ ունէր զայն չյիշելու եւ կամ առասպելին բոլորովին ուրիշ գոյն մը տալու: Պղատոն ճանչցողի մը համար շատ անհաւանական է այսպիսի ենթադրութիւն մը: Կը մնան այժմ երեք հնարաւորութիւններ. կա՛մ Պղատոնի գիտցածը Արայի առասպելին ուրիշ մէկ տարբերակն էր, կա՛մ օտար տարր մըն էր Արալէզներու առասպելը՝ յետոյ մտած Արայի աւանդալէպին մէջ եւ կա՛մ թէ Արայ Գեղեցիկ ունենալով արդէն իր որսական շները՝ անոնք դարերու ընթացքին Արալէզներու նկարագրին ստացան հա՛յ հոգին վրայ զօրութեամբ

զարգացման ներքին յառաջատուութեան (Proze) մը: Առաջին հնարաւորութիւնն ենթադրելու բաւական պատճառ մը չունինք, իսկ վերջինն՝ ինքն իր մէջ անհաւանական չըլլալով հանդերձ՝ դժուարաւ թէ տեղի ունեցած ըլլայ առանց արտաքին ո՛րեւէ ազդեցութեան: Այս սեղմումը ստիպուած եմ ընել նկատելով գլխաւորաբար Հայաստանի դիրքն ու շրջակայ ազդերը, որոնց՝ հարաւայիններուն քով մասնաւորապէս շան պաշտօնը հեռւց ի վեր բաւական տարածուած էր: Ազդեցութեան տեսակէտով համեմատական առաջին կուռանն կու տայ մեզի Բասմաշեան իր՝ վերը արդէն քանի մ'անգամ յիշուած գործին մէջ: Թէեւ հոն թարգմանուած սեպագիր երկու արձանագրութիւններէն չէ կարելի այն եզրակացութիւնն հանել, ինչ որ ինքն իսկ Բասմաշեան փորձած է, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ կրօնապատմական թանկագին յիշատակարաններ են, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ տարածուած շան պաշտօնին եւ

միջնորդաբար նաեւ Արալէզներու հարցին վրայ: Գրական աղբիւրները Արալէզներու քանի՛ ըլլալը չեն յիշեր բայց մտադրութեան արժանի երեւոյթ մը չէ՞, երբ մեր հրա տարակած գրոյցին մէջ հերոսին ընկերացող շնիկները չորս են, ինչպէս չորս են Մարգուկի շնիկները Այս հարցը թերեւս աւելի հետաքրքրական դառնայ նորերս գտնուած երկու արձանագրութիւններով, որոնք Մարգուկի դիցաբանական անձնաւորութիւնը բոլորովին անակնկալ տեսագծերով կը ճոխացընեն եւ Բաբելոնի մէջ անոր պատուոյն համար նոր տարույ առթիւ կատարուած հռչակաւոր տօնախմբութիւնները աւելի հասկնալի կ'ընեն մեզի:

Նշանաւոր ասուրա-բաբելագէտ Zimmern գերմանացի գիտնականէն գտնուած առաջին արձանագրութեան համաձայն¹³⁸ Բէլ-Մարգուկ լեռան ետեւ¹³⁹ այսինքն սանդարամետի մէջ կը

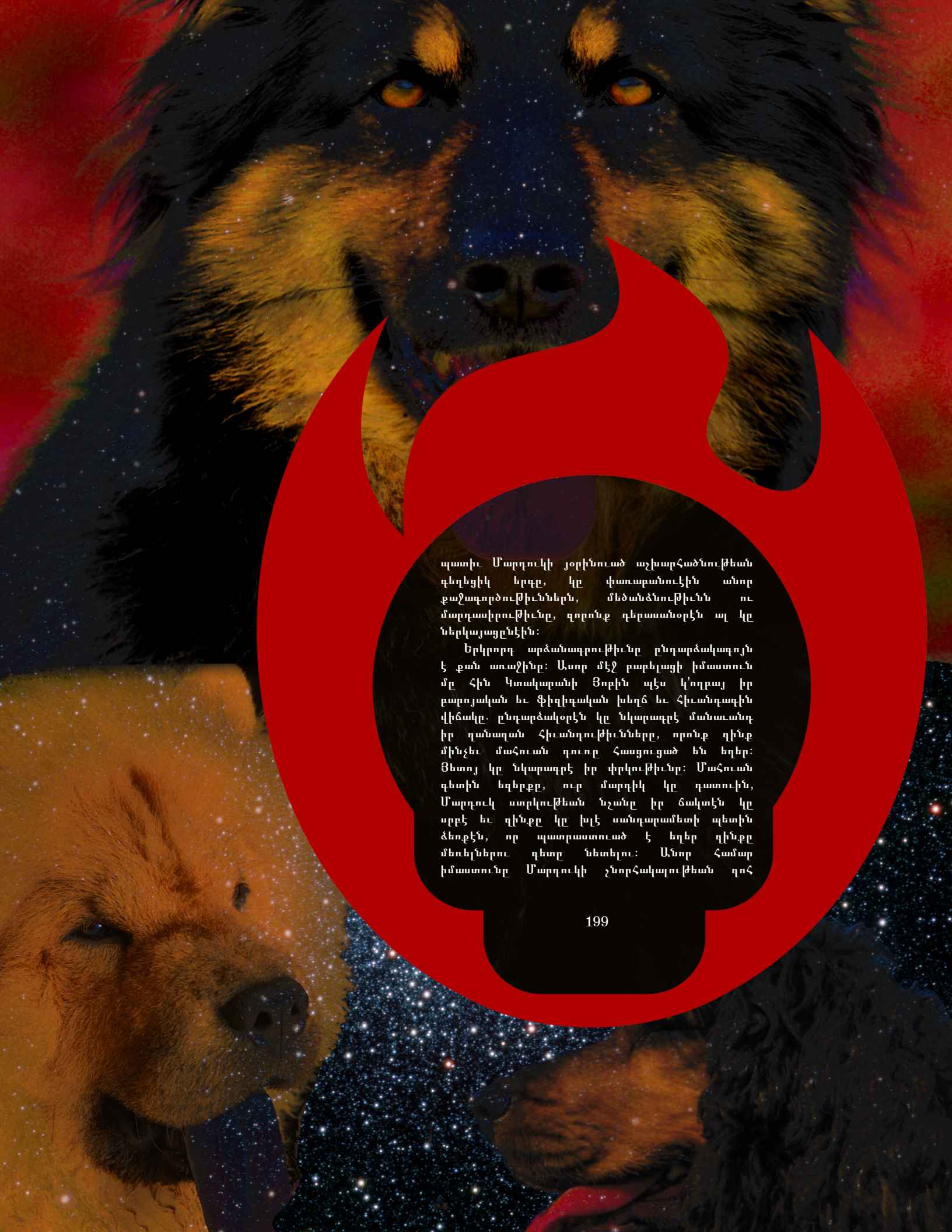
¹³⁸ZDMG. 1922, էջ 52-53.

¹³⁹Ասուրաբաբելացիք սանդարամետական լեռը աւելի

բռնուի, զգեստներէն կը մերկացուի, կը դատուի, կը ձաղկուի եւ յետոյ մթին լեռնաշխարհին մէջ կը բանտարկուի: Ասոր վրայ քաղքին մէջ (Բաբելոն) ապստամբութիւն կը ծագի, Բէլի կիներ Բէլտիս Արեգական եւ Լուսնի աստուածներուն դարձած կ'աղաչէ, որ Բէլի դարձեալ կենդանութիւն տան: «Ո՛ր եղբայր իմ, եղբայր իմ» ըսելով կ'ողբայ զինքը եւ կ'իջնայ մինչեւ սանդաքամետ: Ամէնէն վերջը Բէլ լեռան ետեւէն դուրս ելլելով դարձեալ կեանքի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն՝ յարութիւն կ'առնու: Ահա Բէլի այս ազատութիւնը, ինչպէս նաեւ աշխարհածնութեան շրջանին Տիամատի զէմ տարած յաղթանակը մշտնջենաւորելու համար էր, որ Բաբելացիները ամէն տարի Նիսան ամսոյն գիշերահաւասարին նոր տարւոյ տօնը կը կատարէին, որ միջոցին հրապարակաւ կ'երգեցուէր նաեւ ի

Միջագետքի հիւսիսային-արեւմտեան կողմերը կը փնտռէին:

պատիւ Մարդուկի յօրինուած աշխարհածնութեան
գեղեցիկ երգը, կը փառաբանուէին անոր
քաջագործութիւններն, մեծանձնութիւնն ու
մարդասիրութիւնը, զորոնք դերասանօրէն ալ կը
ներկայացընէին:

Երկրորդ արձանագրութիւնը ընդարձակագոյն
է քան առաջինը: Ասոր մէջ բարելացի իմաստուն
մը Հին Կտակարանի Յօրին պէս կ'ողբայ իր
բարոյական եւ Ֆիզիքական խեղճ եւ Հիւանդագին
վիճակը. ընդարձակօրէն կը նկարագրէ մանաւանդ
իր զանազան Հիւանդութիւնները, որոնք զինք
մինչեւ մահուան դուռը հասցուցած են եղեր:
Յետոյ կը նկարագրէ իր փրկութիւնը: Մահուան
գետին եզերքը, ուր մարդիկ կը դատուին,
Մարդուկ ստրկութեան նշանը իր ճակտէն կը
սրբէ եւ զինքը կը խլէ սանդարմետի պետին
ձեռքէն, որ պատրաստուած է եղեր զինքը
մեռելներու գետը նետելու: Անոր համար
իմաստունը Մարդուկի շնորհակալութեան զոհ

մը մատուցանելն վերջը՝ փառաւոր խնջոյք մը կու տայ Բաբելոնի բնակիչներուն, որոնք տեսնելով որ Մարդուկ մահամերձ վիճակէն Հանած եւ բոլորովին առողջացուցած է իմաստունը իրեն հետ կը փառաբանեն Մարդուկի եւ անոր տիկնոջ Սարբանիտույի (= Բելտիս, Իշդար) մեծութիւնը, եւ ասոնք միայն բոլոր աստուածներու մէջէն կարող են եղեր մէկը մահուան աշխարհէն կեանքի աշխարհը բերել եւ գերեզմանէն յարուցանել:¹⁴⁰

Ինչպէս կը տեսնուի, միոյն մէջ յարութիւն առնողը Մարդուկ է եւ այն՝ իր կնոջ օգնութեամբ. երկրորդին մէջ ինքը Մարդուկ յարութիւն կուտայ, ուր իրեն գործակից է նոյնպէս իր կինը: Խօսք չկայ ամենեւին չորս շներու մասին, որ անկարելի էր, եթէ անոնք Մարդուկի յարութեան գործին մէջ ո՛ր եւ է գեր մը կատարած ըլլային: Նոյնպէս

¹⁴⁰Zimmern, Zum Neujahrsfest 2., Berichte über die Verhandlungen der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1918, Heft 5. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1922, էջ 48-50.

երկրորդ արձանագրութենէն բացայայտ է, որ Բաբելացի Մարդուկ գերեզմանէն յարուցանող կամ «կենդանացուցիչ դիականց» անուանելով՝ չի հասկընար այն, ինչ որ Բասմաջեան կը բաղձայ ընդունիլ եւ մենք ամէնքս առ հասարակ կը հասկընանք: Ուրեմն Baudissin լիովին իրաւունք ունի, երբ կ'ըսէ թէ Բաբելացիները այսպիսի բացատրութիւններով աւելի «բժշկել» կը հասկընային:

Շնորհ որսորդ աստուած մը կը ներկայացուի նաեւ ասորեստանեան արձանագրութեան մը վրայ,¹⁴¹ բայց թէ հոս ալ յատկապէս ինչ պաշտօն ունէր շունը, նոյնպէս կը լռէ արձանագրութիւնը: Աւելի որոշ են ասորական տեղեկութիւնները: Ըստ Ալ-Նատիմի¹⁴² շունը Խառանի մէջ կը պաշտուէր եւ անոր զոհ ալ կը մատուցանէին: Ջայս կ'ակնարկէ

¹⁴¹Gazette Archeologique 1879, էջ 178.

¹⁴²Հմմտ. Fihrist, Հրտ. էջ 326:

անշուշտ Յակովբ Սրճեցին, երբ իր կուռքերու դէմ
գրած մէկ տաղին մէջ «չներով տէր մը¹⁴³» կը յիշէ
իբրեւ աստուած Խառանի: Սոյն աստուածը ոմանք¹⁴⁴
ասորեստանեան որսորդ աստուծոյն հետ կ'ուզեն
նոյնացընել, զոր Տակիտոս¹⁴⁵ Հերակղէս կ'անուանէ:
Եթէ այս համեմատութիւնը ճիշտ է, այն ատեն որոշ
չափով նմանութիւն կայ նաեւ այս Հերակղէսին
եւ Պղատոնի Արային միջեւ, վասն զի ինչպէս
որ Պղատոնի Արան փայտակոյտին վրայ դրուած
էր այրուելու համար, այսպէս ալ այս ասորական
Հերակղէսին տօնին, փայտակոյտ մը կը կաղմուէր եւ
անոր վրայ Հերակղէսի պատկերը կ'այրէին:¹⁴⁶ Այս
արարողութիւնը Յոյներուն քով մնացած է մինչեւ
այսօր եւ կը կատարեն սովորաբար Յովհ. Մկրտիչի
տօնին օրը: Մտադրութեան արժանի է նաեւ այն

¹⁴³ZDMG. 29, S. 110.

¹⁴⁴Revue d'Archéologie 1., 227-228.

¹⁴⁵Annal. 12., 13.

¹⁴⁶Clemens Alex. Recognit. 10., 24.

պարագան, որ շնասէր եւ շնապաշտ Խառանի մէջ
կը պաշտուէր նաեւ Թամուզ եւ անոր պաշտօնը՝
ըստ Էլ-Մաքրիզի¹⁴⁷ բացայայտ վկայութեան մինչեւ
Քրիստոսէ վերջ 10^{րդ} դարը չէ մարած եղեր:

Աւելի նշանաւոր էր շան յարգութիւնը
Փիւնիկեցիներու քով: Էսդուլապիոսի նուիրական
կենդանին էր այն, նր օձերուն հետ բազմութեամբ
կը բուծանուէր աստուծոյն տաճարին մէջ:
Շան եւ օձին աստուծոյն նուիրական ըլլալուն
պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այն էր, որ ինքը
բժիշկ էր միանգամայն իբրեւաստուած, իսկ շուն եւ
օձ բուժիչ դօրութիւններու կրողներ: Շան մասին
ըսածս աւելի իմ մակաբերութիւնս է, իսկ օձինը
արդէն Հանրածանօթ է: Շնագաւիթ կամ շնաորահ
անուամբ տեղ մ'իսկ կար, ուր կը պաշտուէր ըստ
Աթենէոսի¹⁴⁸ փիւնիկեան Հերակլէս, որ փիւնիկեան

¹⁴⁷El-Maqrissi. (Chwolsohn 2., 604, 607 եւն):

¹⁴⁸Wachsmut, Athenaeus 1., 461.

Էշմուն-Էսգուլապիոսի հետ նույն է: Bochart¹⁴⁹ կարծիքով Էսգուլապիոս անունը յառաջ եկած է 'בֶּלְכָּ-שֹׁשׁ = Իշ-քալիպի, այսինքն, մարդաշուն: Այս մեկնութիւնը կրնայ խնդրական ըլլալ, սակայն Փիւնիկեցիներու քով աւանդութիւն մը կար, որուն համաձայն Էսգուլապիոս շան կաթով սնած ու մեծցած է:¹⁵⁰ Էսգուլապիոսի առասպելը մեզի համար անո՛վ աւելի հետաքրքրական կը դառնայ, որ այն եւս Արայի պէս Աստարտէ (= Շամիրամ) դիցուհիէն հետապնդուելով՝ կը մեռնի եւ յետոյ նույնպէս դիցուհոյն օգնութեամբ կը կենդանանայ: Մինչեւ անգամ դիցուհոյն նուիրուած դասակարգ մըն ալ կար, որ ܡܶܒܠܶܟܶ = քելապիմ,¹⁵¹ այսինքն՝ շներ կը յորջորջուէր, որոնց պաշտօնը սակայն վերջին աստիճանի պիղծ էր եւ անբարոյական:

¹⁴⁹Opera omnia 1., 663.

¹⁵⁰Լակտանտիոս. De falsa religione 1., 10.

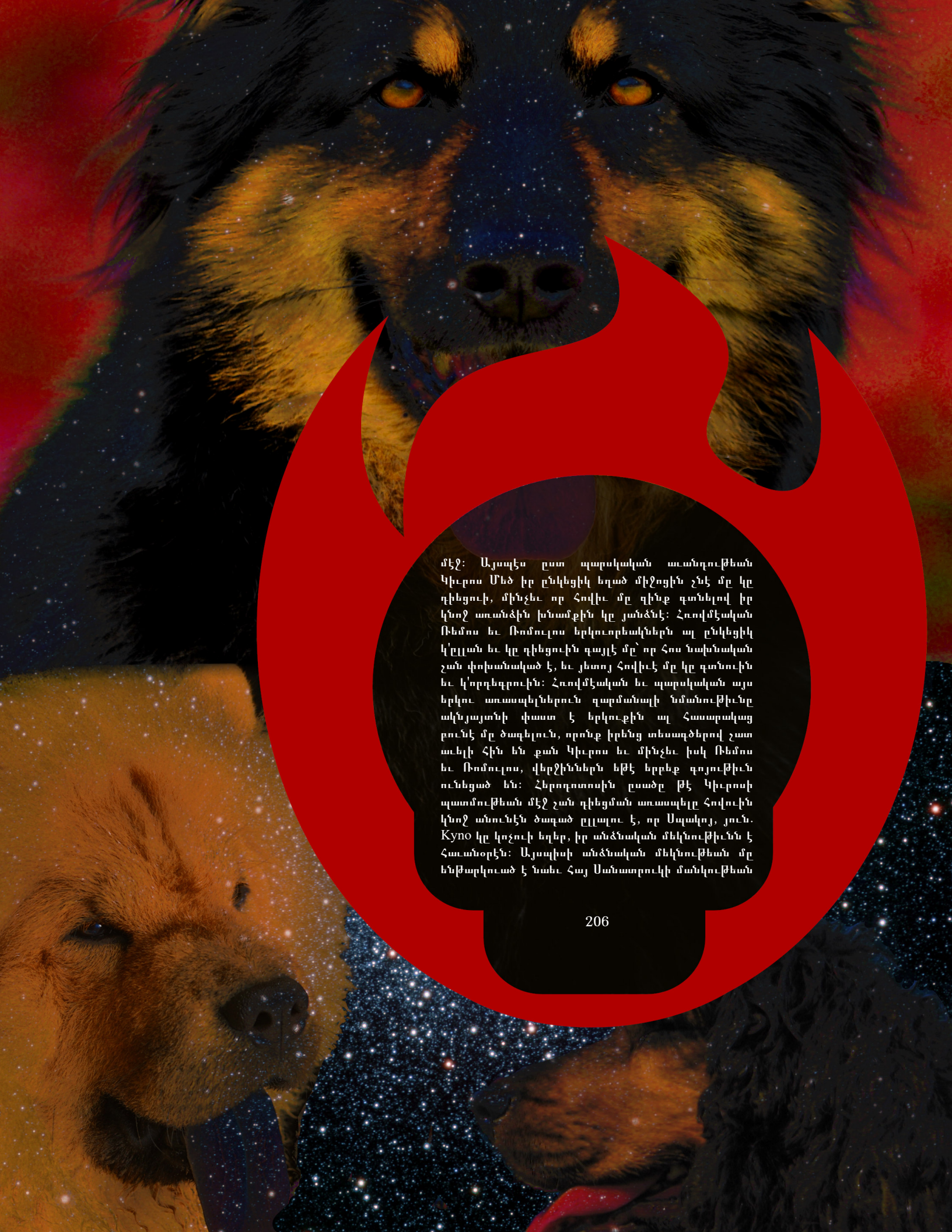
¹⁵¹Orelli, Religionsgeschichte, 1., 264. — Հմմտ. նաեւ Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1885, Nr. 86.

Փիւնիկեցիներու շներու այս յարգութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Կարգեդոն եւ Սիկիլիա. վերջնոյս Ադրանոս աստուծոյն ծառայութեան մէջ կային 1000ի չափ շներ: Հոս յիշենք նաեւ եգիպտական Անուբիս հոգիները սանդարամետ առաջնորդող աստուածը, որ շան գլխով կը ներկայացուէր եւ աստուածն էր գլխաւորաբար Կիւնոպոլիսի (= շնաքաղաք), ուր նաեւ իրական շներ կը պաշտուէին: Շունը կը պաշտուէր նաեւ Նիւբիայի մէջ եւ ըստ Պլինիոսի «անոնց թագաւորն էր, որուն շարժումներէն թագաւորական հրամանները կը գուշակէին»¹⁵²»

Թագաւորական տան կամ իշխանութեան հետ շունը աղերսի մէջ դնելը, մանաւանդ երբ խնդիրը արտաքոյ կարգի դէպքերու կամ նշանաւոր դէմքերու եւ դիւցազներու վրայ է, հազուադէպ երեւոյթ մը է մարդկային առասպելակազմիկ իրականութեան

¹⁵²Lib. 6, c. 30.

մէջ: Այսպէս ըստ պարսկական աւանդութեան
Կիւրոս Մեծ իր ընկեցիկ եղած միջոցին չնէ մը կը
գիեցուի, մինչեւ որ հովիւ մը գինք գտնելով իր
կնոջ առանձին խնամքին կը յանձնէ: Հռովմէական
Ռեմոս եւ Ռոմուլոս երկուորեակներն ալ ընկեցիկ
կ'ըլլան եւ կը գիեցուին գայլէ մը՝ որ հոս նախնական
շան փոխանակած է, եւ յետոյ հովիւէ մը կը գտնուին
եւ կ'որդեգրուին: Հռովմէական եւ պարսկական այս
երկու առասպելներուն զարմանալի նմանութիւնը
ակնյայտի փաստ է երկուքին ալ հասարակաց
բունէ մը ծագելուն, որոնք իրենց տեսագծերով շատ
աւելի հին են քան Կիւրոս եւ մինչեւ իսկ Ռեմոս
եւ Ռոմուլոս, վերջիններն եթէ երբեք գոյութիւն
ունեցած են: Հերոդոտոսին ըսածը թէ Կիւրոսի
պատմութեան մէջ շան գիեցման առասպելը հովուին
կնոջ անունէն ծագած ըլլալու է, որ Սպակոյ, յուն.
Kyno կը կոչուի եղեր, իր անձնական մեկնութիւնն է
հաւանօրէն: Այսպիսի անձնական մեկնութեան մը
ենթարկուած է նաեւ հայ Սանատրուկի մանկութեան

մասին հիւսուած ժողովրդական գեղեցիկ առասպելը, ուր շան նկատմամբ նույնպէս շատ կարեւոր ակնարկութիւն մը կայ, բայց Խորենացին մեկնել ուզելով՝ հիմէն խանդարած է ամբողջն ալ: Հոս յառաջ կը բերեմ խնդրոյ նիւթ հատուածը. «Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Արզարու Աւզէ՝ պատահէ բքոյ ի լերինս Կորդուաց, ցրուեաց զամենեւեան մրրիկն, մինչ ոչ զտեալ ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դահեկին նորա (Սանատրուկոյ) Սանոտայ, քեռ Բիւրատեայ Բազրատունոյ, կնոջ Խոսրենայ Արծրունոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եղ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն գերիս տիւս եւ գերիս գիշերս: Զորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք վերահասուէ այսպէս է. չուն սպիտակ ընդ խնդրական լեալ պատահեաց մանկանն եւ դահեկին: Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դահեկէն զանուանակոչութիւնն

առեալ, որպէս թէ տուրք Սանտայ:¹⁵³»

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմարդկայինն ու արտաբնականը ամէն դնով առասպելներու եւ գրոյցներու մէջէն դուրս վտարելու ձգտումը հոս ալ ակներեւ է: Անոր համար Խորենացւոյ «եղաք վերահասու»ին այնչափ նշանակութիւն տալու չէ: Ըստ ժողովրդական աւանդավէպին կասկած չկայ, որ այն «նորահրաշ սպիտակ կենդանին երկնային շնիկ մըն էր, որ աստուածներէ կ'առաքուի ձիւնէ եւ բքէ ծանր արկածի մատնուած արքայամանուկը պահպանելու համար: Հետեւաբար «ընդ խնդրակա լեալ (շուն) պատահեաց մանկանն» հայ Հերոդոտոսին յաւելուածն է, ինչպէս նաեւ Աբգարու Աւգէ քոյրը եւ դահեկին Սանտայ անունը, ուսկից իբր թէ ծագած ըլլայ Սանատրուկ անունը: Եստ հաւանական է, որ առասպելը կամ ինքնին իսկ Սանատրուկ անունն ժողովրդական

¹⁵³Մ. Խոր., Տփղիս 1913, էջ 160-161:

ստուգաբանութենէն առած ըլլայ իր ծագումը — եւ այս պարագային Սանատրուկ պիտի նշանակէր «չնէ տրուած կամ պարգեւուած», եւ կա՛մ ուրիշ ձեւի տակ արդէն գոյութիւն ունեցող առասպելը հիւսուած ըլլայ յետոյ Սանատրուկի կեանքին հետ՝ առիթ առնելով թերեւս դարձեալ Սանատրուկ անունը:

Աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է շունը Արտաւազդայ առասպելին մէջ: «Ջրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, կ'ըսէ Խորենացին,¹⁵⁴ եթէ արգելեալ կայ յայրի միում կապեալ երկաթի շղթայիւք եւ երկու շունք հանապաղ կրծելով զշղթայսն, ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի, այլ ի ձայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն:» Վանական վարդապետ աւելի եւս կը բնորոշէ շները՝ ճոխացընելով զանոնք այնպիսի գծերով, որոնք Արայի առասպելին

¹⁵⁴Երկու առասպելներու մէջ ալ շունը մտած է իբրեւ ընկեր դիւցազն որսորդին, հետեւաբար նաեւ բարի նկարագրով է:

տեսակետով եւս հետաքրքրական կը դառնան: Խորենացւոյ պէս ինքն ալ կը յիշէ երկու շներ, բայց «սեաւ եւ սպիտակ, որ յար լիզուն զկապանս նորա,¹⁵⁵ այսինքն՝ Արտաւազդայ: Զասոնք Վանական վարդապետ նաեւ յայտնապէս Յարալեզ կը կոչէ: Ի հարկէ տակաւին անստոյգ կը մնայ¹⁵⁶ թէ Արալեզներու հետ այս նոյնացումը ինքնին իսկ մատենագրէն է թէ ժողովրդական հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս նոյնացման մէջ խոր իմաստ մը կայ: Մեր հրատարակած զրոյցին չորս երկնային շնիկներն ալ ակունքերով հերոսին մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն եւ վերքը կը լիզեն:¹⁵⁷ Նախնական միեւնոյն աստուածազգի շնիկներն են ուրեմն երեք դէպքերու մէջ ալ, ի հարկէ իբրեւ տեսադիմ (Motiv) յարմարցուած իւրաքանչիւր

¹⁵⁵ Հին հաւատք, էջ 178:

¹⁵⁶ Համեմատական հետազոտութիւն [էջ 3-4] մատենագրին

կը վերագրէ:

¹⁵⁷ Հանդ. Ամս. 1923, էջ 491:

առասպելի նկարագրին, բովանդակութեան եւ դարերու ընթացքին կրած փոփոխութեան: Այս կ'արժէ մասնաւորապէս Արտաւազդայ առասպելին նկատմամբ, որ՝ ինչպէս Մ. Աբեղեան¹⁵⁸ ալ մտադիր եղած է, խառնուրդ մըն է երկու իրարու հակառակ առասպելներու: Եղնիկի (էջ 104) եւ Եղիշէի¹⁵⁹ համաձայն Արտաւազդ բարի բնաւորութեամբ արքայազուն դիւցազն մըն է, որ մեռած չէ, այլ վիշապներէ Մասիսի վրայ կապուած եւ չղթալուած եւ օր մը չղթաները խորտակելով աշխարհքիս պիտի տիրէ եղեր: Նման աւանդութիւններ կան նաեւ Աղեքսանդր Մեծի եւ Փրեդերիկոս Բարբարոսայի մասին: Ասոր հակառակ ըստ ժողովրդական առասպելին Արտաւազդ նաեւ դեւ կ'անուանուի:¹⁶⁰

¹⁵⁸ Հայ. ժող. առասպելներ, էջ 354:

¹⁵⁹ Հարցմունք եւ Պատասխանիք, էջ 51. ըստ Աբեղեանի սոյն գիրքը Վարդան Վարդապետ գրած է: Հոս յտաւ կը բերեմ ըստ Հ. Ն. Ակիսեանի հրատարակութեան:

¹⁶⁰ Խորենացի, անդ, 192. Հարցմունք եւ Պատասխանիք

եւ երբ դարբինները «յաւուր միաշաբաթուոյ երեցս
կամ չորիցս բախեն դստն»,» որպէս զի Արտաւազդայ
չղթաները զօրանան եւ ազատելով աշխարհք
չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային Արտաւազդ
իրօք դիւական է եւ նոյն պարսկական Դաճակին,
յունական Տիւփոնին կամ գերմանական Լոկիին
հետ. վերջինս շատ տեղեր արդէն սատանայի հետ
նոյնացուցուած է:¹⁶¹ Խոտորջուր ալ չղթալուղը
սատանան է, որ կը ջանայ ամէն դնով ազատիլ եւ
աշխարհքիս վերջ տալ:

Նկարագրի երկուութիւնը կը տեսնուի
նաեւ վրական նշանաւոր Ամիրանի վրայ, որ կը
նկարագրուի մերթ բարի, դիւցազն, մարդկան
բարւոյն համար վիշապներու դէմ մարտնչող եւ
մերթ ալ քրիստոնէական Սաղայէլի պէս Աստուծոյ

դարբիններու այս գործողութիւնը միայն Նաւասարդի
առաջին օրը կը գտնէ, էջ 51:

¹⁶¹Mannhardt, Germanische Mythen etc., S. 86.

ապստամբող եւ անոր հետ կռուի ելլող,¹⁶² որուն համար չղթայուած էլբրուզի լեռան վրայ քարայրի մը մէջ կը փակուի: «Յուսահատութիւնից աշխատում է իր շղթաները փշրել, այն ժամանակ չարժուում է երկիրը, նրա շղթաները յառաջացնում են փայլակ եւ որոտում, նրա ծանր շնչառութիւնը՝ կատաղի փոթորիկներ, նրա հառաչանքը՝ ստորերկրեայ ձայներ, նրա արտասուքը՝ այն կատաղի գետը, որ այնպէս ուժգնութեամբ էլբրուզի ստորոտից ներքեւ է գահալիժում:¹⁶³» Ամիրանի քով կայ շուն մը եւ շարունակ կը լիզէ անոր շղթաները, որոնք աւագ հինգշաբթի օրը արդէն կոտրուելու աստիճան բարակցած կ'ըլլան, բայց նոյն առաւօտը դարբինները մուրճերով երեք անգամ սպին վրայ

¹⁶² B. Kafle, Der gefesselte Riese. Vorstellungen kaukasischer Völker von einem gefesselten Dämon. Archiv f. R. 1905, 2.

¹⁶³ Վ.ս. Միւլլեր, լեռների վերայ բեւեռած հսկաների մասին Կովկասեան առասպելները, թրգմ. ՀԱ. 1892, էջ 76:

զարնելով՝ շղթաները դարձեալ կը զօրանան:¹⁶⁴ Առասպելիս իւր ամբողջութեամբ Հայկականէն կախումը չեմ համարձակիր հաստատել, քանի որ անոր եւ յունական Պրոմէթէոսի միջեւ շատ կարելի է թէ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլայ --- յոյն մատենագիրներէն ոմանք Պրոմէթէոսի շղթայման տեղը Կովկասի կողմերը կ'որոնեն,¹⁶⁵ սակայն որչափ կ'երեւայ շան եւ դարբիններու տեսագծերը նոյնութեամբ Հայկականէն առնուած են: Շղթաները զօրացընելու օրերու նկատմամբ երկու առասպելներու միջեւ եղած անհամաձայնութիւնը շատ մեծ դժուարութիւն մը չէ, այնու որ Հայկականը ինքն իր մէջ արդէն զանազան տարբերակներով է: Զեմ կարծիք թէ վրական առասպելին մէջ դիւականն ու վիշապայինը բարի իմաստով հերոսականէն աւելի հին ըլլայ: Հերոս Ամիրան՝ ինչպէս յաջորդ գլխուն

¹⁶⁴ Անդ, 76-79. Բանբեր, Արտաւազդայ եւ Մհերի հետքերը Վրաստանում. [Մեխիքսեթ-Բեկի] 1921-1922 էջ 99-104:

¹⁶⁵ ՀԱ. 1892, էջ 75-76:

մէջ պիտի տեսնենք, իր ինքնուրոյն տեսագծերով
դժուարաւ, բայց եւ այնպէս հնարաւոր է
վերականգնել եւ իբրեւ այսպիսի որեւէ առնչութիւն
մը չունենալուն դեւ եւ վիշապ Ամիրանի հետ՝
պատճառ մ'ալ չկայ զայն աւելի նոր համարելու:
Մինչդեռ ճիշտ ասոր հակառակն է Արտաւազայ
առասպելին մէջ. դիւականն ու վիշապայինը աւելի
հին է քան հերոսականը, որ հաւանօրէն մինչեւ իսկ
պատմական ծագում ունի:

Ծանօթ է որ Խորենացին Արտաւազը կը համարի
որդի եւ յաջորդ Արտաշէս Բ. ի, որ նորագոյն
քննութիւններուն առջին արշակունի Տրդատ Ա.
ին (66-107?) կը համապատասխանէ: Սանապճեան¹⁶⁶
լաւ կը դատէ աւելի յառաջ երթալ եւ կը նոյնացընէ
Արտաւազը Արտաշէս Ա. ի յաջորդին հետ, որով
Գողթան երգերուն այս մասին աւանդութիւններն
ալ իրենց յարակից ամբողջ պարագաներով ու

¹⁶⁶Histoire 2., p. 448.

դէպքերով գրեթէ երկու դար յառաջ կը մղուին եւ քաղաքական բոլորովին նոր կապակցութեան մը կը բերուին: Եւրոպայի պատմախոյզներէն շատ քիչերը կ'ընդունին Արտաւազդայ պատմականութիւնը եւ ան ալ ամենամեծ վերապահութեամբ: Սակայն կ'երևայ թէ Խորենացին որոշ չափով մը իրաւունք ունի, ինչպէս արդէն առհասարակ կ'ընդունուի ազգային պատմախոյզները¹⁶⁷ եւ կը տեսնուի նաեւ հետեւեալ ժողովրդական շատ հետաքրքրական գրոյցէն, որ ուրիշ ձեւի տակ կրկնումն է Արտաւազդայ առասպելին: «Կար չկար մի թագաւոր կար անունը Արտաւազդ: Նա մի գիժ որդի ունէր անունը Շիդար: Արտաւազդը մեռնելիս թագաւորութիւնը Շիդարին չտուեց, նա գիժ էր: Այդ պատճառով մեր երկրում տեղի ունեցաւ խառնակութիւններ եւ շատ աւերումներ: Մի անգամ Շիդարը ձի է նստում, հրամայում է փող փչել

¹⁶⁷Վիեննա, 1851, էջ 36-51:

եւ յայտնել, որ ինքը ցանկանում է թագաւորել եւ ընտրեալ ձիաւորների հետ որսի է գնում: Նա կամրջին հասել էր չէր հասել, չար հոգին դիպչում է նրան եւ նա գէտն է ընկնում եւ խեղդուում: Ձիաւորները լուր են տարածել թէ աստուածները բռնել են Երդարին եւ չղթայակալ անելով փակել են Մասիսում՝ սեւ սարում: Երկու շներ՝ մէկը սպիտակ միւսը սեւ՝ կրծում են նրա չղթաները: Տարւայ վերջին՝ նրա չղթաները բարականում, մազի հաստութիւն են ստանում: Եթէ նրանք կտրուին Երդարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ: Դրա առաջն առնելու համար կախարդները սահմանել են, որ տարւայ վերջին՝ Նաւասարդի ամսի առաջին օրը բոլոր դարբինները ինչ գործով էլ զբաղած լինին, երեք անգամ մուրճով սալին զարնեն, որպէս զի Երդարի մազի հաստատութեան հասած չղթաները նորից ամրանան, ապա թէ ոչ Երդարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը

տայ: ¹⁶⁸»

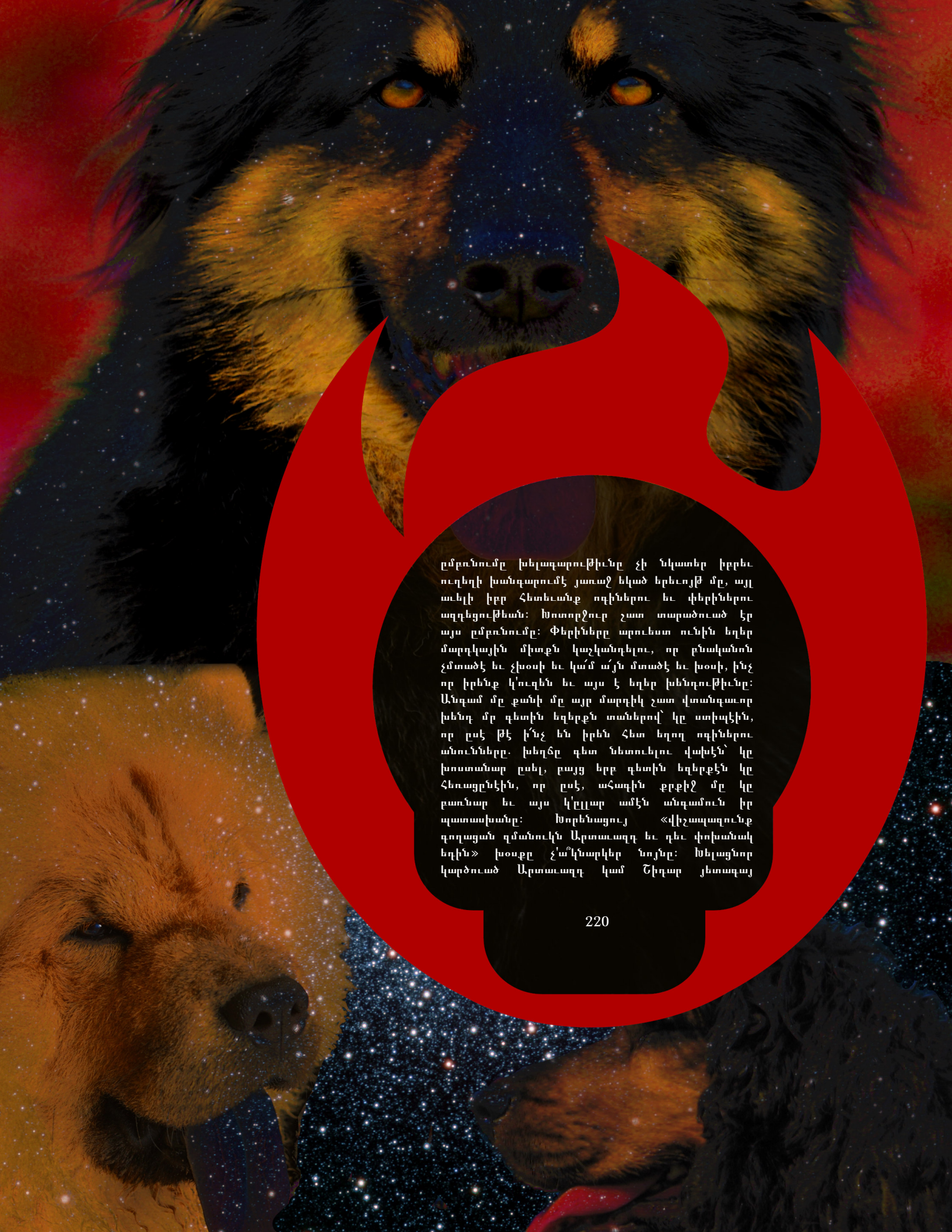
Ուրեմն Արտաւազդայ աւանդալէսը Շիդարի անուամբ եւս կը պատմուի Հայ ժողովրդեան մէջ. այս՝ դրական մեծ փաստ է ի նպաստ Խորենացւոյ: Վասն զի զրոյցին Շիդարը արտաքին պատմագիրներուն Axidares կամ Ήξιδαρης է, զոր Հայերէն Աշխադար կ'ըսենք Հիմայ եւ յաջորդած է Տրդատ Ա. ին այսինքն՝ Արտաշէս Բ. ըստ Խորենացւոյ: Թէ նոր առասպելին մէջ Արտաւազդ Շիդարի Հայրը կը յորջորջուի, ի հարկէ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է, եւ ասով խնդիրը թերեւս աւելի բարդ հանգամանք մը ստանայ, բայց ոչ ընդդէմ Արտաւազդայ կամ Շիդարի պատմականութեան: Իմ կարծիքովս երկու հնարաւորութիւն ունինք առջեւս, կամ Շիդար ունենալով նաեւ Արտաւազդ անունը երկու անուամբ ալ զրոյցի առարկայ եղած է եւ

¹⁶⁸ ՀԱ. 1892, էջ 102-103: Բազմ. 1877, էջ 276:

կամ՝ որ շատ ալ հնարաւոր է, երկու պատմական անձնաւորութիւններ խտացած են զրոյցին մէջ, մին Արտաւազը՝ թերեւս Տիգրան Մեծին որդին, որ Անտոնինոսէն գերի բռնուելով իր կեանքը կնքեց Աղեքսանդրիա բանտին մէջ եւ ա՛յս է, որ ըստ եղնիկի աւանդածին պիտի ազատի եւ իբրեւ ազատարար մը եւ փրկիչ մը հայ ժողովրդեան պիտի տիրէ ամբողջ աշխարհքիս (= Բարբարոսա, Աղեքսանդր Մեծ), իսկ միւսը՝ Շիդար, որ վիշապազուններէ կը բռնուի եւ Մասիս լեռան վրայ կը փակուի: Առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ բաղադրութիւն մըն է դիցաբանական եւ պատմական տեսագծերու:

Թէ ինչո՞ւ գահազուրկ եղաւ Աշխադար, պատմութիւնը կը լռէ, իսկ նորագոյն պատմախոյզները կը մականերեն միայն: Խորենացին եւ նոր զրոյցը խելագարութիւնը կը դնեն իբր պատճառ, զոր եթէ գոհացուցիչ ալ չհամարինք, գէթ ընդունելու ենք որ ժողովրդական պարզամիտ

ըմբռնումը խելագարութիւնը չի նկատեր իրրեւ ուղեղի խանգարումէ յառաջ եկած երեւոյթ մը, այլ աւելի իբր հետեւանք ոգիներու եւ փերիներու ազդեցութեան: Խոտորջուր շատ տարածուած էր այս ըմբռնումը: Փերիները արուեստ ունին եղեր մարդկային միտքն կաշկանդելու, որ բնականոն չմտածէ եւ չխօսի եւ կամ ա՛յն մտածէ եւ խօսի, ինչ որ իրենք կ'ուզեն եւ այս է եղեր խենդութիւնը: Անգամ մը քանի մը այր մարդիկ շատ վտանգաւոր խենդ մը գետին եզերքն տաներով՝ կը ստիպէին, որ ըսէ թէ ի՛նչ են իրեն հետ եղող ոգիներու անունները. խեղճը գետ նետուելու վախէն՝ կը խոստանար ըսել, բայց երբ գետին եզերքէն կը հեռացընէին, որ ըսէ, ահագին քրքիշ մը կը բառնար եւ այս կ'ըլլար ամէն անգամուն իր պատասխանը: Խորենացույ «վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եղին» խօսքը չ'ա՛նարկեր նոյնը: Խելացնոր կարծուած Արտաւազդ կամ Շիդար յետագայ

սերունդներու երեւակայութեան մէջ ձուլուած է արդէն Մասիս լեւան վրայ փակուած վիշապին հետ, որ իր հրաբխային ժայթքումներով սարսափի կը մատնէր շարունակ չըջական բնակչութիւնը Խոտորջրոյ կարծիքով վիշապը երկրիս տակն է, որուն ամբողջ տարածութիւնը բռնած է եւ իր ցնցումներէն եւ ըրած շարժումներէն կը ծագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը: Այս զարմանալի առասպելահայեացքը կը գտնուի մինչեւ անգամ Ափրիկէի շատ մը բնագրերու քով:

Շամիրամէն վերջ Շիդար-Արտաւազդ այս գործին մէջ յիշուած երկրորդ պատմական անձն է, որուն պատմականութենէն սակայն առասպելազմիկ երեւակայութեան հզօր ազդեցութենէն զերծ եւ համեմատաբար նաեւ անխառն եւ անփոփոխ գրեթէ անունը միայն մնացած է: Շունը երկուքին մէջ ալ արդէն դիցաբանական է իր ամբողջ տեսագծերովը: Գր. Տէր-Պօղոսեանի կարծիքով խելագար Շիդարին շներէ լիզուելուն դիցաբանական

զլխաւոր պատճառն ա՛յն է որ «Շիդարը կենդանւոյն
դեւերի ձեռքն ինկաւ եւ կորաւ եւ այդ անբնական
մահի պատճառով նրա հոգին մնաց մարմնի մէջ
եւ սրբազան արարողութեան չարժանանալով՝
հերոսը յաւիտենական տանջանքի մատնուեց»¹⁶⁹»
Հետեւաբար շները ի գուր տեղ կ'աշխատին
այդ անբնական վիճակին վերջ տալ՝ հերոսը
կեանքի աշխարհք բերելով: Այս բռնազբօսիկ
մեկնութիւնը հաստատուած է շատ աւելի անհիմն
ենթադրութեան մը վրայ, որուն համաձայն
հոգեպաշտական շրջանին իւրաքանչիւր ցեղի
անդամները իրենց ծերերուն մարմինները կ'ուտէին,
որպէս զի անոնց հոգին իրենց փոխանցեն եւ ասով
ըլլան շտեմարանը ցեղին բոլոր հոգիներուն:
Իսկ հոգեփոխութեան շրջանին այս դերն իբր թէ
ստանձնած ըլլան շներն ու թռչունները. անոր
համար ալ շունը ոչ միայն հոգեկիր է եղեր, այլ եւ

¹⁶⁹ Յուշարձան, Վիեննա 1911, էջ 238:

Հողետուր: Վերջնոյս իբր փաստ յառաջ կը բերուին Առաքեղները: Յարգ. Հեղինակը, որ կրօնաքննական, դիցարանական-ազգաստական նիւթերու շատ ալ հմուտ չ'երեւար, գիտնալու էր, որ անցած են նախ այն ժամանակները, երբ մարդակերութիւնը իբրեւ այսպիսի ոմանցմէ բարեշրջական կարեւոր ազդակ մը կը համարուէր իբրեւ ընդհանուր երեւոյթ մը մարդկային զարգացման յառաջատուութեան մէջ: Ամենանախնական բնագրերու օր. համար առ հասարակ անծանօթ է մարդակերութիւնը, իսկ ուրիշ ազգերու մէջ ալ երբեք ընդհանուր հանդամանք չէ ստացած եւ այլասերում է պարզապէս: Երկրորդ՝ Տէր-Պօղոսեան նոյնպէս գիտնալու էր, որ մինչեւ իսկ մարդակեր ազգերու քով շատ տարածուած սովորութիւն է տան մէկ անկիւնը կերակուր դնել, որպէս զի իրենց նախնիներու հոգիները դան ուտեն եւ զիրենք հանգիստ ձգեն: Ուսկից կը հետեւի թէ գէթ այս ազգերը իրենք զիրենք իրենց իւրաքանչիւր

նախնոյն հոգիներու շտեմարանը չէին նկատեր:¹⁷⁰ Մարդակեր ազգերու քով եթէ կայ այս տեսակետով աչքառու բան մը, այն ալ աւելի մարդուն միտն ուտելով անոր լաւ յատկութիւններն ժառանգելու աւելորդապաշտութիւնն է եւ նոյն իսկ այս՝ ընդհանուր հանգամանք չունի: Այսպիսի խախուտ ենթադրութիւններ են նաեւ շան եւ Առաքէզներու մասին ըսուածները. «չները ընդունում էին յառաջ մարդկանց հոգիները նրանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակ» կամ զանոնք ուտելով կամ զանոնք զննելով, ոչ թէ որպէս զի ըլլան «ապա իբրեւ շտեմարան նախնեաց հոգիների»,¹⁷¹ այլ որպէս զի իբրեւ առաջնորդ հոգիներու զանոնք իրենց

¹⁷⁰Ինչպէս Առաքէզները Հոգեւոր կը կոչէ, այսպէս ալ հետեւելով Մ. Աբեղեանի (sic) «Տորք Անգեղայ» կ'ընթեռնու «Անգեղատուրք, որ պարզապէս ծիծաղելի է: Տորք աստուածութիւն մըն է եւ կը համապատասխանէ հատկան Տարգու աստուծոյն:

¹⁷¹Յուշարձան, էջ 237:

վերջին հանգրստավայրը տանին: Հայոց շան պոչը կամ ոսկրը բռնելով ժողովրդական երգմանաձևն ալ ուրիշ իմաստ չունի:¹⁷² Երգում ընողը անով պարզապէս կը յայտարարէ որ պատրաստ եմ հոգիս շան յանձնել, այսինքն՝ մեռնիլ, եթէ ըսածս ճիշտ չէ: Մեր ըսածը աւելի եւս կը լուսաւորուի ինքնին իսկ Տէր-Պօղոսեանի յառաջ բերած հնդկական երգի մը մէկ հատուածովը, որ կ'ըսէ. «Մի՛ վախնար պահապաններից, չորս աչուի չոփուր շներից: Նրանք եամային [= Մահուան աստուած] են պատկանում, իջնում են երկիր եւ պահպանում են եամայի բնակութեան ուղին: Ննջեցեալը լաւ կ'ընէ, եթէ միշտ շտապէ նրանց ետեւից:¹⁷³»

Շունը դիցաբանօրէն քանի մահուան տեսագծերով միայն կը մտածուի, մահուան առաջնորդ է եւ իբրեւ այսպիսի երբեմն նաեւ կը

¹⁷²Մխիթար Գօշ. Վաղարշապատ, 1880, էջ 51:

¹⁷³Յուշարձան, էջ 235:

վախցուի, բայց երբ ասոր վրայ աւելնայ որսորդի, պատերազմողի եւ հերոսի ընկեր տեսագիծը, այս պարագային դիցարանական շան ձգտումն կ'ըլլայ՝ հերոսին կեանքը պահելու աշխատիլ ամէն կերպով: Անոր յաջողութիւններուն ամենամեծ ազդակներէն մին կ'ըլլայ այլ եւս, կ'ազատէ զինք կեանքի ամէն վտանգներէ եւ եթէ մեռնելու ըլլայ, ինչպէս Արալէզներու դէպքը կը ցուցնէ, լիզելով կենդանութիւն իսկ կու տայ եւ կամ գէթ կ'աշխատի տալ (համտ. Արտաւազը, Ամիրան եւն):

Կը վերջացընեմ սոյն հատուածը Ludwig Bechstein¹⁷⁴ գրոյցներու գրքէն «Երեք շներ» վերնագրով գրոյցը յառաջ բերելով: Զրոյցը զօրաւոր փաստ մըն է ի նպաստ շան վերջին տեսագծին. նկարագրուած շներն ալ ինչ ինչ տեսակէտով բաւական նմանութիւն ունին Մարդուկի շներուն:

Հովիւ մը իր մանչ եւ աղջիկ տղոց կը ձգէ տուն

¹⁷⁴ Հրտ. Ludwig Richter, Leipzig 1877, էջ 177-180:

մը եւ նրեք ոչխար. ոչխարները կ'իյնան մանչուն,
որ զանոնք առած կ'երթայ հեռու աշխարհներ:
Ճամբան իրեն երեք շներով օտարական մը կը
հանդիպի, որ ոչխարներու հետ զանոնք կ'ուզէ
փոխանակել զոր տղան մեծ դժուարութեամբ յանձն
կ'առնու: Շներէն միոյն անունն է եղեր «Կերակուր
բեր,» երկրորդին «Կոտրէ պողպատ եւ երկաթ» եւ
երրորդին՝ «Պատառէ:»

Պատանեակը այս զարմանալի շներով ճամբան
շարունակելու միջոցին կառքի մը կը հանդիպի,
որուն ձիերը սեւազգեստ եւ կառապանն ալ
սեւազգեստ եւ մէջն ալ շնորհալի աղջիկ մը կայ
եղեր, որ նոյնպէս սեւազգեստ է: Պատճառը
հարցընելով, կ'իմանայ որ Թագաւորին աղջիկն է,
որ ահաւոր վիշապի մը գոհ ըլլալու կ'երթայ եղեր:
Պատանեակը կ'ընկերանայ կառքին մինչեւ հոն, ուր
աղջիկը կառքէն կ'իջնայ վիշապին գոհ երթալու
համար: Յանկարծ վիշապը կու գայ եւ հազիւ թէ իր
ծծմբալիր ահաւոր երախը բացած՝ կը պատրաստուի

աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ'աղաղակէ «Պատառէ» եւ շունը կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ զայն պատառ պատառ կ'ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ուրախութենէն ինքն իրմէ ելած՝ պատանեկին ոտքը կ'իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գայ: Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակռաներէն 2 հատ առած կը մեկնի հեռաւոր երկիրներ: Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով՝ կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը կատարուին եւ երբ պատճառը կը հարցընէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին աղջկան հարսանիքն է եւ թէ կառապանը՝ իբր ազատիչ աղջկան փեսան պիտի ըլլայ, բարկութենէն՝ խաբեբայ է ան մարդը, կ'աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ դռներով բանտ կը նետուի: Իր ահաղին ցաւերուն մէջ իր շներուն վնկվնկոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաձայն «Կոտրէ երկաթ ու պողպատ.» իրօք ալ

այդ անուամբ շունը անմիջապես կը կոտրէ դուռը, կը մտնէ ներս եւ շղթաները խածնելով կը կտրէ եւ ձեռքերը կ'ազատէ: Անօթի ըլլալուն «Կերակուր բեր» կը պոռայ եւ միւս շունը շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ուզածը անձեռոցով մը ի միասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիւսուած է եղեր: Շունը զայն ստացած է եղեր թագաւորին ազնկան ձեռքէն, որ իմանալով թէ իր ազատիչը եկեր է, հօրը կ'իմացընէ գաղտնիքը եւ անոր հետ կ'ամուսնանայ:

Դիցաբանական շունը սպրդած մտած է նաեւ Քրիստոնէութեան սեամքէն ներս եւ հոն ալ իր որոշ դերը կատարած է ժողովրդեան աւելորդապաշտ խաւերու վրայ: Այս տեսակետով շատ հետաքրքրական նորութիւն է հին յուշադրամ մը, զոր Աթէնքի համալսարանի Պրոֆ. Գարուլդիս 1913ին Նիկոմեդիայի Վալի Նուսրէթ փաշայի ըրած այցելութեան միջոցին անոր դրամներու

մէջ գտած եւ նոյն տարին ալ հրատարակած է:¹⁷⁵ Յուշադրամին երեսին կողմը ներկայացուած է շնագլուխ մարդկային անձ մը եւ տակը դրուած Γαβριήλ ó ένδοξος, Μιχαήλ λαμπαδοῦχε, βοήθει, այսինքն՝ փառաւոր Գաբրիէլ եւ Ջահակիր Միքայէլ, օգնեցէ՛ք:» Այս գիւտը թէ՛ քրիստոնէական արուեստին եւ թէ՛ միանգամայն առասպելագիտութեան համար բաւական նշանակալից եւ եզական երեւոյթ մըն է: Որչափ ինծի ծանօթ է, ամբողջ քրիստոնէական հնութեան մէջ բացի Ո. Քրիստափորէ չկայ սուրբ մը, որ շնագլուխ ներկայացուի: Քրիստափորի նկատմամբ եղած այս տարօրինակ մտահայեացքն իսկ իր ծագումով չեմ կարծեր թէ գիցարանական ըլլայ, ինչպէս Գարոլիդիս կը պնդէ:¹⁷⁶ Բացի անկից, որ սուրբին կեանքին մէջ շան տեսագծերով

¹⁷⁵ Anubis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen Orient. Strassburg 1913.

¹⁷⁶ Անդ, էջ 5:

ո՛րեւէ գիցաբանական նշան մը չկայ, բոլոր վկայաբանութիւններն ալ միաբան կը վկայեն թէ սուրբը արտաքոյ կարգի տգեղ եւ բարբարոս ազգէ ըլլալուն համար յատկապէս շնագլուխ յորջորշուած է. եւ՝ թէ հնութեան մէջ ինչ ինչ բարբարոս ազգեր յոյներէն շնագլուխ կ'անուանուէին ան ալ իրողութիւն է:¹⁷⁷ Քրիստափորի գլխաւորաբար մահուան վտանգներուն եւ դեւերու դէմ օգնութեան կոչուիլը, ի հարկէ պարադայ մըն է, որ կարծես անոր վարքին վրայ գիցաբանական շան երանդ մը դրոշմելու բնոյթ ունենայ, սակայն կասկած չունիմ, որ այս՝ իր ներկայ զարգացած ձեւին մէջ յետսամուտ ըլլայ՝ առթուած ինքնին իսկ շնագլուխ անունէն:

Գալով Միքայէլ եւ Գաբրիէլ հրեշտակապետներուն՝ ինդիրը հոս հիմնապէս կը փոխուի: Աստուք երկուքն ալ իրենց քրիստոնէական կրօնի մէջ բռնած գերազոյն դիրքովը, ինչպէս նաեւ

¹⁷⁷Սւգերեան, Վարդ սրբոց, Դ, էջ 417-419:

Աստուծոյ եւ մարդկան միջեւ կատարած միջնորդի դերովը Հեթանոս նորագարձ ժողովուրդներու համար շատ նպաստաւոր գետիններ էին, ուր լուսոյ եւ խաւարի կամ բարւոյ եւ չարի եւ անդենական կեանքին հեռաւոր աշխարհի մասին Հեթանոսական եւ քրիստոնէական ըմբռնումներն՝ էութեամբ եւ նկարագրով իրարմէ տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ մասին զուգուեցան եւ ձուլուեցան իրարու հետ, որով ժողովրդական պարզամիտ աշխարհահայեացքներու մէջ կարգ մը զարմանալի հայեացքներ եւ աւելորդապաշտութիւններ երեւան եկան, որոնք ոչ զուտ քրիստոնէական են եւ ոչ ալ զուտ Հեթանոսական, թէեւ իրենց ծագումով եւ առասպելային ձգտումով աւելի Հեթանոսական կամ դիցաբանական պէտք է անուանել: Ահա հոս է Պրոֆ. Գարուիդիսի հրատարակած յուշադրամին նշանակութիւնը, որուն Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակները ներկայացընող շնագլուխ պատկերը իր հերմեսական գաւազանով եւ հունվմէական

զինուորի զգեստով թանձրացեալ բացատրութիւնն է հայեացքներու այս զարմանալի եւ կարծես անխուսափելի խառնումին, ուսկից անցած են քիչ թէ շատ բոլոր քրիստոնեայ ազգերը իրենց քրիստոնէութեան առաջին շրջանին: Համեմատութիւններն ու ձուլումները՝ ուր կոշտ եւ երբեմն նաեւ անհեթեթ էին, քրիստոնէութեան բարերար ազդեցութեան տակ հետզհետէ ազնուացան եւ մասամբ նաեւ քրիստոնէական դոյն առին, ուր ասոր հակառակ՝ քրիստոնէական հոգւոյն ուղղակի հակառակ ձգտում մը չէին ցուցնէր, հանդուրժուեցան: Այսպէս՝ երբ հայ ժողովրդական առասպելներու մէջ կը կարդանք, որ վիշապները (ըստ ուրիշ տարբերակի սատանաները) հակառակ կ'ելլեն երբեմն արեւու, որպէս զի մարդիկ անոր լոյսը չտեսնեն եւ հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը զարնեն եւ կը վանեն զանոնք սեւ ամպերու մէջջն, եւ թէ «որոտումը այս կու ուի ձայնն է, փայլակը՝ Գաբրիէլ հրեշտակին սուրը, կայծակը՝

անոր հրեղէն նետը եւ ծխածանը՝ անոր աղեղը,¹⁷⁸» պարզ է թէ հոս վիշապաքաղ Վահագնի փոթորկաբեր վիշապին դէմ մղած կռիւը իր ամբողջութեամբ վերագրուած է Գաբրիէլ հրեշտակին, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ըստ քրիստոնէական յայտնութեան Միքայէլ հրեշտակին հետ Սաղայէլին դէմ կռուած եւ զանիկա իր արքանեակներով դժոխքի անդունդը դահաւիթած է:

Թէ երկնային զօրաց քաջամարտիկ հրամանատարը հնարաւոր կ'ըլլայ մինչեւ անգամ շնագլուխ ներկայացընել, ասոր ալ առիթ տուած է Գաբրիէլի ուրիշ մէկ պաշտօնը, որով է նա ոչ միայն պատգամաբեր եւ աւետաւոր Աստուծոյ, այլեւ ըստ մասին պաշտպան հոգիներու, մանաւանդ մահուան միջոցին: Ասով արդէն կամըջակը կը ձգուի հեթանոս եւ քրիստոնեայ աշխարհներու միջեւ եւ Գաբրիէլ

¹⁷⁸ Հ. Ա. Մատիկեան, Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 127:

կամ Միքայել ըստ ժողովրդական մտայնութեան
կը յաջորդեն Զեւսի պատգամաբեր եւ Հոգիներու
առաջնորդ Հերմեսի կամ շնագլուխ Անուբիսի եւ
կամ նոյնազգի Աստուծոյ մը: Յոյներու քով Հերմես
փոխանակած է աւելի Միքայել, զոր կը նկարեն
սովորաբար Հռովմէական տարազով եւ մէկ ձեռքը
սուր մը, միւսը մեռնողին Հոգին ներկայացնող
փոքրիկ տղայ մը, զոր մազերէն բռնած¹⁷⁹ բռնի սրով
կը բաժնէ մարմնէն առանց գլուխը կտրելու: Հայոց
«Հոգեառ» եւ «Հոգեհան» հրեշտակը Գաբրիէլ է,
որուն կը վերագրուի նաեւ վերջին դատաստանին
մարդկան բարի եւ չար գործքերու կշռումը, անոր
Համար ալ վերջին դատաստանի պատկերներու մէջ
երբեմն կը նկարուի կշիռքը ձեռքը բռնած, որուն
մէկ կողմը դրուած են մեղքերը եւ միւս կողմը
Հոգին ներկայացնող տղայ մը եւ ո՛ր կողմն որ հակի
նժարը, անոր Համեմատ ալ կը տրուի վճիռը: Երբեմն

¹⁷⁹ Prof. Carolidis, Anubis, էջ 4.

մինչև անգամ յայտնապէս նոյնացուած է Գարբիէլ Հեթանոսական Գրողի Հետ, որ նոյնպէս Հոգեառ է եւ Հոգեհան եւ ժողովրդական «Գրող տանի՛ դքեզ» անէծքն ալ զայս կ'ակնարկէ: Ալիշանի քով կը կարդանք, որ Գր. Աստուածաբանի ճառերու հայ մեկնիչին համաձայն՝ «Սովորութիւն է անտացելոց, որ ամբաստանեն զմահն, զՀրեշտակն, որ Գրող ասեն. անիրաւ է դատաստանդ, բռնութեամբ տանիք:¹⁸⁰» Անգամ մը Խոտորշուր մանկամարդ Հիւանդի մը հոգեվարքին ներկայ ըլլալուն՝ երբ հոգեվարքին երկար տեւողութենէն հիւանդը շատ կը տառապէր, մայրը անդիէն աչքերը դէպի հիւանդին կողմը երկինք դարցուծած սկսաւ աղաղակել. «ո՛վ Գարբիէլ հրեշտակ, ա՛լ բաւական է, ա՛ռ հոգին, աղջիկս ա՛լ մի՛ չարչարեր:» Հոգեառ հրեշտակի այս աւելորդապաշտ ըմբռնումը Խոտորշուր մէջ ա՛յնչափ խոր արմատ ձգած էր, որ հիւանդը մեռնելէն վերջը տան

¹⁸⁰ Հին հատաք Հայոց, էջ 226:

պահացու ջրերը ո՛չ խմել կ'ըլլար եւ ո՛չ ալ ուրիշ բանի գործածել, բոլորն ալ կը թափուէին ըսելով թէ Գաբրիէլ Տրեշտակը իր արիւնոտ սուրը անոնց մէջ լուացեր է: Ժողովրդական բանահիւսութիւնը թողուցած է մեզի Մոկաց բարբառով նաեւ բաւական ընդարձակ երգ մը, ուր շօշափելի գոյներով կը նկարագրուի թէ ի՛նչպէս կը կռուի «Ասլան աղան» Գաբրիէլ Տրեշտակին դէմ, որ եկած իր հոգին կը պահանջէր եւ հերոսին¹⁸¹ ամէն միջոց բանեցընելով հանդերձ անկարելի կ'ըլլայ Տրեշտակին ձեռքէն ազատիլ, մինչեւ որ կիներ միջամտելով ամուսնոյն հոգւոյն փոխան իրենը կ'առաջարկէ, որուն վրայ Տրեշտակը կնոջ այս ամուսնական օրինակելի սէրէն պարտուած Աստուծոյ հրամանաւ կը թողու որ երկուքն ալ դեռ 40 տարի ապրին եւ կեանքը վայելեն: Հոգեառ Տրեշտակի մասին գեղեցիկ տաղ

¹⁸¹Գ. Յովսէփեան, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից, Թիֆլիս 1893, էջ 2-11:

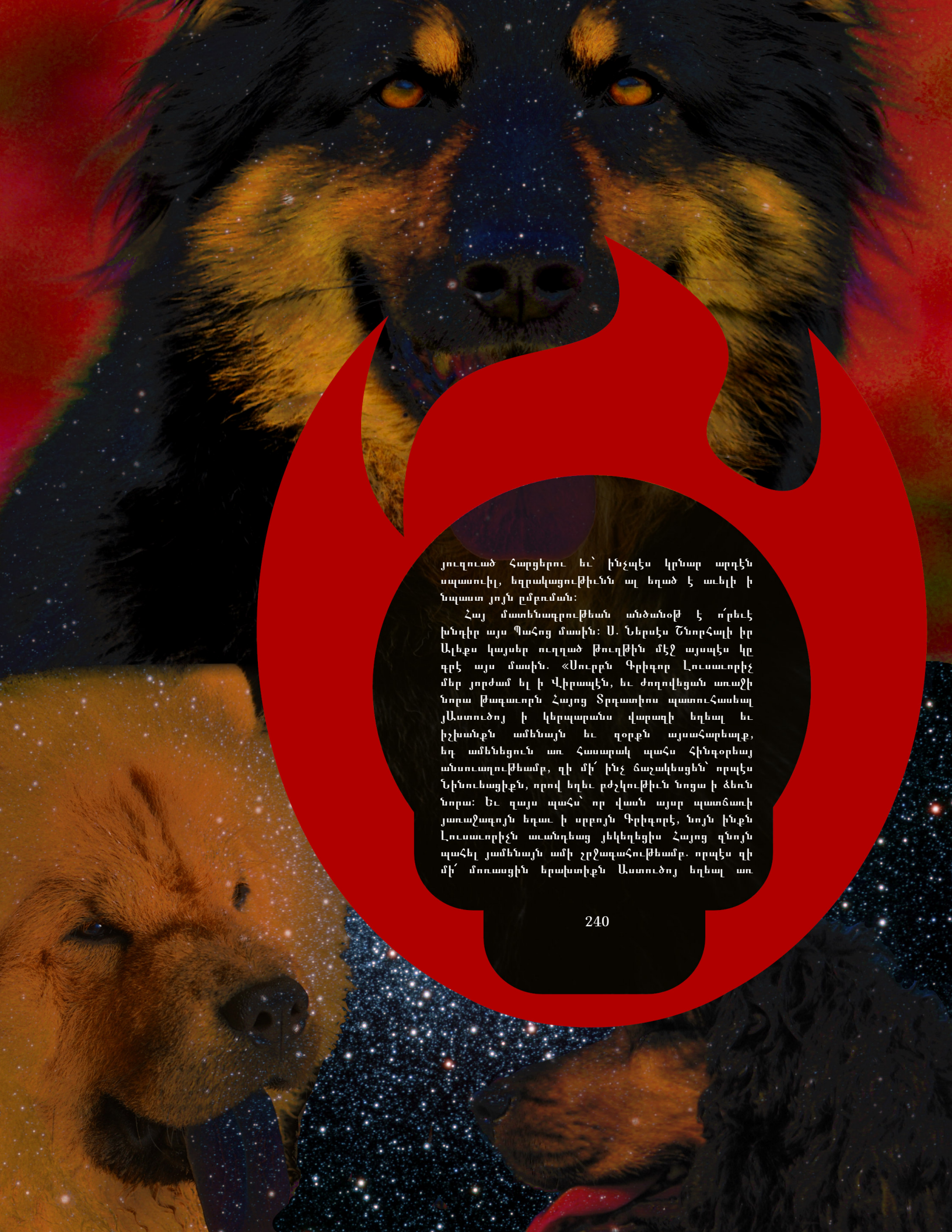
մըն ալ ունինք Գրիգոր Աղթամարցիէն,¹⁸² որ կ'ապրէր 16^{րդ} դարուն: Տաղը ինք իր մէջ գրական թանկագին գոհարն մըն է. նուրբ, պատկերաւիւր եւ իմաստնալից: Ամէն առաւօտ Գաբրիէլ կուգայ եւ հողւոյն կ'ըսէ՝ ե՛լ այգիէդ եւ եկո՛ւր, բայց չ'ուզէր հողին թողուլ իր այգին, այսինքն՝ մարմինը, զոր ցանգով նոր պատած էր. ուր որթատունկ, նշենի եւ ընկոյզ տնկած էր եւ ջրած, որոնց պտուղը սակայն դեռ վայելած չէր: Զարդարած էր գայն պէս պէս ծաղիկներով, որոնցմէ հատ մ'իսկ տակաւին փրցուցած եւ հոտոտած չէր: Պլպուլն ալ կը գոչէր այգւոյն մէջ՝ առաւօտէ մինչեւ իրիկուն, որուն քաղցր մեղեդին զինքն աւելի եւս կ'ամրապնդէր հրեշտակին մահաբեր հրաւերին ընդդիմանալու մէջ: Բայց Գաբրիէլ կը մերձենայ հողւոյն, որուն վրայ վախէն լեզուն կը բռնուի, աչքերը կը խաւարին եւ

¹⁸²Կ. Կոտտանէանց, Գրիգոր Աղթամարցիէն եւ իր տաղերը. Թիֆլիս 1898, էջ 95-97:

Հոգւոյն մարմնէն բաժնուելով՝ «փլաւ նորաշէն
այգիս, չորացաւ գի՛նչ կայր տունկ եւ բոյս,
թարշամեցաւ գեղ մարմնոյս:»

Այս խնդրոյն վրայ աւելին՝ իմ նպատակէս
դուրս է: Կ'անցնիմ հիմայ ուրիշ խնդրոյ մը, որ ոչ
միայն ամբողջապէս հայկական է իր ինքնուրոյն
նկարագրովը, այլ եւ Արայի առասպելին տեսակէտով
կրնայ մեծ նշանակութիւն ունենալ: Խնդիրը
գէթ մատենագրութեան մէջ՝ սկիզբ առած է
մեր Առաջաւորաց պահքէն, որ Յունաց աչքին
քար դայթաղութեան եղած է եւ ահա ասկից
յատկապէս Պրոֆ. Գարոլիգիս առիթ առնելով իր
վեր յիշուած «Anubis, Hermes, Michael» փոքրիկ
աշխատութիւնը նախ եւ յառաջ Բերլին 1908ին
«Պատմական գիտութիւններու միջազգային
ժողովքին արեւելեան մասնաբաժնին մէջ» խօսած
եւ ապա 1913ին շնագլուխ յուշադրամին գիւտին
առիթով հրատարակած է: Ամբողջը նուիրուած է
գրեթէ Յոյներու կողմանէ Առաջաւորաց մասին

յուզուած հարցերու եւ՝ ինչպէս կրնար արդէն սպասուիլ, եզրակացութիւնն ալ եղած է աւելի ի նպաստ յոյն ըմբռման:

Հայ մատենագրութեան անծանօթ է ո՛րեւէ խնդիր այս Պահոց մասին: Ս. Ներսէս Շնորհալի իր Ալեքս կայսեր ուղղած թուղթին մէջ այսպէս կը գրէ այս մասին. «Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր յորժամ ել ի Վիրապէն, եւ ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս պատուհասեալ յԱստուծոյ ի կերպարանս վարազի եղեալ եւ իշխանքն ամենայն եւ զօրքն այսահարեալք, եղ ամենեցուն առ հասարակ պահս հինգօրեայ անսուղութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեացեն՝ որպէս Նինուեացիքն, որով եղեւ բժշկութիւն նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս՝ որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց զնոյն պահել յամենայն ամի չրջագահութեամբ. որպէս զի մի՛ մոռացին երախտիքն Աստուծոյ եղեալ առ

նոսա: Եւ պաճաճ Համարեցան խառնել զապՀս
զայս՝ որով Հայք ընկական զփրկութիւն, ընդ
պահոցն Նինուեացւոց, որով նոքա ազատեցան ի
սպառնալեաց մահուանէն, զոր եւ պահեն մինչեւ
ցայժմ ազգ Ասորւոց եւ Եգիպտացւոց:» Ինչպէս կը
տեսնուի, Շնորհալին հոս երկու խնդիր կը շօշափէ.
նախ թէ Առաջաւորաց պահքը Գրիգոր Լուսաւորիչ
Հաստատած է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին
սոյն պահքը արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող
Նինուեացւոց պահքին հետ միացուցեր է: Վերջին
կէտը անուղղակի կերպով կը հաստատէ նաեւ հայ
ժամակարգութիւնը, քանի որ ճիշտ Առաջաւորաց
պահոց ուրբաթ օրը տօնել կը հրամայէ Յովնան
մարգարէին յիշատակը, որուն բոլոր շարականներն
ալ Նինուէի ազաշխարութեան շուրջը կը դառնան:
Առաջին կէտին մասին ազգային գրաւոր
աւանդութիւնները շատ են, բայց համեմատաբար
աւելի նոր. հնագոյնը Ջենոբ Գլակ է, որ պահքս
յայտնապէս Առաջաւոր կ'անուանէ եւ կը նոյնացընէ

Գրիգոր Լուսաուրչի՝ թագաւորը եւ նախարարները բժշկելէն յառաջ՝ անոնց վրայ դրած պահոց 65¹⁸³ օրերուն առաջին 5 օրերուն հետ, զորոնք անսուղ իսկ անցընել կու տայ: «Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ եկեալ հանին զնա (Գրիգոր) նախարարքն իւր եւ նորա ելեալ ժողովեաց զնոսա առ ինքն եւ հինգ օր թողու զնոսա անսուղ առաջի իւր կալով լսելով զքարոզութիւն վարդապետութեան նորա: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի, զոր ի Հռովմ Սեղբեստրոս հաւանեցաւ եւ պահեաց ինքն եւ Կոստանդիանոս թագաւորն եւ ամենայն քաղաքն Եգիպտոսի. զոր եւ Առաջաւորք կոչեմք:¹⁸⁴» Ձենոր Գլակ հոս կը ներկայանայ ուրեմն ոչ միայն իբրեւ գլխաւոր աղբիւր հայ գրաւոր ականդութեան՝

¹⁸³Ագաթ., էջ 376. Տպագրութիւնը ունի 66, բայց յայտնի սխալ է, քանի որ նոյն նիւթին վրայ երկու տող վար կը կարդանք «աւուրս 65,» զոր կը հաստատէ նաեւ Յունարէնը երկու անգն ալ 65 գնելով:

¹⁸⁴Ձենոր, էջ 23:

Հետեւաբար նաեւ Շնորհալոյ, այլ եւ իբրեւ առաջին շատագովը եւ պաշտպանը Առաջաւորաց պաճֆին, որուն մասին՝ որչափ կ'երեւայ, հեղինակին ժամանակ արդէն Յոյներու հետ խնդիրներն սկսեր էին, որ Հռովմ, Սեղբեստրոս, Կոստանդիանոս եւ Եգիպտոս յիշատակելով պատուար մը կ'ուզէ քաշել Յունաց յարձակումներու դէմ: Այս պարագային Ջենոր Գլակ դժուարաւ թէ 8^{րդ} դարէն յառաջ գրուած ըլլայ: Վասն զի Յոյները իրենց 692ին գումարած Տրուդանեան ժողով քին կանոններու մէջ կը յիշեն նաեւ կարգ մը ծէսի կամ խորհուրդներու հայող հայկական սովորութիւններ,¹⁸⁵ զորոնք եւ կը դատապարտեն, բայց Առաջաւորաց պաճֆին մասին բնաւ խօսք չեն ըներ. եւ այս մեզի պիտի մնար անըմբռնելի, նկատելով Յոյներու մասնաւորապէս այս պաճֆին նկատմամբ Հայոց դէմ ըրած

¹⁸⁵ Հմմտ. Hefele, Konziliengeschichte 3., էջ 328-245. Կան. 32, 33, 56 եւ 99:

ամբաստանութիւններու ծանրութիւնը: Մանաւանդ որ Տրուդանեան ժողով քին 56^{րդ} կանոնն ալ Մեծ պահոց նկատմամբ է, ուր կ'ըսուի թէ «Հայաստանի մէջ եւ այլուր Քառասներորդաց կիրակիներուն հաւկիթ եւ պանիր կ'ուտեն: Այս կերակուրներն ալ անասունէ են եւ պահքի միջոցին պէտք չէ ուտուին, ապա թէ ոչ կղերականները նովին իսկ կարգընկեց կ'ըլլան եւ աշխարհականները կը բանադրուին: Բովանդակ եկեղեցւոյ մէջ պահքերը միակերպ պէտք է ըլլան:¹⁸⁶» Արդ եթէ երբեք այս առենները Առաջաւորաց մասին Յոյներու եւ Հայերու միջեւ խնդիրներ ըլլային, կարելի՞ էր երբեք հոս զանոնք բոլորովին անտես ընել:

Աւելի 10^{րդ} դարէն առդին յուզուած այս խնդիրներու մասին դրող Յոյներու մէջէն նշանաւորագոյներն են Անատոս Կեսարիայի (Պաղեստին) եպիսկոպոսը, որ կ'ապրէր 11^{րդ} դարուն,

¹⁸⁶Hefele, էջ 337-338.

Նիկեփորոս Գալիստոս 14^{րդ} դարէն եւ Հայոց Սահակ Կաթողիկոսի անուամբ գրուած *Λόγοι στυλιτευτικοί κατά Αρμενίων*, որ հաւանօրէն 12^{րդ} դարու առեւնները գրուած է: Վերջնոյս հեղինակը հայ կ'երեւայ եւ ատելութեամբ լեցուած իր իսկ ազգին դէմ: Անոր համար աւելի կը նախընտրենք հոս խօսիլ տալ Նիկեփորոս Գալիստոսի, որ՝ ինչպէս կ'երեւայ, այս մասին նախընթաց ամբողջ գրականութիւնը իր առջեւ ունի եւ բաւական մանրամասնօրէն ալ կ'աւանդէ: «Արդ Արջիբուրի (= Αρτζιβούρι!) պահքի նկատմամբ եթէ հարցուի, ո՞մանք կ'ըսեն թէ Ադամայ պատուիրանադանցութեան կամ Նինուեացոց ապաշխարութեան համար կ'ըլլայ: Ոմանք ալ կ'աւանդեն թէ անիկա կ'ըլլայ անոր համար, որ Հայերը ծոմ պահեցին, երբ Ս. Գրիգորէն պիտի մկրտուէին: Երբեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըլլուի այն Սարգիս անուամբ մէկուն համար, որ անոնց քով մարտիրոսական մահուամբ մեռած է: Կան ալ, որ անոր ծագման իրական պատմութիւնը

կ'աւանդեն, որ հետեւեալն. Սարգիս անուամբ վարդապետ մը կար երբեմն անոնց քով, որ շուն մ'ունէր, զոր սատանային զրգամբ շատ անգամ իբր իւր գալուստը աւետող կը գործածէր: Ասոր Արշիբուրի անուն տուաւ, որ հայերէն լեզուա սուրհանդակ կամ պատգամաբեր կը նշանակէ: Ուստի եւ երբ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բնակող իր աշակերտներն ու աղանդաւորները գինքը կանխող շունը կը տեսնէին, իրենց ուսուցչին առջեւ կ'ելլէին եւ անոր առաջնորդ կ'ըլլային: Բայց պատահեցաւ որ շունը գայլակեր եղաւ: Եւ երբ Սարգիս շունը կանխաւ դրկեկէն վերջը՝ ինքն ալ մեկնեցաւ եւ ճամբան իրեն գիմաւորողի չհանդիպեցաւ, ծանրապէս բարկացաւ: Բայց իմանալով որ շունը գայլէն գիշատուած է, Հայերուն հրամայեց որ ամէն տարի այն օրերուն շան մահուան համար ծոմ բռնեն, ողբ ընեն եւ սգան, քանի որ այնչափ մեծ բարիք մը իրենցմէ բարձուեցաւ: Այսպէս շան Արշիբուրի

անուամբ յորջորջեցին նաև անոր պահքը:¹⁸⁷»

Ահա յունական այն ծանր ամբաստանությունը, որ մեր նախնեաց շատերուն գայրոյթը ծայր աստիճանի գրգռած է եւ որուն համար մինչեւ անգամ երկու կայսրներ (Ալեքս եւ Մանուէլ) հարկ համարեւ են բացատրութիւն պահանջել մեր Շնորհալիէն: Շնորհալոյն պատասխանը վերը տեսանք, որ նոյն ժամանակներուն հայ եկեղեցական հասարակաց ըմբռնումն էր: Մատթէոս Ուռհայեցին շատ հաւանական է թէ յունական աղբիւրներէ ազդուած է, երբ կը գրէ... «բայց ի տօնի, յորում զստրատելատն զսուրբ Սարգիս յիշատակեմք, եւ զճմարիտ մարտիրոսն, Բր վկայեցաւ յորդոցն Հագարու՝ յաշխարհն ոսգրեւանդի, յորդոցն Մահմետի! յաւուրս Թէոդոսի Թագաւորի!, եւ ոչ ասի սա իշապանն Սարգիս աստուածուրացն այն՝ որ չանն տայր երկիր պագանել:¹⁸⁸»

¹⁸⁷Migne, T. 147, Nic. Callistus, Histor. Eccl. 18., 1.

¹⁸⁸Պատմ. Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ Երուսաղէմ 1869, էջ

Առաջաւոր՝ որուն խանգարուած ձեւն է Արշիբուրի, ըստ հայերէն լեզուի կը նշանակէ նախ առաջին, առաջնութիւն ունեցող կամ երախայրիք, առաջնապտուղ, յետոյ կը նշանակէ նաեւ «առջեւ դրուած» = propositus այսպէս «հաց առաջաւորաց կամ հաց առաջաւորութեան եւ զլխաւոր, իշխան թագաւորական արքունիքին մէջ, կանխող, յառաջընթաց, սուրհանդակ եւ նախակարգաւտ:» Անոր համար Հայերը պահքին անունը կը մեկնէին սովորաբար կամ իբրեւ հայ առաջին պահք իմաստով, որ հաստատած է Ս. Գրիգոր՝ Տրդատի բժշկումէն եւ Հայաստանի դարձէն յառաջ եւ կամ իբրեւ Մեծ պահքը կանխող պահք մը՝ դրուած նոյնպէս Ս. Գրիգորէն: Սակայն՝ որչափ կ'երեւայ, իրականին այս ըմբռնումն ժամանակագրօրէն խօսելով այնչափ ընդհանուր ալ չէր, ապա թէ ոչ ի՞նչպէս մեկնելու է այն մեծ հակաճառութիւնը,

213-214:

որ ծագեցաւ Ս. Գրիգոր Նարեկացոյ ատենները յատկապէս այս պահքին ծագման նկատմամբ: Ոմանք Լուսաւորչի կը վերագրէին, բայց ոմանք ալ բոլորովին տարբեր կարծիք ունէին: Այսպէս Ստեփաննոս Կամրջածորեցի, Սամուէլ Կամրջածորեցի, Պետրոս Վարդապետ եւ Անանիա՝ Նարեկացոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացիէն կարգուած ըլլալ պահքը նորադարձ երախաներու համար, ասոր հակառակ Գէորգ Վարդապետին կարծիքով կարգուած է Յակովբոս առաքեալէն եւ վերստին հաստատուած Կիւրղէն:¹⁸⁹ Ուրեմն այս վէճերն ալ գէթ անուղղակի կերպով այն կ'ապացուցանեն, ինչ որ Ջենոր Գլակի վկայութեան ժամանակի մասին վերը ըսի, այսինքն՝ թէ Շնորհալոյ ժամանակ Առաջաւորաց նկատմամբ արդէն ընդհանրացած հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնական աւանդութիւնը շատ հնուրէն մը

¹⁸⁹ Հմմտ. Զամչեան, Պատմ., Ա. Հատ., էջ 626:

չունի, ծագած ըլլալու է 8^{րդ}-9^{րդ} դարերու միջոցին. այս պարագային Կամրջաձորեցիներու ժամանակ աւանդութիւնը հաւանօրէն տակաւին իր ծագման առաջին փուլերուն մէջն էր: Հետեւաբար պահքին եւ անոր Հայերու կողմանէ տրուած մեկնութեան միջեւ պէտք է գանազանութիւն ընել. պահքը իբրեւ այսպիսի՝ հին է եւ թերեւս շատ հին եւ բաւական պատճառ մըն ալ չունինք անոր զուտ ազգային ըլլալուն վրայ պնդելու, քանի որ նոյնը հնութեան մէջ տարբեր անուններով նաեւ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ունէր: Հ. Ակիւնեան հրատարակած է Հանդիսի մէջ «Բան վարդապետութեան յաղագս Քառասնորդաց ասացեալ Տեառն Խոսրովայ» խորագրով ճառ մը, ուր կը յիշուի նաեւ Առաջաւորաց պահքը. «Այլ եւ զայս եւս կանոնեցին առաքեալք, եթէ աւուրք Յայտնութեան Տեառն յԱռաջաւոր պահան դիպիցին կամ Քառասներորդք Ծննդեան Տեառն ...զպատարագն մատուցեն եւ

զպաշտան յաւէտ հրաշիւք տօնախմբեսցեն:¹⁹⁰» Այսպիսի որոշում մը՝ ինչպէս Հ. Ակիւնեան ալ մտադիր եղած է, մեզի ծանօթ կանոնագրոց մէջ չկայ, ի հարկէ եթէ ըլլար իսկ՝ պատմական ո՛րեւէ արժէք պիտի չունենար, նկատելով մանաւանդ այն խեղճ վիճակը, որուն մատնուեցաւ կանոնագիրքը վերջին դարերուն անպատասխանատու ձեռքերէ: Թէ ո՛վ է Տէր Խոսրով, դժբախտաբար այս եւս անստոյգ է. Զամչեան կը միացընէ Խոսրովիկի հետ, որուն Հ. Ակիւնեան այնչափ կողմը չէ:¹⁹¹ Արդեւք չէ՞ կարելի նոյնացընել Նարեկացւոյ հօրը Խոսրով եպիսկոպոսին հետ:

Այժմ դանք մեր հարցին. ուսկի՞ց ծագած է Յոյներու պահքիս հետ հիւսած առասպելը: Անշուշտ յունական չարամտութեան արդիւնք է առասպելը իր այս ձեւին մէջ, բայց թէ ունի նաեւ

¹⁹⁰ Հանդ. Ամս. 1904, էջ 313:

¹⁹¹ Անդ, էջ 353:

մասամբ դիցարանական եւ մասամբ ալ պատմական հեռուոր հիմ մը, այս եւս ինծի անուրանալի կը թուի: Գարուիդիս խնդրոյն լուծման համար երեք հնարաւորութիւններ կը դնէ մեր առջեւ. կամ «Առաջաւոր» նախնաբար պահքին անունն էր, կ'ըսէ, եւ յետոյ պահքին հետ աղերսի մէջ եղող Ս. Սարգսի եւ անոր շան անցաւ կամ Առաջաւոր Ս. Սարգսի վերադիրն էր եւ Ս. Սարգիս եւ իր շունն սկզբան միեւնոյն անձը կը նշանակէին եւ կամ Առաջաւոր թէ՛ պահոց անունն էր նախնաբար եւ թէ՛ Ս. Սարգսի եւ երկուքին գուգակցութեան շնորհիւ իրարու հետ միացան եւ պահքը եղաւ Առաջաւոր Ս. Սարգսի պահքը: Գարուիդիս աւելի վերջնոյս կը միտի:¹⁹² Իմ կարծիքովս ոչ մէկը եւ ոչ միւսը. Առաջաւոր անունը հաւանօրէն Ս. Սարգսի հետ ո՛րեւէ կապ չունի, գէթ չէ կարելի ցուցնել. ո՛չ ժողովրդական գրոյց մը եւ ո՛չ ալ գրաւոր աղբիւր մը հնար է մատնանիչ ընել,

¹⁹²Անդ, էջ 9:

ուր ամենափոքրիկ ակնարկութիւնն իսկ ըլլայ այս մասին: Հայ ժողովուրդը իւր Ս. Սարգիսը կը ճանչնայ իբրեւ զօրավար, ձիաւոր եւ արագահաս, երբ իրեն դիմուի: Անոր համար ես կ'ենթադրեմ, որ այս անունը Յոյները անձամբ վերագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի հարկէ առթուելով Սուրբին հետ կապ ունեցող որոշ պարագաներէ եւ երեւոյթներէ, որոնք իրենց կարգին Յոյներու համար ապահով կուտանի դեր կատարած են առասպելը թէ՛ յօրինելու եւ թէ՛ անհեթեթ տեսագծերով ճոխացընելու մէջ:

Ի՞նչ են ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի տօնին Առաջաւորաց շաբթուան մէջ կատարուեմ: Երկրորդ՝ Հայ ժողովրդեան պահին Առաջաւոր անունը շատ քիչ ծանօթ է, անիկա գայն պարզապէս «Ս. Սարգսի պառ» կ'անուանէ եւ այնպէս ալ կ'ըմբռնէ: Այս կէտը շատ կարեւոր է խնդրոյն լուծման համար. ասոր նշանակութիւնը անո՛վ աւելի կ'առաւելու, որ ազգային գրաւոր վկայութիւններ

ալ կան այս մասին¹⁹³ եւ Փոքր Ասիոյ արեւելեան
ըստած Յոյներն ալ մինչեւ այսօր պաշքս «Ս.
Սարգսի պաշք» կ'անուանեն: Ժողովրդական այս
ըմբռնումը ծանօթ էր ապահով նաեւ Ասողիկին,
Ներսիսի Շնորհալուոյ, Թերեւս մինչեւ իսկ Ջենոր
Գլակին, բայց ամէնն ալ լռութեամբ կ'անցնին
վրայէն կա՛մ Յոյներուն յարձակումներէն խոյս
տալու համար եւ կա՛մ իրենց միտքը գրաւած
էր աւելի պաշքին ծագումն ու նշանակութիւնը:
Երբորդ այս երկու պատմական իրողութիւններուն
վրայ եթէ աւելցնենք նաեւ ա՛յն պարագան, որ
Հայերու քով Ս. Սարգիս ա՛յն է, ինչ որ է Ս.
Գէորգ¹⁹⁴ Յոյներու, Վրացիներու եւ Լատիներու

¹⁹³ Զամչեան, էջ 626:

¹⁹⁴ Հմմտ. այս մասին Krumbacher K., Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, herausgegeben von A. Ehrhard (Abhandlungen der K. Bayer. Akad. d. Wiss. 13.), München 1911. J. B. Aufhauser, Das Drachenwunder des heil. Georg, Byz. Archiv 12., 5. Heft. քնն. Byz. Zeitschr. 1912, էջ 231-

քով. Թէ մեր տօնացոյցին սուրբերէն եւ ոչ մէկը
զիցարանական տեսագծերով այնչափ ճոխացուած,
որով եւ իր իսկական նկարագիրն ալ մեծ մասով
տուժած է, ինչպէս Ս. Սարգիս, այն ատեն կը
ստիպուէինք կարծեմ զինքը զիցարանական
տեսակէտով ալ քննել՝ երեւան հանելու համար
խնդրոյ նիւթ եղող այն նկարագրական դժերը,
որոնք հեթանոս աշխարհէն անցած են իւր վրայ:
Հոս մեզի առաջին նիւթ մատակարարողը Փաւստոս
է, որ կը պատմէ թէ Ս. Սարգիս եւ Ս. Թէոդորոս¹⁹⁵
սուրբերու ժողովքէն աշխարհք զրկուեցան, որպէս
զի ուղղափառ եկեղեցին հալածող Վաղէս կայսրը
սպաննեն: Թէ այս զրոյցը Փաւստոսէն հնարուած չէ,
յայտնի է անկից, որ նոյնը Յոյներն ալ ունին այն
տարբերութեամբ, որ անոնց քով սուրբերէն զրկուողը

239.

¹⁹⁵Սուրբիս մասին տե՛ս Dr. W. Hengstenbergի սքանչելի
գործքը. Der Drachenkampf des heil. Theodor, Oriens Chris-
tianus, 1912, էջ 78-106, 241-280.

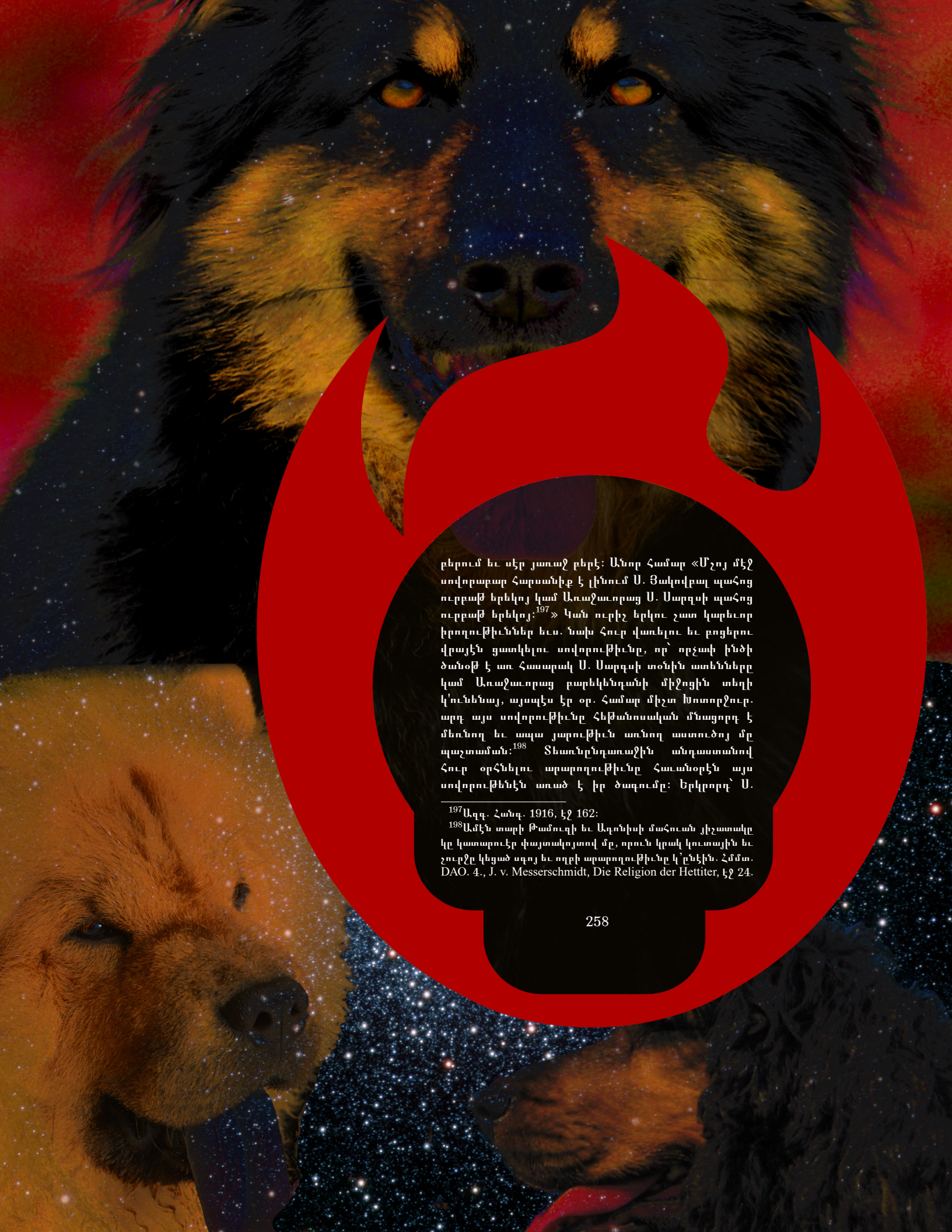
Ս. Մերկիւրիոս է (= Հերմէս!) եւ սպաննելու կ'երթայ ոչ թէ Վաղէս, այլ Յուլիանոս Ուրացոյը: Անձինքներու փոփոխութիւնը նշանակութիւն չունի, երկու դէպքերուն մէջ ալ էականը տիրող տեսագիծն (Motiv) է եւ այս՝ դիցաբանական է առնուած Հերմէսի եւ իր նմաններուն առասպելներէ: Հերմէս ըստ հեթանոսական ըմբռման աստուած մըն էր, որ ոչ միայն երկնքի լրաբերն էր եւ հողիները սանդարամետ առաջնորդողը, այլ եւ աստուածներու չար մարդիկներու վրա տուած վճիռներուն գործակատարը: Արդ Հայ ժողովրդեան քով Հերմէսի համապատասխանն է Արա, ուսկից անբաժին էին Արապեղները: Ուրիշ հին գրաւոր վկայութիւն մը չունինք, թերեւս ներելի ըլլայ միայն յիշել մեր Շարակնոցի Ս. Սարգսի Համբարձին, ուր Ս. Սարգիս կ'անուանուի «գուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան.» բացատրութիւններ են ասոնք, որոնք քրիստոնէութեան մէջ սովորաբար Քրիստոսի կ'ընծայուին: Կը կասկածիմ, որ մի՛

զուցէ շարականին հեղինակը այս ըստ ինքեան
զուտ քրիստոնէական գաղափարները Ս. Սարգսի
վերագրած ըլլայ՝ ազդուելով անոր մասին հայ
ժողովրդեան մէջ տարածուած գրոյցներէ եւ
առասպելներէ:

Գրաւոր հին վկայութիւններուն պակասը չափով
մը կը լրացնեն ժողովրդական գրոյցները, երբ
կ'աւանդեն թէ Ս. Սարգիս յոյն թագաւորի մը աղջիկը
Վախցուցած է կամ երբ չափահաս աղջիկներու եւ
երիտասարդներու միջեւ ամուսնական սէր տածելու
համար, իրեն կը դիմեն եւ ամուսնութեան ատեն
իւր օրհնութիւնը կը խնդրեն:¹⁹⁶ Այս վերջին կէտը
հայ ժողովրդեան մէջ շատ տարածուած է. շատ
տեղեր տանիքը ալիւր կամ բոխինդ կը տարածեն,
որպէս զի Ս. Սարգսին ձին ուտէ եւ սուրբը իրենց
աղջկան կամ մանչուն բախտաբեր կողակից մը
գտնէ կամ արդէն գտնուածին մէջ ամուսնութեան

¹⁹⁶Ա.զգ. Հանգ. 1908, էջ 32. Բիւրակն, 1898, էջ 827:

բերում եւ սէր յառաջ բերէ: Անոր համար «Մշոյ մէջ սովորաբար հարսանիք է լինում Ս. Յակովբայ պահոց ուրբաթ երեկոյ կամ Առաջաւորաց Ս. Սարգսի պահոց ուրբաթ երեկոյ»¹⁹⁷» Կան ուրիշ երկու շատ կարեւոր իրողութիւններ եւս. նախ հուր վառելու եւ բոցերու վրայէն ցատկելու սովորութիւնը, որ՝ որչափ ինծի ծանօթ է առ հասարակ Ս. Սարգսի տօնին առնաները կամ Առաջաւորաց բարեկենդանի միջոցին տեղի կ'ունենայ, այսպէս էր օր. համար միշտ Խոտորջուր. արդ այս սովորութիւնը հեթանոսական մնացորդ է մեռնող եւ ապա յարութիւն առնող աստուծոյ մը պաշտաման:¹⁹⁸ Տեառնընդառաջին անդաստանով հուր օրհնելու արարողութիւնը հաւանօրէն այս սովորութենէն առած է իր ծագումը: Երկրորդ՝ Ս.

¹⁹⁷Ազգ. Հանգ. 1916, էջ 162:

¹⁹⁸Ամէն տարի Թամուզի եւ Ագոնիսի մահուան յիշատակը կը կատարուէր փայտակոյտով մը, որուն կրակ կուտային եւ շուրջը կեցած սգոյ եւ ողբի արարողութիւնը կ'ընէին. Հմմտ. DAO. 4., J. v. Messerschmidt, Die Religion der Hettiter, էջ 24.

Սարգսի տօնը կ'իյնայ միշտ փետրուարի եւ մարտի միջոցին, որ մեր բնիկ ազգային Արաց ամսուան կը համապատասխանէ, արդ՝ ինչպէս յետոյ ալ պիտի տեսնենք, ես անձնապէս կասկած չունիմ, որ Արաց Արա անուան հետ ո՛րեւէ կերպով աղերսի մէջ պէտք որ ըլլայ:

Այս փաստերը կարծեմ բաւական են ցուցնելու համար թէ որչափ կ'երեւայ հնութեան մէջ Ս. Սարգսի տօնը եւ Արայի մահուան ողբի եւ սուգի օրերը, ինչպէս նաեւ յարութեան տօնախմբութիւնները միեւնոյն ատենները կ'իյնային կամ կրարու հետ միացուած էին, եւ թէ Արայի յիշատակին համար կատարուածները որոշ ցոյցերով կ'ըլլային, որոնցմէ անշուշտ անբաժին էին Արալեզները Արայի առասպելին մէջ կատարած իրենց դերովը: Ուր որ նոյն կարգի աստուածներու կը հանդիպինք, հոն կան նոյն ցոյցերն ու ողբերը, Արայի մասին նոյները չհաստատելու պատճառ մը չունինք: Նմանութեան օրէնքը հոս ալ իր արժէքը ունի:

Սակայն այս տեսակետով բոլորովին այլ անգլն եւ առանց վկայութեան չենք: Բար Հերբէոս կը պատմէ, որ 11^{րդ} դարու մէջ Հայաստանէն շատ խորհրդաւոր սպառնալիք մը տարածուեցաւ, թէ ով որ ճիներու թագաւորին մահը չ'ողբար, այնպիսին Իբա-ալ-Աթիրէն պիտի սպաննուի: Այս կը պատահի ժանտախտի մը առթիւ, սպառնալիքը կ'ընէ ճին կին մը, այսինքն՝ մեռնող թագաւորին մայրը: Ճիներու թագաւորը պիտի ողբացուէր «ո՛վ մայր, ներէ՛, չէինք գիտեր որ թագաւորը մեռած է»¹⁹⁹ ըսելով: Միջնադարեան շրջանին Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ ճիներու թագաւորը կը համարուէր Ազոնիս-Թամուզ եւ ասոնց մայրը, որ էր միանգամայն իրենց սիրահարը Շամիրամ-Իշտար: Արդ նեոեալ չէ՞ ուրեմն հոս այլ մեր մտադրութիւնը դարձնել Արայի վրայ, որ Հայաստանի Ազոնիսն

¹⁹⁹ Bar Hebraeus, Chronic syr. ed. Bedjan, p. 242. Հմմտ. նաեւ Smith, Die Religion der Semiten, էջ 317.

է եւ իր սիրահարն էր՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք ճիներու եւ յաւերժահարսերու մայրը Շամիրամ-Աստղիկ-Արուսեակ:

Ահա թէ ի՛նչ կրնայ եղած ըլլալ Արայի առասպելին եւ հայ Ս. Սարգսի²⁰⁰ միջեւ կազմուած այն ներքին աղերսը, ուսկից առթուած է ապահով Յոյներու Ս. Սարգսի մասին հնարած ցնորական գրոյցը: Կրնայ ըլլալ որ գրոյցին կազմուելու միջոցին ազդեցութեան տեսակէտով որոշ դեր մը կատարած ըլլայ նաեւ Պաղիկեան ըսուած աղանդը, որուն ամենանշանաւոր դէմքն էր Սարգիս անուամբ մէկը, որ կ'ապրէր 9^{րդ} դարու սկիզբները եւ ըստ վկայութեան յոյն աղբիւրներու ինք գինք մինչեւ անգամ «Հոգին Սուրբ,» «Լուսաւոր աստղ»

²⁰⁰Ս. Սարգիս Զօրավարին պատմական ըլլալու կամ չըլլալու հարցը հոս մեր նպատակէն դուրս է. տես այս մասին Աւգերեան Վարք որբոց, Վենետիկ: Յուլարձան, Վիեննա, 1911, էջ 186-192: Յօդուածը գրած է Peeters նշանաւոր բոլանդիստը:

եւ խոստացուած «Մխիթարիչը» կ'անուանէր:²⁰¹ Յիշատակութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ Սարգսի ատեն արդէն երկուքի բաժնուած Պաղիկեանները՝ իր մահուընէն վերջը ժամանակ մը սկսան նաեւ Կիւնոխորենտներ եւ Աստաղներ անուանուիլ, արդ Կիւնոխորիա կը նշանակէ շնորջական: Ստոյգ է, անուանակոչութեանս անմիջական պատճառը կրնայ ինքնին իսկ Պաղիկեաններու անբարոյական կեանքն եղած ըլլալ, սակայն մոռնալու չէ միանգամայն որ Յովհաննէս Օճնեցիին Պաղիկեաններու շատ մօտ Կատուապաշտներու աղանդ մ'եւս կը յիշէ, որոնք «մկնորսակացն լինելով պաշտօնամատոյց, յաճոցիկ մղեալ անկանին խորխորատ՝ որք (այսինքն՝ Հիւսիսայինք, անդ էջ 36) զձի եւ շուն ընտրեցին իւրեանց լինել աստուածս:²⁰²» Կատուապաշտութեան

²⁰¹ K. Ter-Mkrtschian, Die Paulikianer, Leipzig 1893, S. 21-28.

²⁰² Յովհան Օճնեցի Ընդդէմ Պաղիկեանց, Վենետիկ 1833,

Հիմը պարս կական մանիքէական է, որ բարւոյ եւ չարի՝ երկու գերագոյն սկիզբներ կ'ընդունէր, եւ ըստ այնմ ալ անասուններէն ոմանք չար եւ ոմանք ալ բարի կը համարէր, վերջիններէս ոմանք մինչեւ իսկ յարգութեան առարկայ էին, ասոնց կարգէն էր նաեւ շունը:

Դիցարանական շունը եթէ իրականին քրիստոնեայ Հայերէ չէր պաշտուէր, ինչպէս Յոյները կը բարբառնէին, բայց ամէն պարագային իր ազդեցութիւնը նաեւ քրիստոնեայ Հայերու վրայ կարծուածէն աւելի մեծ եղած ըլլալու է, որ մինչեւ այսօր Նոր-Բայազիտի Հայերը դեռ կը հաւատան թէ «բացի մարդկանցից՝ աշխարհում բնակուած են նաեւ կէսը շուն եւ կէսը մարդ արարածներ, որոնց գլուխը շան գլխի նման է, իսկ միւս մասերը մարդու: Սրանք էլ մարդկանց պէս վարում են, առնում,

էջ 37:

ծախում, ունին քաղաքներ, իշխան, թագաւոր:²⁰³
Այս առասպելահայեացքին հետքերը կան նոյն
իսկ 5^{րդ} դարու դասական մատենագրութեան մէջ:
Ոսկեբերանի Մատթէի Մեկնութեան 90^{րդ} ճառին մէջ
կը հանդիպինք «չընդունողն» բառին, զոր Ալիշան
կ'ուղղէ «չընդունոցն»²⁰⁴» հետեւելով Բարսեղ Վ.
Մաշկեւորցւոյն, իսկ Հ. Վարդանեան²⁰⁵ նկատելով
որ հայ թարգմանիչը ուրիշ առթիւ միեւնոյն
գաղափարը բացատրելու համար՝ գործածած է
«չնկնճիթ» բառը, կ'ընթեոնու «չընունցն»
իբր հոմանիշ «չնկնճիթ»ի. արդ երկուքն ալ կը
նշանակեն շնաքիթ կամ շնադէմ: Դիցարանօրէն
դատելով ասոնք անով նշանակութիւն կը ստանան,
որ երկու պարագային մէջ ալ բառերը իբրեւ այսպիսի
յաւելուած են ինքնին իսկ հայ թարգմանչին:
Բնագրին *συνλη* հանրածանօթ Սկիւլան է, որ

²⁰³Ազգ. Հանդ. 1908, էջ 93:

²⁰⁴Հին Հատաք, էջ 69-61:

²⁰⁵Ազգ. Մատեն., ՂԷ, էջ 89:

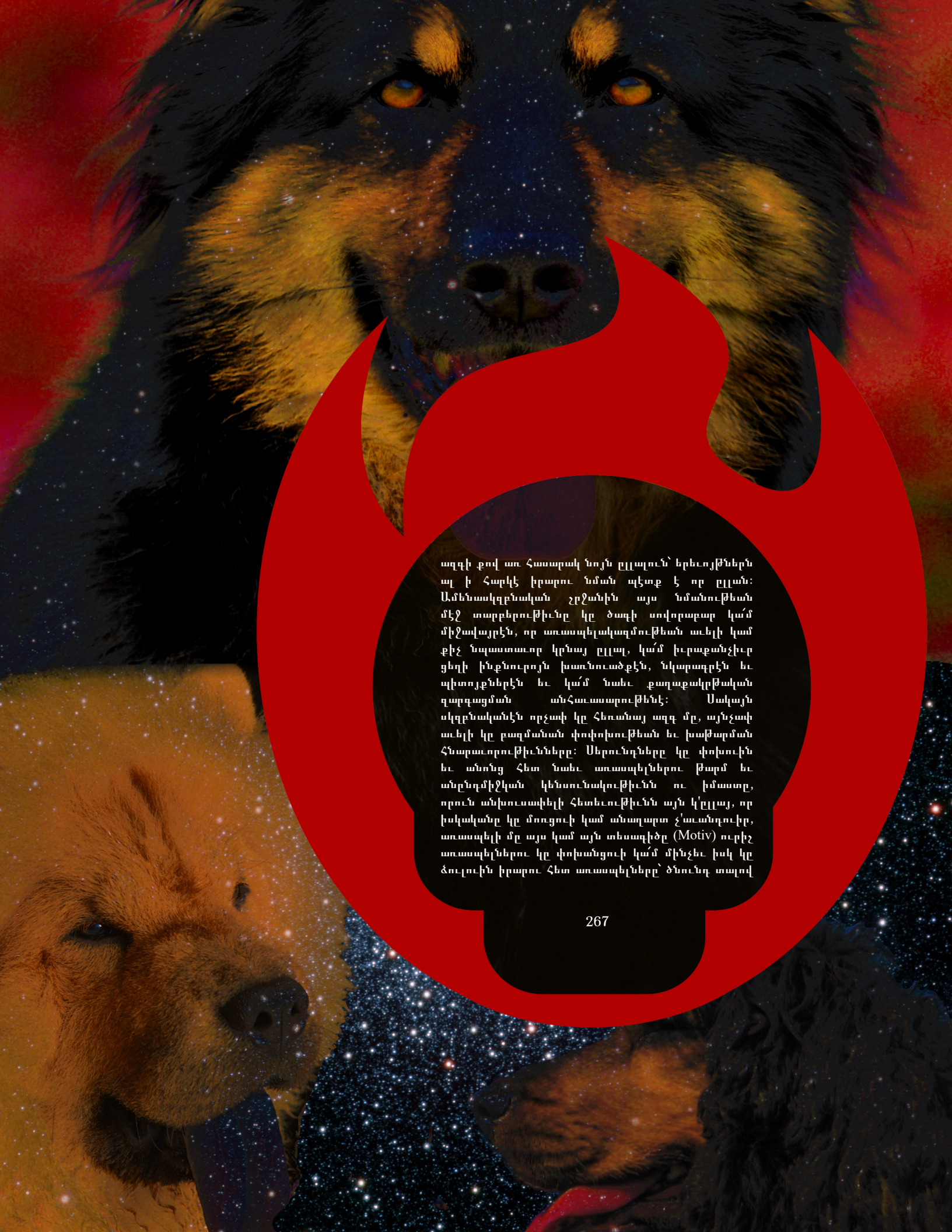
Ողբիսեւսի եօթ ընկերները՝ որոնց մէջ կը յիշուի նաեւ Արմենիոս անուամբ մէկը, ծովու անդունդը իջեցուց: Կը նկարագրուի կնոջ դէմքով, որուն իրանն եւս մարդկային է մինչեւ պորտը, ուսկէ անդին չնախառն եւ վիշապախառն հրէշ մը կը դառնայ, անոր համար հայ թարգմանիչը ուրիշ տեղ մը (Ոսկեր. Պաւղ. Ա. 602) նոյն բառը վիշապոտունք կը թարգմանէ «որ զվիշապ առիւծ քաղսն համբաւեն եւ զայլսն նոյնպիսիս վիշապոտունս եւ զոր սկիւղսն (= σκῆλη) անուանեն, որ թարգմանի ապուռք, որպէս եւ Հայք ծովացուլս իմն եւ վիշապս համբաւեն:» Վերջին հատուածը ամբողջապէս յաւելուած է: Ոսկերեւանի հայ թարգմանիչը «սկիւղ»ին կամ Սկիւլլային քով «չնուունդ» եւ «չնկնճիթ» բառերն դնելով մեզի անուղղակի մատնանիչ կ'ուզէ ընել հայ առասպել մը, որ իր նկարագրով եւ բնութեամբ կու գայ կը միանայ Նոր-Բայազիտի առասպելին հետ:

2 Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին Եւ Համեմատութիւններ

2.1 Արայ Գեղեցիկի Համապատասխան առասպելներ

Արայ Գեղեցիկ մինչեւ հիմայ նկատեցինք ինքն իր մէջ իբրեւ առասպել մը, զոր կ'աւանդեն Հայ գրաւոր եւ մասամբ նաեւ ժողովրդական զրոյցները: Կ'ենթադրուի նաեւ այս գուշտ ազգային հոգին վրայ հաւատարիմ մնալով միշտ Համեմատական քննութեան, որուն գերագոյն սկզբունքն է՝ անորոշն ու անստոյգը ուրիշ նմանօրինակ երեւոյթներով, դէպքերով եւ պարագաներով լուսաւորել, առանց սակայն արտաքին լոկ պատահական նմանութենէ խաբուելու: Դիցաբանական երեւոյթներու հիմնական ազդակները ամէն տեղ եւ նաեւ ամէն

ազգի քով առ հասարակ նույն ըլլալուն՝ երեւոյթներն ալ ի հարկէ իրարու նման պէտք է որ ըլլան: Ամենակզբնական շրջանին այս նմանութեան մէջ տարբերութիւնը կը ծագի սովորաբար կամ միջավայրէն, որ առասպելակազմութեան աւելի կամ քիչ նպաստաւոր կրնայ ըլլալ, կամ իւրաքանչիւր ցեղի ինքնուրոյն խառնուածքէն, նկարագրէն եւ պիտոյքներէն եւ կամ նաեւ քաղաքակրթական զարգացման անհաւասարութենէ: Սակայն սկզբնականէն որչափ կը հեռանայ ազգ մը, այնչափ աւելի կը բազմանան փոփոխութեան եւ խաթարման հնարաւորութիւնները: Սերունդները կը փոխուին եւ անոնց հետ նաեւ առասպելներու թարմ եւ անընդմիջկան կենսունակութիւնն ու իմաստը, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ, որ իսկականը կը մոռցուի կամ անաղարտ չ'աւանդուիր, առասպելի մը այս կամ այն տեսագիծը (Motiv) ուրիշ առասպելներու կը փոխանցուի կամ մինչեւ իսկ կը ձուլուին իրարու հետ առասպելները՝ ծնունդ տալով

երրորդի մը, որ այլ եւս նոր է համեմատաբար թէ՛ նկարագրով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ:

Առասպելներու փոխուելուն եւ զարգացման տեսակէտով մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ փոխառութիւնը. եւ այն՝ իբրեւ առաջնակարգ ազդակ: Պատճառը պարզ է, մարդկային քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մէջ տուրեւառ բուռածը՝ իր ամենալայն առումով ազդերու ընդհանուր գործունէութեան շունչն ու հոգին է: Անո՛վ կ'ապրի մարդկութիւնը եւ անո՛վ ալ կը զարգանայ: Ազգ մը՝ եթէ կ'ազդէ նաեւ կ'ազդուի, եթէ կու տայ, նաեւ կ'առնու եւ ահա այս յարափոխ տուրեւառին անդրանիկ ծնունդն է փոփոխութիւնը դէպի լաւն, գեղեցիկն ու կատարեալը եւ կամ դէպի անկատարը, ստորինը եւ այլասերում: Բայց այս փոփոխ ազդեցութիւնը սովորաբար միշտ հաւասար դժերով չ'ընթանար, ուշ թէ կանուխ գերակշռութիւնը կը սկսի մուտ գտնել պատմութեան մէջ եւ այս պարագային

քաղաքականօրէն եւ քաղաքակրթօրէն տկարը կը ստիպուի տեղի տալ հզօրագունին եւ գերակշռին: Ասկի՛ց է որ հին Հայաստանի մէջ պարսկական տարրը ամէն տեսակէտով այնչափ մեծ տեղ բռնած է եւ ազգային աստուածները իրենց բարձրութենէն դիւցազներու համեստ աստիճանին խոնարհելով՝ տեղի տուած են Արամազդայ Վահագնի, Միհրի, Տիւրի եւն, որոնք ամբողջութեամբ պարսկական են: Ազգային առասպելահայեացքներու եւ մասամբ նաեւ աշխարհահայեացքին համար մահացու հարուած էր այս. վկայ՝ Արայ Գեղեցիկ, որուն իսկական նկարագիրը բոլորովին մթազնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած է: Համեմատական քննութիւնը միայն կրնայ աւերը գէթ չափով մը շտկել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ ընել: Այս պահանջին կարծեմ ըստ բաւականի գոհացում տուի նախընթաց յօդուածերուս մէջ, որոնց գլխաւորաբար Շամիրամի եւ Արաբեզներու գլուխներու մէջ հարցը մասնական՝

այսինքն Արայի առասպելին այս կամ այն տեսագիծը որոշելու վրայ ըլլալուն՝ համեմատութիւններն ալ մասնական միայն կրնային ըլլալ եւ ասոնք իսկ շատ անգամ առնուած այնպիսի առասպելներէ, որոնք իբրեւ ամբողջութիւն թերեւս Արայի հետ ո՛ր եւ է կապ մը չունենան, բայց եթէ որոշ տեսագծերով: Այժմ պիտի տեսնենք Արայի համապատասխան օտար առասպելները իբրեւ ամբողջութիւն, ի հարկէ առանց հոս ալ գրութիւնս աւելորդ հարցերով ծանրաբեռնելու:

Այս տեսակէտով նկատողութեան առնուելի առաջին առասպելը՝ Թամուզի առասպելն է, որ՝ գէթ ըստ անուան, ծագմամբ մինչեւ իսկ սումերական է: Թամուզ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ կը գրուի սովորաբար Թումուզի, Թամուզի, զոր Փր. Դելիշ (Fr. Delitsch) կը ստուգաբանէ իբր որդի կենաց, զաւակ եւ կամ աստուածներու որդի, որ միշտ

պատանի կը մնայ:²⁰⁶ Ընդհակառակն Յիմմեռնի²⁰⁷
եւ Ենսենի²⁰⁸ համաձայն Թամուզի կը նշանակէ
պարզապէս՝ «հարազատ տղայ:» Իրօք ալ սեպագիր
երգերու մէջ կը նմանցուի տունկի մը (= մոշայ,
tamarix), «որ պարտէզի մէջ ջուր բնաւ չէ խմած,
որուն պսակը դաշտի վրայ տակաւին ծաղիկ չէ
բուսցուցած:²⁰⁹ Թամուզ իր պատանի հասակին մէջ
կը մեռնի, անոր համար ալ ամենահին ժամանակներէ
ի վեր ողբի առարկայ էր ոչ միայն Իշդարի, այլ
ամբողջ Միջագետքի մէջ: Այս մասին առաջին
ականարկութեան կը հանդիպինք սեպագիր երգի մը
մէջ, ուր բացայայտ կերպով խօսք կ'ըլլայ «Թամուզի
ամսուան լացերու եւ ողբերու²¹⁰» նկատմամբ:
Աստուծոյս պաշտօնը սպրդած մտած էր մինչեւ

²⁰⁶ Հմմտ. Liber Ezek. ed. Baer, 1884, S. 17., 1.

²⁰⁷ Gott Tammuz, S. 704.

²⁰⁸ KB. 6., 1, S. 560.

²⁰⁹ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 220.

²¹⁰ Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

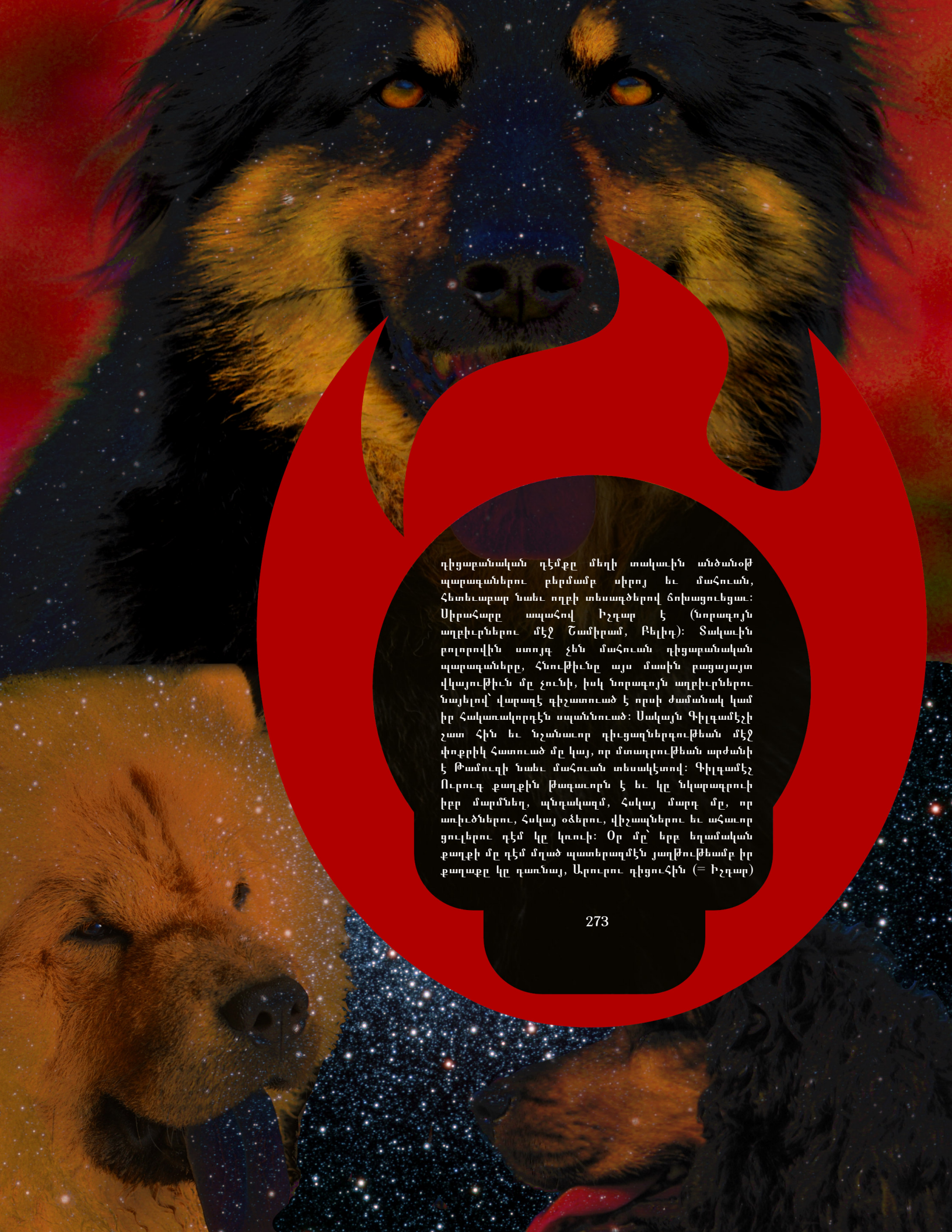
անգամ Հրէից մէջ, որոնց համար եղեկիէլ²¹¹ կ'ըսէ թէ Աստուծոյ տաճարին դէպի հիւսիս նայող դրան առջեւ կիները նստած «ողբային զԹամուզ»:» Իսահակ Անտիոքացին իր ժամանակներուն համար կը գրէ. «Կը տեսնէ՞ք, մեր կողմերը Թամուզի մահը կ'ողբան եւ Աստուղիկը կը պաշտեն:»²¹² Ողբի ժամանակ տիտուր երգեր եւ տաղեր կ'երգեցուէին, երբեմն նաեւ սրինգի ընկերակցութեամբ,²¹³ թերեւս անո՛ր համար որ Թամուզ նաեւ հովիւներու աստուած կը նկատուէր:

Պատմականօրէն այսօր այլեւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ Թամուզ նախնաբար բարեկական քաղքի մը աստուածն էր եւ որդի էա աստուծոյն, որուն համար պ առ հասարակ ջրոյ եւ բուսականութեան հետ ամէնասերտ աղերսի մէջ կը դրուէ: Իր պաշտօնը ընդհանրացաւ աւելի յետագայ դարերուն, երբ իր

²¹¹Եղեկ. 8, 14:

²¹²Opp. ed. Bichel, 2., S. 210.

²¹³Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 224.

գիցարանական ղէմքը մեղի տակաւին անծանօթ պարագաներու բերմամբ սիրոյ եւ մահուան, հետեւաբար նաեւ ողբի տեսագծերով ճոխացուեցաւ: Սիրահարը ապահով իշգար է (նորագոյն աղբիւրներու մէջ Շամիրամ, Բելիդ): Տակաւին բոլորովին ստոյգ չեն մահուան գիցարանական պարագաները, հնութիւնը այս մասին բացայայտ վկայութիւն մը չունի, իսկ նորագոյն աղբիւրներու նայելով՝ վարագէ գիշատուած է որսի ժամանակ կամ իր հակառակորդէն սպաննուած: Սակայն Գիլգամէշի շատ հին եւ նշանաւոր գիւցաղներգութեան մէջ փոքրիկ հատուած մը կայ, որ մտադրութեան արժանի է Թամուզի նաեւ մահուան տեսակէտով: Գիլգամէշ Ուրուգ քաղքին թագաւորն է եւ կը նկարագրուի իբր մարմնեղ, պնդակազմ, հսկայ մարդ մը, որ առիւծներու, հսկայ օձերու, վիշապներու եւ ահաւոր ցուլերու ղէմ կը կռուի: Օր մը՝ երբ եղամական քաղքի մը ղէմ մղած պատերազմէն յաղթութեամբ իր քաղաքը կը դառնայ, Արուրու գիցուհին (= իշգար)

իր գեղեցկութենէն եւ զօրութենէն յափըշտակուած՝ երկնքէն կ'իջնայ եւ հրապուրիչ խօսքերով դիւցազնին սէրը կ'ուզէ վաստակիլ: Բայց Գիւգամէշ կը մերժէ առաջարկը ըսելով. Սիրականներէդ ո՞րը միշտ սիրեցիր, հովիւներէդ որո՞ւն բախտը միշտ լաւ գնաց. օ՛ն անդր, պիտի պատմեմ ես թէ ի՞նչ դժբախտութիւն դուն պատճառեցիր... Թամուզի քու երիտասարդ սիրականիդ տարուէ տարի լաց ու ողբ որոշեցիր... Եւ հիմայ ի՞մ սէրս կ'ուզես վաստակիլ, զի՞ս ալ անոնց նման կ'ուզես ընել:²¹⁴»

Գիտնականները հոս շատ իրաւամբ անուղղակի ակնարկութիւն մը կը նշմարեն Թամուզի մահուան նկատմամբ, որ այս պարագային կը սպաննուի այլ եւս ոչ թէ ուղղակի վարագէ մը, այլ՝ գէթ միջնորդաբար ինքնին իսկ Իշդարէ, ինչպէս աւանդական հայ Արամ դիւքը սիրող Շամիրամէն:

²¹⁴H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder*, Tübingen, 1911, 1., S. 42-43.

Երգի մը մէջ կ'ըսուի թէ Թամուզ լերան մը մէջ
 փակուած է,²¹⁵ թերեւս ասոր վրայ յեցած Գրեաման
 Թամուզ արեգակնային աստուածութիւն մը կը
 համարի.²¹⁶ նոյն գաղափարէն են նաեւ Sayce,²¹⁷
 Jastroff,²¹⁸ Winkler եւ Jeremias,²¹⁹ որոնք լեռ բառով
 կը հասկընան արեգակնային լեռներ, Յիմմեոն
 եւ Բաուդիսին ասոր հակառակ նոյնը աւելի
 «աշխարհայեցող» = Weltberg իմաստով կը մեկնեն,
 որուն տակ կը գտնուի ըստ ասուրաբաբելական
 մտահայեացքին սանդարամետ, հոգիներու
 հանգստավայրը. եւ այս պարագային լերան մէջ
 փակուիլ կրնայ միայն մեռնիլ եւ սանդարամետ
 իջնալ նշանակել.²²⁰ Իսկ Իշղարի սանդարամետ

²¹⁵ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 228.

²¹⁶ Theol. Jahresbericht, Bd. 27., 1907, S. 34 f.

²¹⁷ Hibb. Lect. 1887, S. 221 ff.

²¹⁸ Religion of Babylon, S. 547 f.

²¹⁹ Հմմտ. Baudissin, Adonis, S. 106.

²²⁰ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 230, Baudissin, անդ.:

Իջնալը ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ Թամուզ անկից վերստին կենդանիներու աշխարհը բերել, անոր յարութիւն տալ: Ի հարկէ Իշդարի սանդարամետ երթալու նուիրուած բարեկական գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին հատուածները կորսուած ըլլալուն, այս մասին որոշ խօսք մը չկայ, սակայն իրաւամբ կ'ենթադրուի, քանի որ Իշդար է ողբացողը եւ ինքն է Թամուզի յարութիւն տուողը: Այս կը հաստատուի նաեւ՝ Յիմմեոնի նոր գտած բարեկական արձանագրութենէն,²²¹ ուր Թամուզի տեղ Բել-Մարդուկ է, որ լերան ետեւ կը փակուի, իր Բելգիս (= Իշդար) կ'նոջմէ կ'ողբացուի, որ մինչեւ իսկ սանդարամետ կ'իջնայ՝ Բել կեանքի աշխարհք բերելու համար: Բելի յարութեան տօնը՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք, ամենամեծ շքեղութեամբ կը տօնուէր, որմէ անբաժին էին պէսպէս ներկայացումներ եւ ցոյցեր: Թամուզի յարութեան

²²¹ Հմմտ. ՀԱ:

տօն մը՝ որչափ կ'երեւայ, գոյութիւն չէ ունեցած, գէթ տակաւին ցուցուած չէ,²²² ի բաց առնելով Որոգինէսի²²³ եւ Ս. Յերոնիմոսի վկայութիւնները, որոնք սակայն քանի որ Թամուզ եւ Ադոնիս իրարու կը նոյնացընեն խնդիրը կը մնայ դարձեալ անստույգ: Ահա Ս. Յերոնիմոսի խօսքը. «Ուստի ըստ Հեթանոսական առասպելին կը պատմուի թէ ամենազեղեցիկ պատանի մը՝ Աստղիկին սիրականը Յունիս ամսուան մէջ սպաննուած եւ յետոյ յարութիւն առած ըլլայ: Յունիս ամիսն ալ անոր անուամբ կը յորջորջեն (= Թամուզ) եւ չքեղութեամբ կը տօնեն ամէն տարեդարձին, որ միջոցին կ'ինքն իրեն կ'ողբացուի իբրեւ մեռած եւ յետոյ կը դրուատուի իբրեւ կենդանացած»²²⁴»

Թամուզի պաշտօնը վաղուց արդէն մուտ գտած

²²²Baudissin, Adonis S. 125, 134. Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²²³Migne, SG 13, Sp. 800.

²²⁴Explanatio in Ezek Migne, SL. 25, էջ 85.

էր նաեւ Խառանի մէջ, ուր անոր յիշատակը ապահով
Քրիստոսէ ետքը մինչեւ 11^{րդ} դարը անջնջելի
մնացած էր: Այս մասին Համեմատաբար աւելի նոր
բաւական հետաքրքրական վկայութիւններ ունինք,
որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Թաճուզի առասպելին
նախնականին վրայ: Աղեքսանդրիոյ Մելքիտներու
պատրիարքը Եւտիքիոս իր Տարեգրոց²²⁵ մէջ կը
պատմէ, որ Աբրահամու եւ Արեւելքի Թագաւորին
ժամանակ, զոր ինքը Կիւրոսի հետ կը նոյնացընէ,
Թագուհի մը կար Խառանիկ²²⁶ (= Λαίη) անուամբ,
որ Սին քահանային կինն էր եւ հիմնադիրը
Մծբինի եւ Եղեսիայի. ասիկա Խառանի մէջ մեծ
մեհեան մը կանգնեց եւ ոսկեկուռք մը, զոր Սին
անուանեց: Խառանի բնակչութիւնը 50 տարւան
չափ այս կուռքը պաշտեց: Բայց երբ ասոր վրայ

²²⁵Ed. Chwolson, Ssabier 2., S. 507. Հմմտ. նաեւ ZDMG.
1912, S. 171-172.

²²⁶Բնագիրը Խայաբար, զրի ըստ Բաուդիսինի
սրբագրութեան, ZDMG. 1912, էջ 171:

Բաալշամին Իրադի (= Միշագետք) թագաւորը Մուսուլի թագաւորին Թամուզայի Բելթին²²⁷ կնոջ սիրահարուեցաւ, փախաւ անիկա եւ Խառանի մէջ կրակ ձգեց, այնպէս որ քաղաքը կուռքին եւ մեհհանին հետ այրեցաւ:» Այս փոքրիկ հատուածը հետաքրքրական է ոչ միայն Թամուզի համար, այլ եւ թէ ինչպէս դիցաբանական անաղերսի մէջ դրուելով: Հոս ասուրա-բաբելական ձնաւորութիւնները Հայաստանէ դուրս նաեւ այլուր գլխաւորաբար քրիստոնէութենէ ասդին պատմականի կը վերածուէին ազգի մը, ինչպէս նաեւ պետութեան մը կամ քաղքի մը հիմնարկութեան եւ բախտին հետ պատճառական Սին լուսնոյ նշանաւոր աստուածը պարզ քահանայի մը դերը կը ստանայ, որ սակայն իր Խառանիդ, այսինքն՝ Իշդար կնոջմէ դարձեալ

²²⁷ Բնագրին մէջ երկու անուններն ալ գրուած են ܐܘܪܝܬܝܢ եւ ܬܒܝܬ, զորոնք Բաուդիսին չատ իրաւամբ կ'ուզէ ܐܘܪܝܬܝܢ = ܐܘܪܝܬܝܢ եւ ܬܒܝܬ:

աստուածութեան պաշտօնին կը բարձրացուի: Ասով անուղղակի կերպով կը հաստատուի նաեւ ինչ որ պատմութիւնը Սին աստուծոյն խառանի մէջ հնուց ի վեր վայելած յարգութեան նկատմամբ կը վկայէ: Ասորեստանցիները զայն կ'անուանէին պարզապէս Բել-խառանի, որուն՝ մեզի տակաւին անծանօթ պարագաներու մէջ կործանած տաճարը Սաղմանասար (860-825) վերստին շինեց. Ասուրնիրարի եւս կը յիշէ Սին իբրեւ «մեծ տէրը, որ խառանի մէջ կը բնակի».²²⁸» Բել-Շամին փիւնիկեան երկնքի գերազոյն աստուածն է, որ հաստուածիս մէջ Բաբելոն կը փոխադրուի, ուսկից Մուսուլի, այսինքն՝ Նինուէի Թամուզ թագաւորին Բելթին (= Բելիդ, Βηλιδ) կնոջ կը սիրահարուի: Այս սիրահարութեան հետեւանքը կ'ըլլայ անշուշտ Թամուզի սպանումը, որուն մասին սակայն բնագիրը

²²⁸Peiser, Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellsch. 1898, S. 231. ZDMG. 1912, S. 174.

կը լուէ:

Նոյն զրոյցը քիչ մը տարբերութեամբ ունի նաեւ՝ մերձաւորապէս 6^{րդ} դարուն զրուած ասորական Գանձարանը,²²⁹ որ այսպէս կը սկսի. «Եւ Բալթին Թամուզի տրուեցաւ, եւ որովհետեւ Բել-շեմին Բալթին կը սիրէր, Թամուզ փախաւ անկից (այսինքն՝ Բել-շեմինէն), իսկ Բալթին կրակ տուաւ Խառանի եւ զայն այրեց: Եւ Ռեզուլի 50^{րդ} տարին Ներբովդ զահ ելաւ եւ շինեց Մծբին եւ Եդեսիա: Եւ Խառան, որ Եդեսիա է, Խառանիդի Սին անունով լերան քահանային կնոջ պարիսպներովը պատեց եւ Խառանացիները Սինի կուռք մը կանգնեցին եւ սկսան զայն պաշտել:» Հոս փախչողը Թամուզ է, զերերու այս շրջումը արտասովոր երեւոյթ մը չէ առասպելադրութեան մէջ: Խառանի Թամուզի մասին փոքրիկ հատուած մ'եւս կայ Էն-Նեաիմի Ֆիհրիսդի մէջ, որ

²²⁹ Հրտ. Bezold, Թրգմ. էջ 37:

դժբախտաբար շատ մուկ է եւ մեկնութեան կարօտ.
«Խառանացիներու աստուածութիւններուն կը
վերաբերին. աստուածներու Տէրը, ապա Մարս իբր
չար ոգի, Բել՝ լուրջ ծերունին, Փոսոր (Միսոր?)
ամենակատարեալ դպիրը, Քոշտիր՝ ընտրեալ
ծերունին, Հողմոյ թեւերով դիցուհին Սառահ՝
Փոքրի դուստրը, այսինքն աղքատութեան կամ
ամլութեան դուստրը, որմէ ասոնք յառաջ եկած են.
պարսկական Հիթան (Ջուկն, կամ Հեսաբ կամ Հաբիբ)
մայրն է, որ 6 դեւ ունէր, որոնց հետ ծովու եզերքը
պտտելու սովոր էր, Աբու Ռոմ: «Թելի տիրուհին, որ
Թամուրա (կարգա՝ Թամուգա) ընդունեցաւ? Աբու,
Տէրն է, իսկ Բալթի՝ դիցուհին: Իսկ ինչ որ Թելի
տիրուհւոյն կը հայի, անոր պահպանութեան տակ
էին սուրբ այծերը, զորոնք ծախել արգելուած էր եւ
կը գործածուէին գոհի, բայց յղի կիները չէին գոհեր
եւ ոչ իսկ անոնց կը մերձենային:²³⁰» Էն-Նետիմ

²³⁰Chwolson, Ssabier 2., S. 40.

Հոս երկու դիցուհի կը գանազանէ, որոնցմէ մին պարզապէս Թելի տիրուհին (= التلي) անուամբ կ'որակէ: Բաուդիսինի Համաձայն Թել Խառանի մէջ կամ մօտ նուիրական տեղ մ'ըլլալու է, ուր կը պաշտուէր նաեւ Սին:²³¹ Բելթի դիցուհւոյն հետ նուիրական այծերու յիշատակութիւնն ալ հնութենէ մնացած թանկագին նշխարք մըն է: Այծը Թամուզի նուիրական անասունն էր, որ եւ Թամուզի ուղղուած մողական երգմնաձեւի մը մէջ յայտնապէս կը յիշուի:²³² Ուրիշ տեղ երգի մը մէջ Թամուզի կորսուիլը պատճառ կը նկատուի ոչխարներու եւ այծերու հիւանդութեան:²³³ Էն-Նետիմի հատուածին մեզի համար թերեւս ամենէն հետաքրքրականը, բայց եւ դժուարալոյծը Արու անունն է, զոր Բաուդիսին ճարահատ մեկնելէ կը հրաժարի²³⁴ եւ

²³¹ ZDMG. 1912, S. 186.

²³² Zimmern, Gott Tammuz, S. 728.

²³³ Zimmern, Tammuzlieder, S. 207.

²³⁴ ZDMG. անդ 182.

տակաւին ոչ ոք լուրջ փորձ մ'ըրած է դրական
լուծման մը գալու համար: Զեմ գիտեր թէ կարելի՞
է արդեօք զայն համեմատութեան դնել Արուրու՝
Իշդարի ուրիշ մէկ անուան հետ իբրեւ նոյնին
արական ձեւը: Սումերերէնի տեղեակ չըլլալուն՝
լեզուական կոտան մը չունիմ եւ ոչ ալ պատմական:
Հաւանօրէն ասուրա-բաբելական Այրու²³⁵ (Airu կամ
Yjaru) ամսուան (= Մարտ-Ապրիլ) հետ կապ մը
չունի: Բայց նոյնը կարելի չէ ըսել Հարու (= Ha-ru)
անուան մասին, որ եգիպտական մեհենագրութեան
մէջ Պաղեստինի համար կը գործածուէր,²³⁶ իսկ
Պտղոմեան շրջանին ամբողջ Ասորիքի անունն
էր:²³⁷ Ասոնք ի հարկէ լոկ կարելիութիւններ են,
որոնց աւելի կամ նուազ հաւանականութիւնը

²³⁵Winkler 2., *Altorientalische Untersuchungen*, Leipzig
1901, S. 385.

²³⁶M. Max Müller, *Asien und Europa*, Leipzig 1893, S. 144
ff.

²³⁷Անդ S. 150.

կախում ունի անդրագոյն ուրիշ փաստերէ, գործնք
դժբախտաբար տակաւին չունինք: Այսպիսի
կարելիութիւն մըն է նաեւ մեր Արայ անունը, որ
սակայն չատ անհաւանական է ներկայ պարագային,
նկատելով Արայի համապատասխան Թամուզին
միեւնոյն Բելթին հետ յիշատակութիւնը: Եթէ
մինչեւ անգամ ԴՂ = Արու մեր Արայի հետ նոյն
ըլլար — լեզուագիտօրէն խօսելով ԼՂին սեմական
բերնի մէջ ԴՂի փոխուիլը անկարելի չէ — այն
ատեն պիտի ըսէինք թէ Թամուզի քով հայկ.
Արան եւս Խառանի պանթէոնին մէջ առնուած
էր, այս պարագային անշուշտ հայ գաղութի մը
ազդեցութեան շնորհիւ: Արդեօք չէ՞ կարելի Արու
համեմատել բաբելական Ուռայի (= Urra) հետ,
որ արձանագրութիւններու մէջ կը յիշուի Իսում
անունով դիւցազնի մը հետ. Ուռա կ'անուանուի
աստուածներու դիւցազն, որ Անուէն իշխանութիւն
առնելով ամէն կողմ կ'ասպատակէ եւ կ'աւերէ: Տեղ մը

կ'ըսուի.²³⁸ «Ո՛վ Հերոս, թողուցիր դուն քաղաքը
եւ շամ կերպարանքով մտար պալատը, Հագիւ թէ
զքեզ տեսան զինուորները, զէնքերը իրենց ձեռքն
ինկան:» Դժբախտաբար Ուռա իր նկարագրով
այնչափ արիւնուռչտ է, կատաղի եւ չար, որ դժուար
է ո՛ր եւ է որոշ բան ըսել:

Թամուզի տեղ Փիւնիկեցիները կը պաշտէին
Ադոնիս, որ յունական ձեւն (Αδωνις) է փիւնիկեան
եւ եբրայական յՆՃ = Ադոն անուան եւ կը նշանակէ
Տէր: Յոյները անուանա ծանօթացած ըլլալու են
Կիպրոս, ուր վաղուց ամենամեծ յարգութիւն կը
վայելէր Ադոնիսի սիրահարը Բապաթ, որուն
Հետ վերջէն միացաւ յունական Ափրոդիտէ սիրոյ
զիցուհին: Կիպրոսի յունական գաղթականները
Ադոն Հաւանօրէն յՅՆ = Ադոնի (= Տէր իմ)
ձեւով կը լսէին եւ այնպէս ալ իրենց լեզուին
փոխեցին: Զարմանալի է որ Ադոնիս իբրեւ

²³⁸Gressmann, անդ, 71-72.

որոշ աստուածութեան մը անուն փրնիկեան
աղբիւրներու անձանօթ է բոլորովին, զայն կը
գործածեն Եբրայեցիներու պէս իբրեւ վերագիր
կամ կցուած ուրիշ անուններու. այսպէս յմաշ
յմ = Տեառն էսմունի, Բրկլմլն յմ = Տեառն
Իւրոյ Մելքարտի: Մարդու անուն են յմաշաւտ
= Ադոնէսմունն այսինքն՝ Տէր է էսմունն կամ
ԼՅՅԿԿԿԿ = Ադոնաբալ՝ Տէր է Բաալ.²³⁹ Ամառնայի նամակներու
մէջ ալ թագաւոր մը կը յիշուի «Ադունա» անուամբ,
որ ապահով խնդրոյ նիւթ անուան հետ կապ ունի:²⁴⁰

Ամենանշանաւոր պաշտօնատեղին էր Բիբլոս,
որուն մասին առաջին յիշատակութիւն կ'ընէ
Ստրաբոն.²⁴¹ զայն անուանելով *ἱερὰ ἔστι τοῦ Ἀδωνίδος*
քաղաքս ամենահին ժամանակներէն արդէն երեւելի
էր իբրեւ Բաալթ-Բելթիսի պաշտօնատեղի եւ իբրեւ
այսպիսի շատ անգամ կը յիշուի նաեւ սեպագիր

²³⁹Baudissin, Adonis, S. 66.

²⁴⁰Knudtson. Թիւ 75, 25; 148, 18.

²⁴¹Strab. 1, 16., 2, 18, C. 755.

արձանագրութիւններու մէջ: Աղոնիս կը պաշտուէր նաեւ Ափագայ, Անտիոք, Կիպրոս եւ ասոնց ազդեցութեամբ նաեւ Աթէնք եւ Արգոս: Առաջին անգամ առասպելա քիչ թէ շատ ամբողջութեամբ աւանդողը Ապոլոդորոս²⁴² է, որ սակայն քիչ մը շատ յունական գոյն տուած է առասպելին. երեւոյթ մը, որ դժբախտաբար յոյն մատենագիրներու քով անսովոր բան մը չէ: Արդ ըստ Ապոլոդորոսի Ափրոդիտէ բարկացած ըլլալով Զմիւռնայի վրայ՝ զանիկա իր իսկ Թէսսա Տօր հետ կատարուելիք անօրէն գործի մը կը մղէ: Բայց երբ յետոյ հայրը իր դուստրը կը ճանչնայ, զայրացած սրով կը սկսի հալածել դուստրը, որ ճարահատ աստուածներու օգնութեան կը դիմէ եւ աստուածները զինքը մրտենւոյ ծառի կը փոխեն: Տաս ամիս վերջը ծառը ճեղքուելով՝ Աղոնիս կը ծնանի: Ափրոդիտէ տղուն գեղեցկութենէն յափշտակուած, զայն սնտուկի

²⁴² Apolod. 3, 14, 3.

մը մէջ կը ծածկէ եւ յետոյ միւս աստուածներէն ծածուկ Պերսեփոնէի խնամքին կը յանձնէ՝ վերջէն վերստին իրեն յանձնելու պայմանաւ: Սակայն սանդարամետի դիցուհին ալ տղուն գեղեցկութենէն կը յափշտակուի եւ չ'ուզեր այլ եւս կեանքի աշխարհք զրկել եւ ասով կռիւ կը ծագի երկու դիցուհիներուն մէջ: Զեւս կը ստիպուի միջամտել եւ կ'որոշէ որ Ագոնիս տարւոյն երեք քառորդը Պերսեփոնէի քով կենայ եւ մէկ քառորդն ալ Ափրոդիտէի քով, բայց իրականին Ագոնիս երեք քառորդ Ափրոդիտէի քով կ'անցընէ եւ միայն մէկ քառորդ սանդարամետ: Ամենէն վերջը Արտեմիսի զրգուելովը որսի ժամանակ վարագէ մը կը սպաննուի: Ըստ Հիւգինոսի²⁴³ Զմիւռնա հօրմէ չի հալածուիր, այլ իր խկ ամօթէն անտառ կը քաշուի, ուր Ափրոդիտէ իրեն կարեկցելով, զինքը մրտենի ծառի մը կը փոխէ եւ երբ հայրը անգիտակցաբար

²⁴³Hyginus, Fab. 58 եւ 161.

որ մը ծառին մերձենալով զայն սրով կը ճեղքէ, Ադոնիս կը ծնանի:

Ադոնիս առ հասարակ կը նկարագրուի իբրեւ արտաքոյ կարգի գեղեցիկ պատանի մը, որ որսորդութեամբ եւ հովուութեամբ կը պարապի:²⁴⁴ Ըստ ընդհանուր ըմբռնման վարաց Ադոնիսի զէմ գրգռողը ոչ թէ Արտեմիս, այլ Արէս է, որ չի կրնար տանիլ, որ Ադոնիս իբրեւ աւելի գեղեցիկ երիտասարդ մը Ափրոդիտէն սիրուի. ըստ ուրիշ տարբերակի մը վարացը ինքն իսկ Արէս է, որ վարացի կերպարանքով Ադոնիս կը սպաննէ:²⁴⁵ Որչափ ինծի ծանօթ է անգամ մըն ալ Ապոլլոն կը յիշուի իբրեւ Ադոնիսի սպաննող:²⁴⁶ Մահուան տեղը կը համարուին Լիբանանի լեռները, որոնց մօտերը

²⁴⁴Teocrit, 1, 109. Damascenus Vita Barlaam in Boissonade Anect. Gr. 4, 143. Հմմտ. նաեւ. Greve, De Adonide, էջ 11.

²⁴⁵Schol. Theocr. 1, 3 եւ 47. Jul. Firmicus de error. prof. rel. 9.

²⁴⁶Serv. z. Verg. Ecl. 10, 18.

գտնուող գետ մըն ալ Ադոնիս կ'անուանուէր ըստ Լուկիանոսի, որ կ'աւանդէ թէ Բիբլոսի քովէն անցնող այս Ադոնիս գետը ամէն տարի Ադոնիսի մահուան տարեդարձին ատենները կարմիրի զարնող գոյն մը կ'առնուր,²⁴⁷ որ ի հարկէ ժողովրդենէ այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Ադոնիսի արեամբ ներկուած ըլլայ: Ադոնիսի եղբրական վախճանը առիթ առնելով ժողովրդական հնարամիտ երեւակայութիւնը գեղեցիկ աւանդութիւն մըն ալ մեզի թողուցած է, որուն համաձայն նախնաբար միայն սպիտակ վարդ կար, բայց երբ Ափրոդիտէ Ադոնիս վարազի ձեռքէն ազատելու համար հապճեպով անոր օգնութեան կը փութար, ոտքը վարդենույ մը փշերուն զարկաւ եւ վիրաւորուելով իր արեամբը ներկեց վարդենին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ եւս կարմիր վարդ տալ:

Ադոնիսի մահուան սգահանդէսները որոնց

²⁴⁷De dea Syria, 8.

Հաստատութիւնը Ափրոզիտէի կը վերագրուի, չառ նշանաւոր էին թէ՛ Աթէնքի եւ թէ՛ մանաւանդ Բիբլոսի եւ Պտղոմեանց շրջանին նաեւ Աղեքսանդրիայի մէջ: Բիբլոսի մէջ օր. Համար Ադոնիսի պատկերը կը ներկայացընէին մեռելի մը կերպարանքով, զոր թափորաբար եւ բարձրաձայն ողբերով, որոնցմէ անբաժին էր սրինգի ընկերակցութիւնը եւ եղբրամայր կիներու կուրծքերու զարնելը, կը տանէին կը թաղէին պատրաստուած գերեզմանին դէշ, բայց որչափ կ'երեւայ պատկերը յաջորդ օրը դարձեալ դուրս կը հանէին՝ ըսելով թէ Ադոնիս յարութիւն առած է: Գէթ Փիւնիկէի մէջ յարութեան առանձին Հանդիսութիւն մը չկար:²⁴⁸ նոյնը տեսանք նաեւ Թամուզի առապելին մէջ: Բայց թէ ո՛ր ամսուան մէջ կը կատարուէր Ադոնիսի սգահանդէսը, տակաւին

²⁴⁸Lagrange, Religions sémitiques, p. 303. Baudissin, Adonis, S. 133.

որոշ չէ: Անոնք, որ երկու, այսինքն՝ յարութեան
եւ մահուան տօն կ'ընդունին,²⁴⁹ առաջինը
կը դնեն դարնան սկիզբները, իսկ երկրորդը՝
աշնան. Բաուդիսին ասոր հակառակ ընդունելով
միայն սգահանդէսը իբրեւ տօն՝ քանի որ յոյն
մատենագիրներէն հակառակը ստուգապէս կարելի չէ
եզրակացնել, ժամանակը կը միտի դնելու աւելի
ամառը Յունիս-Յուլիս ամիսներու միջոցին:²⁵⁰
Ըստ իրեն Ադոնիս դարնան բուսականութիւնը կը
ներկայացընէ, որ ամառը կը մեռնի:²⁵¹ Որ է ըսել
Բաուդիսին կ'ընդունի որ Ադոնիս դարնանային
աստուածութիւն մըն էր, որ սակայն միայն մէկ
անգամ հանդիսական պաշտօնի մը առարկայ կ'ըլլար
եւ այն՝ ամառը մահուան առիթով: Լադրանժ²⁵²

²⁴⁹Greve, De Adonide, S. 45. Kämmer, Heracleotica, S. 19.
Roscher, Adonis, 1., 70-74.

²⁵⁰Անդ, 124:

²⁵¹Անդ, S. 169.

²⁵²Religions sémitiques, p. 307, 378.

Հ'ընդունիր ոչ մէկը եւ ոչ ալ միւսը՝ ի հարկէ նկատելով խնդիրը աւելի սեմական աղբիւրներու տեսակէտով, որոնք այս մասին բոլորովին կը լռեն: Խնդրոյն ամբողջ դժուարութիւնը գլխաւորաբար անկից է, որ Ազոնիսի պաշտօնը կանուխէն մուտ գտած ըլլալուն նաեւ Յունաստան՝ յոյն եւ անոնց հետեւութեամբ նաեւ հռովմայեցի մատենագիրները յունական հողի վրայ զարգացած եւ չափով մը նաեւ փոխուած առասպելը կ'աւանդեն եւ մինչեւ իսկ Լուկիանոս, որ աւելի տեղականը կ'ուզէ աւանդել, զերծ չէ բոլորովին յունական ազդեցութենէ: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է իսկականը գտնել դժուար է: Այսօր եւ ոչ իսկ ստոյգ է թէ Ազոնիս իր բուն իսկ հայրենիքի այսինքն՝ Փիւնիկէի մէջ ինչ անուամբ կը պաշտուէր: Իրեն զրացի Իսրայէլացիներուն ծանօթ էր Թամուզ անուամբ, Արամացիներու քով նոյնպէս. եւ մարդ կը փորձուի մինչեւ իսկ կարծելու թէ Թերեւս Փիւնիկէի մէջ ալ նոյն անուամբ ծանօթ էր՝ գէթ յետագայ

զարերուն: Զայս կարծես կ'ուզէ հաստատել նաեւ Որոգինէս եւ հաւանօրէն նաեւ Ս. Յերոնիմոս. Բաուդիսինի ըսածը թէ Ադոնիս առաջին անգամ Թամուզի հետ նոյնացընողը Որոգինէս է, իմ կարծիքովս պէտք չէ այնպէս հասկընալ, որպէս թէ Ադոնիս ժողովրդեան նոյն անուամբ ծանօթ ըլլալով հանդերձ՝ Որոգինէս ըստ կամի նոյնացուցեր է զայն Թամուզի հետ: Դրական փաստ կը պակսի այսպիսի բան մը հաստատելու համար: Մանաւանդ թէ շատ հաւանական է որ Թամուզի պաշտօնը Որոգինէսի ատեն արդէն բաւական ընդհանրացած էր նաեւ Փիւնիկէի մէջ: Այս կ'երեւայ նաեւ Կեղծ-Մելիտոսի եւ Ասորի Թէոդորոս Բար Կոնիի հատուածներէն, որոնց մէջ փիւնիկեան աստուածը Ադոնիսի տեղ յայտնապէս Թամուզ կ'անուանուի: «Փիւնիկեցիները, կ'ըսէ Մելիտոս, կը պաշտէին Բելթի Կիպրոսի Թագուհին, վասն զի կը սիրէր նա Թամուզ, որ Փիւնիկէի Կուտար Թագաւորին որդին էր: Եւ Բելթի թողլով իր Թագաւորութիւնը, եկաւ

բնակեցաւ Գերաղ անունով փիւնիկեան բերդի մը մէջ: Եւ որովհետեւ Թամուզէն յառաջ Արէս սիրած էր եւ անոր հետ շնութիւն բրած եւ իր Հեփեստոս ամուսինն իմանալով, անոր դէմ սաստիկ զրգուռած, օր մը Լիբանանի լեռան վրայ սպաննեց զԹամուզ վայրի խոզ որսալու միջոցին: Այս օրէն ի վեր Բելթի Գերաղի մէջ կը բնակէր եւ մեռաւ Ափակայի մէջ, ուր թաղուած էր նաեւ Թամուզ:²⁵³» Բար Կոնիի համաձայն Թամուզ հովիւ մըն էր եւ կը սիրէր կին մը, որ իր գեղեցկութեամբը նշանաւոր էր: Այս կինը Կիպրոսէն էր եւ կը կոչուէր Բալզի (իմա՝ Բալթի): Հայրը Հերակլէս, մայրը Առնիս եւ ամուսինը Հեփեստոս: Բալթի Թամուզի իր սիրականին հետ փախաւ Լիբանանի լեռները: Անիկա իր անկարգ կեանքին համար կը կոչուէր նաեւ Եսթրա (= Իշգար) իր հօր կողմանէ: Հեփեստոս իր ամուսինը՝ սկսաւ զինքը Լիբանանի լեռան վրայ հալածել, որուն

²⁵³Corpus Apolog. Ed. Otto 9., S. 504.

վրայ Թամուզ իր դիմաց ելլելով գինքն սպանենց,
սակայն Թամուզ ալ մեռաւ վարագէ մը գիշատուած:
Իսկ Բալթի մեռաւ Թամուզի սէրէն, անոր դիակին
վրայ զգացած ցաւին չդիմանալով: Երբ հայրը իր
դստեր մահը լսեց, սգահանդէս մը կազմեց Թամուզ
ամուսնան մէջ, որ միջոցին նաեւ Թամուզի ծնողքը
կ'ողբային իրենց զաւակը:²⁵⁴»

Ադոնիսի առաապելին լաւ հասկացողութեան
համար կարեւոր է նաեւ դիտնալ, որ Փիւնիկեցիները
մեռնող եւ յարութիւն առնող ուրիշ աստուած
մ'եւս ունէին, զոր Էմմուն (= Եմուն) կ'անուանէին:
Անուանա կը հանդիպինք առաջին անգամ
Ասորդանի Տիւրոսի Բաաղ Թագաւորին հետ դրած
դաշինքին մէջ: Յետոյ Սիդոնի քով գտնուած
արձանագրութեան մը մէջ, ուր տեղւոյն Թագաւորը
Բողաշտարտ կ'ըսէ թէ «տաճարս շինեցի իմ

²⁵⁴Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri. Textus S. Se-
cunda, t. 55., S. 312. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, էջ 177.

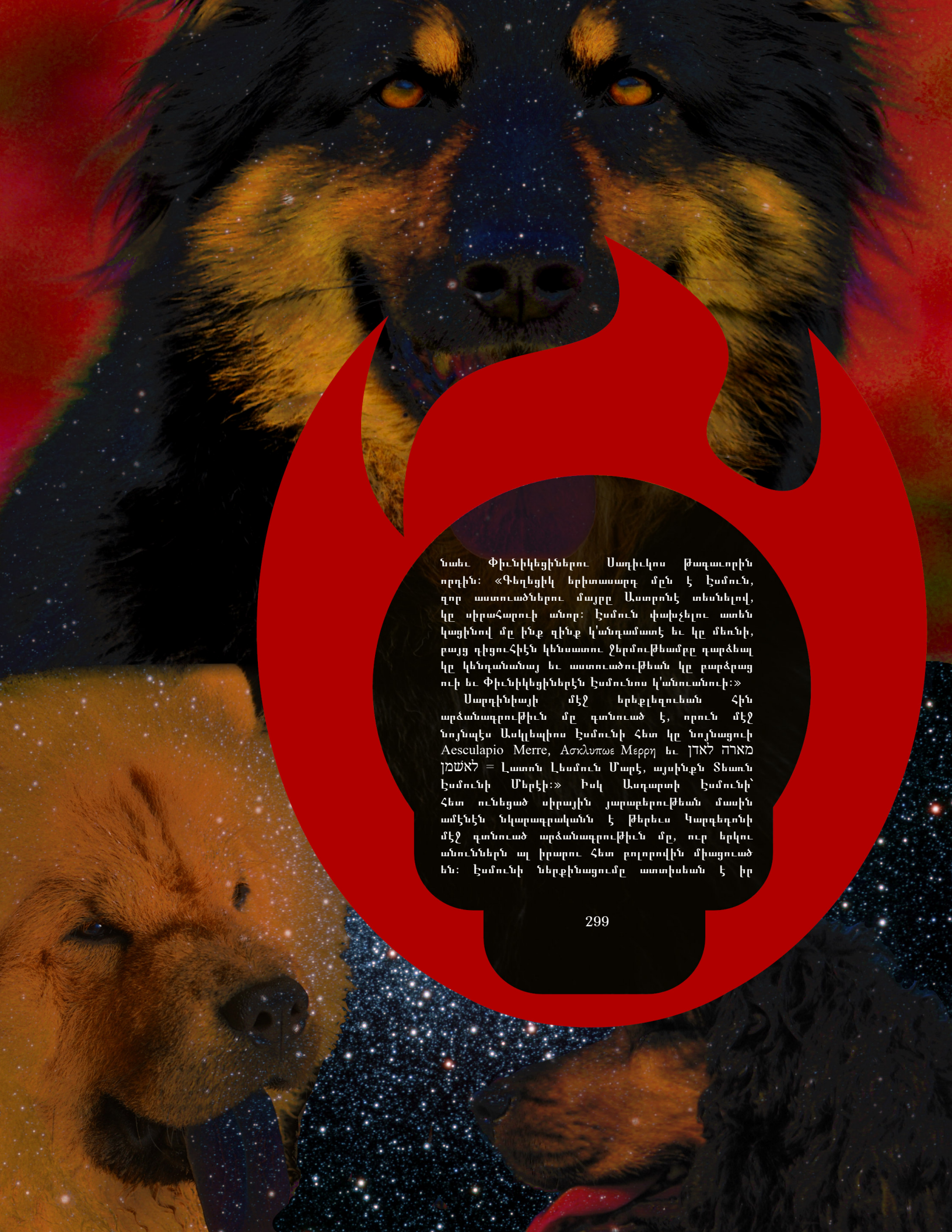

աստուծոյս Էսմունի համար (յմշա՛լ յ՛ա՛լ).²⁵⁵ Կիպրոսի մէջ ալ գտնուած են արձանադրութիւններ Էսմուն եւ Մելքարտ անուններով կամ այսպէս... קלמ'ן מ'שאל' י'גאל', այսինքն՝ «իմ աստուծոյս Էսմունի Մելք...» արձանադրութեան մնացած մասը կորսուած է:²⁵⁶ Կան նաեւ այս ձեւով յատուկ անուններ «Էսմունադոն» կամ «Ադոն-Էսմուն»: Աստուծոյս նկարագրի մասին ասդին անդին ցիր եւ ցան ակնարկութիւններ չեն պակսիր, բայց ես կը բաւականանամ ասոնց մէջէն ամէնէն կարեւորը յառաջ բերելով, որ է Փոտի նշանաւոր դործին մէջ պահուած Դամասկիոսի փոքրիկ մէկ հատուածը,²⁵⁷ որ իր համառօտութեան մէջ շատ պայծառ կերպով կը բացատրէ Էսմունի էութիւնը: Դամասկիոս Բերիւտոսի Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացընէ, վերջինս անուանելով

²⁵⁵ Baudissin, անդ., 212.

²⁵⁶ CIS 16b, 23, 24.

²⁵⁷ Photius, Bibliotheka, Migne SG. 103, Sp. 1304.

նաեւ Փիւնիկեցիներու Սաղիւկոս թագաւորին որդին: «Գեղեցիկ երիտասարդ մըն է Էսմուն, զոր աստուածներու մայրը Աստրոնէ տեսնելով, կը սիրահարուի անոր: Էսմուն փախչելու ատեն կացինով մը ինք զինք կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց գիցուհիէն կենսատու ջերմութեամբը դարձեալ կը կենդանանայ եւ աստուածութեան կը բարձրաց ուի եւ Փիւնիկեցիներէն Էսմունոս կ'անուանուի:»

Սարգիսիայի մէջ երեքլեզուեան հին արձանագրութիւն մը գտնուած է, որուն մէջ նոյնպէս Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացուի Aesculapio Merre, Ασκληπιε Merρη եւ յԴՆ? ԻԴՆՁ յՄՁԱՂ = Լատոն Լեսմուն Մարէ, այսինքն Տեառն Էսմունի Մերէի:» Իսկ Ասղարտի Էսմունի՝ հետ ունեցած սիրային յարաբերութեան մասին ամէնէն նկարագրականն է թերեւս Կարգեղոնի մէջ գտնուած արձանագրութիւն մը, ուր երկու անուններն ալ իրարու հետ բոլորովին միացուած են: Էսմունի ներքինացումը ատօխեան է իր

նկարագրովը եւ արդէն Դամասկիոսի աւանդածը իր բովանդակութեամբը Ատտիսի եւ Կիւբեղեայի առասպելին շատ կը նմանի, որ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է:

Դիւսոյ (Dusaud) գաղղիացի գիտնականը,²⁵⁸ Բարտըն ամերիկացին²⁵⁹ եւ ուրիշներ այն կարծիքէն են թէ Էսմուն անունը նաեւ Բիբլոսի աստուծոյն անունն էր, որուն «Ադոն» (= Տէր) վերադիրը Յոյները յետոյ յատուկ անուն վերածած են. հետեւաբար ըստ այն գիտնականներուն Էսմունէն զատ Ադոնիս անուամբ առանձին աստուածութիւն մը գոյութիւն չունէր Փիւնիկէի մէջ: Այս կարծիքին հակառակ է հնութեան ընդհանուր կարծիքը եւ նորերս նաեւ Բաուդիսին,²⁶⁰ որ հետեւեալ փաստերն յառաջ կը բերէ յիշեալ գիտնականներու նոր

²⁵⁸Revue de l'Ecole d'Anthropologie, 14., p. 111, Journal des Savants, 1907, p. 46.

²⁵⁹Journal of the American Oriental Society, 21., 2. p. 188.

²⁶⁰Անդ, S. 345-347.

տեսութեան դէմ: Նախ թէ Ադոնիս երբեք բժշկական աստուածութիւն չէ նկատուած եւ անոր համար Ասկլեպիոսի հետ չէ միացուած: Երկրորդ՝ եթէ Ադոնիս նոյն ըլլար Էսմոնի հետ, անկարելի է, որ Յոյներուն բոլորովին անծանօթ ըլլար եւ կամ գէթ անգամ մը Բերլոսի արձանագրութիւններու մէջ չյիշուէր: Երրորդ՝ Ադոնիս ներկայացուած է միշտ իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը՝ մինչեւ անգամ տղայ, մինչդեռ Էսմոն կը մտածուէր աւելի երիտասարդ եւ երբեմն նաեւ այնպիսի՝ հերոս մը, որ տիտաններու դէմ քաջութեամբ կը կռուի: Այս փաստերը ստուգիլ արհամարհելի չեն, մանաւանդ առաջինը. Էսմոն ոչ միայն ինքը յարութիւն կ'առնու, այլ եւ յարութիւն կու տայ, կ'առողջացընէ, վերջապէս բժիշկ է եւ իբրեւ այսպիսի ալ օգնութեան կը կոչուէր: Իրեն նուիրական կենդանիներն էին օձն ու շունը, ինչպէս վերը արդէն տեսանք: Բայց քանի որ ստոյգ է թէ Ադոնիս նախնաբար վերադիր էր աստուածութեան մը որուն անունը հնութիւնը չ'աւանդեր եւ կը

պաշտուէր Բիրքոսի մէջ, եւ միւս կողմանէ Փիւնիկէի քաղաքներու մէջ նոյնին համապատասխան էսմուն անունով աստուածութիւն մ'եւս կը պաշտուէր, Բաուդիսին ստիպուած կ'ընդունէի, որ երկուքին հիմն ալ նախնաբար մէկ աստուածութիւն եղած ըլլալու է, որ յետոյ զանազան քաղաքներու մէջ զանազան զարգացումներու ենթարկուած է: Հոս կ'արժէ յիշել նաեւ Մելքարտ, որ մասնաւորապէս Տիւրոսի յարուծեան աստուածն էր եւ տօնը կը տօնուէր Փետրուարի եւ Մարտի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներու բերմամբ, որոնց մեծապէս նպաստած է նաեւ Փիւնիկէի աշխարհագրական դիրքը, Ադոնիսի եւ եգիպտական Ոսիրիսի առասպելին միջեւ՝ որչափ կ'երեւայ, ներքին տուրեւառ մը տեղի ունեցած եւ ասով ժամանակի ընթացքին ամենասերտ աղերս մը ստեղծուած է երկուքին միջեւ: Այն աստիճանի, որ Պղոտարքոս՝ բայց աւելի որոշ կերպով Ստեփանոս Բիւզանդացին երկուքը իրարու հետ կը միացընեն,

ուսկից ոմանք²⁶¹ մոլորելով՝ Ադոնիսի առասպելը
Ոսիրիսի առասպելին մէկ ընդօրինակութիւնը
Համարեցան: Այս ի հարկէ սխալ է. ազդեցութիւնը
երկակողմանի է, բայց աւելի Ադոնիսէն քան
Ոսիրիսէն: Պատճառը յայտնի է. Ոսիրիսի առասպելը
իր ներկայ ձեւին մէջ Համեմատաբար նոր է:
Գիտնականներ իսկ եղան, որոնք Յովսէփ Գեղեցիկը
Ոսիրիսի եւ անոր կինը Ասանեթ Իսիսի Հետ կը
նոյնացընեն:²⁶² Հին մատենագիրներէն առասպելիս
վրայ ընդարձակօրէն դրողը դարձեալ Դիոդոր է.
Ոսիրիս յունական ձեւն է եգիպտ. Ուսիրի անուան,
ինչպէս նաեւ Իսիսի նախնականն է Ուսիդ. երկուքն
ալ՝ քոյր եւ եղբայր իրարու Հետ ամուսնանալով՝
կ'իշխեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ յաջողութեամբ

²⁶¹Selden, De Dis Syrorum 2., S. 260. Hug, Untersuchungen,
S. 82.

²⁶²Freiherr A. von Ow., Joseph von Agypten und Aseneth,
Regensburg 1918. — Dr. Seitz, մտնիս. նոյնին վրայ Fels 1918,
Nr. 1, 26.

եւ փառքով: Ոսիրիս Նեղոս կը կանոնաւորէ՝
ջրանցքներ եւ թումբեր շինելով, մշակութիւնը կը
զարգացընէ, ինչպէս նաեւ ժողովրդեան ընկերային
կեանքը՝ օրէնքներու պահպանութեան վրայ
հսկելով, բայց միւս կողմանէ նաեւ երաժեշտութեան
եւ գիտութեան զարգացման ամէն դիւրութիւն
ընծայելով: Սեթ այս ամէն եղածներուն վրայ
նախանձելով՝ օր մը դաւադրութեամբ Ոսիրիս
խնջոյքի կը հրաւիրէ եւ հոն գինքը կը բռնէ, կը
փակէ սնտուկի մը մէջ եւ Նեղոս կը նետէ: Ասոր
վրայ Իսիս ձայն բարձրացուցած՝ կ'ողբայ իր սիրելին
եւ կը սկսի անոր դիակը փնտռել: Փիւնիկեան
Բիւբլոս հասած միջոցին՝ հոս կը գտնէ սնտուկը եւ
երբ իր Հորոս տղուն կ'երթայ, Սեթ Ոսիրիսի դիակը
գտնելով՝ կտոր կտոր ըրած՝ կը նետէ Նեղոս: Իսիս
լացով եւ ողբով քովէ քով կը բերէ այս կտորները. չի
կրնար միայն ծննդականը գտնել, զոր ձուկ մը կլկած
է եղեր: Այս դժուարին գործին մէջ իրեն կ'օգնէր
շուն մը, այսինքն՝ Անուբիս, որ Թոս լուսնոյ

աստուծոյն հետ մանուան աստուած կը նկատուէր եւ պաշտօնն էր հսկել մեռելներու թաղման վրայ եւ հոգիները սանդարամետ առաջնորդել: Առասպելը իր շարունակութեան մէջ կ'ըսէ որ Ոսիրիս օր մը իր Հորոս որդւոյն երեւնալով՝ գանիկա կը յորդորէ իր մահուան վրէժը առնուլ Սեթէն: Հորոս քանի մը ճակատներու մէջ Սեթի չարաչար կը յաղթէ եւ դէպի Ասիայի կողմերը կը վռնտէ: Ոսիրիս յարութիւն կ'առնու եւ կ'իշխէ սանդարամետի վրայ:

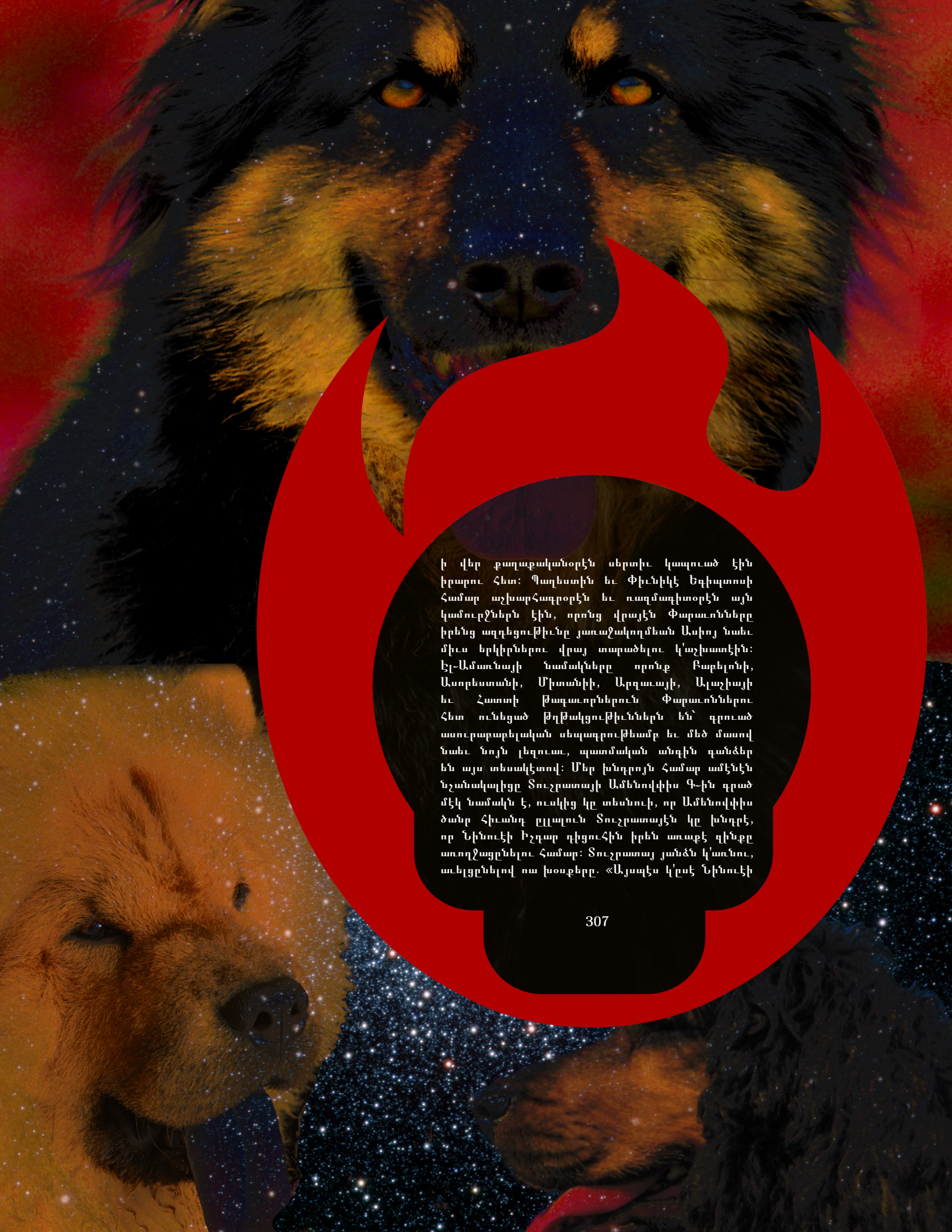
Շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Պղոտարքոս²⁶³ Ոսիրիսի դադաղին մասին կը պատմէ. այս դադաղը ըստ պատմագրին Բիւբլոսի Իսիսի նշանաւոր տաճարին մէջն էր՝ պատուած հաւամրգենույ մը բունով, զոր Իսիս ինքը անձամբ կտրած եւ Բիւբլացիներու պարգեւ ըրած էր. կտաւէ զգեստ մը կը կրէր վրան եւ դիակի մը պէս զմուռսով օծուած էր Բիւբլոսի Իսիսը Բաալտիս է, Ոսիրիս

²⁶³De Iside et Osiride 15, 16.

ալ Ադոնիս, բայց ծառով մը պատուած դադաղը, այսինքն՝ դադաղ մը՝ որ ծառի մը վրայ կը հանգչի, դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ առանց եգիպտական ազդեցութեան մտածել. վասն զի Ոսիրիսի գերեզմանը ծառի մը հետ աղերսի մէջ դնելը շատ հին է:²⁶⁴ Երկու երկիրներու միջեւ դիցաբանական այս տուր եւառը հաւանօրէն ամէնէն աւելի պտղոմեան շրջանին տեղի ունեցած է: Յայտնի է թէ Ադոնիսի համար պտղոմեան թագաւորներու հրամանաւ մեծամեծ հանդիսութիւններ կ'ըլլային Աղեքսանդրիայի մէջ. զարմանալի չէ ուրեմն, եթէ նոյն պատիւները վայելէին նաեւ Իսիս եւ Ոսիրիս ինքնին իսկ Ադոնիսի հայրենիքի մէջ: Այս փոփոխ ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը անշուշտ աւելի կանուխ է քան որ կը կարծենք: Նկատելու ենք որ երկու երկիրներն ալ ամենահին ժամանակներէ

²⁶⁴ Schäfer G., Das Osirisgrab von Abydos und der Baum «pkr.», AZ. 41., 1904, S. 107 եւն. — Baudissin, անդ, S. 174.

ի վեր քաղաքականորէն սերտիւ կապուած էին իրարու հետ: Պաղեստին եւ Փիւնիկէ Եգիպտոսի համար աշխարհագրորէն եւ ռազմադիտորէն այն կամուրջներն էին, որոնց վրայէն Փարաւոնները իրենց ազդեցութիւնը յառաջակողմեան Ասիոյ նաեւ միւս երկիրներու վրայ տարածելու կ'աշխատէին: Էլ-Ամառնայի նամակները որոնք Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտանիի, Արգաւայի, Ալաշիայի եւ Հատտի թագաւորներուն Փարաւոններու հետ ունեցած թղթակցութիւններն են՝ գրուած ասուրաբարեւական սեպագրութեամբ եւ մեծ մասով նաեւ նոյն լեզուաւ, պատմական անգիրն դանձեր են այս տեսակէտով: Մեր խնդրոյն համար ամէնէն նշանակալիցը Տուշրատայի Ամենովփիս Գ-ին գրած մէկ նամակն է, ուսկից կը տեսնուի, որ Ամենովփիս ծանր հիւանդ ըլլալուն Տուշրատայէն կը խնդրէ, որ Նինուէի Իշգար ղեկուհին իրեն առաքէ զինքը առողջացընելու համար: Տուշրատայ յանձն կ'առնու, աւելցընելով ուս խօսքերը. «Այսպէս կ'ըսէ Նինուէի

Իշդարը, բոլոր երկիրներու տիրուհին. «Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ'ուզեմ երթալ. անգամ մ'եւս կ'ուզեմ երթալ:» Ահա ես առաքեցի զինքը եւ եկաւ ինքը: Ահա հօրս ատենն ալ... տիրուհին այն երկիրը գացած էր...: Եղբայրս (Փարաւոն) թո՛ղ զինքը պատուէ՛ եւ ուրախութեամբ դարձեալ ետ դարձընէ՛ եւ ան ալ դառնայ:²⁶⁵» Այս գիցարանօրէն շատ կարեւոր հատուածը ի հարկէ դրական փաստ մը չ'ընձեռեր մեզի Ոսիրիսի եւ Իսիսի արտաքուստ կրած ազդեցութիւններու նկատմամբ, բայց գէթ անուղղակի եւ այն՝ զօրաւոր փաստ է, որով ըստ մասին կը պարզուի նաեւ այն տակաւին մութ մնացած հարցը թէ ինչպէս եւ ինչ պարագաներու տակ Իսիս, որ եգիպտական Հաթոր զիցուհւոյն տեղը բռնած է, Իշդարի եւ Բապտիսի տեսագծերով ճոխացուած է այն աստիճանի, որ եգիպտական շատ քիչ բան մնացած է վրան: Ջարմանալի է,

²⁶⁵ Kuntzon, 3., Nr. 6, Taf. 23, S. 179-181.

որ մինչև անգամ Հաթոր ինչ ինչ եղիպտական արձանագրություններու մէջ կ'անուանուի Տիկին Խաղաղութեան, Տիկին Կուպի կամ Կուպետի, այսինքն՝ Գեբաղիոնի:²⁶⁶

Ոսիրիսի դադաղը կրող ծառին զգեստաւորումը, զոր Պլուտարքոս կը յիշէ իր հատուածին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական ծագում ունի եւ ոչ ալ արաբական, ինչպէս Բաուդիսին կը կարծէ,²⁶⁷ այլ փոքրասիական է: Փոքրասիական է նաեւ Ոսիրիսի ծննդականին չգտնուիլը, որոնք երկուքն ալ հաւանորէն կապ ունին Ատտիսի առասպելին հետ:

Ատտիս իր ներկայ ձեւին մէջ փոխզական աստուածութիւն մըն է, որուն գլխաւոր պաշտօնատեղին էր Պեսինոս քաղաքը: Ըստ Պաւսանիասի²⁶⁸ Զեւս քնոյ մէջ կը բեղմնաւորէ երկիրը, ուսկից կը ծնանի Ագգիստիս անունով

²⁶⁶W. M. Müller, *Asien*, S. 313-314.

²⁶⁷Անդ, S. 175.

²⁶⁸Paus. 7, 17, 9.

երկսեռ էակ մը: Աստուածները զայն կը բռնեն եւ
առնականէ կը զրկեն. արիւնէն կը բուսնի նշենի
մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին աստուածը
ծոցը պահելով՝ անկից կը յղանայ եւ կը ծնանի
Ազգիս: Ընկեցիկ կ'ըլլայ Ատտիս լեռներու վրայ,
բայց նոխազէ մը կը խնամուի եւ երկնային
գեղեցկութիւն կը ստանայ: Այս պարագան չի
վրիպիր Ազգիստի տեսութենէն, որ այնուհետեւ
գեղեցիկ պատանեակին կը սիրահարուի եւ երբ օր
մը ազգականները գինքը Պեսինոս կը զրկեն, հոն
տեղուան թագաւորին աղջկան հետ կարգուելու
համար, դեռ հարսանիք չեղած յանկարծ վրայ կը
հասնի Ազգիստիս, որուն վրայ Ատտիս խելագարած
ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Ազգիստիս
չառ կը տխրի եւ Զեւսին կ'աղաչէ որ Ատտիս
կենդանացնէ, բայց յանձն չառնուր Զեւս, միայն
կ'որոշէ որ մարմինը չապականի: Ազգիստիս հոս
կը համապատասխանէ Կիւբեղէի, որ Պեսինոսի մէջ

նաեւ Ագգիստիս անունով ծանօթ էր:²⁶⁹ Երկուքին այս նույնութիւնը՝ որչափ կ'երեւայ Առնորիոս չէր գիտեր, անոր համար իր լսած զանազան տարբերակները իրարու հետ խառնելով՝ առասպելին քիչ մը տարբեր դոյն տուած է: Փոխզիայի սահմանին վրայ, կ'ըսէ Առնորիոս,²⁷⁰ Ագգոս անունամբ ժայռ մը կայ. հոս քարէ մը կը ծնանի Կիւբեղէ, որուն հետ Զեւս կ'ուզէ յարաբերութիւն ունենալ, բայց մերժուելով Զեւս ժայռ մը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի Ագգիստիս՝ երկսեռ ահաւոր էակ մը, զոր աստուածները կը բռնեն եւ Դիոնիսիոսի գինքը գենովցընելու միջոցին առնականէն կը զրկեն: Արիւնէն կը բուսնի նռնենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին դուստրը առնելով՝ ծոցին մէջ կը պահէ, ուսկից կը ծնանի Ատտիս: Սանգարիս կը հրամայէ ընկեցիկ

²⁶⁹ Հմմտ. նաեւ Strab. 12, 57.

²⁷⁰ Adv. nat. 5, 5, 7.

ընել տղան, բայց մէկը զինքը գտնելով՝ մեղրով եւ կաթով կը սնուցանէ եւ գեղեցիկ երիտասարդ մը կը դարձնէ: Երբ Ազդիստիս եւ Կիւբեղէ Պեսինոսի թագաւորին Միդաս անունով գեղեցիկ որդւոյն նկատմամբ իրարու հետ կը կռուէին, Ազդիստիս նախանձէն եւ բարկութենէն Ատտիս իր ընկերներու հետ կը խելագարեցընէ, որուն վրայ Ատտիս եղենոյ ծառի մը տակ ինքզինքը անգամատելէն վերջը՝ կը մեռնի: Իր արեւնէն կը բուսնին մանուշակներ, որոնք եղենոյ ծառին հետ իրեն նուիրուած են: Կիւբեղէ սաստիկ կը տրտմի եւ եղեւինը առած իր քարայրը կը քաշուի, ուր եղենոյ տակ կ'ողբայ Ատտիսի մահը: Տարբերակ մըն ալ Ովիտիոս ունի, որ իր համառօտութեան մէջ շատ կարեւոր է. ըստ իրեն Ատտիս շատ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր եւ հովիւ, զոր Կիւբեղէ իրեն ծառայութեան կ'առնուր եւ կը պահանջէ իրմէ ողջախոհութիւն, բայց Ատտիս զժբախտաբար Աազարիտիս յաւերժահարսին հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ Կիւբեղէ բարկութենէն

Սագարիտիս կը սպաննէ, որուն վրայ Ատտիս ցաւն խելագարած՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Սալուստիոսի Համաձայն²⁷¹ Ատտիս Գալլոս գետը ինկած է, ուր Կիւբեղէ գինքը տեսնելով՝ կը սիրէ եւ աստեղախոյրը գլուխը կը դնէ. Ատտիս փախչելու միջոցին՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց զարձեալ կենդանանալով՝ դիցուհւոյն քով կ'երթայ:

Գալլոս գետը իյնալու տեսագիծը ապահով դիցուհւոյն նուիրուած Գալլոս անուամբ քրմերու դասակարգին ծագումը մեկնելու նպատակ ունի. նոյն անուան հետ՝ որչափ կ'երեւայ, կապ ունի նաեւ Պաւսանիասի քով եղած ուրիշ տարբերակի մը Կալլոսը,²⁷² որ իբր թէ Հայրն է Ատտիսի, եւ վերջինս Կիւբեղէի պաշտօնը Լիւգիայի մէջ եւս տարածելուն Համար յատկապէս Զեւսի բարկութեան առարկայ կ'ըլլայ եւ վարագի մը միջոցաւ կը

²⁷¹Salustius, Philos. de diis et de mundo, 4.

²⁷²Paus. 7, 17, 5.

սպաննուի: Պաւսանիասի քով պահուած գրական այս
թանկագին բեկորը միայն՝ Ատտիս վարագի սպաննել
կու տայ եւ այս պարագան շատերը բաւական կը
համարին՝ նոյնին մէջ Ագոնիսի առասպելին մէկ
ազդեցութիւնը նշմարելու համար: Այս մասին քիչ
մը վերջ պիտի անդրադառնամ: Դիողոր Սիկիլիացին
առասպելը մեր առջեւ կը դնէ աւելի պատմական
նկարագրով մը եւ կարծես քիչ մըն ալ զարդարուած,
սակայն տեսագծեր եւս կը պարունակէ իր մէջ, որոնք
իրենց ինքնայատուկ տեսագծերովը առասպելը շատ
աւելի հետաքրքրական կը դարձնեն: Ըստ իրեն²⁷³
Կիւբեղէ Փոլեգիայի եւ Լիւգիայի թագաւորին
դուստրն էր, որ ծնողացմէ ընկեցիկ կ'ըլլայ եւ
կը սնանի լեռներու եւ անտառներու մէջ՝ իրեն
ընկեր ունենալով վայրենի անասուններն ու
թռչունները: Հասակին հետ գեղեցկութիւնն ալ
կարծես աճեցաւ, այնպէս որ զինքը տեսնողը կը

²⁷³3, 58, 59.

յափշտակուէր: Տեղացի երիտասարդ մը՝ Ատտիս
իրեն սիրահարուելով՝ անկից յղի կ'ըլլայ եւ
(յղութիւնը տակաւին զգալի չեղած) ծնողքը զինքը
կը ճանչնան եւ դարձեալ տունը կ'առնուն, բայց երբ
հայրը աղջկան վիճակը կը տեսնէ եւ եղբուրէնը
կ'իմանայ, բարկացած Ատտիսն եւ իրեն ընկերացող
իմաստուն կիները կը սպաննէ եւ մարմինները
անթաղ կը ձգէ: Ասոր վրայ Կիւբեղէ Ատտիսի
սաստիկ սէրէն ինքն իրմէ ելած եւ մազերը արձակած
դաշտէ դաշտ կը վազէ եւ իր լացովն ու ողբերով
ամէն դաշտ ու հովիտ եւ ամէն կողմ կը լեցունէ:

Ո՛չ Պաւսանիաս, ո՛չ Առնոբիոս եւ ո՛չ ալ Դիոդոր
Ատտիսի յարութեան մասին յիշատակութիւն
կ'ընեն, բայց թէ այսպիսի հաւատք մ'ունէին
Փռիւզիացիները, կասկած չի վերցընեմ: Ֆիրմիկոս²⁷⁴
յայտնապէս կը հաստատէ Փռիւզիացիներու քով
տիրող այս հաւատքը: Պղուտարքոս ալ կ'ըսէ.

²⁷⁴Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 3.

Փոխզացիները Ատտիսի մահուան սգահանդեսը կատարելէն վերջը՝ ուրախութեամբ նաեւ անոր յարութիւնը կը ծանուցանեն:²⁷⁵ Իմ կարծիքովս մինչեւ իսկ Պաւսանիաս եւ Առնոբիոս Ատտիսի մարմնոյն անապականութիւնը միայն աւանդելով, անուղղակի վկայութիւն կու տան նաեւ ի նպաստ ժողովրդեան մէջ տիրող յարութեան գաղափարին:

Ե՞րբ կը կատարուէին սգոյ եւ ուրախութեան այս հանդէսները. այս մասին վկայութիւնները բաւական որոշ են: Յուլիանոս Ուրացոյի Տամաձայն «սուրբ ծառը (= եղեւին) այն օրը կը կտրուի (այսինքն տօնը այն օրը կը սկսի), որ օրն որ արեւը օրուան եւ գիշերահաւասարին զենիթի բարձունքն արդէն հասած է:²⁷⁶» Ուրիշ խօսքով հանդիսութիւններու ժամանակն էր գարնանամուտին,²⁷⁷ որոնց վերջին օրն հաւանօրէն ըստ Հռովմայ մէջ կատարուած

²⁷⁵Plut., De Iside et Osiride, 69.

²⁷⁶Julian, Or. 5, 168 e.

²⁷⁷Schol. ed. candr. Alex. 8.

Հանդիսութիւններուն Մարտ 25 էր: Ատտիս այս միջոցին կը ներկայացուէր կա՛մ մարդու կերպարանքով²⁷⁸ եւ կա՛մ եղեւնոյ, որոնցմէ ամէն տարի սգահանդիսի սկզբին հատ մը կը կտրուէր եւ սովորաբար բունին վրայ Ատտիսի պատկերը կը հաստատուէր:²⁷⁹ Այնուհետեւ սուրբ ծառը հանդիսաբար եւ թափորաբար Կիւբեղէի մեհնանը կը տարուէր:²⁸⁰ ուր կը սկսէր բուն տօնը. քրմերն ու Գալլերը (Γαλλοί, քրմապետներն եւ Արքեիզալլոսը, որ միշտ Ատէս (Αττης) կը կոչուէր, կը սկսէին ողբալ Ատտիսի վաղամեռիկ մահը, անոր ազնուութիւնն ու գեղեցկութիւնը, որ այնչափ շուտով անհետ ըլլալով Փոիւզիա սգոյ եւ աղէտի կը մատնէ Սգահանդէսը այլ եւս իր գերագոյն աստիճանին կը հասնէր, երբ երթալով աղաղակը կը սաստկանար, եւ պէս պէս ջահերու բոցերու տակ ոմանք կուրծքերը կը կոծէին,

²⁷⁸Diod. 3, 59.

²⁷⁹Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 27.

²⁸⁰Arnob. 5, 16, 36.

ոմանք սուր գործիքներով իրենց բազուկները կը վիրաւորէին, ոմանք ալ մինչեւ անգամ իրենք զիրենք կը ներքինացընէին:

Կղաւդիոս կայսեր ժամանակ Կիւբեղեայ եւ Ատտիսի պաշտօնը իր գրեթէ ամբողջ մանրամասնութիւններովը մուտ գտաւ նաեւ Հռովմ եւ քիչ ատենէն Հռովմայ ամենանշանաւոր Հանդէսներու կարգը անցաւ: Սուգը կը սկսէր Մարտ 15ին Կանոփօրներու (եղեգնակիր) Հանդիսական մուտքով, իսկ նոյն ամսոյն 22ին նորահատ եղեւնի մը զարդարուած մանուշակներու պսակներով եւ փաթթուած բրդէ երիզներով որպէս թէ դիակ մ'ըլլար, թափօրաբար Պալատինի մեհեանը կը տարուէր: Մարտ 24ը dies sanguinis, այսինքն արեան օր կ'ըսուէր, վասն զի նոյն օրը կը կատարուէին վերը յիշուած քստմնելի արարողութիւնները: Այս միջոցին խիստ ժուժկալութիւն կը պահանջուէր եւ պտուղ, ընդեղէն եւ արմաթիք ուտելը արգիւլուած էր: Ամսոյն 25ը փառաւորութեան օր էր, որ միջոցին

քրմապետը առտու կանուխ Ատտիսի յարուժիւնը կը ծանուցանէր:

Ատտիսեան այս սգահանդէսին հետքն անգամ մնացած չէ այսօր յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ մէջ՝ բայց ապահով ասոր մէկ մնացորդն է գլխաւորաբար Պարսիկներու կողմանէ ամէն տարի Հասան Հիւսէյնի մահուան յիշատակին համար կատարուած կրօնական նշանաւոր ցոյցը, զոր 1901ին Իգմիր անձամբ տեսնելու առիթն ունեցայ: Առջեւէն կը քալէին երկու ձիաւորներ իրենց քովէն դրօշակիր մը, յետոյ դարձեալ ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կու գային 60ի չափ այր մարդիկ, որոնք իրենց կուրծքը բացած՝ ձեռքով կը զարնէին՝ ինծի անհասկանալի լեզուաւ քանի մը բառեր մըմնջելով: Ասոնց կը յաջորդէր 10-12 տարեկան տղայ մը՝ ձիու վրայ նստած եւ գլուխը ածիլած, որ սրով երբեմն գլխուն կը զարնէր, ասկէ վերջ կու գային օրուան բուն հերոսները՝ 40ի չափ այր մարդիկ, երեսները իրարու դարձուցած եւ կողմնակի քալելով, որոնք մէջտեղէն

զացող բաղձաթիւ ջահերու լուսոյ տակ ծայր աստիճանի զրգռուած եւ ահաւոր աղաղակներով «Հասան՝ Հիւսէին, Հասան՝ Հիւսէին» կը պոռային եւ ամէն երրորդին սրով գլխուն կը զարնէին: Տեսարանը ահաւոր էր. ոտքէն մինչեւ գլուխ արիւնով ներկուած էին եւ դեռ կայլակ կայլակ կը հոսէր արիւնը. այս զարշի տեսարանը շատերը այլ եւս չկարենալով զննել, հրապարակէն քաշուեցան: Սեմադէտ Ռ. Շմիտ²⁸¹ անգղիացին Պարսիկներու այս սգահանդէսը Փոքր Ասիոյ ԱնաՏոյայ պաշտօնին մէկ մնացորդը կը համարի, պատճառաբանելով թէ կայսրութեան ժամանակ ԱնաՏոյայ հետ նոյնացուած հռոմէական Բելոնայի պաշտամունքին մէջն եւս նման երեւոյթներու կը հանդիպինք: Սակայն անգղիացի գիտնականին համեմատութիւնը մասամբ միայն ճիշտ է, վասն զի ԱնաՏիտ իբրեւ մայր գիցուհի համեմատաբար շատ նոր երեւոյթ մըն է

²⁸¹Die Religion der Semiten, S. 247.

Փոքր Ասիոյ մէջ. ժառանգորդն է նա աւելի հին մայր-դիցուհիներու, որոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կարգի եւ հաւանօրէն նաեւ միեւնոյն պաշտօնով եւ համագլխի միեւնոյն ցեղերու աստուածութիւններ էին: Եւ ահա ասոնց ամէնուն ալ նկարագրին եւ պաշտամունքին դասական օրինակը կու տայ մեզի Կիւբեղէի եւ Ատտիսի առասպելը: Ստոյգ է, մահամեծականութեան Շիւի աղանդը, որուն հետ սերտիւ կապուած է Հասան Հիւսէյնի սգահանդէսը, ժամանակին տարածուած ըլլալուն աւելի Արաբիայի, Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ, ուսկից անցած է նաեւ Պարսկաստան եւ հոն այսօրուան պետական կրօնն է, քաղաքական պայմաններուն չներկիւղ՝ կրօնականօրէն Փօիւզիայէն ո՛րեւէ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընդունիլ: Սակայն ուղղակի Փօիւզիայէն ազդուելու հարկ մըն ալ չկար: Ազդեցութիւնը եղած ըլլալու է ուղղակի Ասորիքէն, ուր կը գտնուէր Հիերապոլիս իր նշանաւոր մեհանոյժը, որ թէեւ արդէն կործանած էր, բայց տարակոյս

չունիմ, թէ անոր յիշատակին հետ կապ ունեցող շատ մը հեթանոսական բարքեր եւ սովորութիւններ տակաւին ի սպառ ջնջուած չէին:

Հիերապոլիս կը գտնուէր Եփրատայ քով ոչ շատ հեռու հին Կարկեմիշէն: Մեհեանը քաղքին մէջտեղն էր եւ նուիրուած Աթարգատիսի, զոր Լուկիանոս²⁸² իր՝ դիցուհւոյս վրայ գրած գործին մէջ «Ասորական դիցուհի» կ'անուանէ: Լուկիանոս Աթարգատիսի դիցաբանական անձնաւորութեան եւ նկարագրին վրայ դժբախտաբար շատ քիչ բան կը հաղորդէ. ինքը կը ծանրանայ աւելի մեհեանին եւ մասամբ նաեւ պաշտամունքին ինչ ինչ կէտերուն եւ ասոնց յարակից դէպքերու եւ պարագաներու վրայ: Այս քիչն ալ սակայն բաւական է մեր նպատակին համար, մանաւանդ եթէ ասոր հետ միացընենք նաեւ ուրիշ մատենագիրներու քով ցրուած փոքրիկ

²⁸²Luciani, Sam. Opera, vol. 9. Bibonti, De Syria dea, p. 86-131.

ակնարկութիւններն ու վկայութիւնները: Այս ամէնէն մեր ստացած առաջին տպաւորութիւնը՝ դիցարանօրէն եւ նաեւ պատմականօրէն նշանակալից այն ներքին աղերսն է, որ կայ Փռեզիայի մայրդիցուհւոյն եւ «Ասորական դիցուհւոյ» միջեւ: Հոս ալ կը հանդիպինք նոյն պաշտամունքին, նոյն քրմական նուիրապետութեան, նոյն ներքինացած Գալլերու, դիցուհւոյն նուիրուած վայրենի անասուններու, նոյն սգահանդիսի ջահերու, ձաղկման եւ ներքինացման գործիքներու: Բայց ամէնէն աւելի աչքի զարնողը ինքնին իսկ Աթարգատիս անունն է. որ յոյն մատենագիրներու քով երբեմն կը գրուի նաեւ *Ατάργατις* կամ *Ατάργατις* բայց աւելի սովորականն է *Ατάργατις*,²⁸³ ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Պլինիոսի *Atargatis* էն:²⁸⁴ Արդ Աթար լեզուադիտօրէն կը համապատասխանէ

²⁸³ Strab. 16, 748, 785. Arcad, 36, 18.

²⁸⁴ Plin. n. h. 5, 81.

«Իշթարի»ի, որ կը նշանակէ «Տիկին», իսկ γαυις (γαυτις) Ատտիսի:²⁸⁵ Որ է ըսել Աթարգատիս կը նշանակէ «Տիկին Ատտիսի:» Նեոլոգեքէ եւ Ե. Մայեր, զորոնք կանխած էր սակայն Լազարոս²⁸⁶ ասորական ՈՒՄ աստուածը փոխզական Ատտիսի հետ նոյնացընելով, անունս կը մեկնեն, առանց սակայն Ἀτάρ-Ατις անուններու մէջ կարծես միացման դեր կատարող յին առեղծուածը լուծելու. մանաւանդ թէ Ե. Մայեր մէկ ձեռքով շիտկածը միւսով կ'աւրէ Ատտիս անունը այլուր սեմական հռչակելով:²⁸⁷ Ցաւալի է, որ Աթարգատիս անունը չունին ոչ ասորեստանեան եւ ոչ ալ ասորական արձանագրութիւնները, միայն պալմիրական արձանագրութիւններու մէջ կ'աւանդուի եւ այն՝ երկու անգամ միայն եւ ՈՒՄՈՒՄ կամ ՅՄՄՈՒՄ

²⁸⁵ Nöldecke, ZDMG. 24., 92, 1, 109. Ed. Meyer, անդ, 31., 730. R. Smith, Die Religion der Semiten, S. 31.

²⁸⁶ Urgeschichte Armeniens, S. 1060.

²⁸⁷ Geschichte des Altertums, 1. Band, S. 257.

ձեռով (= Աթար-Ադէ).²⁸⁸ Իսկ Ադէ մնացած է աւելի
նոյնպէս պարմիւրական յատուկ անուններու մէջ՝
ՌԴԵԴՆ, ԴԴԵԴՆ = երջանկութիւն Ադէի. ԶԴԵԴՆ =
Ադէ կը ստանայ, կը պահէ. ԴԴԴԴՆ = Ադէ կու
տայ: Լազարոս հոս բացի Ատտիս անունէն չատ
իրաւամբ համեմատութեան կը բերէ նաեւ լիւդական
Սաղէադէս, Միւսատէս եւ Ալիւսատէս անունները:
Ինծի համար անձնապէս ստույգ է այլ
եւս թէ *Ատօրպաւի* չն դիցուհւոյն անուան
մեկնութիւնը ոչ միայն չի դժուարեցրներ, այլ եւ
զմեզ քայլ մ'եւս յառաջ տանելով կը մղէ այնպիսի
եզրակացութեան մը, որ ամենամեծ նշանակութիւն
կրնայ ունենալ նաեւ Հայոց պատմութեան համար:
Պրոֆ. Մարկուարտ իր «Հայ ազգի ծագման
եւ վերականգնման վրայ»²⁸⁹ գրած գեղեցիկ

²⁸⁸ Vogue, *Inscriptions Semitiques*, 3. Nöldecke, անդ, Ed. Meyer, անդ, հմմտ. Vogue, Palm. 143.

²⁸⁹ Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.

գրքային մէջ խօսելով նաեւ Հայերու եւ Հատերու ազգակցութեան հարցին մասին, ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ կ'ընդունի, որ Հայերը իրենց մարմնոյն կազմովը աւելի Հատերու ցեղակից են: Ի հարկէ ասով Հայերուն հնդեկագերմանական ըլլալը առանց ուրանալու, այլ թէ Հայ ազգին մէջ հնդեկագերմանական տարրը լեզուագիտօրէն միայն պահած է իր գերակշռութիւնը, մինչդեռ մարդախօսօրէն պարտուած հատականէն եւ այն՝ ինքնին իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ Հատերու գերակշիւ ազգակցութեան շնորհիւ: Հատերը ենսէնի հետ հնդեկ գերմանական նախահայերը անուանելէ կը խորշի Ուսուցչապետը, վասն զի բացի ուրիշ (լեզուական) պատճառներէ ըստ իրեն Hatti անունը Hatt Ըլլալու էր՝ անկից Հայ անունը յառաջ բերելու համար: Բայց ասոր կը հակառակի, կ'ըսէ, Ս. Գրոց երբայական Hettին եօթնասանից թարգմանիչներու

կողմանէ Քετտաօցի շրջումը,²⁹⁰ ուսկից է նաեւ Հայ Քետացի անունը: Երբ Հանդիսի մէջ ժամանակին կը մատենախօսէի աշխատութեանս վրայ,²⁹¹ Ուսուցչապետին առարկութեան դէմ իբր ապացոյց կրցայ յառաջ բերել միայն՝ շատ մը նշանաւոր գիտնականներու Ատից աստուծոյն եւ Hatti ազգանուն, ինչպէս նաեւ ասորական ՈՒՄի Hattih հետ նոյնացումը: Ասով անշուշտ երբ. Ուին յոյն. Մի. շրջման առեղծուածը իսպառ չէր լուծուէր, բայց համոզուած էի, որ Քրիստոսէ յառաջ «3^{րդ} դարուն երբ. Ու յունական X տառադարձութենէն դժուարաւ թէ ստուգապէս կարելի ըլլայ հետեւցընել թէ Եբրայեցիները նաեւ Հագարական թուականներուն դայն թաւ Հագագայինով արտաբերէին, մանաւանդ որ յեաազայ դարերուն սեմական ազգերուն քով շատ պարագայի մէջ ձգտում կար նուրբը թաւի

²⁹⁰Անդ, S. 9:

²⁹¹ՀԱ. 1917-1918, էջ 154-159:

վերածելու:» Դժուարութիւնը այժմ արմատուստ կը լուծուի Աթարգատիս անունով: ասոր պայմիւրեան Աթար-Ատէ անուն հետ նոյնութիւնը անժխտելի փաստ է թէ դիցուհւոյն անուն վերջին մասը՝ որ իր կարգին նոյն է ասորական «Ատտիսի» կամ «Ատէ»ի հետ, Ասորիները Սորարոնի ժամանակ եւ անկէ յառաջ ալ Հաթի նման կը հնչէին, որ Յոյները կը ստիպուէին Իի Համապատասխան տառ մը յարմարցընել: *Ατάργατις* չի ալլաղդ անմեկնելի է բացարձակապէս: Առ այս փաստ է նաեւ Հեսթիոսի *Ατάρ γατ η δειρ*,²⁹² որուն վերջավանկին մէջ հին պակսելովը՝ ապահով ասորականին աւելի կը Համապատասխանէ: Աւելի մեծ փաստ է *Δερκετώ* անունը, որ *Ατάργατις* Համառօտ ձեւն է, որուն Համապատասխան արամականն է Թար-Ատա = ԽԽԿԽ: Յոյներուն միեւնոյն *H* = չով, չով եւ չով տառադարձելէն կը տեսնուի որ իրենք

²⁹²Smith, անդ, 31.

նոյն տառին համապատասխան գտնելուն մէջ
դժուարութիւն կը գգային: Ասոր չափով մը մտադիր
եղած է նաեւ յարգ. Ուսուցչապետը, երբ կ'ըսէ
«Յոյները տեղական չի ձայնը չունենալով՝ դայն կը
բացատրէին նաեւ չով, ինչպէս *Χίλιες* (Կիլիկիա)
= ասուր. *Chilakku*, արամ. *Helek*:» եւ թէ *Χαίρωνες*
կը համապատասխանէ «Հատտի»ի այնպէս, ինչպէս
Λυκαόνες ասուրական «Լուկկի»: ²⁹³ Ասոնց վրայ
աւելցընենք նաեւ *Αττίου άρχον*, որ երբեմն գրուած է
նաեւ *καττίου άρχον*: ²⁹⁴ Հին ասոնն այսպէս կը կոչուէր
Կորիսքայի Հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ կը
համապատասխանէ այսօրուան *Punta d'Aleiolih*:
Հմմտ. նաեւ հայկ. Հարք գաւառը, որուն յուն. ձեւն
է *Χάρσα*.

Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան
հաստատելու թէ Հայ եւ Հատ անուններու

²⁹³Անդ, S. 9 ծն. Հմմտ. նաեւ Ենսէն, *Zeitschrift für Assyriologie*, 6., 68. Տաշեան, Հայկաբանութիւն, էջ 234:

²⁹⁴Ptol. 3., 2, 3.

նոյնացումը գիտական հիմ ունի: «Հատի»ին կամ «Հատի»ին վերջնիներ տին հայերէնի մէջ յ ի շրջումը տիրող օրէնք է հայերէնի համար: Այս տեսակէտով նոր փաստ մ'եւս կ'ընծեւէ մեզի հատերէն «առնումի» բառը, որուն սահմ. ներկ. եզակին կը խոնարհի այսպէս. «առնումի, առնումի, առնումի, աշխիքն՝ առնում, առնում, առնում. յն այժմ հայերէնի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց առնում -ալ վերջաւորութեամբ բայերը, որոնց մէջ տակաւին գործածական է: Հոս բնականաբար աւարկութիւն կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ Հայ անունները իրարմէ ծագած ըլլալու են, ինչո՞ւ Ատտիս, որ իր կարգին նոյն է հատական Հատտի աստուծոյն հետ, հայ գիցաբանութեան մէջ իր համապատասխանը ունի Արայ Գեղեցիկ, եւ ոչ թէ Հայի (Հայ-իկ): Սակայն մտադիր կ'ընեն, որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ատտիսի անուն հարցը անոր առասպելին հարցին հետ նոյնացնենք: Առասպելը իր ընդհանուր գծերուն մէջ հին է, բայց դրական

ո՛րեւէ փաստ մը չունինք հաստատելու համար թէ նաեւ ամենահին անցեալին մէջ Ատտիս եղած ըլլայ խնդրոյ նիւթ առասպելին ներկայացուցիչը: Իմ կարծիքովս այսպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'ելլեն Ատտիսի յարեւմտեան Բերինոսի մը գոյութիւնը պոնտական Հերակղեայի մէջ, Պղատոնի Էրոս Պամփիւլիայի մէջ եւ ինքնին իսկ Փոլսգիայի Սաբաղիոս աստուածը, որ շատ տեսակէտով Ատտիսի կը մերձենայ: Հետեւաբար Հայկայ եւ Հատիի լեզուական նոյնութենէն տակաւին չի հետեւիր, որ անոնք նոյն մնացած ըլլալու էին նաեւ ըստ առասպելական բովանդակութեան եւ նկարագրին, ինչպէս կը կարծէ Բաղմալէպի Ս. Տ. յօդուածագիրը իր փոքրիկ յօդուածի մէջ:²⁹⁵ Բաբելական Բէլ՝ գերազոյն էակը թէ՛ ծագումով եւ թէ՛ նկարագրով նոյն է փիւնիկեան-արամական Բապին հետ, եւ սակայն յետագայ դարերուն մեռնող եւ յարութիւն

²⁹⁵ Բաղմ. 1908, էջ 409:

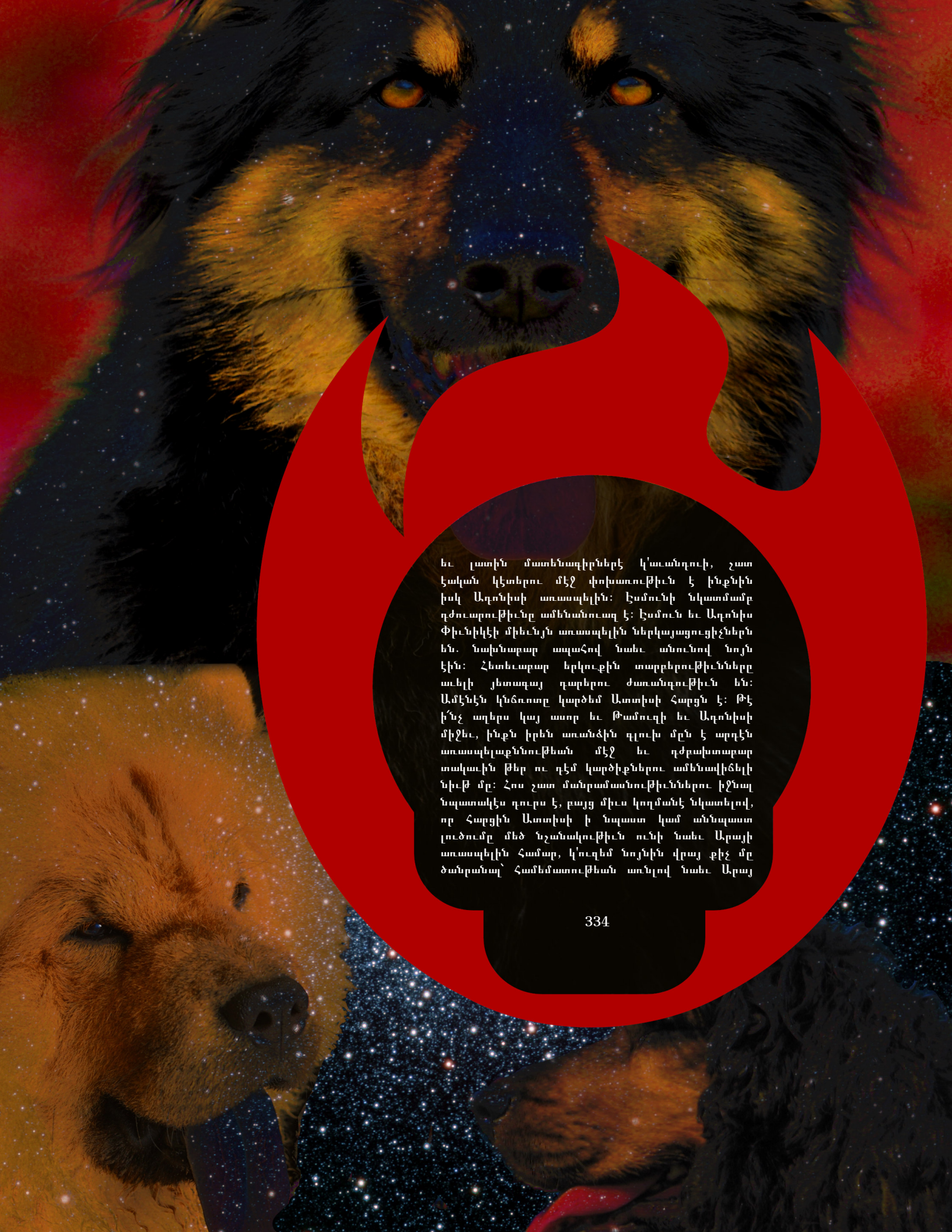
առնող աստուած մը կ'ըլլայ, իսկ Բաալ ոչ: Փոքր Ասիոյ մայր դիցուհիները ամէնն ալ իրարու հետ պատճառական սերտ աղերսի մէջ են, բայց ամէնն ալ տարբեր անուններով: Իշաար՝ որ առ հասարակ իգական աստուածութիւն ըմբռնուած է, Արարացիներէ կը պաշտուէր իբր արական աստուածութիւն: Ասկից նաեւ ան կը տեսնուի, որ՝ թէեւ ազգային աղբիւրները բոլորովին կը լռեն, բայց անկարելի չէ, որ նոյն իսկ Հայկ գէթ հայ ինչ ինչ ցեղերու մէջ մեռնող եւ յարուցիւն առնող աստուածութիւն մ'եղած ըլլայ:

Գործիս մէջ Թամուզի, Ագոնիսի, Էսմունի, Ոսիրիսի եւ Ատտիսի վրայ խօսելով՝ նպատակս էր ծանրանալ գլխաւորաբար այնպիսի տեսագծերու եւ նկարագրական երեւոյթներու վրայ, որոնք կարելի ըլլայ թերեւս Արայի համապատասխան երեւոյթներու հետ աղերսի մէջ դնել: Հիմայ կը մնայ ինքնին իսկ այս աղերսներուն բնորոշումը, որ սակայն քիչ զփուարութիւններու

կապուած չէ: Գլխաւոր դժուարութիւնը ան է, որ խնդրոյ նիւթ առասպելները տակաւին իրենք իրենց մէջ ըստ բաւականի ճշդուած չեն. ընդհանուր նմանութիւններու հետ ունին նաեւ մանրամասնութիւններ, որոնց մէջ իրարմէ զգալապէս կը հեռանան: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնականաբար դժուար է երեւոյթ մը իրեն համապատասխան երեւոյթներու փորձաքար կարգել կամ նմանօրինակ առասպելներու մէջ փոխառութեան հարց յարուցանել եւ նաեւ գայն լուծել:

Բարեբախտաբար այս դժուարութիւնները այնչափ ընդհանուր հանգամանք չունին: Այսօր գոհացուցիչ կերպով պարզուած է արդէն Թամուզի եւ Ադոնիսի մէջ եղած աղերսը. սկզբնականութեան հարցը միայն կը մնայ տակաւին լուծելի, որ է հարկէ աննշանակ կէտ մը չէ: Դարձեալ ստոյգ է, որ Ոսիւրիսի առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ, այսինքն՝ ինչ որ Պղուտարքոսէն եւ ուրիշ յոյն

եւ լատին մատենագիրներէ կ'աւանդուի, շատ
չական կէտերու մէջ փոխառութիւն է ինքնին
իսկ Աղոնիսի առասպելին: Էսմունի նկատմամբ
զփուարութիւնը ամենանուազ է: Էսմուն եւ Աղոնիս
Փիւնիկէի միեւնոյն առասպելին ներկայացուցիչներն
են. նախնաբար ապահով նաեւ անունով նոյն
էին: Հետեւաբար երկուքին տարբերութիւնները
աւելի յետագայ դարերու ժառանգութիւն են:
Ամէնէն կնճռոտը կարծեմ Ատտիսի հարցն է: Թէ
ինչ աղերս կայ ասոր եւ Թամուզի եւ Աղոնիսի
միջեւ, ինքն իրեն առանձին գլուխ մըն է արդէն
առասպելաքննութեան մէջ եւ դժբախտաբար
տակաւին թեր ու դէմ կարծիքներու ամենավիճելի
նիւթ մը: Հոս շատ մանրամասնութիւններու իջնալ
նպատակէս դուրս է, բայց միւս կողմանէ նկատելով,
որ հարցին Ատտիսի ի նպատակամ աննպատակ
լուծումը մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ Արայի
առասպելին համար, կ'ուզեմ նոյնին վրայ քիչ մը
ծանրանալ՝ համեմատութեան առնելով նաեւ Արայ

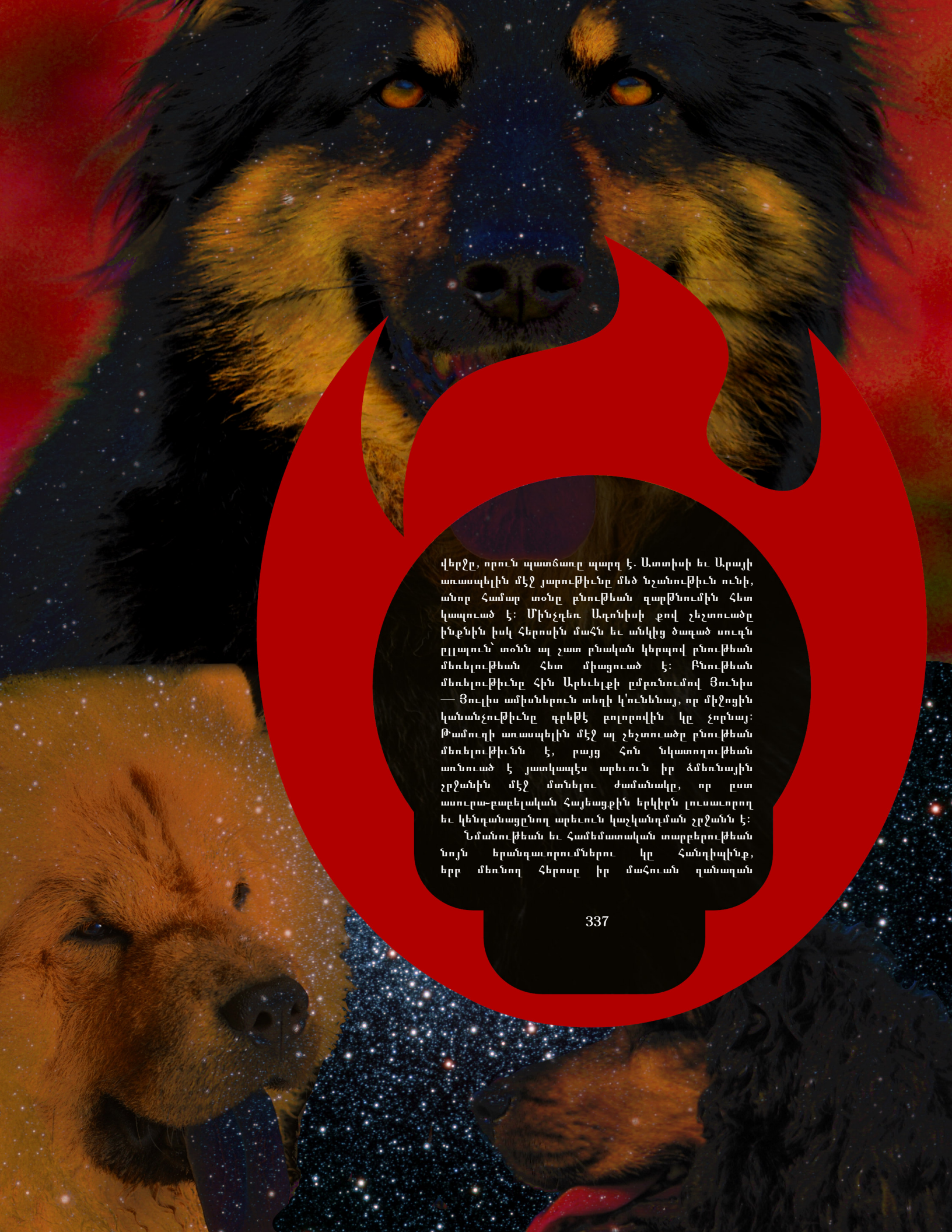
Գեղեցիկը:

Երկու խմբերն ալ իրարու հետ համեմատելով՝ եւ այս կ'արժէ նաեւ Արայի համար, կը տեսնենք, որ երկուքին մէջ ալ տիրող հիմնական գաղափարը նոյն է. արական աստուածութիւն մը կը սիրուի իգականէ մը, որ ուժով, հեղինակութեամբ եւ նշանակութեամբ գեր ի վերոյ է քան արականը: Անոր համար երբ արականը միւսին սիրոյն չի համապատասխաներ, անկից կամ ուղղակի կամ ուրիշի մը միջնորդութեամբ կը մեղցուի: Սակայն զիցուհին այն միեւնոյն սէրէն պարտուած՝ կ'աշխատի իր սիրելին վերստին կենդանացընել, որ եւ կը յաջողի: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն, որուն՝ Արայ Գեղեցիկ դուրս հանլով, միւս բոլոր առաջադէտներու մէջ ալ կը հանդիպինք եւ Ոսիբիսի քով յատկապէս տիրող ձեւն է, զիցուհին չէ որ կը սպաննէ իր սիրելին, այլ սիրելւոյն հակառակորդը, որ սովորաբար զիցուհւոյն երկրորդ տարփածուն կը ներկայանայ: Այս ձեւը հաւանօրէն աւելի

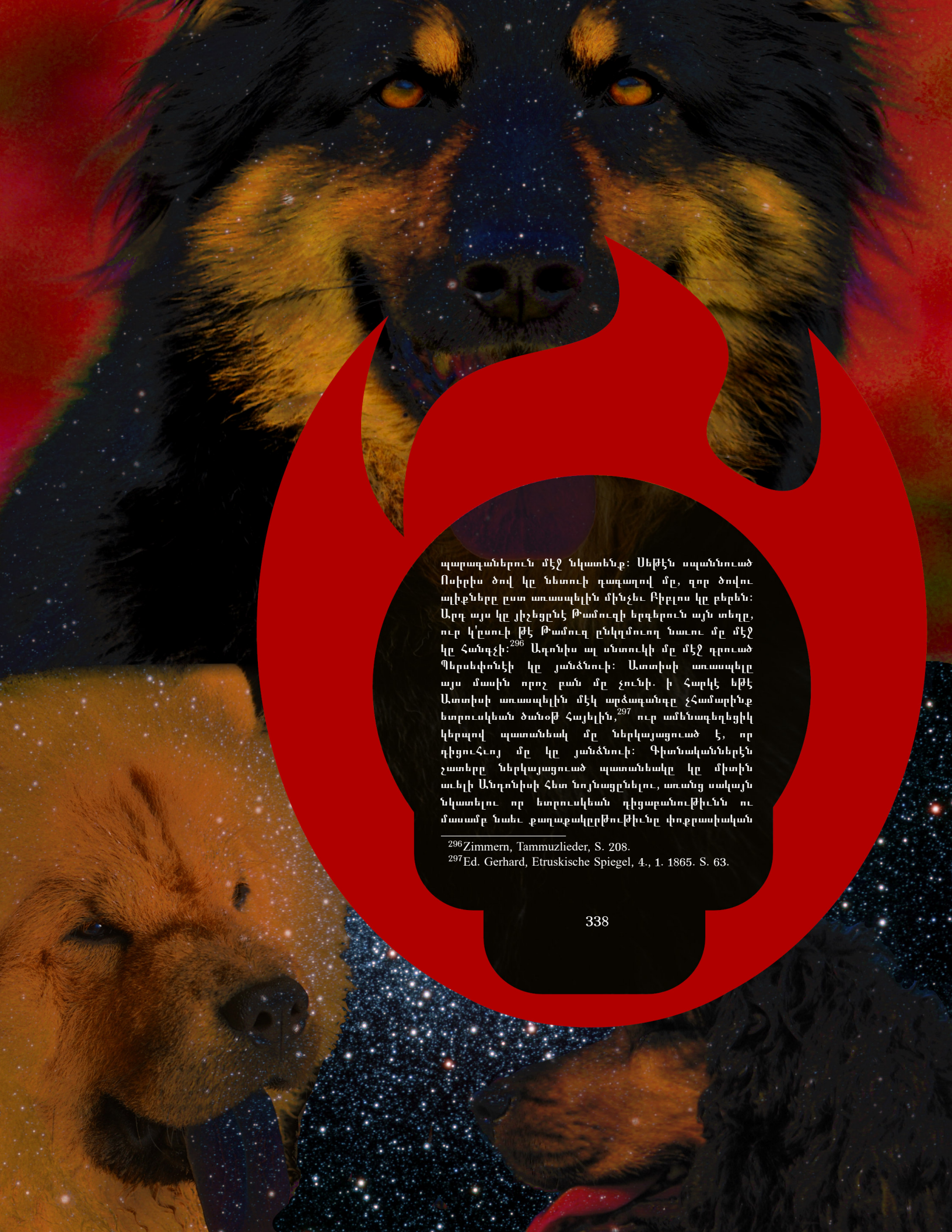

Հին է քան առաջինը, որ որոշ զարգացում մը կամ ազգահոգեխօսական ուրիշ երեւոյթ մը կ'ենթադրէ: Հասարակաց է նաեւ ողբը թէ՛ ինքնին իսկ զիցուհիէն եւ թէ՛ ժողովրդենէ եւ այն արնգի ընկերակցութեամբ, որ ապահով հերոսին հովուական նկարագրին յայտանիշն է:

Արդ խնդրոյ նիւթ իւրաքանչիւր առասպել այս Հասարակաց գծերուն վրայ նկարագրական որոշ յաւելումներ, երբեմն նաեւ պարզ երանգաւորումներ ստացած է դարերու ընթացքին համաձայն միջավայրի պահանջներուն եւ կամ զինքը կրող ժողովրդեան ինքնատիպ հայեացքներուն եւ քաղաքակրթական զարգացման: Ադոնիս մրտենույ փոխուած մօրմէ մը կը ծնանի, իսկ Ատտիս մօր ծոցը պահուած նուռէ մը, որ իր կարգին երկսեռ Ագտիստիսի անդամատութենէ հոսած արիւնէն բուսած է: Ատտիսի, ինչպէս նաեւ Արայի տօնը կը տօնուէր գարնան միջոցին, Ադոնիսինը Յունիս — Յուլիս ամսուան, իսկ Թամուզի քիչ մը աւելի

վերջը, որուն պատճառը պարզ է. Ատտիսի եւ Արայի առասպելին մէջ յարութիւնը մեծ նշանութիւն ունի, անոր համար տօնը բնութեան զարթնումին հետ կապուած է: Մինչդեռ Ադոնիսի քով շեշտուածը ինքնին իսկ հերոսին մահն եւ անկից ծագած սուգն ըլլալուն տօնն ալ շատ բնական կերպով բնութեան մեռելութեան հետ միացուած է: Բնութեան մեռելութիւնը հին Արեւելքի ըմբռնումով Յունիս — Յուլիս ամիսներուն տեղի կ'ունենայ, որ միջոցին կանանչութիւնը գրեթէ բոլորովին կը չորնայ: Թամուզի առասպելին մէջ ալ շեշտուածը բնութեան մեռելութիւնն է, բայց հոն նկատողութեան առնուած է յատկապէս արեւուն իր ձմեռնային շրջանին մէջ մտնելու ժամանակը, որ ըստ ասուրա-բաբելական հայեացքին երկիրն լուսաւորող եւ կենդանացնող արեւուն կաշկանդման շրջանն է: Նմանութեան եւ համեմատական տարբերութեան նոյն երանգաւորումներու կը հանդիպինք, երբ մեռնող հերոսը իր մահուան զանազան

պարագաներուն մէջ նկատենք: Անթէն սպաննուած Ոսիրիս ծով կը նետուի դագաղով մը, զոր ծովու ալիքները ըստ առասպելին մինչեւ Բիբլոս կը բերեն: Արդ այս կը յիշեցընէ Թամուզի երգերուն այն տեղը, ուր կ'ըսուի թէ Թամուզ ընկղմուող նաւու մը մէջ կը հանգչի:²⁹⁶ Ազոնիս ալ սնտուկի մը մէջ գրուած Պերսեփոնէի կը յանձնուի: Ատտիսի առասպելը այս մասին որոշ բան մը չունի. ի հարկէ եթէ Ատտիսի առասպելին մէկ արձագանգը չհամարինք ետրուսկեան ծանօթ հայելին,²⁹⁷ ուր ամենազեղեցիկ կերպով պատմեալ մը ներկայացուած է, որ դիցուհւոյ մը կը յանձնուի: Գիտնականներէն շատերը ներկայացուած պատմեալը կը միտին աւելի Անզոնիսի հետ նոյնացընելու, առանց սակայն նկատելու որ ետրուսկեան դիցաբանութիւնն ու մասամբ նաեւ քաղաքակրթութիւնը փոքրասիական

²⁹⁶ Zimmern, Tammuzlieder, S. 208.

²⁹⁷ Ed. Gerhard, Etruskische Spiegel, 4., 1. 1865. S. 63.

են:

Ինչ որ Պղոտարքոս իր ժամանակ Բիբլոսի մէջ պաշտուող Ոսիրիսի դագաղին եւ անոր հետ կապ ունեցող ծառաբունին նկատմամբ կը պատմէ,²⁹⁸ կ'արժէ աւելի Ադոնիսի համար, որուն պաշտամունքին բուն իսկ հայրենիքն էր Բիբլոս: Ոսիրիս հոս իր առասպելով ձուլուած է Ադոնիսի հետ որուն թերեւս հաղորդած ըլլայ ծառի մը վրայ հանգչած դագաղի մը տեսագիծը, բայց ոչ ծառի գաղափարը առհասարակ, որ կասկած չունիմ թէ սկզբնական տարր մըն էր Ադոնիսի առասպելին մէջ: Հարց կրնայ յարուցուիլ միայն նախնական շրջաններու նկատմամբ, եւ այս պարագային կարծեմ ազդեցութիւնը աւելի հիւսիսէն էր եւ Փոքր Ասիայէն քան թէ հարաւէն: Թամուզի քով ալ ծառի գաղափարին հետքերը կան, որ երբեմն նաեւ ծառերու աստուած կը համարուի: Դեռ մինչեւ այսօր

²⁹⁸De Iside et de Osiride 15, 16.

Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ ծառերը բնակավայր
են ճիններու, որոնց թագաւորն է Թամուզ: Սակայն
եւ ոչ մէկ երկրի եւ առասպելի մէջ ծառը այնչափ
մեծ նշանակութիւն ստացած է, ինչպէս Փոքր Ասիոյ
եւ Ատտիսի եւ անոր մերձաւոր առասպելներու
մէջ: Ատտիս կը ծնանի նունենոյ մը պտղէն եւ
կը մեռնի եղեւնի կամ շոճի (Pinus) ծառի մը
տակ: Բայց՝ ինչպէս մեզի ծանօթ աղբիւրներէն
կ'երեւայ, առասպելը Ատտիս երբեմն նաեւ եղեւնոյ
փոխուած կ'ըմբռնէր. անոր համար երբ հերոսին
մահուան տարեդարձին եղեւնի մը կը կտրէին, զայն
մանուշակներով կը զարդարէին եւ երիզներով կը
պատէին, իբրեւ թէ իրական մեռել ըլլար: Ծառը
այսպէս մէկ տարի կը կենար մայր դիցուհւոյն
տաճարը, անկէ վերջը հանդիսաբար կ'այրէին: Այս
այրելու տոմարութիւնը կար նաեւ ասորական
Հիերապոլիս: Ըստ Լուկիանոսի գարնան տօնի մը
առթիւ, որ անշուշտ Ատտիսի հետ կապ ունէր,
անտառէն ծառեր բերելով զգեստներով, զանազան

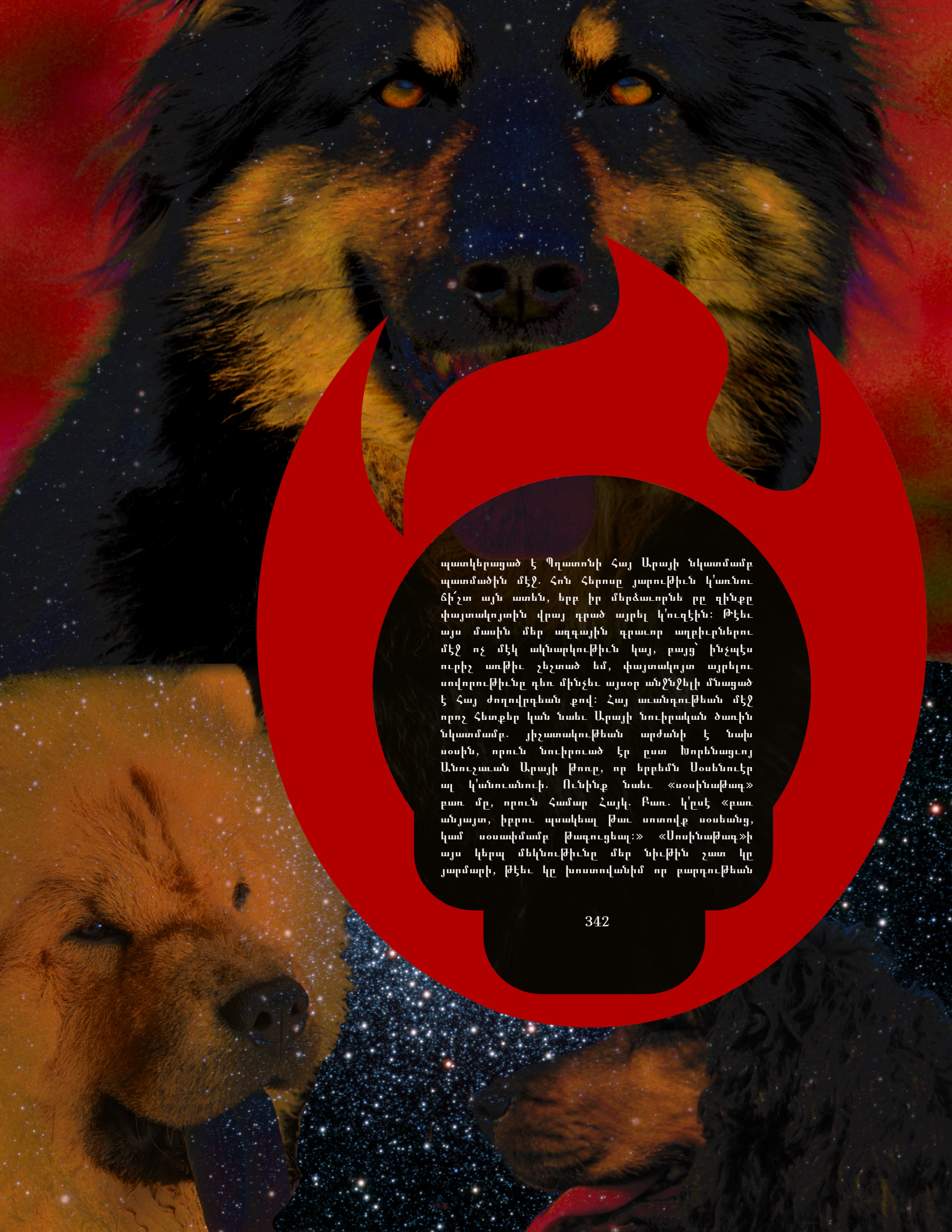

պաճուճանքներով զարդարելն վերջ՝ մեհեանին բակը կը դնէին եւ հոն ծառերը շրջապատող խուռն բազմութեան առջեւ փայտակոյտով մը կ'այրէին:²⁹⁹ Տարսոնի մէջ ալ կը պաշտուէր սրածայր խոյրով աստուած մը, որ մէկ ձեռքն ունէր հասկ մը եւ միւս ձեռքը որթատունկի ճիւղով ողկոյզ մը: Յոյները զայն կ'անուանէին Հերակլէս, զոր նորագոյն պատմախոյզները³⁰⁰ Կիլիկեան Սանտոնի հետ կը նոյնացընեն: Արդ զարնանամտին փայտակոյտ մը կը կազմուէր եւ անոր վրան աստուծոյն խորհրդանշան պատկերը կ'այրուէր: Նման արարողութիւն մը կար նաեւ Խառանի մէջ:

Փայտակոյտի վրայ այրելը յարուածեան նշան էր. հերոսը կրակին ջերմութեամբ ու լուսով վերստին կը կենդանանար եւ անմահներու կարգը կը մտնէր: Այս հայեացքը ի՛նչ պարզ եւ ցայտուն կերպով

²⁹⁹De Syria dea, « 49.

³⁰⁰Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1. 1926, էջ 721. Տաշեան, Ուսումն հայերէն լեզուի, էջ 102-108:

պատկերացած է Պղատոնի Հայ Արայի նկատմամբ պատմածին մէջ. հոն հերոսը յարութիւն կ'առնու ճիշտ այն ատեն, երբ իր մերձաւորնեք ըզ զինքը փայտակոյտին վրայ դրած այրել կ'ուզէին: Թէեւ այս մասին մեր ազգային գրաւոր աղբիւրներու մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ շեշտած եմ, փայտակոյտ այրելու սովորութիւնը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է Հայ ժողովրդեան քով: Հայ աւանդութեան մէջ որոշ հետքեր կան նաեւ Արայի նուիրական ծառին նկատմամբ. յիշատակութեան արժանի է նախ սօսին, որուն նուիրուած էր ըստ Խորենացւոյ Անուշաւան Արայի թուր, որ երբեմն Սօսենուէր ալ կ'անուանուի. Ունինք նաեւ «սօսինաթագ» բառ մը, որուն համար Հայկ. Բառ. կ'ըսէ «բառ անյայտ, իբրու պսակեալ թաւ սոտովք սօսեանց, կամ սօսալմամբ թաղուցեալ:» «Սոսինաթագ»ի այս կերպ մեկնութիւնը մեր նիւթին շատ կը յարմարի, թէեւ կը խոստովանիմ որ բարդութեան

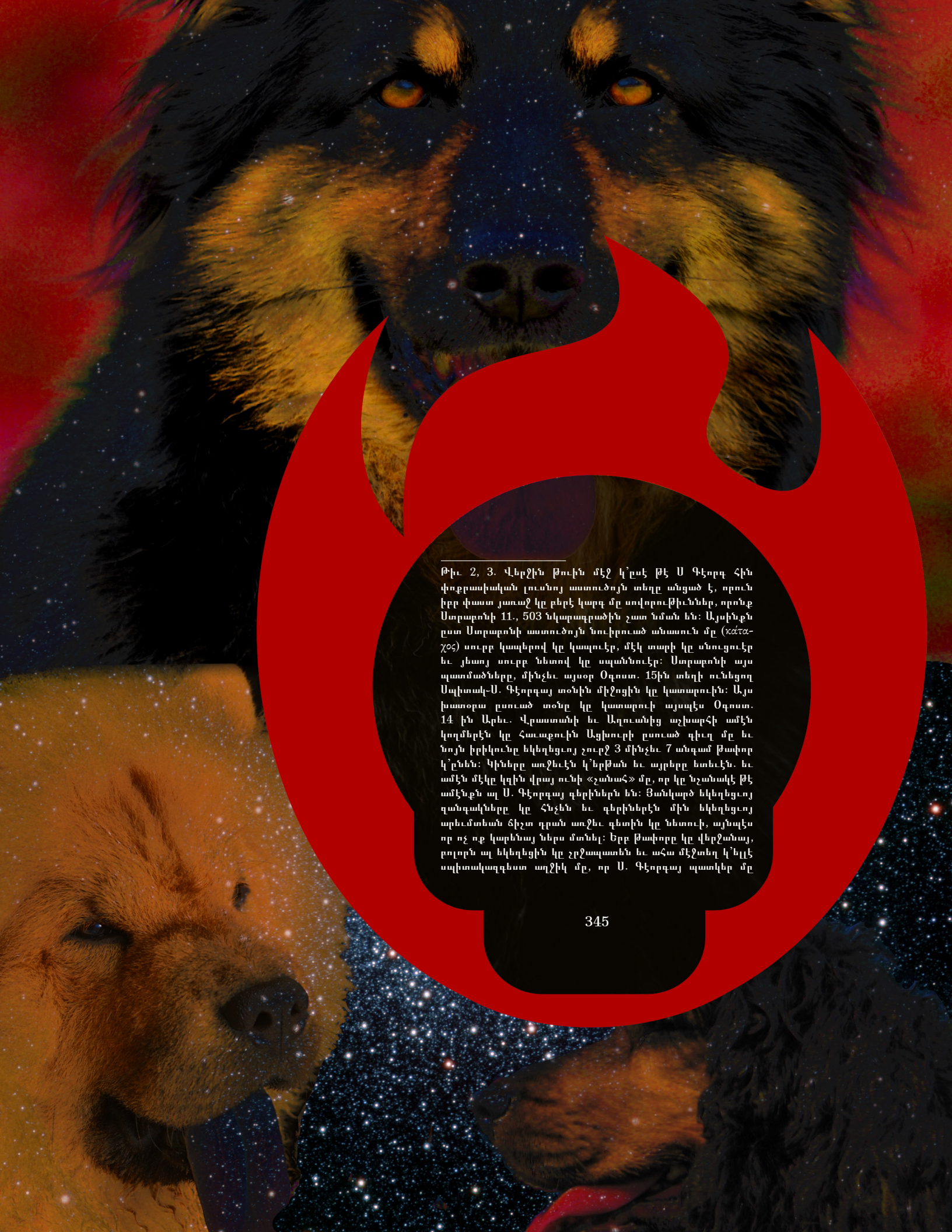
անսովոր ձեւը ինծի քիչ մը կասկածել կու տայ:
Ստոյգ է, սօսին ներկայ ընդհանուր ըմբռնումով
կաղամախաղզի ծառ մըն է, որուն տերեւները
ամենափոքրիկ հովէ կը շար ժին, հետեւաբար
հեթանոսական շրջանին գուշակութիւններու
շատ յարմար էին: Սակայն այն եւս չէ կարելի
ուրանալ թէ հայ հին մատենագրութեան մէջ
սօսին շատ անգամ եղեւնաղզի եւ նոճաղզի
ծառերու հետ կը նոյնացուի. երբեմն յուն. *πίτυς*,
երբեմն ալ *κνύπισσος*ի հետ, որոնք երկուքն ալ
Ատտիսի առասպելին մէջ կը յիշուին: Խոտորշոյ
մէջ նուիրական ծառ կը համարուի գին կամ
գիհին, որ ըստ հոնտեղուան ըմբռնման աւելի
*Juniperus sapina*ին կը համապատասխանէ եւ
մեր դասագրքերուն մէջ ցրդի կ'անուանուի: Իմ
մանկութեանս ատեն անոր փոքրիկ ճիւղն անգամ
կտրելը մեղք կը համարուէր: Նուիրուած էր Ս.
Գէորգայ, որուն բազմաթիւ ուխտատեղիներու քով
սովորաբար միշտ կը գտնուէր:

«Ս. Գէորգայ քանի մ'անգամ մարտիրոսական մահուամբ պսակուած ըլլալու գրոյցը, կ'ըսէ Բառտիսին,³⁰¹ անտարակոյս ծագած ըլլալու է այնպիսի աստուծոյ մը առասպելէն, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարուիրեն կ'առնուի:» Թէնւ Ս. Գէորգայ վարքէն հայերէն երկու թարգմանութիւններ ունինք, որոնց վերջինը բորովին Բառտիսինի ակնարկած գրոյցին կը համապատասխանէ, սակայն եւ այնպէս չեմ կարծեր թէ Ս. Գէորգ այս տեսակետով մեծ մշանակութիւն ունեցած ըլլայ Հայաստանի մէջ: Սրբոյն Խոտորշրոյ մէջ վայելած արտաքոյ կարգի մեծ յարգութիւնը ազդեցութիւն ըլլալու է, մասամբ Բիւզանդացիներէն, եւ մասամբ ալ Վրացիներէն, որոնց քով տիրող Ս. Գէորգայ պաշտօնն ու յարգութիւնն եւ ոչ մէկ ազդի քով կայ: Վրացիները այս կէտիւ մէջ այնչափ ծայրայեղութեան դացած են, որ տեղացի գիտնական մը³⁰² կը համարձակի

³⁰¹Baudissin, Adonis, էջ 115:

³⁰²Prof. J. Javakhishvili, Հմմտ. The Quest, Vol. 3. 1912,

Թիւ 2, 3. Վերջին թուին մէջ կ'ըսէ թէ Ս Գէորգ Հին փոքրասիական լուսնոյ աստուծոյն տեղը անցած է, որուն իբր փաստ յառաջ կը բերէ կարգ մը սովորութիւններ, որոնք Ստրաբոնի 11., 503 նկարագրածին շատ նման են: Այսինքն ըստ Ստրաբոնի աստուծոյն նուիրուած անասուն մը (*κατα-χως*) սուրբ կապերով կը կապուէր, մէկ տարի կը սնուցուէր եւ յետոյ սուրբ նետով կը սպաննուէր: Ստրաբոնի այս պատմածները, մինչեւ այսօր Օգոստ. 15ին տեղի ունեցող Սպիտակ-Ս. Գէորգայ տօնին միջոցին կը կատարուին: Այս խատորբա ըսուած տօնը կը կատարուի այսպէս Օգոստ. 14 ին Արեւ. Վրաստանի եւ Ադուանից աշխարհի ամէն կողմերէն կը հաւաքուին Ացխուրի ըսուած գիւղ մը եւ նոյն իրիկունը եկեղեցւոյ շուրջ 3 մինչեւ 7 անգամ թափոր կ'ընեն: Կիները առջեւէն կ'երթան եւ այրերը ետեւէն. եւ ամէն մէկը կզին վրայ ունի «չանահ» մը, որ կը նշանակէ թէ ամէնքն ալ Ս. Գէորգայ գերիներն են: Յանկարծ եկեղեցւոյ զանգակները կը հնչեն եւ գերիներէն մին եկեղեցւոյ արեւմտեան ճիշտ դրան առջեւ գետին կը նետուի, այնպէս որ ոչ ոք կարենայ ներս մտնել: Երբ թափորը կը վերջանայ, բոլորն ալ եկեղեցին կը շրջապատեն եւ ահա մէջտեղ կ'ենլլէ սպիտակագետտ աղջիկ մը, որ Ս. Գէորգայ պատկեր մը

մինչև իսկ յայտարարելու թէ Վրաստանի որոշ
գաւառներու մէջ Ս. Գէորգ Աստուծոմէ եւ Քրիստոսէ
ալ վեր կը դասուի: Քրիստոս կը համարուի աւելի
չար Դեմիուրգ մը, որուն դէմ նոյն իսկ կռուի կ'ելլէ
Ս. Գէորգ: Այս տեսագծերը ապահով առնուած
են ինքնին իսկ Ամիրանի գրոյցէն, որ՝ ինչպէս

ձեռքը եկեղեցւոյ շուրջը կը պարէ եւ երբեմն ալ կը հառաչէ:
Յետոյ գառնուկներ կը բերուին քահանային մատաղ ընկու-
քահանան իւրաքանչիւր գառնուկին ճակտին վրայ քիչ մը
բուրգ կ'ալրէ բսելով. ո՛վ Ս. Գէորգ, ընդունէ ծառայիդ
մատաղը: Ասոր վրայ բոլորը քահանան կը շրջապատեն եւ
կ'երթան եկեղեցւոյ դուռը ստրկութենէ ազատելու համար:
Քահանան «չանա՛հ» վզերնէն կը հանէ եւ իւրաքանչիւր
ոք սպիտակ զգեստ հագած եւ ծանր շղթայ մը վզերնին
եկեղեցւոյ շուրջը կեցած՝ կը ծնրադրեն եւ կ'երգեն: Ամբողջ
գիշերը եկեղեցւոյ բակը կրակ կը վառուի: Հմմտ. նաեւ Օ.
G. v. Wesendonk, Über georgisches Heidentum. Caucasia,
ed. A. Durr, 1. 1924, էջ 99-101. Archiv f. Religionswissen-
schaft. 1913, էջ 299. Ս. Գէորգայ տօնին մատաղ ընկու-
սովորութիւնը կայ նաեւ Խոտորջուր:

յայտնի է, մեռնող եւ յարութիւն առնող հերոս
մըն էր: Խոտորջրոյ եւ առ հասարակ Տայքի վրայ
վրական ազդեցութեան մը հնարաւորութիւնը այս
տեսակէտով անո՛վ աւելի հաւանականութիւն կը
ստանայ, որ Վրացիները ոչ միայն ժամանակ մը
տիրած են քաղաքականապէս Տայոց աշխարհին, այլ
եւ հոն եպիսկոպոսութիւն ունէին:

Շատ աւելի հետաքրքրական եւ նշանակալից է
մեր նիւթին համար վայրի խողը կամ վարազը, որ
ընդհանրապէս խօսելով մեռնող հերոսին մահուան
ողբերգութեան մէջ որոշիչ դեր ունի: Թամուզի
առասպելին մէջ հերոսը սպաննողն է ինքնին իսկ
վարազը եւ հաւանօրէն ասկի՛ց է, որ Թամուզ ամիսը
կանխող ամիսը Ասորիներու քով Հեզիրան, այսինքն՝
վարազ կը կոչուի: Ազոնիս երկու տարբերակ ունի,
միոյն համաձայն հերոսը կորսուած է պարզապէս
եւ կամ Ափրոդիտէն սանդարամետի դիցուհւոյն
յանձնուած, որ այլեւս չ'ուզեր ետ դարձընել:
Սակայն հոս ալ ընդհանուրը եւ հաւանօրէն նաեւ

ընդունելին երկրորդ տարբերակն է, որ հերոսը վարագի կատաղութեան զոհ կը համարի: Նույն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Եգիպտացիներու քով: Հերոդոտոս³⁰³ կը պատմէ, որ խոզը Եգիպտոսի մէջ պիղծ կը համարուէր, բայց եւ այնպէս Սեկենէի եւ Դիոնիսիոսի կը զոհուէր. եւ որովհետեւ Սեկենէ եւ Դիոնիսիոս Իսիսի եւ Ոսիրիսի հետ նույն են, պարզ է թէ խոզը նաեւ Ոսիրիսի առասպելին մէջ իր որոշ դերը ունի: Այս կը տեսնուի նաեւ եգիպտական արձանագրութենէ մը, ուր կը պատմուի թէ Հորոս Ոսիրիսի որդին օր մը սեւ խոզ մը տեսաւ, եւ Ռէ աստուածը տեսաւ որ ան Սեթ կամ Տիւփոն է: Խոզը ահաւոր հարուած մը կու տայ Հորոսի աչքին եւ այս ատենէն խոզը Հորոսին ատելի է: Խոզը կամ վարազք մեռնող հերոսին հակառակորդին մարմնացումն է: Հերոսի մահը հետեւութիւնն է ինքնին իսկ այս անհաշտ հակառակութեան,

³⁰³ Հերոդ. 1, 2., 47:

որ մերթ սեփորէն, մերթ աստղագիտօրէն եւ
մերթ աշխարհափօսօրէն (kosmisch, լոյս եւ
խաւար, ջերմութիւն եւ ցրտութիւն) կ'ըմբռնուի:
Սեռային անսակէտը հաւանօրէն նորամուտ
է համեմատութեամբ միւս երկուքին կամ թէ
նախնարար աւելի իբրեւ համընթաց երեւոյթ մը
նկատուած էր, բայց ներկայիս տիրողն է խնդրոյ
նիւթ բոլոր առասպելներու մէջ: Երեք տեսակէտով
ալ շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Մազրորիոս այս
նկատմամբ կը գրէ: «Ասորեստանցիներու կամ
Փիւնիկեցիներու քով Աստղիկ (Venus) դիցուէին
— այսպէս կ'անուանեն երկնքի վերի մթնոլորտը,
մինչդեռ վարինը Պրոսերպինա կը կոչուի — իբր
սգացող դիցուէի կը պաշտեն. վասն զի արեւը ամէն
տարի 12 կենդանակերպերը անցնելու միջոցին
երկնքի վարի մթնոլորտն ալ կը մտնէ: Ասոնց վեցը
ստորերկրեայ կ'ըմբռնուին, վեցը վերերկրեայ,
երբ արեւը ստորերկրեայ շրջանին վրայ է — եւ
այս պատճառաւ օրերն ալ կը կարճանան — այն

ատեն, կ'ըսեն, դիցուհին սգոյ մէջ է, քանի որ արեւը իր առժամանակեայ մահուամբ դիցուհին յափշտակուած եւ Պրոսերպինայէն բռնուած է. վերջինս վարի երկնամասին եւ սանդարամետի դիցուհին է: Յետոյ կ'ըսեն թէ Աստղիկին (Venus) տրուած է վերստին Ադոնիս, երբ արեւը վեց ստորերկրեայ կենդանակերպերուն յաղթելով՝ կը սկսի դարձեալ մեր մթնոլորտը մտնել, որով օրերն ալ կը սկսին երկարել: Կ'ըսեն նաեւ թէ Ադոնիս վարազէ մը սպաննուած է, եւ այս անանով ձմեռը կ'ուզեն ներկայացընել:³⁰⁴ Ադոնիս արեւու հետ նոյնացընել անյաջող փորձ մըն է. ասուրա-բարելական ըմբռնումով թերեւս աւելի ճիշտ ըլլայ ըսել. Թամուզ-Ադոնիս վարազէ սպաննուած կը համարուի, վասն զի վարազ ներկայացուցիչն է Նինիբ աստուծոյն, որ Հայկ աստեղատան հետ յարաբերութեան մէջ է: Արդ այս աստղը կը

³⁰⁴ Macrobius Sat. 1. 21.

ծագի Յունիս-Յուլիս ամիսներուն, որ միջոցին մեռնող Հերոսին մահը կ'ողբացուի: Ուրեմն խոզէ սպաննուած կը նշանակը Նինիբէ կամ՝ որ նոյն է, խոզի կերպարանքով Արեսէ սպաննուած:

Ատտիսի մասին խնդիրը այնչափ պարզ չէ: Պատճառն այն է, որ մատենագրական աղբիւրները անոր մահը ընդհանրապէս ինքնաներքինացման կը վերագրեն. միայն Պաւսանիասի քով³⁰⁵ ըստ տարբերակի մը Հերոսը վարաղէ մը կը սպաննուի, որ Ջեսէն գրգռուած է եղեր: Շատերը Ատտիսի մասին խօսած ատեն այս թանկագին հատուածը եւ ոչ իսկ նկատողութեան ուղեցին առնուլ: Սակայն Հեպդինգ իր բաւական ընդարձակ գործին մէջ³⁰⁶ նկատելով որ միւս բոլոր վկայութիւնները որոշ չափով Հռովմայ միջնորդութեամբ մեզի հասած են

³⁰⁵ Հանդ. Ամս. 1927, 319:

³⁰⁶ Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult, Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten, herausg. von A. Dietrich), Bd. 1. 1903, էջ 111 եւն:

եւ ամէնուն ալ գլխաւոր աղբիւրը Պեսինոս քաղաքն է, մեծ կարեւորութիւն կու տայ Պաւսանիասի վկայութեան նկատելով զայն սկզբնական տարր մը Ատտիսի առասպելին: Հեպղինգ իրաւունք ունի իր այս տեսութեամբ, զոր կ'ընդունի նաեւ Եղուարդ Մայեր իր «Հին ազգերու պատմութեան»³⁰⁷ մէջ: Բաուտիսին կասկածով կը վերաբերուի խնդրոյն, առարկելով նաեւ թէ ճիշտ Պեսինոսի մէջ խոզենի ուտելը արգելուած էր: Իմ կարծիքովս այս արգելքը Հեպղինգի տեսութիւնը աւելի կը հաստատէ. անկից յայտնապէս կը տեսնուի, որ խոզը նաեւ Պեսինոսի ատտիսեան պաշտօնին մէջ կարեւոր դեր մ'ունեցած է: Այս կէտը կարեւոր է. ո՛ւր որ Ատտիսի եւ Մեծ մօր պաշտօնը ծաղկած էր երբեմն, հոն խոզենի ուտելը արգելուած էր: Այսպէս Կապադովկիոյ, Պոնտական Կոմանայի,³⁰⁸ ուր դեռ մինչեւ Միջին դար Ատտիսի

³⁰⁷Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1. 1926, էջ 723-724.

³⁰⁸Strabo, 1, 12. 8. 9. C. 575.

պաշտօնին հետքերը մնացած էին,³⁰⁹ ամբողջ Փոլեզիայի, Լիւտիայի եւ ասորական Հիւրապոլսոյ մէջ: Այս կը նշանակէ թէ խոզի տեսողիծը հական տարր մըն էր Ատտիսի առասպելին:

Ասոր բնաւ չի հակառակիր Ատտիսի ինքնաներքինացումը, որ նոյնպէս գրեթէ ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ տարածուած հայեացք մըն է: Վասն զի ինքնաներքինացումէն տակաւին մահ չի հետեւեր, ոչ ֆիզիկապէս եւ ոչ ալ դիցաբանօրէն. այս կէտիս նկատմամբ աղբիւրներն ալ արդէն որոշ չեն արտայայտուիր: Ինքնաներքինացման իմաստը ըլլալու է կամ անով հերոսը մայր

³⁰⁹Սիրոն. 1927, էջ 340-341, ուր Ե. Դուրեան ընդգէմ Աճառեանի կը ցուցնէ թէ «ատինլ» բառը գոյութիւն չունի, այլ այն կցում է երկու «Ատին եւ «ելով» բառերու: Հոն Յովհ. Սարգսազի մէկ անտիպ գործէն յառաջ կը բերուի նաեւ սա կտորը ըսուած նոյն ժամանակուան Պոնտացի քրիստոնեաներու մասին. «Ամաչեմ ասել խորհրդատօնս կատարեն եւ զԱտտինի:

գիցուհւոյն հետապնդումներէն ազատել կամ
գիցուհւոյն բարկութիւնն իջեցընել հերոսին
կողմանէ պատահած անհաւատարմութեան մը
պարագային եւ կամ արմատական կերպով ամէն
կասկածի առիթը բառնալ: Առասպելը այս երեք
հնարաւորութիւններով ալ կը ներկայանայ մեզի.
վերջինը ասորական շիրապոյտոյ ըմբռնումն է:
Ըստ Լուկիանոսի քաղքիս մէջ կ'աւանդուէր թէ
թագաւորի մը կինը Ստրատոնիկէ կը սիրահարուէ
Կոմբարոսի, որ բանակին եւ Աթարգատիսի տաճարին
շինութեան հրամանատարն էր: Կոմբարոս առիթը
մէջ տեղէն բառնալու համար ինք զինքը կը
ներքինացընէ:³¹⁰ Լուկիանոս կ'աւելցընէ թէ
Կոմբարոսի օրինակէն ազդուած այսօր ալ Գալլերը
իրենք զիրենք կը ներքինացընեն եւ ասիկա
նուիրական բան մը կը համարին: Ստրատոնիկէ

³¹⁰ Հմմտ. նաեւ Prudent. peris. 10. 197, ուր Ատտիսի մասին
կ'ըսուի. «per sectum dedecus ab impudicae tutus amplexu
deae.»

խնդիրը խմանալով հանդերձ իր սէրը կը շարունակէ եւ երբ Կոմբարոս ասոր համար թագաւորին քով կ'ամբաստանուի, թագաւորը ծանօթանալով իրողութեան, ոչ միայն մեծամեծ պարգեւներով կը պատուէ Կոմբարոս, այլ եւ նոր աւարտած մեհնանին մէջ անոր արձանը կը կանգնէ: Կոմբարոս Գիլգամէշի զիւցազներգութեան Խուճբարայի կամ Հուճբարայի հետ համեմատելը հիմ մը չունի:³¹¹ Տարակոյս չունիմ, որ ան նոյն է Ատտիսի հետ եւ երբեմն կը գրուի նաեւ *Կսթիթոս* իբր արական ձեւը *Կսթիթէ* ի կամ *Կիւբեղէի*:

Խոզի տեսագիծը Ատտիսի առասպելին համար անո՛վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ, որ Համուրաբբիի Օրինագրքէն³¹² յայտնապէս կը տեսնուի թէ ամենահին ատենները խոզը Ասուրա-Բաբելացիներու քով կրօնական

³¹¹Այս մասին տե՛ս Pauly 11, էջ 1135:

³¹²Հրտ. Winckler, 1904, էջ 10, « 8:

նուիրականութիւն մը չունէր, հետեւաբար նաեւ ուտելու տեսակէտով պիղծ չէր նկատուեր: Այս պատմական իրողութիւնն արդէն բաւական ազդանշան մըն էր թէ անգամ մ'եւս քննութեան պէտք է ենթարկել ասուրա-բաբելական եւ հատական յարաբերութիւնները: Բայց երբ ասորական Հիերապոլիսը, որ դեռ 1900ին սկզբները ասուրա-բաբելական ազդեցութեան ամենամեծ մարտկոցներէն մին կը համարուէր, անդրադոյն քննութիւններու շնորհիւ սկսաւ տակաւ այլեւս հատական հռչակուիլ իր քաղաքակրթութեամբ եւ դիցաբանական հայեացքներով եւ սովորութիւններով: Դարձեալ երբ նկատենք, որ Հատերը Քրիստոսէ յառաջ 1925ին Բաբելոնի տիրեցին, իսկ անկէ շատ յառաջ ամբողջ Ասորիք եւ Պաղեստին իրենց աշխարհակալութիւններով ողողած էին եւ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի տիրող Հիւքսոսները ինչ ինչ գիտնականներէ Հատերու հետ աղբսի մէջ կը

զրուին, դարձանք չէ, եթէ հեղինակութիւն ունեցող
գիտնականներ կը միտին այսօր հաստատելու թէ
մեռնող, սգացուող եւ յարութիւն առնող աստուծոյ
պաշտօնը փոքրասիական ծագում ունի:

Ի հարկէ մեռնիլ եւ յարութիւն առնուլ
տեսագծեր են, որոնք ուրիշ երկրամասերու
եւ ազգերու մէջ ալ կրնան առասպելակազմիկ
նկարագրով երեւան դալ: Հոս հարցը յատկապէս
դիցաբանական այնպիսի՝ խմբի մը մասին է, որոնք
նկարագրական որոշ երեւոյթներով եւ տեսագծերով
սերտիւ իրարու հետ կապուած են, ինչպէս
մինչեւ հիմայ կատարած համեմատութիւններէս
ալ կը տեսնուի: Բաբելական ազդեցութեան
կողմնակիցները իբր փաստ իրենց տեսութեան
յատաջ կը բերեն նաեւ Բաբելոնի Իշդարը, որ
սովորաբար երկու առիւծներով կառքի մը կրայ
նստած կը ներկայացուի եւ այս տեսագիծը կ'ըսեն
ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ իր հետքերը
ձգած է: Սակայն Փոքր Ասիոյ պեղումներն ու

գիտական ուղեւորներու կողմանէ հաւաքուած յիշատակարաններն ու Հին դրամները հոս ալ հարցին աւելի փոքրաթիւական առասպելին նպաստաւոր լուծումը կու տան: Նախ ըստ Լուկիանոսի Հիերապոլսոյ Աթարգատիս երկու առիւծներով կառքի վրայ կը ներկայացուէր. երկրորդ հատական ամենահին յիշատակարանները մայր դիցուհին կը քանդակեն միշտ կամ առիւծներու վրայ կամ առիւծի մը ընկերակցութեամբ: Կիւբեղէ երբեմն կը ներկայացուի առիւծի կառքի վրայ, որ Ատտիս կը փնտռէ: Վենետիկի քանդակի մը վրայ Կիւբեղէ նստած է, քովը առիւծ մը եւ Ատտիս՝ ձեռքը դաւազան մը եւ իրենց առջեւ երկրպագու կիներ:³¹³ Ողիմպիա գտնուած է պղնձէ արձան մը ասիական Արտեմիսի (= Կիւբեղէ), որ թեւաւոր է եւ երկու դէպի վար կախուած առիւծներու ոտքերը կը բռնէ: Փոքրաթիւական Անահիտ ալ (= Կիւբեղէ), երբեմն կը

³¹³ Zanetti, Stat. di S. Marco 2, 2.

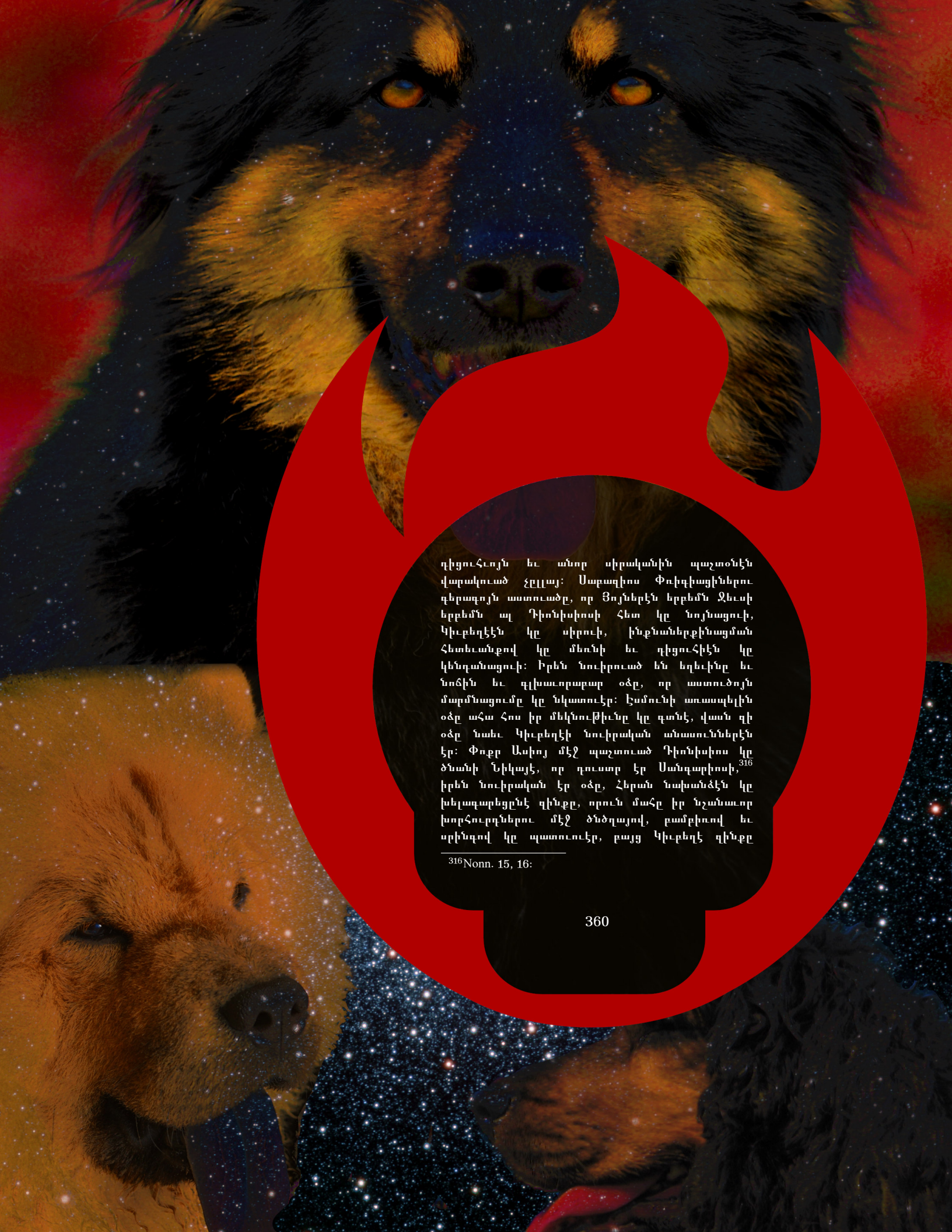

ներկայացուի կանգուն կամ նստած մէկ ձեռքով առիւծ մը, մէկալ ձեռքով ալ յովազ մը բռնած:³¹⁴ Ասոր նուիրուած են վարազ, արջ եւ նաեւ այծ (Հմմտ. Թամուզի այծերը!): Լիւտիա, Փոլեզիա, Գաղատիա եւ Կապադովկիա գտնուած դրամներու վրայ կը ներկայացուի սովորաբար նստած առիւծներու վրայ եւ կամ ինքը նստած եւ քովը առիւծները:³¹⁵ Մէկ խօսքով «առիւծներով մայր դիցուհի» տեսագծին Փոքր Ասիոյ ամէն անկիւնը կը հանդիպինք. այս կը նշանակէ թէ անոր հողէն բուսած է եւ անոր ինքնայատուկ մէկ ժառանգութիւնն է:

Պատմական տուեալները ինծի թոյլ կու տան դեռ աւելին հաստատելու. այս երկրին գլխաւորաբար յառաջակողմեան մասին ցեղերուն քով դժուար է գտնել արական աստուածութիւն մը, որ մայր

³¹⁴Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1., «. 450.

³¹⁵Head H. N. էջ 548. Kenner, Die Münzsammlung des Stiftes v. St. Florian, էջ 158. Ramsay, Studies of Phrygian Art. J. H. St. 1888. Cities 1., 1895.

գիցուհւոյն եւ անոր սիրականին պաշտօնէն վարակուած չըլլայ: Սաբաղիոս Փռիգիացիներու գերազոյն աստուածը, որ Յոյներէն երբեմն Զեւսի երբեմն ալ Դիօնիսիոսի հետ կը նոյնացուի, Կիւբեղէէն կը սիրուի, ինքնաներքինացման հետեւանքով կը մեռնի եւ գիցուհիէն կը կենդանացուի: Իրեն նուիրուած են եղեւինը եւ նոճին եւ գլխաւորաբար օձը, որ աստուծոյն մարմնացումը կը նկատուէր: Էսմոնի առասպելին օձը ահա հոս իր մեկնութիւնը կը գտնէ, վասն զի օձը նաեւ Կիւբեղէի նուիրական անասուններէն էր: Փոքր Ասիոյ մէջ պաշտուած Դիօնիսիոս կը ծնանի Նիկայէ, որ դուստր էր Սանգարիոսի,³¹⁶ իրեն նուիրական էր օձը, Հերան նախանձէն կը խեղադարեցընէ զինքը, որուն մահը իր նշանաւոր խորհուրդներու մէջ ծնծղայով, բամբիւռով եւ սրինգով կը պատուուէր, բայց Կիւբեղէ զինքը

³¹⁶Nonn. 15, 16:

իր քարանձաւը տանելով կը բուռնէ:³¹⁷ Ըստ ուրիշ տարբերակի մը Դիոնիսիոսի մարմինը Տիտաններէ կտոր կտոր կ'ըլլայ, Գէա կամ Դեմետր զանոնք դարձեալ քով է քով կը բերէ եւ կը կենդանացընէ: Ոսիրիսի մարմինն ալ ճիշտ նոյն ոճով Իսիսէն կը կենդանացուի: Ի հարկէ խնդրոյ նիւթ տարբերակիս մէջ ծննդականի մասին յիշատակութիւն չըլլար, բայց Ատտիսի առասպելէն արդէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ, երբ անոր անշնչացած դիակը եղեւնոյ տակէն քարանձաւ կը տանէր: Պափլագոնիայի գերագոյն էակին նկատմամբ ալ աւանդութիւն մ'ունինք,³¹⁸ որ նոյնպէս Ատտիսի առասպելին հետ կապ ունի, այն տարբերութեամբ, որ հոն աստուածը ձմեռը շղթայի կը դարնուի կամ կը քնանայ, իսկ դարնան կ'ազատի կամ կ'արթննայ: Քնանալու տեսագիծը

³¹⁷Schol. Jl. Z 131.

³¹⁸Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1927, էջ 724:

Ատտիսի առասպելին մէջ ալ կայ: Մտադրութեան արժանի պարագայ մըն է նաեւ այն, որ այս բոլոր առասպելներուն մէջ ալ հերոսը պահած է դեռ իր նախնական հերոսական արիւթիւնը, առնականութիւնն ու պատերազմական հոգին: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Թամուզի, Արայի, Էսմունի եւ Ոսիրիսի քով: Թամուզ, որ սումերական է իր ծագումով եւ նախնաբար քաղքի մը աստուածն էր, կ'անուանուի երբեմն քաջ, դիւցազն եւ յաղթական, նոյնպէս նաեւ միւսները: Այս երեւոյթն ալ կարծեմ փաստ է ի նպաստ փոքրասիական մայր-դիցուհւոյ պաշտօնին սկզբնականութեան:

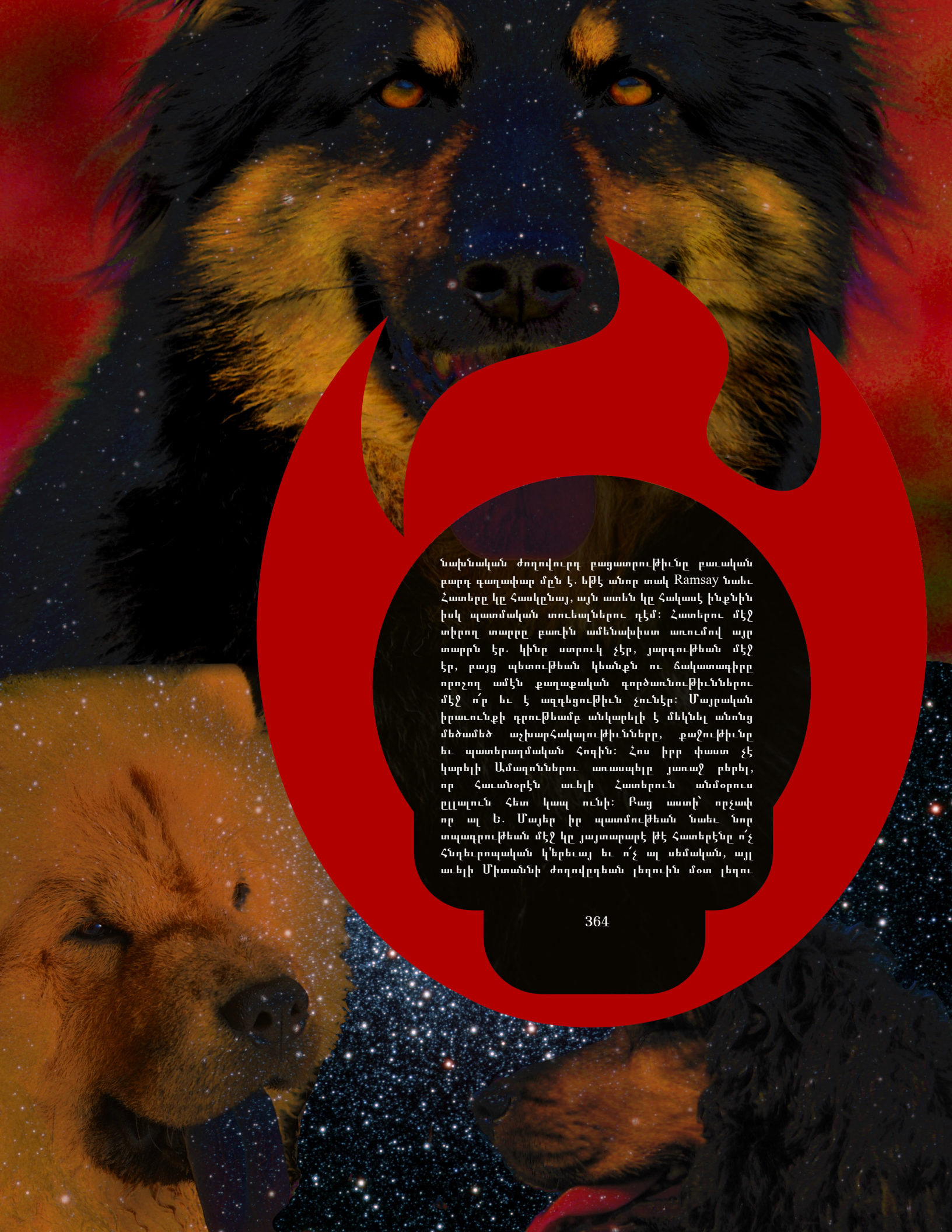
Ի հարկէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնին այս արտաքայ կարգի մեծ ազդեցութիւնը զանազան մեկնութիւններու առարկայ եղած է: Կրեչմեր³¹⁹ մասնաւորելով իր խօսքը Սաբաղիոսի վրայ կ'ըսէ թէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնը նախնաբար

³¹⁹Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, էջ 194:

Փոխզացիներու օտար էր եւ կը պատկանէր Փոքր Ասիոյ նախնի ժողովրդեան, որ ոչ սեմական էր եւ ոչ հնդեւրոպական: Այն միեւնոյն ժողովրդեան կը վերաբերէր նաեւ Ատտիս, մինչդեռ Փոխզացիները իրենց Սաբազիոսը Եւրոպայէն բերին, որուն պաշտօնը յետոյ Փոքր Ասիոյ մէջ մայր-գիցուհւոյն եւ Ատտիսի պաշտօնին հետ շփոթուեցաւ: Ramsayի կարծիքով³²⁰ Եւրոպայէն Ասիա եկող Փոխզացիներու կրօնին եւ ընկերական կազմին մէջ տիրողը արական տարրը՝ այսինքն նահապետական դրուժիւնն էր, իսկ Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովրդեան մէջ մայրական իրաւունքը:» Ասով կ'ուզէ մեկնել Ramsay մայր գիցուհւոյն գերազգեցիկ դիրքը: Ան կը սիրէ եւ հերոսը կը սիրուի, դերերը արմատապէս չըջուած են. ասկի՛ց է թերեւս Ատտիսի կնատուժիւնն ու անգորութիւնը հանդէպ մայր գիցուհւոյն: Սակայն Փոքր Ասիոյ

³²⁰Studies of Phrygian էջ 367. Cities, էջ 94-96.

Նախնական ժողովուրդ բացատրությունը բառական բարդ դադափար մըն է. եթէ անոր տակ Ramsay նաեւ Հատերը կը հասկընայ, այն ատեն կը հակասէ ինքնին իսկ պատմական տուեալներու դէմ: Հատերու մէջ տիրող տարրը բառին ամենախիստ առումով այլ տարրն էր. կինը ստրուկ չէր, յարգութեան մէջ էր, բայց պետութեան կեանքն ու ճակատագիրը որոշող ամէն քաղաքական գործառնութիւններու մէջ ո՛ր եւ է ազդեցութիւն չունէր: Մայրական իրաւունքի դրութեամբ անկարելի է մեկնել անոնց մեծամեծ աշխարհակալութիւնները, քաջութիւնը եւ պատերազմական հոգին: Հոս իբր փաստ չէ կարելի Ամազոններու առասպելը յառաջ բերել, որ հաւանօրէն աւելի Հատերուն անմօրուս ըլլալուն հետ կապ ունի: Բաց աստի՛ որչափ որ ալ ե. Մայեր իր պատմութեան նաեւ նոր տպագրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ հատերէնը ո՛չ հնդեւրոպական կ'երեւայ եւ ո՛չ ալ սեմական, այլ աւելի Միտանի ժողովրդեան լեզուին մօտ լեզու

մը,³²¹ կը յուսանք թէ հատերէնի մասին տական վերջին վճիռը տրուած չէ: Աւելի ընդունելի է Հռոմէոսի տեսութիւնը, որուն համաձայն Հատերու լեզուն հնդեւրոպական է, հետեւաբար նաեւ իշխող տարրը, իսկ ժողովուրդը ոչ սեմական եւ ոչ ալ հնդեւրոպական: Այս տեսակէտով միայն ընդունելի կը նկատեմ նաեւ Կրեյմերի եւ Ramsayի տեսութիւնները:

Յիշենք հոս Ատտիսի առասպելին յատուկ մէկ տեսագիծն ալ, որ Հայերու համար ապահով ամէնէն հետաքրքրականն է: Այս է եղեղը. Հռովմայ մէջ ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսի, Ատտիսեան թափօրը կը բացուէր եղեգնակիրներով. որոնք եղեգի խուրճերը ձեռքերին դէպի մայր դիցուհւոյն մեհեանը կը յառաջանային: Թէ ի՛նչ էր այս եղեգներուն իմաստը, մատենագիրները չեն աւանդեր, բայց նկատելով որ ըստ Սալուստիոսի Ատտիս Գալոս գետը ընկեցիկ

³²¹Անդ. էջ 693:

կ'ըլլայ, իսկ ըստ Յուլիանոսի Կիւբեղէ գիւնքը գետին
եղերքը կը գտնէ³²² սկսան պատմախոյզները
կասկածիլ,³²³ որ մի գուցէ ասոր Հետ կապ ունենայ
եղեգնակիրներու արարողութիւնը, քանի որ
գետի գաղափարին շատ մօտ է եղեգը: Այս կը
Հաստատուի Օստիա գտնուած յիշատակարանով
մը (Cista), որուն վրայ քանդակուած է Ատտիս
եղեգներու մէջ: Եղեգներու՝ մէջ կը տեսնէ Կիւբեղէ
Ատտիսը եւ կը յափշտակուի անոր գեղեցկութենէն.
արդ այս չի⁶ յիշեցըներ մեր Գողթան երգերուն
ամենաթանկագին երգին եղեգները: Մանուկ
Աբեղեան³²⁴ Հետեւելով Խորենացւոյ՝ նոյն երգը
կը Համարի իբր բացատրութիւն ՎաՀագնի
դարմանալի ծննդեան, զոր եւ ալ ընդունած եմ
(Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն էջ 281),
ժամանակին այն վերապահութեամբ, որ ՎաՀագն

³²² Jul. Or. V., 165.

³²³ Marquardt, Staatswissenschaft, 3. 71.

³²⁴ Հայ ժողովրդեան առասպելները, էջ 139-142:

նկատելու է օտարամուտ աստուած մը, որ բնիկ ազգային աստուծոյ մը տեղը բռնած է: Այսօր կը միտիմ այս ազգային աստուածը Արայ Գեղեցիկը համարիլ եւ այս նոյնացումը երեւակայութիւն չէ, այլ արդիւնք համեմատական քննութեան: Եղեգի մասին հաստուած մ'եւ կայ Փաւստոսի քով. «Եւ կամ մոլեկան գունտն մուշեղեան, զի ինձ այսպէս թուէր՝ եթէ հուր բոց ի գնդէն ելանէր եւ ի նշանացն իբրեւ ի հուր հրդեհի այնպէս անցանէր ընդ գունտն, որպէս բոց ընդ եղեգն.³²⁵» որ սակայն չեմ կարծեր թէ «Երկնէր երկին» ի հետ ո՛րեւէ կապ ունենայ, գէթ հաստատելու բաւական փաստ չունիմ: Ասոր հակառակ դիցարանական նկարագիր ունի ապահով, ինչ որ եղեգի մասին «Բուզովինայի եւ Թրանսիլվանիոյ Հայերուն գրոյցները³²⁶» գրքին մէջ կը կարդանք. «ծովացուլի որդին» գրոյցի մէջ

³²⁵ Փաւստոս, Վենետիկ, 1832, էջ 202:

³²⁶ Dr. H. v. Wlislöcki, Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier. Hamburg 1891, էջ 59-61:

կը պատմուի, որ ծովացուլ հրէջը իր որդին ծնանելու համար եղեգի մը խողովակէն ներս հուր կը փչէ եւ ահա եղեգէն կ'ելլէ հսկայ մարդ մը, որուն մօրուքն ու մազերը բոցեղէն էին: Եւ որովհետեւ դացած տեղը կ'աւերէ, տեղւոյն թագաւորը երիտասարդ հերոսի մը կը դիմէ, որ իր հրեղէն երկու շներով հրէջը մէջտեղէն կը բառնայ:

Ջարմանալի է, որ խոզի դիցաբանական նկարագրի մասին հայ գրական աղբիւրներու մէջ ո՛րեւէ ակնարկութիւն չկայ: Թէեւ վարազը յատկապէս քաջութեան եւ հերոսութեան տիպար կը համարուէր, ուսկիծ են նաեւ «վարազացեալ», եւ «վարազանման», բառերը, սակայն ան եւս ստույգ է, որ հայ իշխանները դայն կ'որսային եւ նաեւ կ'ուտէին: Վարազտիրոց, Վարազդատ եւ Վարազդուխտ իրանեան են իրենց ծագումով: Աւետայի մէջ³²⁷ Վերեթրագնա (= Վահագն) կը

³²⁷Mihir Yesth. 18, 70.

Նկարագրուի իբրեւ կատաղի եւ պատերազմատէր վարազ մը, որ Միհր աստուծոյն առջեւէն կ'երթայ: Ասկի՛ց է, որ Պարսիկներու քով այնչափ յարգի էր վարազը եւ ամէն նշանաւոր դաշինք վարազի մատանիով կը կնքուէր:

Վարազի տեսագծ ին Արայի առասպելէն բացակացութիւնը հաւանօրէն հետեւանք է Արայի առասպելին ինքնատիպ յատկութեան մը, որուն քով վարազի մը տեսագիծը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: Արայ Գեղեցիկ պատերազմի մէջ կ'իյնայ, ահա ասո՛վ յատկապէս կը տարբերի Արայ Ատտիսէն եւ անոր հետ վերը յիշուած բոլոր առասպելներէն: Ի հարկէ ասով չեմ ուզեր ըսել թէ պատերազմի մէջ իյնալ եւ ապա յարութիւն առնուլ բացառապէս Արայի յատուկ տեսագիծ մըն է: Որչափ կ'երեւայ ասոր հետքերը կային նոյն իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ՝ Օրինակ՝ Բորիմոս (Βόριμος), որ Փոքր Ասիոյ Հերակլէայի քովերը բնակող Մարիանտանացիներէ կը պաշտուէր: Կը նկարագրուի իբրեւ գեղեցիկ

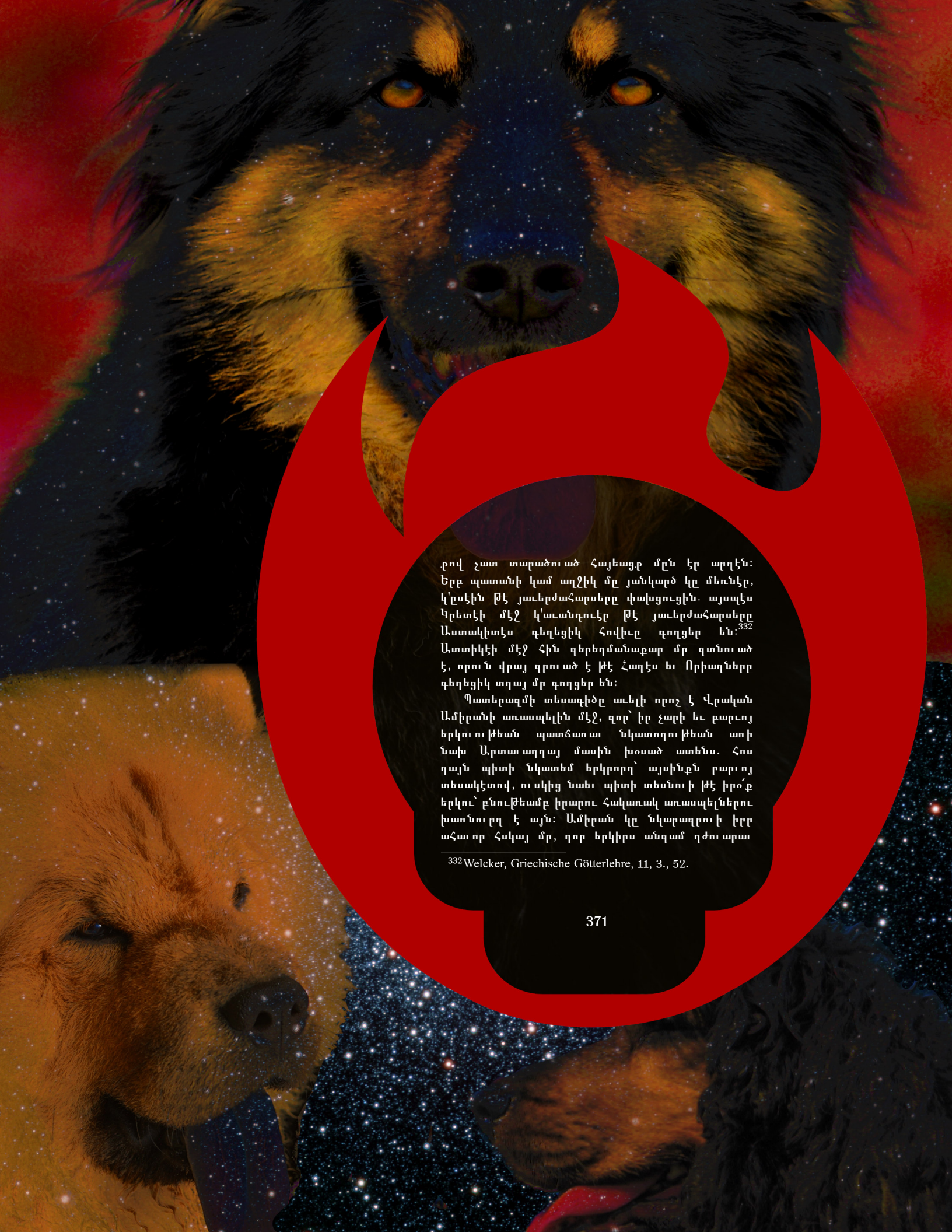
պատանի մը, որ իր ծաղիկ հասակին մէջ յանկարծ
կը կորսուի կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը ամառը
հնձողներու ջուր բերած միջոցին յաւերժահարսերէ
կը փախցուի³²⁸ կամ որսի ժամանակ կը մեռնի,³²⁹
իսկ ուրիշ տարբերակ մը կ'ըսէ պատերազմի մէջ կը
մեռնի եւ սրինգներով կ'ողբացուի:³³⁰ Կեամբել իր
Heracleotica գործին մէջ վերջինս յետսամուտ կը
համարի առարկելով թէ մատենագիրներու քով
տիրողը աւելի առաջին տարբերակն է,³³¹ սակայն այս
տակաւին զօրաւոր փաստ մը չէ. յաւերժահարսերէ
փախցուիլն ալ բաւական տիրող ըմբռնում
եղած ըլլալու է, որ տեղացիները ամառուան
հունձքի միջոցին սգոյ երգեր կ'երգէին եւ սրինգի
ընկերակցութեամբ Բորիմոսի աներեւութանալը
կ'ողբային: Յաւերժահարսերէ փախցուիլը Յոյներու

³²⁸ Հեսիքիոս, Pers. 914 եւն:

³²⁹ Ապիստրատոս, առ. Schol. Aeschyl. Pers. 941.

³³⁰ Apollonios, Rh. Argon 2., 780 եւն:

³³¹ Kammel, Heracleotica, Plauen, 1869, էջ 14 եւ 17:

քով շատ տարածուած Հայեացք մըն էր արդէն: Երբ պատանի կամ աղջիկ մը յանկարծ կը մեռնէր, կ'ըսէին թէ յաւերժահարսերը փախցուցին. այսպէս Կրետէի մէջ կ'աւանդուէր թէ յաւերժահարսերը Աստակիտէս գեղեցիկ հովիւը գողցեր են:³³² Ատտիկէի մէջ հին գերեզմանաքար մը գտնուած է, որուն վրայ գրուած է թէ Հադէս եւ Որիադները գեղեցիկ տղայ մը գողցեր են:

Պատերազմի տեսագիծը աւելի որոշ է Վրական Ամիրանի առաապելին մէջ, զոր՝ իր չարի եւ բարւոյ երկուութեան պատճառաւ նկատողութեան առի նախ Արտաւազդայ մասին խօսած ատենս. հոս զայն պիտի նկատեմ երկրորդ՝ այսինքն բարւոյ տեսակետով, ուսկից նաեւ պիտի տեսնուի թէ իրօք երկու՝ բնութեամբ իրարու հակառակ առաապելներու խառնուրդ է այն: Ամիրան կը նկարագրուի իբր ահաւոր հսկայ մը, զոր երկիրս անգամ դժուարաւ

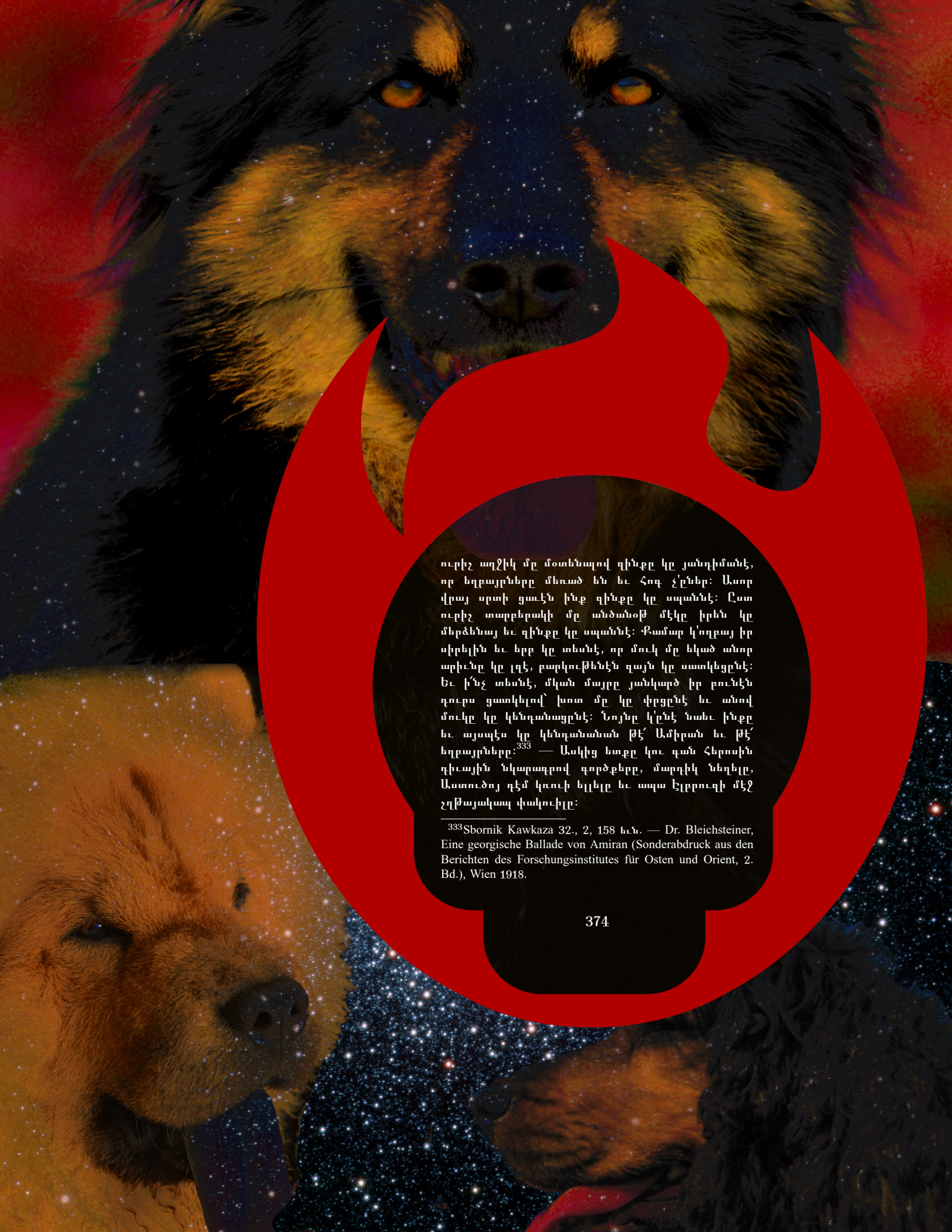
³³²Welcker, Griechische Götterlehre, 11, 3., 52.

կը տանի եղեր: Երբ օր մը իր Յուսիբ եւ Բատրի եղբայրներուն հետ որսի կ'ելլէ, կը պատահին ճամբան հսկայ եղջերուի մը, որուն եղջիւրները մինչեւ երկինք կը հասնէին: Հերոսը նետով կը զարնէ եղջերուն, որ կը փախչի եւ զայն հաղածելու միջոցին բիւրեղեայ սքանչելի բերդի քով կը հասնին: Բերդը դուռ չունենալուն՝ Ամիրան մէկ հարուածով ծակ մը կը բանայ եւ ներս կը մտնէ: Հոն կը տեսնէ մեռել մը, քովը իր Ռաշի նշանաւոր ձին, սուրը, գեղարդը, մայրն ու կինը, որուն արցունքները առու մը կազմելով՝ մինչեւ ծով կը հասնէին: Մեռելը ձեռքը ունէր նամակ մը, ուր գրուեր էր. «Քանի՛ կ'ապրէի, բոլոր դեւերը կը սպաննէի, բացի մէկէն. զոր ով որ սպաննէ եւ զիս ու ծնողքս թաղէ, իրեն կու տամ կինս, ձիս եւ ամէն բանս:» Ամիրան մեռելին բաղձանքը կը կատարէ եւ ապա կը վազէ երեքգլխեան վիշապին դէմ, զոր եւ կը սպաննէ, բայց անոր աղաչնքին վրայ արիւնէն ելած կարմիր, ճերմակ եւ սեւ երեք որդերուն կը խնայէ,

որոնցմէ կ'ելեն երեք հսկայ վիշապներ. ասոնց կարմիրն ու ճերմակը կը սպաննէ, իսկ սեւէն կը կլլուի: Ամիրան հոս ալ ելք մը կը գտնէ. վիշապին փորը պատուելով՝ դուրս կ'ելլէ եւ եղբայրներու հետ ծովէն անդին բնակող գեղեցիկ Քամարային կ'երթայ: Աղջիկը, որ նոյն միջոցին կերակրոյ պնակները կը լուար, յանձն կ'առնու հերոսին հետ փախչիլ, սակայն ամանները ծրար ընելու ժամանակ՝ սկահակ մը կը կոտրի եւ ահագին աղմուկով մինչեւ երկինք կը ցատկէ եւ աղջկան հօրը եղածին մասին լուր կու տայ: Երկուքն ալ կը փախչին, բայց յանկարծ երկինք կը մթնայ, որուն կը յաջորդէ ահագին փոթորիկ մը եւ անձրեւ: «Փոթորիկը, կ'ըսէ աղջիկը, հօրս ամենամեծ ճեպով զմեզ հետապնդելէն է, իսկ անձրեւը մօրս արտասուքը:» Թշնամույն բանակը արդէն հասած ըլլալով, պատերազմը կը սկսի, Յուսիք եւ Բատրի կ'իյնան եւ Ամիրան սաստիկ նեղ մտած՝ հազի՛ւ աղջկան խորհրդովը կը յաղթէ եւ ամէնքը կը սպաննէ: Նոյն միջոցին

ուրիշ աղջիկ մը մօտենալով զինքը կը յանդիմանէ, որ եղբայրները մեռած են եւ հոգ չ'ընեն: Ասոր վրայ սրտի ցաւէն ինք զինքը կը սպաննէ: Ըստ ուրիշ տարբերակի մը անծանօթ մէկը իրեն կը մերձենայ եւ զինքը կը սպաննէ: Քամար կ'ողբայ իր սիրելին եւ երբ կը տեսնէ, որ մուկ մը եկած անոր արեւնը կը լզէ, բարկութենէն դայն կը սատկեցընէ: Եւ ի՛նչ տեսնէ, մկան մայրը յանկարծ իր բուռն դուրս ցատկելով՝ խոտ մը կը փրցընէ եւ անով մուկը կը կենդանացընէ: Նոյնը կ'ընէ նաեւ ինքը եւ այսպէս կը կենդանանան թէ՛ Ամիրան եւ թէ՛ եղբայրները:³³³ — Ասկից ետքը կու գան Հերոսին զիւային նկարագրով գործքերը, մարդիկ նեղելը, Աստուծոյ դէմ կռուի ելլելը եւ ապա Էլբուզի մէջ շղթայակապ փակուիլը:

³³³Sbornik Kawkaza 32., 2, 158 հ.հ. — Dr. Bleichsteiner, Eine georgische Ballade von Amiran (Sonderabdruck aus den Berichten des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 2. Bd.), Wien 1918.

Զրոյցս ժողովրդական կենդանի աւանդութենէ առնուած է: Վրացիները Ամիրանի վրայ ունին նաեւ դրական նշանաւոր դիւցազներգութիւն մը, գրուած Մովսէս Խոնի է, որ ըստ աւանդութեան Թամարայ Թագուհւոյն քարտուղարն էր: Գրականը ինչ ինչ կէտերու մէջ բաւական կը տարբերի ժողովրդականէն, մանաւանդ իր անդրադարձ մտքի յաւելումներովը, որոնցմով կ'աշխատի ամբողջին պատմական դոյն մը տալ: Ժողովրդական գրոյցին զանազան տարբերակներու վրայ ծանրանալ աւելորդ կը նկատեմ, այս մասին կարդալու է յատկապէս Dr. Bleichsteinerի գրքոյկը, ուր համառօտ ակնարկութիւններ կան նաեւ արտաքին ազդեցութիւններու նկատմամբ: Այսպէս իրանեան են Ռաշի ձին, Յուսիբ եւ Բատրի, որոնք Ռոստոմի գրոյցէն առնուած են. մեռելին կնոջ արտասուքներէն կաղմուած առուն ալ կը յիշեցնէ հին պարսկական սանդարամետի գետը, որ մեղաւորներու եւ ապաշխարողներու

արտասուքներով կաղմուած է եղեր:

Պատերազմի տեսագծով իբր վերջին օրինակ կը յիշեմ հոս միայն գերմանական Բալտը, որ ապահով մեռնող նշանաւոր աստուածներու կարգէն է: Ըստ Էտտայի [Uhlend 6. 22] Բալտը գերմանական ամենաբարի աստուածն է, տեսքով գեղեցիկ եւ լուսապայծառ, որ նաեւ արդարութեան, մաքրութեան եւ անմեղութեան աստուած կը նկատուի: Մահուան մասին երկու տարբերակներ կան. միոյն համաձայն Բալտը երազ կը տեսնէ, որ իր կեանքն վտանգի մէջ է. ասոր վրայ Քրիզ իր մայրը աշխարհքիւ բոլոր տարրները կ'երգուընցնէ, որ Բալտին կեանքին չգրպչին: Ամէնքն երգում կ'ընեն, բացի սոսնցաբեր տունկէն: Երբ Լուկի այս կ'իմանայ, կ'երթայ անկից ճիւղ մը կը կտրէ եւ կու տայ Հոտրին, որ անով Բալտը կը սպաննէ: Աստուածները շատ կը արտմին եղածին վրայ եւ Բալտին Հերմոգ եղբայրը սանդարամեա Հել գիցուհւոյն կը ղըրկեն, որ Բալտը ազատէ: Բայց գիցուհին դժուարութիւններ

կը հանէ եւ Բալարին դիակը կ'այրեն աստուածները, հոն սրտի ցաւէն կը մեռնի նաեւ Նանա իր կինը: Աւելի սկզբնական կ'երեւայ իր տեսողծերովը միւս տարբերակը, որուն համաձայն Հոտը Շուետի Թագաւորին որդին էր, որ Նորվեգիոյ Թագաւորին Նանա աղջկէն կը սիրուէր: Բալար ալ տեսած էր երբեմն Նանա եւ սիրով անոր հետ կապուած: Հոտը այս իմանալով՝ պատերազմի կ'ելլէ Բալարի դէմ, որուն առաջին անգամ կը յաղթէ, բայց երկրորդ անգամուն անկից չարաչար պարտուելով՝ ճարահատ անոր ընկերացող երեք կոյսերուն օգնութեան կը դիմէ եւ անոնց միջոցաւ Բալարը կը սպաննէ: Բայց Բալար յանձին իր եղբօր յարուժին առնելով՝ Հոտը կը սպաննէ:

2.2 Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ

Այս գլուխը չուղեցի աշխատութեանս Ա. Մասին մէջ գետեղել, նկատելով որ Հոս քննութեան առարկայ եղող գրեթէ բոլոր Հարցերն ալ Պղատոնի ծանօթ Հատուածն իսկ մէջը Հաշուելով, տակաւին վիճելի նիւթեր են: Խոհեմական չէր կարծեմ յառաջուրնէ արդէն Արայի առասպելին կազմիչ տարր կամ անոր մէկ բեկորը հռչակել բան մը, զոր Համեմատական բնութեամբ նախ ցուցնելու է: Անոր Համար խնդրոյ նիւթ Հարցերը Արայի տեսակէտով նկատելու ենք առ այժմ աւելի իբր Համեմատական առասպելներ, որոնց Արայի առասպելին հետ նոյնութիւնը կամ գէթ ներքին սերտ աղերսով կապուած ըլլալը փաստերը պէտք է ցուցնեն:

Հոս մեր առջեւ ելած առաջին Հարցը պապիւրոսէ յունարէն ձեռագրի մը մէջ գտնուած

Նինոսի անունով հին վէպն է, զոր Ս. Վիլքէն
հրատարակեց 1893ին Hermes պարբերաթերթին մէջ
բաւական ընդարձակ ծանօթագրութիւններով եւ
տեղեկութիւններով:³³⁴ Վէպիս վրայ տարիներէ
ի վեր առանձին ուշադրութիւն դարձուցած եմ
ոչ այնչափ անոր համար, որ Նինոսի սիրականն
ու կիներ միանգամայն Արայի տարփածուն է, այլ
որովհետեւ հոս բաւական ընդարձակ եւ նկարագեղ
գծերով կը պատմուի նաեւ Նինոսի արշաւանք
մը դէպի Հայաստան, ուսկից բնականաբար հարց
կը ծագի թէ արդեօք ո՛րեւէ աղերս մը չիա՞յ
վէպիս եւ Արայի առասպելին միջեւ: Թանկագին
գիւտիս մասին գրած է նաեւ Գ. Շմիդ,³³⁵ որ վէպին
յարուցած գէթ գլխաւոր հարցերուն նկատմամբ Ս.
Վիլքէնէն տարբեր տեսութիւն մը չունի: Ձեռագիրը
գտնուած է Եգիպտոս եւ հիմայ կը գտնուի

³³⁴ Hermes. 1893, S. 161-193.

³³⁵ Wilhelm Schmid, Der griechische Roman (vgl. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum). 1904, S. 476-485.

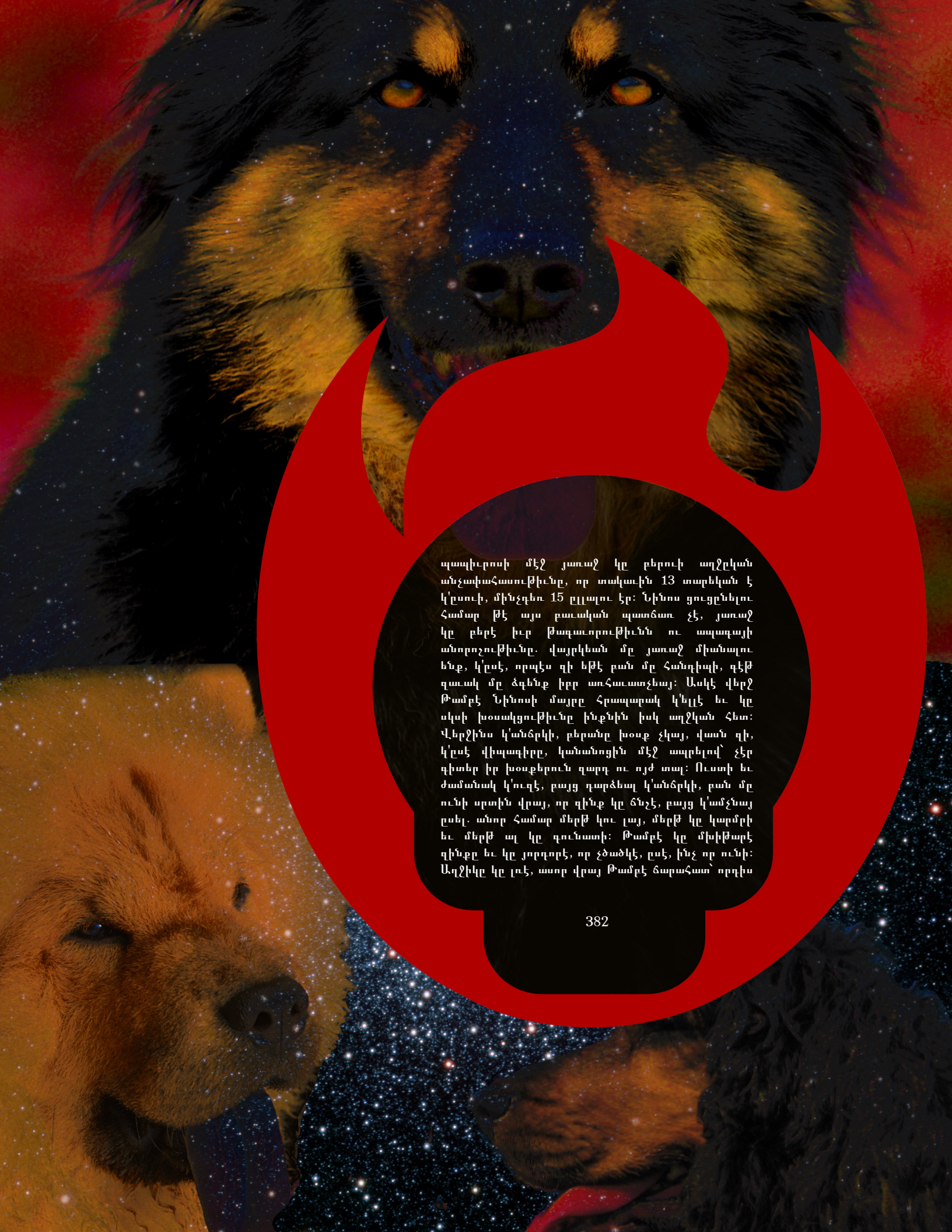
Բերլինի պետական թանգարան (Abteilung P. 6926):
Հատուկորեն է առնվել եւ ամբողջական վէպին թերեւս
հազիւ փոքրիկ մէկ բեկորը կացուցանէ: Գրութեան
ժամանակը բոլորովին ստոյգ չէ, բայց վերջին
պապիւրոսի ետեւ գրուած հաշուեցուցակէն կը
տեսնուի, որ Տրայանոսէ յառաջ է ամէն պարագային:
Վիլհելմի կարծիքով թերեւս Պողոմեանց ատենէն:
Հաշուեցուցակը օտար ձեռքէ յաւելուած մըն է, որ
կը սկսի Տրայանոսի դահակալութեան 3^{րդ} տարւոյն
Մայիս 26էն եւ կը հասնի մինչեւ յաջորդ տարին
Մայիս 26:

Վէպին հերոսին նկատմամբ կասկած չէ կարելի
յարուցանել, Նինոս իբր այսպիսի երկու անգամ կը
յիշուի: Ցաւալի է, որ Նինոսի սիրականը պարզապէս
չ'ի կորի (= աղջիկ. A. 4. 20, 5. 29) կամ չ'ի *παρθένος* (=
կոյս, աղջիկ. A. 4. 23 եւ 5. 11) կ'անուանուի եւ ասով
համեմատութեան էական կոուսնէ մը կը զրկուինք:
Ասոր հակառակ թէ՛ Նինոսի եւ թէ՛ աղջկան մայրերը
անուններով կը յիշուին. մին՝ *Δερքεία* = Տերկեյա,

որ աղջկան մայրն է, իսկ միւսը՝ Θάμβη = Թամբէ:
Ասոնք երկուքն ալ գիրար քոյր կ'անուանեն, ուսկից
յայտ է թէ երկու նշանուածներն ալ [Ա. 3. 13 եւն]
իրարու ազգական են: Պապիւրոսի յաջորդ տողերը
չկան, բայց՝ ինչպէս Վիլքէն իրաւամբ կը գիտէ,
հոն խօսք եղած ըլլալու է աւելի աղջկան վրայ
հսկելու եւ հարսանիքի յետաձգման մասին. վասն
զի անմիջապէս շարունակութեան մէջ կ'ըսուի թէ
Նինոս իր Դերկեյա մօրաքրոջ կը դիմէ եւ կ'աղաչէ,
որ ամուսնութիւնը աւելորդ տեղ չյետաձգուի:
Թէ ինքը իբր այլ մարդ գիտէ իր խօսքը պահել
եւ բազմաթիւ երկիրներու տէր ըլլալով՝ կրնար
ինքզինքն ամէն տեսակ վայելքներու տալ, բայց
պատերազմէն անարատ ետ կը դառնայ աստուածմէ
միայն յաղթահարուած. իսկ հիմայ գերի աղջկան մը
կամքին դեռ կը սպասէ, որ ամուսնութեան օրը գայ:
Վիլքէն «աստուծմէ» = ὑπὸ τοῦ θεοῦ ականարկութիւն
կը համարի երոս աստուծոյն:

Ամուսնութեան յետաձգման իբր պատճառ

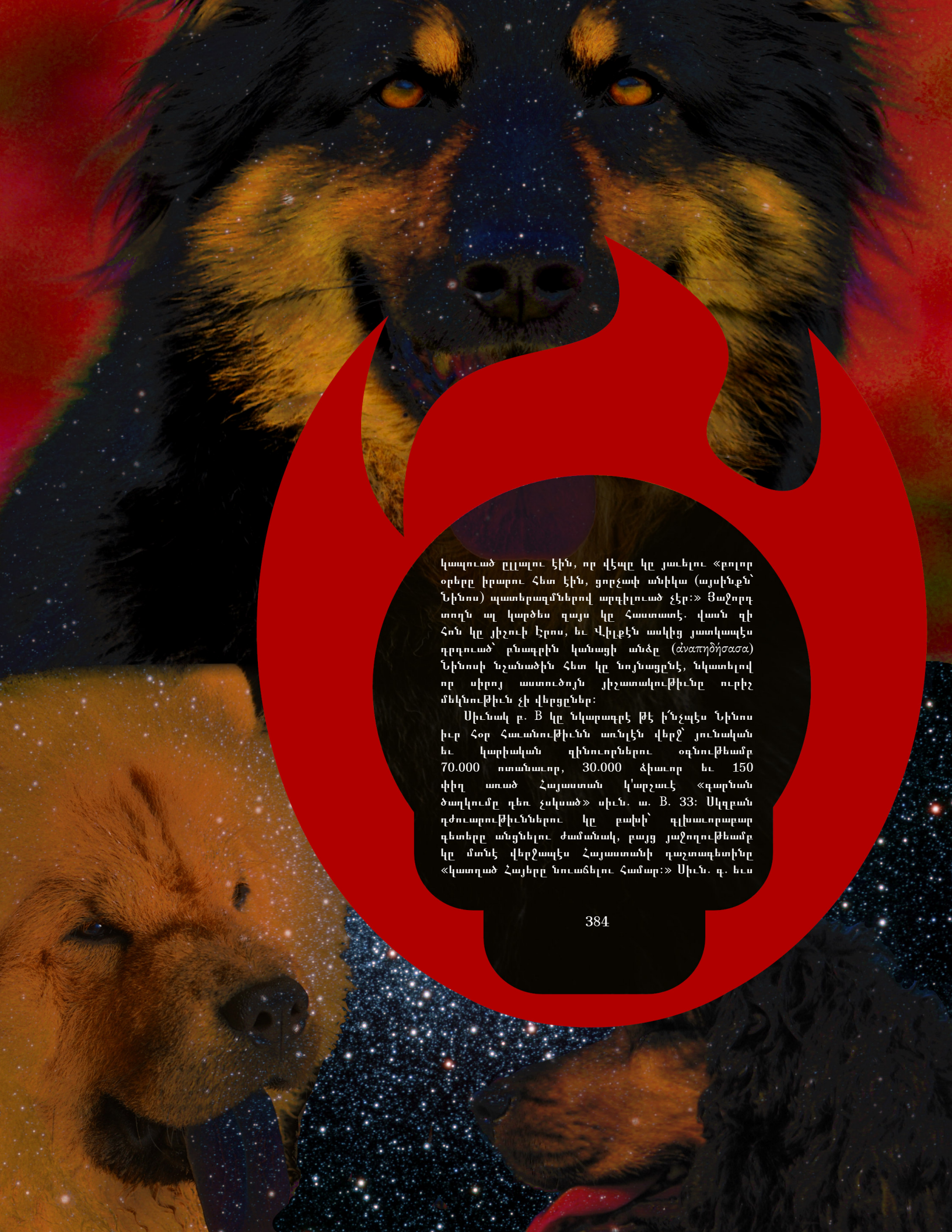
պապիւրոսի մէջ յառաջ կը բերուի աղջկան անչափահասութիւնը, որ տակաւին 13 տարեկան է կ'ըսուի, մինչդեռ 15 ըլլալու էր: Նինոս ցուցնելու համար թէ այս բաւական պատճառ չէ, յառաջ կը բերէ իւր թագաւորութիւնն ու ապագայի անորոշութիւնը. վայրկեան մը յառաջ միանալու ենք, կ'ըսէ, որպէս զի եթէ բան մը հանդիպի, գէթ զաւակ մը ձգենք իբր ատհաւանդեայ: Ասկէ վերջ թամբէ Նինոսի մայրը հրապարակ կ'ելլէ եւ կը սկսի խօսակցութիւնը ինքնին իսկ աղջկան հետ: Վերջինս կ'անճրկի, բերանը խօսք չկայ, վասն զի, կ'ըսէ վիպագիրը, կանանոցին մէջ ապրելով՝ չէր գիտեր իր խօսքերուն զարդ ու ոյժ տալ: Ուստի եւ ժամանակ կ'ուզէ, բայց դարձեալ կ'անճրկի, բան մը ունի սրտին վրայ, որ զինք կը ճնշէ, բայց կ'ամչնայ ըսել. անոր համար մերթ կու լայ, մերթ կը կարմրի եւ մերթ ալ կը գունատի: Թամբէ կը մխիթարէ զինքը եւ կը յորդորէ, որ չծածկէ, ըսէ, ինչ որ ունի: Աղջիկը կը լռէ, ասոր վրայ թամբէ ճարահատ՝ որդիս

այլեւս մի՛ արհամարհեր, հետը մի՛ խաղար. իբր քաջ պատերազմող մը մեծամեծ յաղթութիւններէ յետոյ քեզի եկած է եւ ձեռքդ կ'ուզէ: Աղջիկը յուզուած մօրաքրոջ խօսքերէն կը պատասխանէ ուրախութեան արտասուքներով՝ իր բաբայիս սիրտը անոր կուրծքին վրայ հանգչեցուցած: Յետոյ երկու մայրերը քովէ քով կու դան՝ անշուշտ նոյն նիւթին մասին իրարու հետ բանակցելու համար:

Դժբախտաբար հոս կտրուած է պապիւրօսը եւ ասով կը վերջանայ նաեւ Ա.ը: Ե.ին³³⁶ ա. սիւնեակն ալ մասամբ կորսուած, մասամբ շատ մուծ է, որով Ե.ին Ա.ի շարունակութիւն ըլլալն ալ տակաւին անստոյգ կը մնայ: Բայց փճացած հատուածներէն որչափ կ'երեւայ, մէկը զայրոյթէն զգեստները կը պատուէ եւ կու լայ եւ կը սկսի խօսիլ կանացի մէկուն հետ: Ըստ Վիլքէնի եւ Շմիտի լացողը Նինոս է, իսկ միւսը աղջիկը, որոնք սիրով դարձեալ իրարու հետ

³³⁶ Ա.ի եւ Ե.ի բաժանումը Վիլքէնէն է:

կապույտ ըլլալու էին, որ վէպը կը յաւելու «բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա (այսինքն՝ Նինոս) պատերազմներով արգելուած չէր:» Յաջորդ տողն ալ կարծես զայս կը հաստատէ. վասն զի հոն կը յիշուի Էրոս, եւ Վիլքէն ասկից յատկապէս դրդուած՝ բնագրին կանացի անձը (*ἀνταρδιήσασα*) Նինոսի նշանածին հետ կը նոյնացընէ, նկատելով որ սիրոյ աստուծոյն յիշատակութիւնը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցըներ:

Սիւնակ Բ. Բ կը նկարագրէ թէ ի՞նչպէս Նինոս իւր հօր հաւանութիւնն առնէն վերջ՝ յունական եւ կարիական գիտութիւններու օգնութեամբ 70.000 ոտանաւոր, 30.000 ձիաւոր եւ 150 փիղ առած Հայաստան կ'արշաւէ «զարնան ծաղկումը դեռ չսկսած» սիւն. ա. Բ. 33: Սկզբան դժուարութիւններու կը բախի՝ գլխաւորաբար գետերը անցնելու ժամանակ, բայց յաջողութեամբ կը մտնէ վերջապէս Հայաստանի դաշտադէտինը «կատղած Հայերը նուաճելու համար:» Սիւն. գ. եւս

Հետաքրքրական է անով որ Հոն Նինոսի բանակին բաժանումը կը նկարագրուի: Զիաւորները կը բաժնուին աջ եւ ձախ թեւերու՝ պատսպարուած թեթեւագէն գնդերէ, որոնց պաշտօնն է ձիաւորներու օգնել եւ թշնամւոյն կողմնակի յարձակումներուն առաջին առնուլ: Կենդրոնը կը բռնէ ոտանաւորներու փաղանգը եւ ասոր առջեւ որոշ հեռաւորութեամբ փղերը: Ասոնք որպէս զի կռուի աղմուկին մէջ խառնակութիւն չհանեն, Նինոս փաղանգը խումբ խումբ շարքերու կը բաժնէ՝ անջրպետով մը իրարմէ զատուած եւ իւրաքանչիւրին առջեւ մէյմէկ փիղ: Պէտք եղած ատեն՝ փաղանգախումբերը կրնային անջրպետը լեցընել միազանգ փաղանգ մ'ըլլալու համար, կամ դարձեալ իրարմէ բաժնուիլ՝ փղերու անցք տալու նպատակաւ: Նինոս բանակին գլուխն անցած ճառ մը կը խօսի զինուորներուն, եւ անոնց առջեւ կը դնէ վճռական օրուան նշանակութիւնը: — Հոս կը վերջանայ պապիրոսը:

Հոս տեղը չէ քննել թէ վէպս ի՞նչ նշանակութիւն
կրնայ ունենալ վիպագրական եւ առհասարակ
գրական տեսակէտով: Գ. Շմիտ ընդունելով
Հանդերձ գիւտին կարեւորութիւնը — քանի
որ վէպս մին է այն քանի մը՝ դարձեալ մեծաւ
մասամբ հատակոտոր վէպերէն, որոնք յունական
հին վիպագրական արուեստի մը գոյութիւնը կը
ցուցնեն — կը յաւելու թէ վէպիս պատմական
աղբիւրներ որոնելը անօգուտ աշխատանք է.
պատմականին ամենէն ընդհանուրը միայն առնուած
է եւ ան ալ ոչ միշտ ըստ աւանդութեան: Փոխանակ՝
կ'ըսէ, Դիոգորի հետեւելով Նինոսի եւ Շամիրամի
մասին գրաւիչ վէպ մը յօրինելու, հեղինակը կու
տայ մեզի բռնազբօսիկ խեղճ գործ մը՝ կազմուած
հռետորական սովորական կաղապարի վրայէն:³³⁷
Սակայն ինծի աւելի արդարադատ կ'երեւայ
Վիլքէն, երբ կ'ըսէ «մտածելու է, որ ամբողջական

³³⁷Der griechische Roman, S. 479-480.

վէպը հաւանօրէն շատ մը գրքերէ կը բաղկանար, հետեւաբար մեզի աւանդուածը այնչափ քիչ է, որ դժուար է յուսալ թէ այս կցկտուր թերթիկներով կարելի ըլլայ բանաստեղծին ծրագրին մասին զաղափար մը կազմել, առանց երեւակայական սին ենթադրութիւններու մէջ կորսուելու:³³⁸» Այսօր եւ ոչ իսկ Ձեռագրին A եւ B մասերուն մէջ եղած աղերսը որոշ է. հաւանական է թէ իրարու կը վերաբերին, բայց ո՞վ կ'երաշխաւորէ թէ Bն ամբողջական բնագրին մէջ Aէն յառաջ չէր:

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է Արայի նկատմամբ հարցը անհամեմատ աւելի կը դժուարի: Ստոյգ կարելի է համարիլ թէ նաեւ վէպիս մէջ Նինոսի սիրականը Շամիրամ է. այս յայտնապէս կը տեսնուի անոր մօր Դերկէա անունէն, որ Դերկետոյի ուրիշ մէկ ձեւն է. Թէոն Ասկաղոնի Աթարկատիս մայր զիցուհին

³³⁸Hermes, անդ S. 184.

Կ'անուանէ Δέρκην τὴν Ἀφροδίτης δρυγατέρα:³³⁹ Ի
հարկէ վէպին մէջ իբր դեռատի աղջիկ աւելի
քնքոյշ, փափկազգաց եւ զգայուն կը ներկայացուի,
եւ բոլորովին անտեղի պիտի ըլլար, եթէ ասկից
առանց այլեւայլի աւանդական Շամիրամի եւ
խնդրոյ նիւթ իշխանուհւոյն միջեւ բնութիւններու
հակառակութիւն գտնէինք, ցորչափ անծանօթ
է մեզի ամբողջական վէպին բովանդակութիւնը:
Թերեւս բանաստեղծը դիտմամբ այս կերպը
ընտրած է՝ յետոյ իր հերոսին՝ այսինքն Նինոսին
ազդեցութեան տակ Շամիրամի մէջ կազմուելիք
այրականացի (mannweiblich) նկարագիրն ու
պատերազմական հոգին աւելի ցայտուն եւ
կարկառուն կերպով երեւան բերելու համար:
Ըստ վէպին երկակողմանի յարաբերութիւնները
սկզբան դժուարութիւններու կը հանդիպին
մասամբ շնորհիւ տեղական սովորութիւններու եւ

³³⁹ Hermes, S. 188.

մասամբ ալ ինքնին իսկ աղջկան կողմանէ, որ կը դժուարի նիւստի իր «այո»ն ըսելու: Ինչո՞վ մեկնել աղջկան այս տրամադրութիւնը, արդեօք անո՞վ որ տեղական սովորութեան նկատումը միացած կանանոցի աղջկան մը բնական դարձած չափազանց ամչկոտութեան ու քաշուածութեան հետ՝ զինքը այնպիսի դիրքի մը կը մղէին, թէ՛ որովհետեւ իր սիրար ուրիշ տեղ էր, ուրիշ անձի մը ուղղուած էր: Պրոֆ. Ադոնց աւելի վերջին հնարաւորութեան կը միտէ³⁴⁰ եւ ուրիշ անձն ալ, որուն հետ սիրով կապուած էր աղջիկը, մեր Արայ Գեղեցիկն է: Պրոֆ. Ադոնցի տեսութիւնը դրաւիշ բան ն'ունի ինքն իր մէջ եւ այս տեսակէտով անշուշտ նաեւ ինծի բաղձալի պիտի ըլլար այնպիսի եզրակացութեան մը գալու, եթէ փաստերը թոյլատրէին. եւ դժբախտաբար չեն թոյլատրեր: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ Պրոֆ. Ադոնցի փաստերէն, որոնց առաջինն է

³⁴⁰ Հայրենիք 1926, Թ. 12, էջ 44-45:

աղջկան մօրաքրոջ «որդույս հետ մի՛ խաղար, որդիս
մի՛ արհամարհեր» խօսքը, դուր Ադոնց «չըլլայ թէ
որդիս վատաբանես» կը թարգմանէ: Եթէ յունարէն
խօսքը այն իմաստն ունենար, ինչ որ Պրոֆ. Ադոնց
կ'ընդունի, այն ժամանակ կարծեմ թէ նաեւ Վիլքէն
եւ Շմիտ ուրիշ սիրականի հարցը հրապարակ պիտի
գնէին, մինչդեռ եւ ոչ իսկ ակնարկութիւն կ'ընեն
այս մասին, վասն զի՝ ինչպէս շատ լաւ կ'ըսէ
Վիլքէն, յուն. բառը իր ճիշտ առումով կը նշանակէ
հոս. ihren Sohn (= Ninos) sollte die Jungfrau nicht
schelten, արդ. schelten կը նշանակէ, յանդիմանել,
մէկուն յանցանքը երեսը դարնել, նախատել,
արհամարհել, մէկուն հետ խաղալ (արհամարհական
իմաստով): Վէպին բովանդակութենէ դատելով՝
աղջիկը ստուգիւ Նինոս արհամարհած կ'ըլլար, եթէ
այնչափ հերոսական մարտերէ եւ աղաչանքներէ
վերջ՝ դեռ իր չկամէութեան վրայ յամառէր: Պրոֆ.
Ադոնցի երկրորդ փաստն է վէպին մէջ օ հրօսի
յիշատակութիւնը, «որից քանի մի տող յետոյ

յիշուում է Արմենի:» Ահա խնդրոյ նիւթ հասուածը,
որուն անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնուածները
լրացուած են Վիլքէնէ,

Οἱ δὲ πανηγυρί [ροι συ-
σαν] ἀλλήλοις, ὅσα μὴ
[ὀπὸ τῶν στρατιῶν] ἰκῶν
ἀφείλ [κετο οὐδ' ἐλ.] λιπῶς
ὁ Ἑρως ἀνερ [εθίζων?] ἠող 25-30³⁴¹

Երբ բնագիրը կ'ըսէ՝ անոնք բոլոր օրերը իրարու
հետ էին, ցորչափ անիկա պատերազմներով
արգիլուած չէր, ὁ Ἑρως ἀνερ [εθίζων?] [խօսքը, զոր
Վիլքէն կը միտի թարգմանել «եւ էրոս զերենք
շարունակ սիրոյ կը գրգռէր» դժուարաւ թէ
կարելի ըլլայ Արայի հետ կապակցութեան մը
բերել, վասն զի Ձեռագիրը վնասուած ըլլալուն՝ ոչ
միայն ὁ Ἑրως Արայի հետ նոյնացընելու ո՛րեւէ

³⁴¹Hermes, S. 174-175.

կռուան մը չկայ, այլ եւ հոգեխօսօրէն բոլորովին անտեղի է ուրիշ սիրականի խնդիր ընել, երբ ըստ Ձեռագրին հաւանական մեկնութեան Նինոս եւ իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին: Եթէ լուրջ նկատողութեան փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ դարձեալ շատ կասկածելի պէտք է նկատենք, քանի որ ըստ վէպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «կատղած Հայերը նուաճելու համար»: Կ'երեւայ թէ նախընթաց տողերու մէջ խօսք եղած ըլլալու է Հայերու ապստամբութեան մը մասին. ապա թէ ոչ «կատղած Հայերը նուաճել» խօսքը իմաստ չունի: Եւ կամ պիտի ըսենք թէ ըստ վէպին Նինոս թերեւս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միւս սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ բռնած եւ կամ սպաննած ըլլալուն համար Հայերը կատղեր էին: Առաջին ենթադրութիւնը կարելի է, բայց ոչ ցուցանելի. վասն զի ցուցում չկայ, իսկ երկրորդը բոլորովին հակառակ է Արայի առասպելին, ուր

Արայ ոչ թէ Նինոսէն, այլ Շամիրամէն մղուած պատերազմի մը մէջ կը սպաննուի:

Ինչպէս ուրիշ առթիւ Զանացի ապացուցանել, Նինոսի ծանօթ յունական վէպը — գէթ որչափ կարելի է ներկայ հատակոտորներէ եզրակացութիւն մը հանել — Հայաստանի մասին շատ թանկագին տողեր պարունակելով հանդերձ ի նպաստ Արայի առասպելին ո՛ր եւ է դրական արդիւնք չ'ընծայեր մեզի: Յոյն մատենագրութեան ի նպաստ Արայի առասպելին խօսող ամենամեծ հեղինակը կը մնայ ուրեմն դարձեալ Պղատոն իր Էրոս Պամփիւլացոյն նշանաւոր առասպելովը, որուն մասին թէեւ հնութեան ըմբռնումները բաւական խառնակ էին եւ ներկայիս ալ կան գիտնականներ, որոնք նոյնպէս տարբեր հայեացքներու կը ծառայեն, սակայն այն եւս ստույգ է թէ ազգային պատմախոյզները կարելի է ըսել միաբերան, իսկ օտար հայադէտները գէթ իրենց ստուար մեծամասնութեամբ քանի անգամ որ այս խնդրով զբաղելու առիթ ունեցած են,

շատ ուղիղ կերպով երկու առասպելներու միջև աղերսներ նշմարած եւ երբեմն նաեւ փաստերով ապացուցանելու աշխատած են: Անցեալ դարուն առաջին անգամ այս աղերսին մտադիր եղաւ Էմին,³⁴² որուն հետեւեցան Լանգլուա,³⁴³ Ալիշան,³⁴⁴ Գելցեր,³⁴⁵ Մարկուարտ³⁴⁶ եւ ուրիշներ:

Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը. Պղատոն իր Հասարակագետութիւն գործին մէջ խօսելով մահունէ վերջ բարի եւ չար գործքերու ըլլալիք հատուցման, ինչպէս նաեւ հոգւոյ անմահութեան վրայ, կը շարունակէ այսպէս. «Բայց, կ'ըսեմ, քեզի պիտի պատմեմ ոչ թէ Ալքինոսի, այլ շատ աւելի քաջ մարդու մը պատմութիւնը, այսինքն Էրոսի, որ որդի էր Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիւլացի, որ ատենօք

³⁴²Վէպը հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա 1850, էջ 85-88:

³⁴³Collection des historiens 1. Ծն.

³⁴⁴Հին Հատար, էջ 263-264:

³⁴⁵Zur arm. Götterlehre, էջ 130:

³⁴⁶ZDMG. 49., 658:

պատերազմի ճակատին մէջ ինկած էր եւ երբ տասը
օր վերջ միւս դիակները արդէն փտութեան վիճակի
մէջ կը գտնուէին, ինքը անարատ մնացած ըլլալուն՝
ազգականները թաղումը կատարելու նպատակ
զինքը տուն կը տանին: Բայց տասնութերկրորդ օրը
այրուելու համար հազի՛ւ թէ փայտակոյտին վրայ կը
դրուի, կը կենդանանայ եւ կը սկսի պատմել ինչ
որ տեսած էր: Եւ կը պատմէ թէ հոգին աւանդելէն
վերջ՝ ուրիշ բազմաթիւ հոգիներու հետ երթալու
միջոցին կը հասնին աստուածային տեղ մը, ուր
երկրի վրայ եւ անոր համապատասխան նաեւ երկինք
երկու երկու բացուածքներ կային: Ասոնց մէջ
տեղ նստած էին դատաւորները, որոնք հոգին
մարմնէն անջատելով՝ արդարներուն կը հրամայէին
մտնել աշ կողմի ճամբան, որ երկինք կը տանէր,
իւրաքանչիւրին առջեւէն ալ կախուած էր նշան մը,
որուն վրայ վճիռը եւ իրենց գործքերը գրուած էին:
Ասոր հակառակ չարերուն կը հրամայէին ձախ
ճամբով դէպի վար երթալ. ասոնք ալ նշան ունէին

իրենց ետեւը, ուր իրենց գործքերը նշանակուած էին: Բայց երբ իւր (Էրոսի) կարգն եկաւ, իրեն ըսին թէ ինքը պէտք է մարդկան հրեշտակ ըլլայ, որ անոնց այս ամէն բանը հաղորդէ, անոր համար իրեն հրամայեցին, որ լսէ եւ տեսնէ ամէն բան, ինչ որ հոն կայ:³⁴⁷»

Ամբողջ անցեալն ալ մեզի հետ կը հաստատէ թէ հոս Պղատոն իրական առասպել մը կ'աւանդէ, բայց որովհետեւ մասամբ իրմէ վերջ եկող դարերու քաղաքական խառնակ պարագաներու բերմամբ եւ մասամբ ալ թերեւս իրեն պէս բաղմամբիւ երկիրներ շրջող հմուտ եւ հանճարեղ մարդու մը պակսելովը՝ ուրիշ շատ աւանդութիւններու հետ նաեւ առասպելիս կենդանի յիշատակը բոլորովին մոռացութեան մատնուեցաւ, դարմանալի չէ, եթէ հետագայ մատենագիրները այս մասին իրենց մեկնութիւններու եւ բացատրութիւններու մէջ

³⁴⁷De Civitate Dei, 10., 614.

իրարու հակառակ տեսութիւններու յանգած են: Պրուտարքոս մեզի ծանօթ առաջին մատենագիրն է,³⁴⁸ որ առասպելին գոյութիւնն ընդունելով հանդերձ՝ զայն կ'ուզէ աւելի փոխաբերօրէն մեկնել, երբ կը յայտարարէ թէ իրեն հետ «Լամպրիոս ալ կ'ըսէր, որ Պղատոն շատ կը սիրէ փոխաբերական անուններ գործածել. եւ այս կ'ընէ մանաւանդ այն ատեն, երբ հոգւոյ իր հետազօտութիւններուն առասպել մը կը կցէ: Այսպէս օրինակի համար երկնքի իմացական բնութիւնը կ'անուանէ թեւաւոր կառք մը կամ աշխարհքի ներդաշնակ յեղաշրջումը: Նաեւ հո՛ն, ուր իբր ականատես վկայ սանդարամետի մէջ եղածներուն յառաջ կը բերէ Էրոս ըսուած Պամփիւլացին՝ Հարմոնիոսի որդին,³⁴⁹ եւ ասով կ'ուզէ հասկըցընել թէ հոգիները ներդաշնակութեան օրէնքներու համեմատ յառաջ եկած եւ մարմնոյ հետ

³⁴⁸Question Synpos. 9., 5.

³⁴⁹Εν ταῦθα δὲ τὸν αὐτάγγελον τῶν ἐν Αἰδου Πάμφυλον γένος, Ἀρμονίου πατρός, Ἦρην (ուրիշ Չեռ. Դրա) δ'αὐτὸν ἐνομάζειν.

միացած են. եւ թէ ըստ այսմ զանոնք զգենլով՝ օդի մէջ ամէն տեղ կը շրջին եւ յետոյ վերածննդեամբ դարձեալ կու գան:»

Խնդիրը շատ աւելի բարդ հանգամանք կ'առնու. Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն քով, որ Պղատոնի էրոսը Ջրադաշտի հետ ուղղակի կը նոյնացընէ: Ահա իր խօսքերը. «Իր Հասարակապետութեան 10^{րդ} գրքին մէջ կը յիշէ (Պղատոն) էրոս անունով մէկը, որդի Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիւլացի. ասիկա Ջրադաշտն է: Իրօք ալ Ջրադաշտ ինքն իր մասին այսպէս կը գրէ. «Այս կը գրէ Ջրադաշտ, որդի Արմենիոսի, որ ցեղով Պամփիւլացի էր, երբ, կ'ըսէ պատերազմի մէջ ինկայ, սանդարամետի աստուածներէն այս սորվեցայ:» Արդ, Պղատոն ահա այս Ջրադաշտը կը յիշէ, որ մեռնելէն 12 օր վերջը այրուելու համար փայտակոյտին վրայ դրուած ատեն կը կենդանանայ.³⁵⁰» Կղեմէս

³⁵⁰Migne PG. 5, 14. 9 coll. 156 f. Ջրադաշտ Ձեռագիրներու

Աղեքսանդրացւոյն այս հատուածը իր Զրադաշտով բաւական աշխատութիւն պատճառած է ժԹրդ դարու գիտնականներուն: Թէ աղբիւրը քրիստոնէական ծագում չունի, այն յայտնի է. Յուստինոս³⁵¹ Պամփիւլացւոյն առասպելը կը յիշէ, առանց Զրադաշտի մասին խօսք ընելու. նոյնպէս Որոգինէս. «Բայց որովհետեւ, կ'ըսէ վերջինս,³⁵² անհաւատները կ'արհամարհեն, ինչ որ Քրիստոսի յարութեան մասին կը հաւատանք, կ'արժէ հոս Պղատոնն յառաջ բերել: Ասիկա կ'աւանդէ թէ Արմենիոսի որդի Էրոս անունով մէկը (Ηρα του Αρμενίου) 12 օր վերջը փայտակոյտին վրայ վերստին կենդանանալով սկսեւ է յիշել, ինչ որ սանդարմատին մէջ տեսած էր:» Կիւրեղ Աղեքսանդրացին ալ միեւնոյն պատճառին համար կ'անդրադառնայ առասպելիս քիչ մը դայն փոփոխելով, որ սակայն նշանակութիւն կը ստանայ

մէջ չորս տեղն ալ կու գայ աւելի *Ζωροάστρης*.

³⁵¹Migne PG. 6. Cohort. ad Lib. 1., 27.

³⁵²Migne PG. 11. Contra Cels. 2., 17.

աւելի Արայի առասպելին տեսակէտով, քանի որ իր յարութեան փաստն է Հերոս անունով Արմենիացի մը (Ἡρα τινὰ τῶν ἐξ Ἀρμενίας), որ մինչ մեռած էր, կը վերակենդանանայ:³⁵³» Այս մասին յիշատակութիւն կ'ընէ նաեւ Թէոդորեոս Կիւրացի յառաջ բերելով ամբողջութեամբ Պղատոնի հատուածը, որուն վրայ իր անձնական խորհրդածութիւնները կ'ընէ:³⁵⁴

Ս. Աւգոստինոս անցողակի միայն կը յիշէ առասպելը առանց անուան յիշատակութեան:³⁵⁵ Ասոր հակառակ Մակրոբիոս հեթանոս մատենագիրը բաւական մանրամասն նկատողութեան կ'առնու հարցը, հետեւելով ճշգիւ Պղատոնի սկզբնաղբին,³⁵⁶

³⁵³Migne PG. 76. Contra Jul. 8., 881.

³⁵⁴Migne PG. 83, Sermon. 11, de Fine et iudicio, էջ 1110:

³⁵⁵De Civ. Dei, Lib. 22, 28.

³⁵⁶Sed ille Platonius secreterum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodecimo die demum inter caeteros una peremptos ultimo esset honorandus

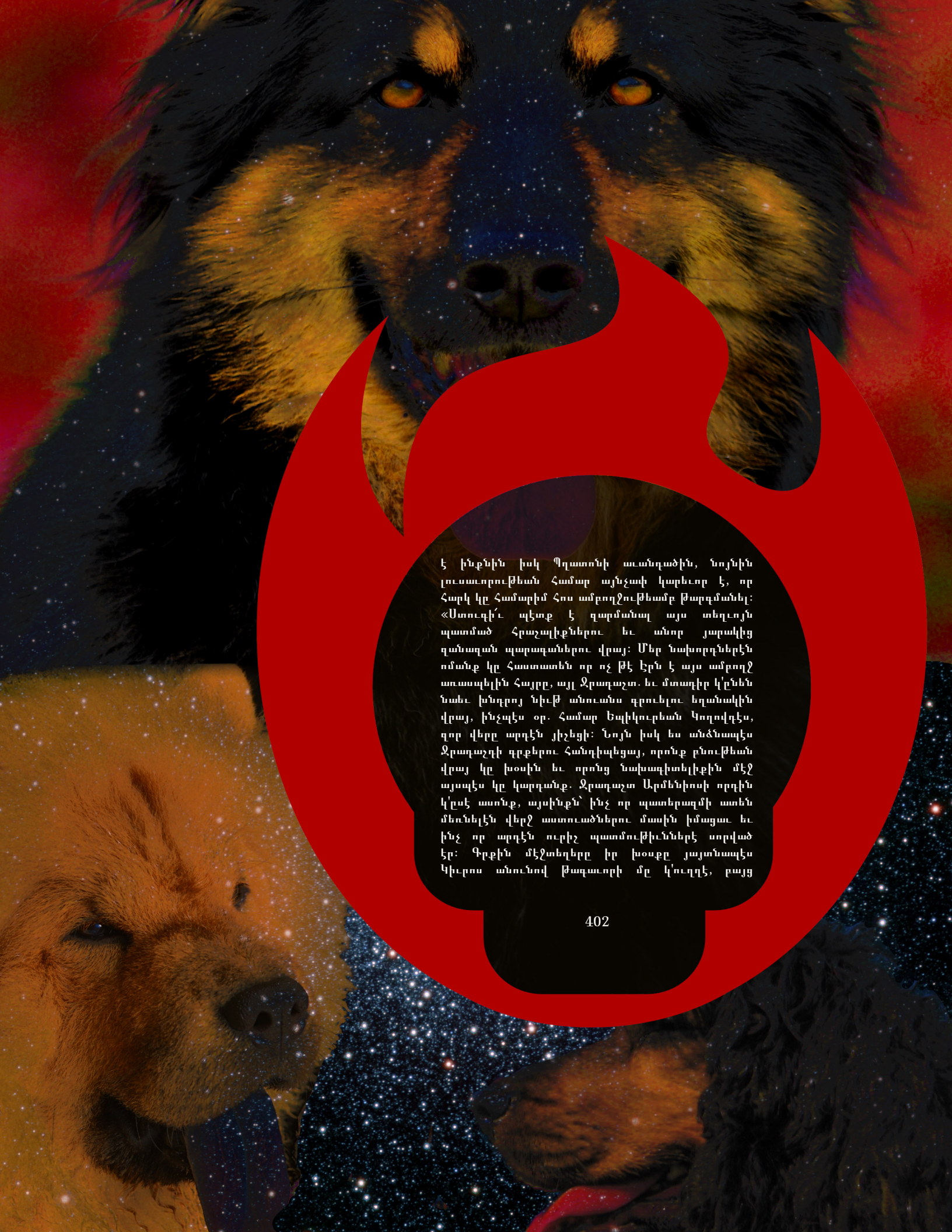

ուսկից կը տեսնուի, որ իրեն, ինչպէս նաեւ
Կիկերոնի, որ նոյնպէս խնդրովս զբաղած է,
բոլորովին անծանօթ էր Էրոսի Ջրադաշտի Հետ
նոյնացումը: Հոս բացառութիւն կը կազմէ միայն
Առնորիոս.³⁵⁷ Armenius Hosthanes (ուրիշ ընթ.
Zostriani) nepos et familiaris Pamphylus Cyri, որ
թերեւս Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն ազդեցութեան
տակ գրուած ըլլայ, բայց Կիկերոսի յիշատակութիւնը
ուրիշ աղբիւր մըն ալ կ'ենթադրէ: Կղեմէս այս
աղբիւրը կուսէ կու տայ արդէն, երբ կ'ըսէ *αὐτὸς*
γούν ὁ Ζωροάστρης γράφει եւն, որուն մասին սակայն
գոհացուցիչ տեղեկութիւն կ'առնունք միայն
Պրոկղէն:

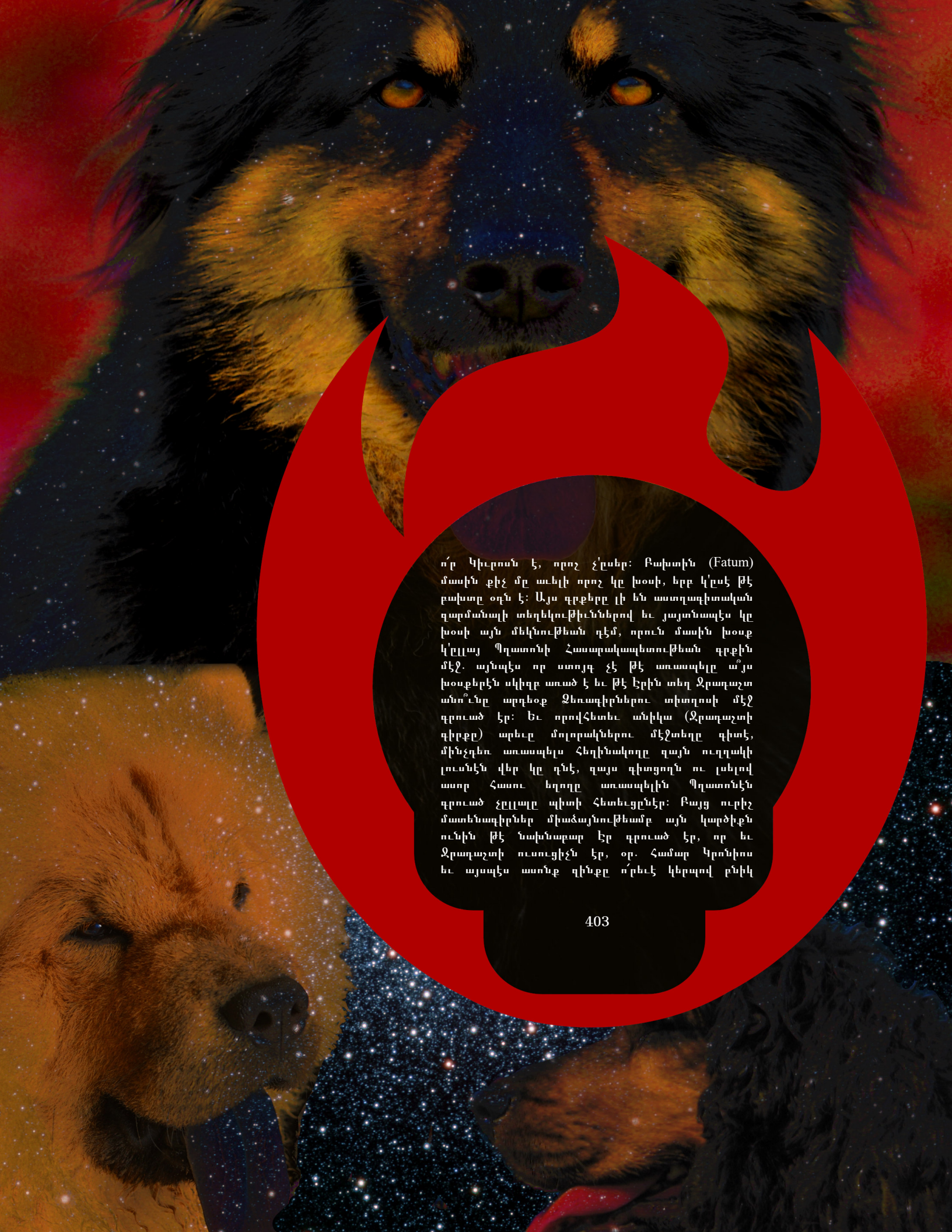
Պրոկղի այս Հատուածը, որ մեկնութիւնն

igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis
intra utramque vitam diebus egerat, videratve, tamquam pu-
blicum professus iudicium, humano generi enuntiavit. Somn.
Seip. 1., 1.

³⁵⁷Migne PL. 5. 52., p. 189.

է ինքնին իսկ Պղատոնի աւանդածին, նոյնին լուսաւորութեան Համար այնչափ կարեւոր է, որ հարկ կը համարիմ հոս ամբողջութեամբ թարգմանել: «Ստուգի՛ւ՛ պէտք է զարմանալ այս տեղւոյն պատմած հրաշալիքներու եւ անոր յարակից զանազան պարագաներու վրայ: Մեր նախորդներէն ոմանք կը հաստատեն որ ոչ թէ էրն է այս ամբողջ առասպելին հայրը, այլ Ջրադաշտ. եւ մտադիր կ'ընեն նաեւ խնդրոյ նիւթ անուանս գրուելու եղանակին վրայ, ինչպէս օր. համար Եպիկուրեան Կողովդէս, զոր վերը արդէն յիշեցի: Նոյն իսկ ես անձնապէս Ջրադաշտի գրքերու հանդիպեցայ, որոնք բնութեան վրայ կը խօսին եւ որոնց նախագիտելիքին մէջ այսպէս կը կարդանք. Ջրադաշտ Արմենիոսի որդին կ'ըսէ ասոնք, այսինքն՝ ինչ որ պատերազմի ատեն մեռնելէն վերջ աստուածներու մասին իմացաւ եւ ինչ որ արդէն ուրիշ պատմութիւններէ սորված էր: Գրքին մէջտեղերը իր խօսքը յայտնապէս Կիւրոս անունով թագաւորի մը կ'ուղղէ, բայց

որ Կիւրոսն է, որոշ չ'ըսեր: Բախտին (Fatum) մասին քիչ մը աւելի որոշ կը խօսի, երբ կ'ըսէ թէ բախտը օդն է: Այս գրքերը լի են աստղագիտական զարմանալի տեղեկութիւններով եւ յայտնապէս կը խօսի այն մեկնութեան դէմ, որուն մասին խօսք կ'ըլլայ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ. այնպէս որ ստոյգ չէ թէ առասպելը ա՞յս խօսքերէն սկիզբ առած է եւ թէ էրին տեղ Ջրադաշտ անո՞ւնը արդեօք Ջեռագիրներու տիտղոսի մէջ գրուած էր: Եւ որովհետեւ անիկա (Ջրադաշտի գիրքը) արեւը մոլորակներու մէջտեղը գիտէ, մինչդեռ առասպելս հեղինակողը զայն ուղղակի լուսնէն վեր կը դնէ, զայս գիտցողն ու լսելով ասոր Հասու եղողը առասպելին Պղատոնէն գրուած չըլլալը պիտի հետեւցընէր: Բայց ուրիշ մատենագիրներ միաձայնութեամբ այն կարծիքն ունին թէ նախնաբար էր գրուած էր, որ եւ Ջրադաշտի ուսուցիչն էր, օր. Համար Կրօնիոս եւ այսպէս ասոնք զինքը ո՛րեւէ կերպով բնիկ

Պամփիւլացւոյն հետ կը կապեն (ոչ թէ Պարսկին, այլ Պամփիւլացւոյն հետ, այսինքն՝ անոր, որուն գրքերը՝ ինչպէս վերն ըսի, տեսնելու բախտն ունեցանք): Կան դարձեալ ուրիշներ, որոնք խնդրոյ նիւթ անձը Էրոս որդի Նամայոնեայ — Ἥρως υἱὸν Ἐὐμαίωνα կը գրեն, բայց չեն կրնար ըսել թէ ի՛նչպէս յաջորդ բառը առանց յօդի անուան հետ կը կցեն, քանի որ հին մատենագիրները սովորութիւն չունէին հօր անունը սեռականի մէջ առանց յօդի գրելու: Ուրիշներ ալ կան, որոնք կ'ըսեն. հայրը Արմոնիոս չէր ըսուեր, այլ Արմոնիոս (Ἀρμόνιος) եւ ասով անուան վրայ փոքրիկ փոփոխութիւն մը կ'ընեն. եւ ալ հօրը անունը Արմոնիոս ձեւով գտայ Ջրադաշտի գրքերուն մէջ: Բայց գիտեմ, որ մարդիկ ալ կան, որոնք Էրը հայ կը համարին. սակայն ասոնց պէտք է հարցընել թէ ի՛նչպէս հայ մը ցեղով Պամփիւլացի կրնայ ըլլալ: Այս կարծիքը ունին մեր

քով նաեւ նշանաւոր մարդիկ,³⁵⁸ հոս կ'անուանեմ
միայն Թէոդորոս Ասինացին: Բայց՝ ինչպէս ըսի,
մեզմէ յառաջ եղող մատենագիրները մերթ այս
կ'ըսէին, մերթ այն: Ճշմարտութիւնը այս է. էր
այս առասպելին հեղինակն է, իր հօր անունն էր
Արմենիոս եւ ըստ ծագման Պամփիւլացի:³⁵⁹»

Պրոկէն աւելի պայծառ եւ գոհացուցիչ
պատասխան չէինք կրնար սպասել: Հիմալ այլեւս
ակներեւ է թէ Զրադաշտի էրի հետ նոյնացումը
արդիւնք է կեղծիքի մը, ուսկից՝ մոլորած է ուրիշ
բազմաթիւ մատենագիրներու հետ նաեւ Կղեմէս
Աղեքսանդրացին: Ասոր մտադիր եղած էր արդէն

³⁵⁸ Οἶδα δὲ ἐγωγε τίνας, καὶ Ἀρμένιον τὸν Ἑρα λέγοντας, οὗς ἐρωτᾷν
δεῖ. πῶς τὸν Ἀρμένιον Παίμφυλον εἶναι φήσιν τὸ γένος. εἰ καὶ ἡμῖν ἄνδρες
οἶδοῖσι τοῦτο ὑπέλαβον.

³⁵⁹ Comment. in Plat. rempublicam f. 22-24. ed. Kroll G.
Lipsiae 1901, p. 109-110. Հմմտ. նաեւ Schoell R. Procli com-
ment. in rempublicam Platonis, Partes ineditae, Berlin 1886,
p. 59-60.

Փր. Վինդիշման Woher Clemens diesen Irrtum hat, կ'ըսէ հռչակաւոր դիտնականս, lässt sich aus dem τὰδε συνέγραψεν Ζωροάστρης vermuten; es war wohl in einer der griechischen pseudozoroastrischen Schriften dem Zoroaster die Geschichte des Her in den Mund gelegt. Oder sollte etwa Her als Zoroastrianer gegolten und sich Zarathustris (vgl. Yasn. 1., 23) genannt haben, woraus dann die späteren Zoroaster selbst machten?³⁶⁰ Հաւանօրէն Վեսենդոնկ այս հատուածը անձամբ կարդացած չըլլալուն համար է, որ Վինդիշմանի ըսել կու տայ թէ Էրի Զրադաշտի հետ նոյնացումը Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն սխալմունքն է, որ թերեւս Զրադաշտական մը ինքնին իսկ Զրադաշտի հետ չփոթած է:³⁶¹ Սխալը Աղեքսանդրացւոյն վերադրողները աւելի ուրիշներ են, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ

³⁶⁰ Zoroastrische Studien, Berlin 1863, էջ 273.

³⁶¹ Wesendonk, der Urmensch, էջ 40.

Ե. Մայէր,³⁶² որ Կ. Աղեքսանդրացւոյն Հատուածը պղատոնական սկզբնագրին անձնական մէկ սրբագրութիւնը կը համարի: Այս մասին չ'արժեք ասելի խնդիր ընել, քանի որ Պրոկղ բացայայտ կերպով կը խոստովանի թէ ինքը Ջրադաշտի անունով գիրք մը կարդացած է, որուն մէջ էր Պամփիւլացին որոշ կերպով Կիւրոսի ժամանակները ապրող Ջրադաշտի Հետ կը նոյնացուի: Ջրադաշտի ընծայուած գրքին այս վերջին տեղեկութեամբ կը մեկնուի նաեւ Առնոբիոսի *familiaris Pamphylus Cyri*, որ Կղեմ. Աղեքսանդրացիէն յիշուած չըլլալուն՝ բնականաբար անկից չի կրնար առնուած ըլլալ:

Թէ ո՛վ էր այս գրքին իրական հեղինակը, ի հարկէ անձանօթ կը մնայ, ինչպէս անձանօթ կը մնայ նաեւ այն թէ Ջրադաշտ էրի Հետ առաջին անգամ նոյնացընողն ինքնին իսկ այս անանուն

³⁶²E. Meyer, Ursprung und Anfänge des Christentums. 2., էջ 94, ծն. 1:

Հեղինակն է թէ զինքը կանխողներ եղած են: Ամէն պարագային նոյնացումը բոլորովին առանց պատճառի ալ չէր: Զրադաշտ պարսկական ամենահին յիշատակարաններու մէջ կ'անուանուի «կենաց բուժիչ» (Yasna 31., 19. 44., 2), «Հոգիներու պահապան, որ նաեւ զանոնք կ'արթնցընէ (Yasna 30., 11) փրկիչ, saosyant, որ Հոգիներու նոր կեանք կու տայ: Հետագայ դարերուն կ'ըլլայ արդէն գերագոյն մարգարէ, որ Ահուրա-Մադդայէն յայտնութիւններ կը ստանայ: Իսկ Հելենականհռոմէական շրջանին բոլորովին աստուածացած էակ մըն է այլեւս եւ Հեղինակ ընդհանրապէս ամէն գաղտնի յայտնութիւններու եւ մոգութիւններու: Այս շրջանին արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու իրարու հետ ճուլուելովը՝ ազդերու մէջ այնպիսի՝ զարմանալի մտայնութիւն մը յառաջ եկաւ, որ օր. համար դիցաբանութեան մէջ՝ բաւական որ արտաքին ո՛ր եւ է նմանութիւն մը նշմարուէր, երբեմն մինչեւ իսկ աշխարհագրօրէն եւ պատճառաւորօրէն

իրարմէ շատ հեռու կարծուած դիցարանական
դէմքերն եւ երեւոյթներն անգամ իրարու հետ
կը նոյնացուէին: Այս զարմանալի ուղղութիւնը
անդենական-անդրախորհրդական
(ultramystizistisch) բնոյթ կրելուն՝ մանաւանդ
հերմեսական գնոստիկեան ըսուած շրջանին՝ մտքի
եւ պաշտամունքի հրապարակն ալ բռնուած էր աւելի
սանդարամետի եւ անդենական կեանքի հետ կապ
ունեցող աստուածներէ եւ աստուածազգի էակներէ:
Այս առեւնէն է արեւմտեան Միհրապաշտութիւնը,
որ գլխաւորաբար Քրիստոնէութեան առաջին
դարերուն շատ տարածուած էր Իտալիոյ գրեթէ բոլոր
կենդրոններու մէջ: Ապահով այս ժամանակէն է
նաեւ էր Պամփիւլացւոյն Զրադաշտի հետ միացումը:

Ի հարկէ ասով վէճը տակաւին չի լուծուիր,
վասն զի խնդիրը ներկայիս անուան հարց
ըլլալէ աւելի Զրադաշտականութեան կամ
աւելի ճիշդ՝ Մազդայականութեան եւ Պատտնի
աշխարհահայեցութեան հարց է: Պատտն էրի

առասպելին մէջ արդեօք չէ՞ Հիւսած նաեւ այնպիսի՝
Հայեացքներ, ինչպէս առանձնական դատաստան,
անդենական կեանք, բարի եւ չար գործքերու
Հատուցում, գորոնք պարսկական աղբիւրներէ առած
ըլլայ: Ոմանք խնդիրը շատ աւելի կ'ընդարձակեն,
երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պղատոն նաեւ իր՝ նիւթի
եւ տեսիլներու վարդապետութեան մէջ՝ չէ՞
ազդուած պարսկական աշխարհահայեցութենէ,
քանի որ ըստ երեւութիւն երկուքին մէջ ալ
ծայրայեղ երկարմատականութեան ձգտումներ կան:
Վիւրիչմանի³⁶³ կարծիքով Պղատոնի պարսկական
կրօնի ծանօթ ըլլալը կասկած չի վերցըներ:
Deussen³⁶⁴ առանձին կերպով մտադիր կ'ընէ թէ
էրի առասպելը պարսկական կրօնի ծանօթութիւն
կ'ենթադրէ: Աւելի չափաւոր է գաղղիացի
մատենագիր մը,³⁶⁵ որ խնդրոյ նիւթ առասպելին

³⁶³Անդ. էջ 272:

³⁶⁴Allgem. Geschichte der Philosophie. 2.-1., էջ 303.

³⁶⁵E. Léveques. Les mythes et les légendes de l'Inde et de

օտար աղբիւրէ առած ըլլալու հնարաւորութիւնը միայն կը հաստատէ, որով կ'ուզէ ըսել թէ հելլենական ապրանք չէ. եւ այս ճիշդ է: Մինչդեռ Hicks իր 1911ին խօսած ճառին մէջ կ'աշխատի ցուցնել թէ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ ոչ միայն երկու աշխարհահոգիներու (Weltseele) վարդապետութիւնը կայ, այլ եւ ակնարկութիւններ ինքնին իսկ զրադաշտական աշխարհահայեցութեան:³⁶⁶ Այս կարծիքին զարկ տուող պարագաներէն մին ալ Պղատոնի Գորգիասի մէջ (տ. 524-534) յիշատակած Մինոս, Այակոս եւ Հռադամանթիս սանդարապետական դատաւորներն են, որոնք կարծես Զինվատ կամուրջին վրայ հոգիները դատող պարսկական Միթրա, Արառչա եւ

la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1880. Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Der Urmensch, էջ 40:

³⁶⁶ Հմմտ. Moulton, Early Zoroastrianism, էջ 489 f. նաեւ Scheffelowitz, Die altpersische Religion, էջ 158, որ նույնպէս Պղատոն պարսկականէն ազդուած կը համարի:

Ռաշնու գառաւորները կը յիշեցնեն:

Անուրանալի է թէ Պղատուն իր փիլիսոփայական եւ աշխարհահայեցական տեսութիւններու մէջ, գլխաւորաբար երբ անոնց նաեւ հնաւանդ առասպելներ կը կցէ, ազդուած է որոշ չափով նաեւ Արեւելքէն: Բայց այս ազդեցութիւնը ի՛նչ աստիճանի է, ո՞ր ազդերէն է առանձնապէս եւ ի՛նչ պայմաններու տակ, հոս խնդիրը անհամեմատ կը դժուարի, մանաւանդ որ Արեւելք բառը շատ ընդարձակ իմաստ ունի: Անոր համար կարծեմ թէ խնդրոյն լուծումը շատ աւելի կը դժուարեցնենք, եթէ կասկածն ու տարակոյտը առանց բաւական պատճառի նաեւ հո՛ն մուտ գտնեն, ուր Պղատուն յայտնապէս կ'ըսէ թէ ուսկի՛ց առած է առասպելը կամ իր մէկ տեսութիւնը, ինչպիսի է օր. համար էր Պամփիւլացւոյն դէպքին մէջ: Հոն մահուընէ ետք ըլլալիք գառաւորանի եւ չար ու բարի գործքերուն հատուցման մասին եղած ակնարկութիւնները համամարդկային հայեացքներ են, հետեւաբար

զանոնք առանձնապէս պարսկական ստացուածք նկատելու պատճառ մը չունինք: Թերեւս քիչ մը մտածել տան «երկնքի եւ երկրի միջեւ եղած բացուածքները» որոնց մէջտեղ կ'ըլլայ դատաստանը եւ կամ Գորգիոսի 79, 523 եւ Թերեւս նաեւ 524, որ ըստ երեւութին կարծես կապ ունի մեր Հատուածին հետ Սակայն ինծի այնպէս կը թուի թէ խնդիրը հոս ալ թեթեւ կ'առնուի, վասն զի «երկնքի եւ անոր հանդիպակաց երկրի վրայ եղած երկու երկու բացուածքներ» տեսադիժը զուտ պղատոնական է եւ իր այս ձեւով իրեն համապատասխանը չունի: Պարսկական աղբիւրներու համաձայն դատաստանը կ'ըլլայ Զինվատ կամուրջին վրայ, որուն տակէն կ'անցնի գետ մը՝ կազմուած մեղաւորներուն եւ կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը մեռնողներու կրայ լացողներու արցունքներէն: Բարիները կ'առաքուին աջ դէպի վեր, իսկ չարերը ձախ կողմը եւ անդունդի մը մէջ կը գահավիժուին: Պղատոնի քով ալ կայ գետի ակնարկութիւն եւ աջ ու ձախ տեսագծերը,

սակայն սանդարամետական գետը յունական Հին առասպել է եւ Պղատոնի քով միայն քիչ մը եղանակաւորում ստացած է, իսկ դատաստանի աջ ու ձախը նոյնպէս համամարդկային հայեացքներ են: Երեք դատաւորներու անունական շատ հեռաւոր նմանութեան ալ այնչափ ծանրակշռութիւն տալու չէ, նկատելով որ Միթրա, Արառչա եւ Ռաշնու իբր դատաւոր բոլորովին անծանօթ են Gathaf, որ պարսկական ամենահին նուիրական գիրքն է եւ հաւանօրէն գրուած ինքնին իսկ Զրադաշտէն: Անուններուս այս տեսակէտով առաջին անգամ նոր Աւեստայի մէջ կը հանդիպինք, որ՝ ինչպէս ընդհանրապէս կ'ընդունուի, Արշակունի Վաղարշ Ա. կամ Գ. Թագաւորին ատեն քովէ քով բերուած եւ մէկ գրքի վերածուած է:³⁶⁷ Թերեւս այս է պատճառն, որ Tiel պարսկական երեք անուններն ալ յունական

³⁶⁷Wesendonk, Zarathustra, 59.

ազդեցութիւն կը համարի:³⁶⁸ Պղատոնի տեսիլներու վարդապետութիւնը մեր նիւթէն դուրս է, բայց կ'արժէ հոս յառաջ բերել, ինչ որ Վեսենդոնկ այս մասին իր Der Urmensch սքանչելի գործին մէջ կը յայտնէ. Զրադաշտի վարդապետութիւնը բոլորովին սխալ հասկընալ կը նշանակէ, կ'ըսէ Վեսենդոնկ, երբ անտես ըլլուի այն հիմնական տարբերութիւնը, որ կայ պղատոնական տեսիլներու վարդապետութեան (Ideenlehre) եւ մազդայական երկուորականութեան միջեւ: Ոչ թէ Իրանի, այլ հելենական մշակոյթային շրջանակներու աւելի մօտ է Պղատոն, որ թերեւս իր յաջորդներէն լաւ ալ չէ հասկըցուած, որոնք իր վարդապետութեան աւելի յոռետես գծեր տուին, սակայն ա՛յն՝ թէ նիւթը չար է եւ միայն տեսիլները լաւ ու կատարեալ են, ա՛յնպէս պղատոնական է, ինչպէս իրերու եւ երեւոյթներու աստիճանաւորութիւնները, որոնք այնչափ կը

³⁶⁸Religionsgeschichte, էջ 210:

ստորնանան, որչափ նախատպէն կը հեռանան: Մագդայականութիւնը իր լաւատեսութեամբ այս տեսակ զաղափարներէ հեռու է եւ մարդ պէտք է վարժիլ հրաժարելու երկարմատականութիւն անունով մկրտուած Մագդայականութիւնը ամէն տեսակ երկարմատեան ուղղութեան իբր պատճառ կամ աղբիւր նկատելէ:³⁶⁹

³⁶⁹Der Urmensch, էջ 54-55. Վեսենդոնկի իր «Ջրադաշտ» եւ «Նախամարդ» գործերուն մէջ պարզած տեսութեան համաձայն՝ Ջրադաշտականութիւնը խիստ միաստուածութիւն էր. եւ այս անկից գլխաւորաբար կը ցուցուի, որ Gatha որոշ կերպով երկու, այսինքն՝ հոգեւոր եւ մարմնաւոր աշխարհներու զանազանութիւն կ'ընէ: Բարւոյն՝ չարին, ինչպէս նաեւ չարին՝ բարւոյն դէմ կռիւը մարմնաւորին մէջն է: Ուրեմն, կ'ըսէ, այն հակառակութիւնը, որ կայ «երկու հոգիներու միջեւ, որոնք նախասկզբնական երկւորեակներ կը կոչուին» Yasna 30., 3, նիւթական աշխարհի կը հայի: Հետեւաբար սխալած է Պլուտարքոս, De animae procreationis 27. 2, երբ Արամազդայ եւ Ահրիմանի մէջ չարին եւ բարւոյն հակառակութիւնը կը

Ուրեմն էր Պամփիւլացիւն Ջրաղաշտի
կամ Ջրաղաշտականութեան Հետ աղերսի մէջ
դնելու անիմատ փորձերը պատմական լուրջ
եւ մտադրութեան արժանի հիմ մը չունին:

տեսնէ: Որչափ կ'երեւայ, Վեսնդոնկ իրաւունք ունի որոշ
չափով, քանի խնդիրը Ջրաղաշտականութեան նախնական
չըջանին վրայ է. հետագայ դարերուն գաղափարները
բաւական մթադնեցան եւ Մագդայականութիւնը
մղուեցաւ դէպի խիստ երկարմատականութիւն, թերեւս
ոչ առանց ազդեցութեան Մանիքէականութեան, որ արդէն
տեղեակ էր յունական փիլիսոփայութեան: Թէոդորոս
Մոպսուեստացւոյն եւ մեր եզնիկին աւանդած խիստ
երկարարմատականութիւն է եւ արդիւնք դիւստորաբար
Սառանեան չըջանին տեղի ունեցած կրօնական յեղաշրջման,
որով գերադոյն սկիզբ հռչակուեցաւ Ջրուան, ուսկից են
Որմիզդ (= Ահուրա-Մազդա) եւ Ահրիման: Ջրուան աղերսի
մէջ է թերեւս բաբելական Kaivanu անուան հետ. Հմմտ.
Zimmern, Keilinschrift und das Alte Testament, 3. Aufl., էջ
409 f. Կը Համեմատուի նաեւ բաբել. Sarpanitu (Zerpanitu)
հետ, Yastrof, Die Rel. d. Babyl. u. Assy., էջ 115:

Համեմատական քննության այս ուրախալի արդիւնքով կացութիւնը կը պարզուի նաեւ Արայ Գեղեծիկի տեսակէտով: Անուններուն գրեթէ նոյնութիւնը, ինչպէս նաեւ առասպելներու նմանութիւնը, բայց մանաւանդ Պամփիւլացոյն Տօր անունը այնպիսի՝ ծանր փաստեր են, որոնց վրայէն անկարելի է լուծեամբ անցնիլ առանց առողջ բանականութեան եւ պատմական-առասպելաքննական մեթոդին դէմ մեղանշելու: Այս կը տեսնուի նաեւ Պրոկի Հատուածէն, ուր այնչափ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Արմենիոս անուն մասին: Նախ թէ իրեն ծանօթ յոյն մատենագիրներէն ոմանք Արմենիոսը Արմենիոս կ'ուզեն կարգալ եւ թէ իր կարգացած Զրադաշտի գիրքն ալ Արմենիոս ունի: Այսպէս կարգացած ըլլալու է նաեւ Պլուտարքոս, այն տարբերութեամբ որ Պլուտարքոս Աին վրայ spiritus lenisի տեղ spiritus asper կը դնէ, որով կ'ունենանք՝ Արմենիոս = Հարմոնիոս. եւ թերեւս

ասկի՛ց առիթ առած Պամփիլացւոյն առասպելին փոխաբերական եւ այն՝ բոլորովին բռնազբօսիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս թէ Պղատոնի միտքն ըլլար առասպելովս հասկըցնել թէ հոգիներու մարմիններու հետ միաւորումը տեղի կ'ունենայ ըստ ներդաշնակութեան օրէնքներուն. հմմտ. *Ἀρμονία* կամ *ἀρμόνιος*, որ կը նշանակէ «յարմար, պատշաճ, ներդաշնակ եւն: Ընթերցուածս Պլուտարքոսի եւ Կեղծ-Ջրադաշտի գործածելովը բնականաբար ո՛չ նուիրականութիւն կը ստանայ եւ ոչ ալ սխալ ըլլալէն կը դադրի: Պղատոնի գործքերուն ձեռագիրներու համեմատութեամբ կատարուած ինծի ծանօթ բոլոր հրատարակութիւններն ալ *Ἀρμένιος* ունին եւ Պրոկղ ալ նոյնը կը համարի միակ ուղիղն ու սկզբնականը, եւ հաւանօրէն ինքն ալ ձեռագիրներու մէջ ուրիշ ընթերցուածի չէ հանդիպած, ապա թէ ոչ չէր գոհանար ըսելով պարզապէս թէ եղած են անձինք, որոնք կը բաղձան անունս ուրիշ կերպ ընթեռնուլ եւ մեկնել: Պրոկղ

ասով զմեզ քայլ մըն ալ յառաջ կը մղէ դէպի
ճշմարտութիւն:

Սակայն յոյն փիլիսոփան իր հատուածով հայուն
սիրտը բռն իսկ այն ատեն երախտագիտական
զգածումներով կը լեցընէ հանդէպ իր անձին, երբ
կը յայտարարէ թէ շատեր կան եւ՝ նաեւ նշանաւոր
մարդիկ, որոնք էր Պամփիւլացին հայ կը համարին:
Ի հարկէ իր խելքը տակաւին չի կրնար ըմբռնել
թէ ինչպէս ցեղով Պամփիւլացի մը հայ կրնայ
ըլլալ. բայց ապահով եմ, որ նաեւ ինքը ասոր
պիտի համոզուէր, եթէ գէթ աղօտ կերպով ծանօթ
ըլլար Արայի առասպելին: Էրը հայ համարողներու
կարգէն է նաեւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացին (տե՛ս
վեր), վասն զի *Ἦρα τινὰ τῶν ἐξ Ἀρμενίας* ուրիշ
կերպ չի մեկնուիր: Այս պարագային՝ ինչպէս կը
տեսնուի, Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը Պղատոնի
«*τοῦ Ἀρμενίου*» իբր յատուկ անուն չ'առնուր, այլ
աւելի իբր ազգանուն, որով *Ἦρός τοῦ Ἀρμενίου*սին
իմաստը կ'ըլլայ «Էրոս՝ հայու մը որդին» եւ շատ

Հաւանական է թէ Պրոկղի յիշած անձինքներու մէջ ալ կային շատեր, որոնք τοῦ Ἀρμενίου այս իմաստով կը հասկընային: Պրոկղ ասոր հակառակ է եւ որչափ կ'երեւայ իրաւունք ունի:

Հոս կը ծագի բաւական դժուարին հարց մը. Պղատոն Ἀρμένιος իբր յատուկ անուն գործածելով՝ իրեն պատմողներէն ուղղակի լսածը աւանդած է թէ լսածին յունարէն լեզուի համապատասխանը, ուրիշ խօսքով՝ Պղատոն արդեօք Հայկ լսած չէ՞ր, որուն փոխարէն ինքը Ἀρμένιος դրաւ: Ասոր նկատմամբ բացորոշ բան մը կարելի չէ ըսել. թէեւ անձնապէս մէտ եմ աւելի ժխտելու, վասն զի հոս ենթադրութիւն մը կ'ըլլուի, որ ինծի հաւանական չ'երեւար. այսինքն՝ կ'ենթադրուի թէ Ἀρμένιος կամ Armina (պրոսկ.) անունով զմեզ օտարները մկրտած են, մինչդեռ մեր իսկական անունը եղած է միշտ Հայ, Հայեր, Հայք: Թէ Ἀρμένιος պատմականապէս մեր մէջը գոյութիւն ունեցած է, կը վկայեն Հայկայ ազգաբանութեան մէջ յիշուած Արամանակ, Արամայիս, Հարմա, Արամ

անուանները, որոնք անկարելի է, որ ամբողջութեամբ Անանունէ (= Փառատուն) կամ Խորենացիէն չի նուաձ կամ յարմարցուած ըլլան, մանաւանդ որ Արամայիս սեպագիր արձանագրութիւններէ ծանօթ ուրարտական թագաւորի մը անունն է: Այս տեսակէտով մեծ փաստ է նաեւ Մինուաս Ա. ին արձանագրութեան մը մէջ յիշած Մե-ռո-նի անունը, զոր Լեման-Հաուպտ Հայերուս Նախահայրերը կը համարի³⁷⁰ եւ կամ Հոմերոսի *Արմա* ժողովուրդը, զոր Մարկուարտ շատ սրամիտ կերպով Մինուասայ Մե-ռո-նիներու հետ կը նոյնացընէ՝ -ոն ուրարտական վերջաւորիչ մասնիկ նկատելով:³⁷¹ Արիմացիները Քս. յ. 1000 ահան թուականներուն հաւանօրէն հարաւային Կապադովկիոյ Արգէս լեռան մօտերը կը բնակէին, հետեւաբար ոչ շատ հեռու Մալաթիայէն, որուն քովերը Մինուաս Ա.

³⁷⁰SBBA. 1900, էջ 621:

³⁷¹Die Entstehung der arm. Nation, էջ 66-68: Հմմտ. նաեւ Hatti-na = Հատտուն:

Ուրմենիներու հետ բախում ունեցաւ: Պրոֆ. Մարկուարտի նայելով՝ անուանաւ հետ կապ ունի մինչեւ իսկ Արմաւիր, որ Հայերու ամենահին մայրաքաղաքն էր:

Այս մասին աւելին կը վերադաճեմ ուրիշ առթիւ. առ այժմ այսչափը միայն ըսեմ, որ իմ կարծիքովս հայ ժողովուրդը նախնարար կը բաղկանար երկու գլխաւոր ցեղերէ, մին իր Հայկ ցեղաստուածով, միւսը իր Արամանեակով կամ նմանահնչիւն աստուծով մը: Բուն Հնդեւրոպականները վերջիններս էին, իսկ առաջինները աւելի հատական,³⁷² որոնք սակայն քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր եւ նաեւ բաղմունքեամբ աւելի շատ ըլլալուն՝ յետագայ դարերու ընթացքին իրենց անունով սկսաւ յորջորջուիլ այլեւս ամբողջ Հայութիւնը: Բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իշխողը

³⁷²Այս մասը կը բնակէր թերեւս Կապադովկիոյ աւելի հարաւային կողմերը. նահանգը հին ատեն կ'ըսուէր Կատաունիա, որ Հատ անուան հետ կապ ունի:

Արամանեակի ցեղն էր, որուն կը վերաբերէր նաեւ Արայ իր առասպելով: Հետեւաբար առանց աւելորդ ենթադրութիւններով դժուարութիւն դժուարութեան վրայ բարդելու կրնանք կարծեմ ընդունիլ թէ Պղատոն Արայի հօր նկատմամբ ինչ որ լսած է, ա՛յն գրի առած է: Եւ լսած է հաւանորէն Պամփիլիայի մէջ կա՛մ ինքնին իսկ հայազգիներէ, որոնց հոն ներկայութիւնը շատ ալ կարելի էր, եթէ նկատենք Կապադովկիոյ եւ Պամփիլիոյ աշխարհադէրօրէն իրարու մօտ ըլլալը — եւ կամ՝ որովհետեւ հոն ալ տարածուած էր Արայի պաշտօնն ու առասպելը: Վերջին հնարաւորութեանս ի նպաստ խօսող առաջին փաստն է Էրոսի Պամփիլացի յորջորջումը, եւ երկրորդ ան իրողութիւնը, թէ Հայերը Փոխզացիներու ցեղակից են եւ ժամանակ մը նաեւ ի միասին եղած, արդ պատմականօրէն անուրանալի է թէ Փոխզիայի եւ Պամփիլիայի միջեւ մշակութային մեծ տուրեւառ մը տեղի ունեցած է:

Աններելի յանդգնութիւն պիտի
Համարուէր անշուշտ ըսելը թէ Պղատոնի
«Հասարակագետութիւն» գրքին ³⁷³ *Ἡρόδ* եւ նոյնին
«*Ἰσὴλὼγ*» անունով սքանչելի երկախօսութեան
Ἑρως կամ *Ἑρως* ուղղագրական տարբեր ձեւերով
ղիցարանական միեւնոյն դէմքը մատնանիշ կ'ընեն
մեզի: Վերջինս յունական ծանօթ էրոսն է, եւ
ստուգաբանօրէն յառաջ կը բերուի սովորաբար
յուն. *ἑρᾶεν* (= սիրել) կամ *ἑραοις* (= սէր, տոգանք)
բառերէն: Սակայն միւս կողմանէ պէտք չէ նաեւ
անտեսել, որ Պղատոն «*Ἰσὴλὼγ*»-ի մէջ *Ἑρως*-ի
բոլորովին ուրիշ նկարագիր տուած է. նկարագիր
մը, որ շատ կը մերձենայ «Հասարակագետութիւն»
գրքին *Ἡρόδ*-ին:

Յատկապէս սիրոյ վրայ Պղատոն «Փեղրոս»-ի
մէջ կը խօսի, մինչդեռ «*Ἰσὴλὼγ*»-ի մէջ *Ἑρως*

³⁷³Այս մասին Հմմտ. նաեւ Lagarde, *Geschichtliche Abhandlungen*, 168-170:

կը ներկայանայ մեզի աւելի իբր միջնեակ մը մահականացուներու եւ անմահներու միջեւ, հեղինակ եւ առհաւատչեայ անմահութեան: Միջնորդութիւն կ'ընէ Աստուածութեան եւ մարդկան միջեւ, հաղորդելով մարդկան Աստուածութեան կամքը եւ միջնորդելով Աստուածութեան մարդկան աղօթքներն ու զոհերը: Աստուածներու եւ մարդկան միջեւ կատարուած ամէն բան կ'ըլլայ Էրոսի ձեռքով: Որդի է Պորոսի (Πόρος = բաղձանք) եւ Պենիայի (Πενία = աղքատութիւն), անոր համար հօրը կողմանէ զօրաւոր հսկայ որսորդ մըն է եւ ձգտող բարւոյն եւ գեղեցիկին. իսկ մօրը կողմանէ միշտ աղքատ, կարօտ եւ զարգանալու ընդունակ:³⁷⁴ Այս պատկերը, որով Պլատոն Էրոսի էութիւնը Սոկրատեսի բնորոշել կու տայ, չստ մեծ տարբերութիւն մը չունի մեր Պամփիլապլոյն նկարագրէն, որ միջնորդ

³⁷⁴Platonis Opera: C. E. Ch. Schneider, Parisiis, ed 1846, հմմտ. նաեւ Platonis sämtliche Werke, Ub. H. Müller, Leipzig. 11. Bd. 1854, S. 270-336:

է նոյնպէս մարդկան եւ Աստուծոյ միջեւ եւ իր
յարութեամբը նաեւ առհաստէայ անմահութեան:
Խնդրոյն ծանրակէտը բուն իսկ հո՛ն է, որ Էրոս
միայն Պղատոնի քով ա՛յսպէս կը նկարագրուի:
Ջարմանալի չէ հետեւաբար, եթէ միտիմ ըսելու թէ
թերեւս Պամփիւլացւոյն առասպելէն ինչ ինչ գծեր
անցած ըլլան Պղատոնի Էրոսին. որոշ ծրագրով
մը թէ անդիտակցաբար՝ երկրորդական խնդիր է:
Հիմայ կը հասկցուի թէ ինչո՞ւ Քրիստոսէ յառաջ
3^{րդ} դարէն սաղին Էրոսի եւ Պսիւխէի (Psyche)
միջեւ, որ հոգւոյ դիցաբանական անձնաւորումն
է եւ ծագած հաւանօրէն ոչ առանց ազդեցութեան
Պղատոնի փիլիսոփայական դրութեան, այնպիսի՝
ներքին սերտ յարաբերութիւն մը ստեղծուեցաւ,
որ իր ամբողջ ձգտումով սիրային է, բայց նաեւ
սանդարամետական, եւ այս տեսակէտով Ագոնիսի եւ
Ափրոդիտէի կամ Արայի եւ Շամիրամի հետ գրեթէ
միեւնոյն գծի վրայ:

Արդ Էրոսի առասպելին այս վերջին

զարգացումը միայն Պղատոնով չի մեկնուիր. կային ազահով ուրիշ ազդակներ ալ, որոնք թերեւս չառ աւելի հին էին եւ իրենց ծագումով նոյն իսկ նախապատմական քան որ սովորաբար կը կարծուի: Յոնիական բանաստեղծներու սիրոյ աստուածը, կ'ըսէ J. Bochlau,³⁷⁵ հին բնաստուած (Naturgott) էրոսին պատկերը մթագնեց: Իսկ A. Furtwangler մինչեւ իսկ կը յայտարարէ թէ էրոսի ճաշակագիտականն ու սիրահարականը յետագայ դարերու դործ է:³⁷⁶ Էրոս անուան յուն. *έρως* էն յառաջբերութիւնն ալ տակաւին լուծուած խնդիր մը չէ. Մ. Միւլլեր զայն աղբրսի մէջ կը դնէ սանսկ. ar-vat կամ ar-vas ի հետ, որ կը նշանակէ «վազող, սուբացող, արագահաս», նոյն կարծիքէն են նաեւ Mehlis եւ ուրիշներ:³⁷⁷ Ինչպէս ծանօթ է, Հեսիոդոսի Համաձայն ամէն բանէ յառաջ միայն

³⁷⁵Philologus, 1901, էջ 321:

³⁷⁶Rocher 1., 1339 ff.

³⁷⁷Rocher 1., անդ:

քառուր կար, ուսկից յառաջ եկան Գեա, Էրոս եւ Տարտարոս. եւ ասոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորն ու Հզօրը Էրոս էր: Այս վարդապետութեան նոր երանգ մը տուին որփէականները, որոնց կարծիքով ամենապարփակ խաւարէն՝ որ հաւասար է քառսի, յառաջ եկաւ նախ Էրոս, որ իր աստուածային ամենակերտ ուժով աշխարհքս կազմեց եւ ձեւի բերաւ: Այսպիսի նկարագրով բնաստուած մը ուշ թէ կանուխ կրնար շատ դիւրաւ նաեւ մեռնելու եւ վերստին կենդանանալու տեսագծերով ճոխանալ, վասն զի իրմէ կազմուած բնութիւնն ալ ըստ նախամարդուն բնահայեացքին շարունակ կը մեռնի եւ կը վերակենդանանայ:

Ասիկա կ'աշխատի ապացուցանել J. Boehlau իր վեր յիշուած յօդուածով: Ամենամեծ փաստն է կաւէ ատտիկեան հին սափոր մը (*Δήκυθος*), որ ներկայիս Կասելի (Kassel) Թանգարան կը գտնուի: Ասոր վրայ ամենանուրբ գծերով ներկայացուած է աստուած մը, որ իր ոսկեղէն թեւերը տարածած թուփերու

մէջէն նոր դուրս ելլող վարագի մը առջեւէն կը փախչի: Աստուածը ինք զինքը կը պաշտպանէ ձախ ձեռքով իր ոսկեճամուկ վերարկուն տարածելով, իսկ աջ ձեռքը պարապ է օդոյ մէջ, ուսկից սակայն սափոր մը նոր վար կ'իյնայ: Աստուածը առանձին չէ. ձախ կողմէն ապարանջաններով եւ կանացի զարդերով աղջիկ մը մազերը արձակած անձկօրէն օգնութեան կը փութայ աստուծոյն: Ճիշտ միեւնոյն եղանակաւ ալ կողմէն ալ կու գայ ուրիշ աղջիկ մը եւ կ'օտրած սափոր մը ձեռքը վարագին վրայ կը յարձակի: Արդ ըստ Boehlauի այս թեւաւոր աստուածը միայն էրոս կրնայ ըլլալ, որ իբրեւ լուսոյ եւ կեանքի կամ գարնան աստուած ձմեռը ներկայացընող վարագէն կը սպաննուի, բայց գարնան միջոցին կը կենդանանայ նոր ուժով եւ նոր կենսունակութեամբ: Սափորի մեզի ընծայածէն՝ որչափ կարելի է եզրակացընել, էրոս յաւերժաճարսերու հետ ջուր բերելու գացած ատեն (համտ. Բորիմոս!) վարագի զոհ կ'երթայ:

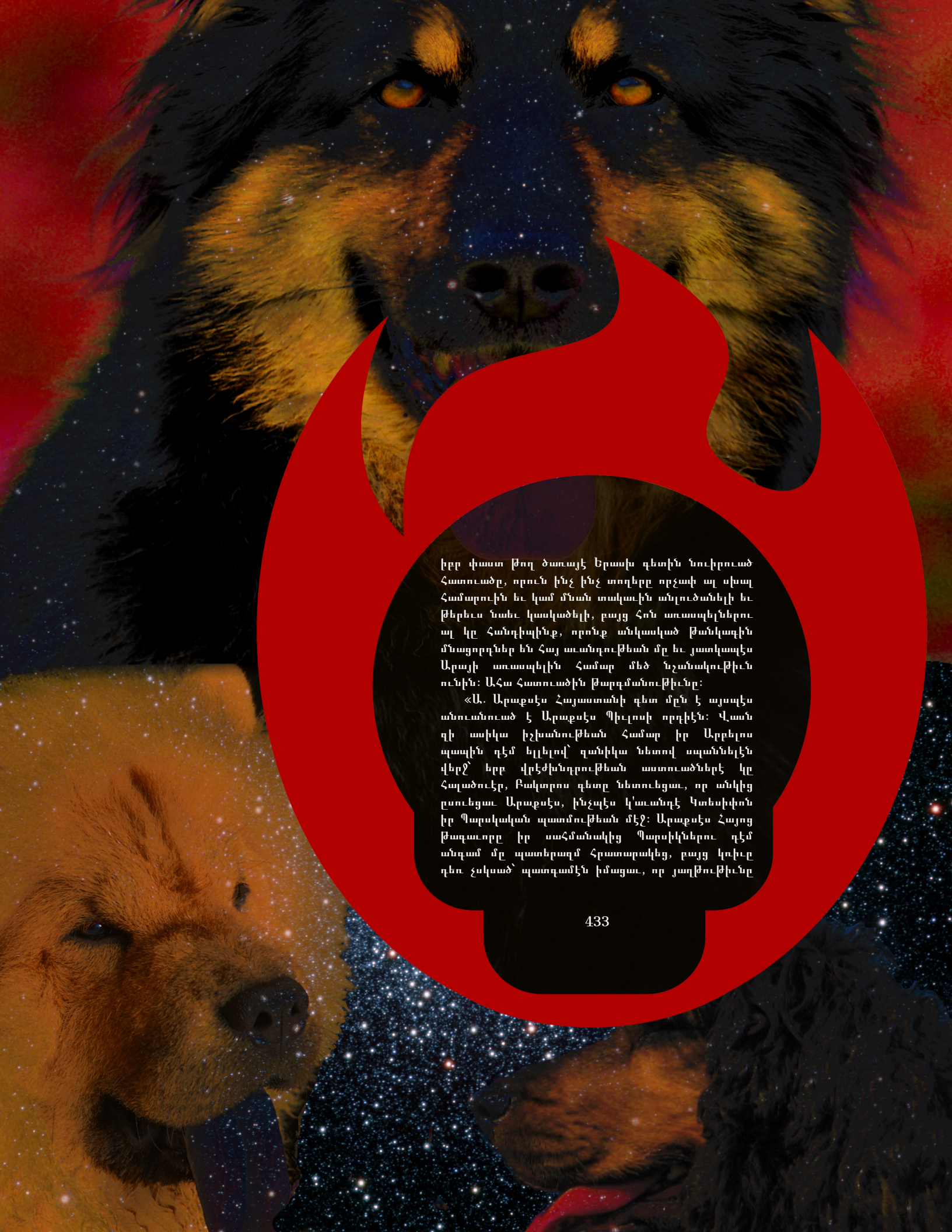
Pauly-Wissova Հանրագիտարանի մէջ էրոսի վրայ գրադ Հեղինակը բաւական կասկածով կը վերաբերուի այս յառաջբերութիւններուն եւ կը բաղձայ ամբողջը աւելի Ադոնիսի դիցաբանական կեանքին մէկ դրուազը համարիլ: J. Boehlau յառաջունէ արդէն կը մերժէ այսպիսի ենթադրութիւն մը սա պարզ պատճառաբանութեանը թէ սափորի շինութեան ժամանակները (Ք. յ. 5^{րդ} դարուն) ոսկէթեւերով միայն էրոս կը ներկայացուէր, ո՛չ Ադոնիս եւ ո՛չ ալ ուրիշ աստուածներ: Այս մասին աւելին մեր նիւթէն դուրս է:

Արայի առասպելին ի նպաստ խօսող յունական վերջին վկայութիւնը կու տայ մեզի Պղոտարքոսի ընծայուած «Վասն գետոց եւ լեռանց» անունով շատ Հետաքրքրական գործը, որուն իրապէս Պղոտարքոսի Հեղինակութիւն ըլլալը թէեւ այսօր իրաւամբ չ'ընդունուիր, սակայն ծագումով շատ Հին է եւ գրուած Հաւանորէն Գրդ դարուն եւ կամ անկէ ոչ շատ ապին: Հեղինակը սովորութիւն

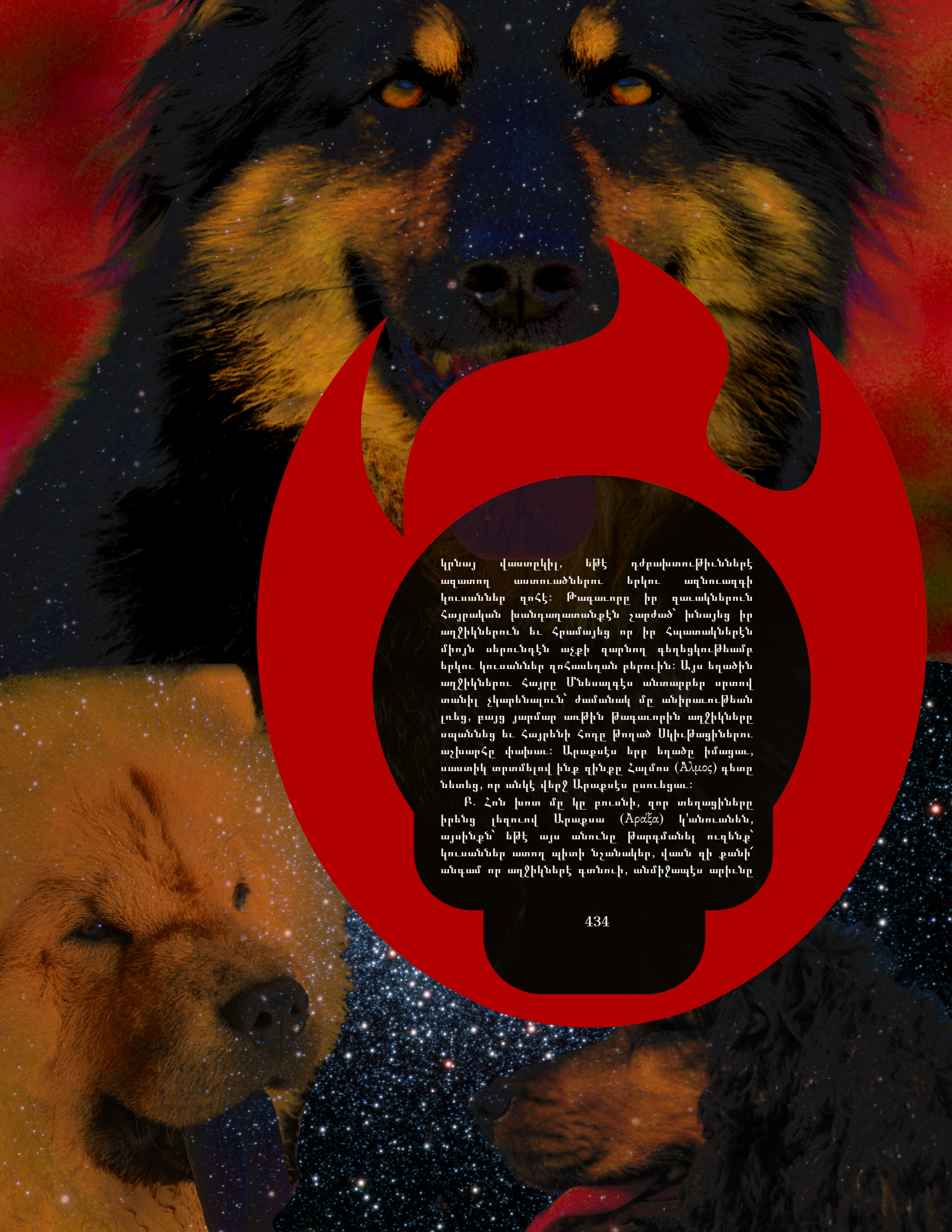
ունի գրեթե բոլոր լեռներու եւ գետերու անուններուն առաապելական մեկնութիւն մը տալու. այս բախտին արժանացած են բնականաբար նաեւ Հայաստանի երեք մեծ գետերը: Թէ այս մեկնութիւնները ի՞նչ աստիճանի պատմական տուեալներու եւ երբեմնի ժողովրդական ըմբռնումներու կը համապատասխանեն, ի հարկէ համեմատական քննութեամբ միայն կարելի է իմանալ: Դժբախտաբար նոյն իսկ այս ճամբան բաւական դժուարութիւններու կապուած է, վասն զի մեր խնդրոյ նիւթ Պղոտարքոսը ոչ միայն ասդիէն անդիէն քովէ քով բերուած կարկատանք մըն է, այլ եւ՝ որչափ կ'երեւայ, բոլորովին ալ ազատ չէ անձնական յերիւրանքներէ եւ ինքնազիւտ մեկնութիւններէ: Այս է պատճառն, որ գիտնականները շատ զգուշաւոր են գրուածքս իբր աղբիւր գործածելու մէջ:

Սակայն հոս ալ չափ մը կայ, ուսկից անդին անցնելու չէ գիտական ըսուած տարակոյտը: Ասոր

իրը փաստ թող ծառայէ երասխ գետին նուիրուած
Հատուածը, որուն ինչ ինչ տողերը որչափ ալ սխալ
Համարուին եւ կամ մնան տակաւին անլուծանելի եւ
թերեւս նաեւ կասկածելի, բայց Հոն առաապելներու
ալ կը հանդիպինք, որոնք անկասկած թանկագին
մնացորդներ են Հայ աւանդութեան մը եւ յատկապէս
Արայի առաապելին համար մեծ նշանակութիւն
ունին: Ահա հատուածին թարգմանութիւնը:

«Ա. Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է այսպէս
անուանուած է Արաքսէս Պիւլոսի որդիէն: Վասն
զի ասիկա իշխանութեան համար իր Արբելոս
պապին դէմ ելլելով՝ զանիկա նետով սպաննելէն
վերջ՝ երբ վրէժխնդրութեան աստուածներէ կը
հալածուէր, Բակուրոս գետը նետուեցաւ, որ անկից
ըսուեցաւ Արաքսէս, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն
իւ Պարսկական պատմութեան մէջ: Արաքսէս Հայոց
թագաւորը իր սահմանակից Պարսիկներու դէմ
անգամ մը պատերազմ հրատարակեց, բայց կռիւը
զեւ չսկսած՝ պատգամէն իմացաւ, որ յաղթութիւնը

կրնայ վաստըկիլ, եթէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու երկու ազնուագգի կուսաններ զոհէ: Թագաւորը իր զաւակներուն հայրական խանդաղատանքէն չարժած՝ խնայեց իր աղջիկներուն եւ հրամայեց որ իր հպատակներէն միոյն սերունդէն աչքի զարնող գեղեցկութեամբ երկու կուսաններ զոհասեղան բերուին: Այս եղածին աղջիկներու հայրը Մ'նեսալգէս անտարբեր սրտով տանիլ չկարենալուն՝ ժամանակ մը անիրաւութեան լուեց, բայց յարմար առթին Թագաւորին աղջիկները սպաննեց եւ հայրենի հողը թողած Սկիւթացիներու աշխարհը փախաւ: Արաքսէս երբ եղածը իմացաւ, սաստիկ տրամեկով ինք զինքը Հալմոս (Αἴμος) գետը նետեց, որ անկէ վերջ Արաքսէս բուռեցաւ:

Բ. Հոն խոտ մը կը բուսնի, զոր տեղացիները իրենց լեզուով Արաքսա (Αράξα) կ'անուանեն, այսինքն՝ եթէ այս անունը Թարգմանել ուզենք՝ կուսաններ ատող պիտի նշանակէր, վասն զի քանի՛ անգամ որ աղջիկներէ գտնուի, անմիջապէս արիւնը

(Հիւթը) դուրս տալով կը թարշամի:

Գ. Հոն կը գտնուի նաեւ սեւ գունով Սիկիոն կոչուած քար մը, որ երբ պատգամ ելլէ, որ մարդկան մահ գուժէ, երկու կոյսերէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու խորանին վրայ կը դրուի, իսկ քահանան դանակով դաշելուն պէս՝ կը սկսի արեան առատ հոսանք մը, եւ այսպէս յետոյ աւելորդապաշտական արարողութիւնը կատարողները մեծ աղմուկով եւ աղաղակներով կը հեռանան, թողլով քարը մեհեանին մէջ, ինչպէս կը պատմէ Դորոթէոս Փաղդեացին իր Փարերու վրայ գրած գրքին մէջ:

Դ. Անոր քով կայ Դիորփոս (Διορφος) լեռը, այսպէս կոչուած երկրածին Դիորփոսէ, որուն մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի: Միհր բաղձալով որդի մ'ունենալ եւ կանացի սեռը ատելուն՝ քար մը կը բեղմնաւորէ, որ յղանալով Դիորփոս անունով որդի մը կը ծնանի: Ասիկա երբ կը մեծնայ եւ կը զօրանայ, մեծամօրէն Արէսը կռուի կը

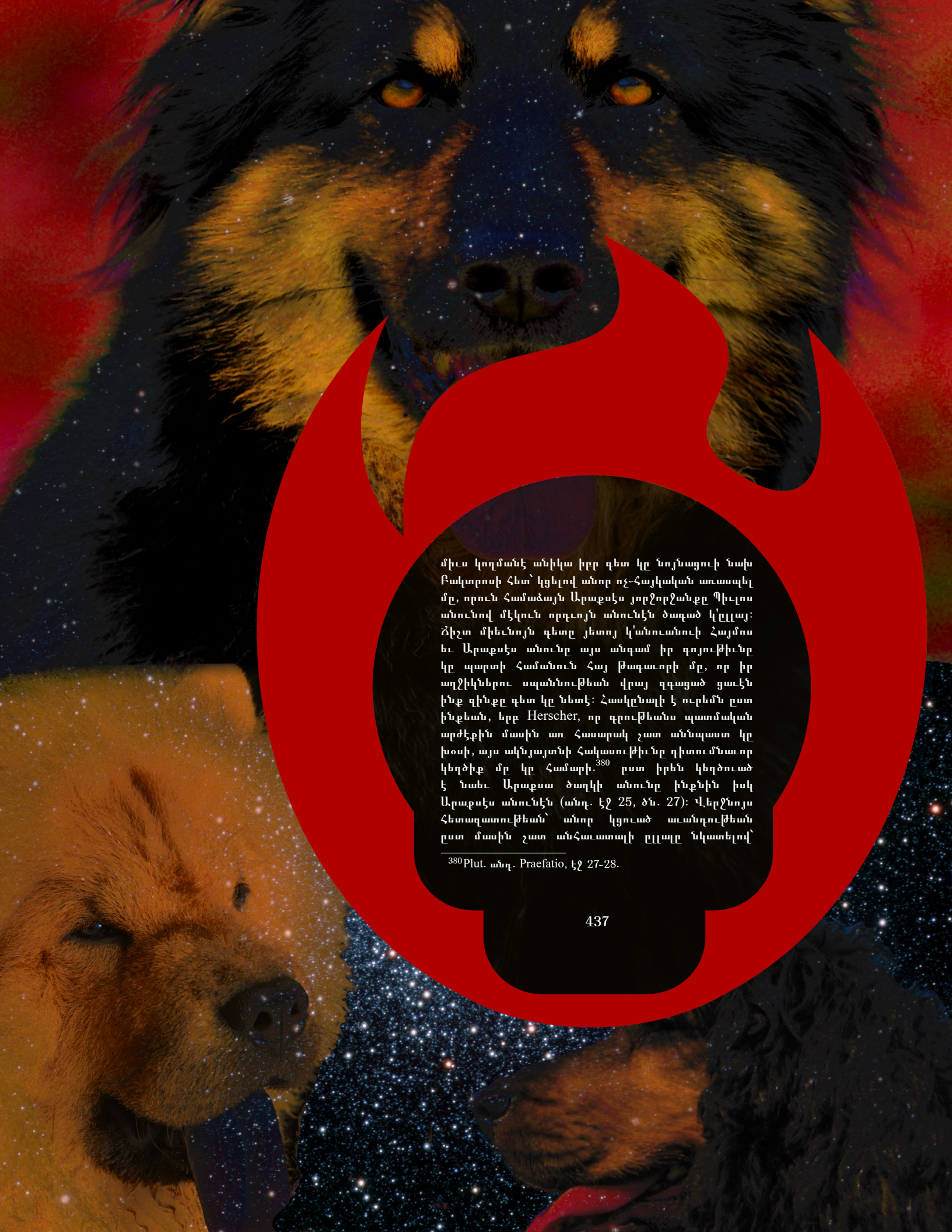
գրգռէ, բայց անկից կը սպաննուի եւ այսպէս աստուածներու նախախնամութեամբ Համանուն լերան կը փոխուի:³⁷⁸

Ե. Հոն նռնենույ նման ծառ մը կը բուսնի, որ առատ պտուղ կու տայ եւ որոնք խաղողի Համ ունին: Այս աւելի կակուղ կեղեւով պտուղը Հասունցած պահուն՝ երբ մէկէ մը քաղուի եւ նոյն միջոցին Արէսը կոչուի, քաղուածը ձեռքին մէջ կը կանանչնայ, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Ծառերու վրայ գրած ԺԳրդ գրքին մէջ:³⁷⁹»

Առաջին նայուածքին մարդ կը զգայ արդէն, թէ անսովոր զարմանալիքներու եւ մասամբ նաեւ անյարիր դէպքերու կարկատանք մըն է Հասուածս: «Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է,» կ'ըսուի, բայց

³⁷⁸ὁς ἀγαθὰς καὶ εἰς ἀμύλλαν ἀρετῆς τὸν Ἀρη προκαλεσάμενος ἀνηρέθη. οὗτος κατὰ πρόνοιαν θεῶν εἰς ὁμώνυμον ὄρος μεταμορφώθη.

³⁷⁹Plut. De fluviis, ed. R. Herscher, Lipsiae, 1851, 23., 1-5. Հմմտ. նաեւ ed. Philip Jacob Maussacus, Tolosae, 1615, p. 79-83.

միւս կողմանէ անիկա իբր գետ կը նոյնացուի նախ Բակտրոսի հետ՝ կցելով անոր ոչ-հայկական առասպել մը, որուն համաձայն Արաքսէս յորջորջանքը Պիւլոս անունով մէկուն որդւոյն անունէն ծագած է՝ ըլլայ: Ծիշտ միեւնոյն գետը յետոյ կ'անուանուի Հայմոս եւ Արաքսէս անունը այս անգամ իր գոյութիւնը կը պարտի համանուն հայ թագաւորի մը, որ իր աղջիկներու սպաննութեան վրայ զգացած ցաւէն ինք զինքը գետ կը նետէ: Հասկընալի է ուրեմն ըստ ինքեան, երբ Herscher, որ գրութեանս պատմական արժէքին մասին առ հասարակ շատ աննպաստ կը խօսի, այս ակնյայտի հակասութիւնը գիտումնաւոր կեղծիք մը կը համարի.³⁸⁰ ըստ իրեն կեղծուած է նաեւ Արաքսա ծաղկի անունը ինքնին իսկ Արաքսէս անունէն (անդ. էջ 25, ծն. 27): Վերջնոյս հետազոտութեան՝ անոր կցուած աւանդութեան ըստ մասին շատ անհաւատալի ըլլալը նկատելով՝

³⁸⁰ Plut. անդ. Praefatio, էջ 27-28.

եւ ալ սկիզբէն շատ կասկածով վերաբերուած եմ, սակայն հոն յիշուած հայ աղջիկներու ծաղիկ ժողովելու գեղեցիկ սովորութիւնը, որ մինչեւ այսօր դեռ կը շարունակուի հայ գիւղերու մէջ, պատճառ եղաւ, որ հայ բոյսերու աղբիւրները անգամ մըն ալ քննեմ խնդրոյն գէթ հեռաւոր լուծում մը գտնելու յուսով: Իմ թափած ամէն ջանքերս ապարդիւն ելան: Արաքսա անունով ծաղիկ մը հայ ժողովրդեան անծանօթ է եւ հաւանօրէն երբեք գոյութիւն ալ ունեցած չէ: Իսկ այն հակասութիւնը, որ կայ Արաքսէս անուան ոտուգաբանութեան առթիւ յառաջ բերուած երկու առասպելներու միջեւ, հաւանօրէն աշխարհագրական է միայն. կ'ուզեմ ըսել՝ հեղինակը իր աշխարհագրական սահմանափակ ծանօթութիւններովը թերեւս եւ ոչ իսկ անդրադարձած էր այս հակասութեան: Herscher միտ չէ դրած, որ հիներէն ոմանց

քով³⁸¹ Երասխ կը ծագի տաւրոսեան լեռներէն եւ
Հայաստան ու Բախտրիաստան կտրելով՝ կ'երթայ
կը թափի մինչեւ արեւելեան ըսուած ովկիանոսը:
Ի հարկէ երկու առասպելներն ալ կասկածելի
են իրենց բովանդակութեամբ. թողլով ուրիշ
մանրամասնութիւններ, խնդի՛ր է օր. համար թէ
Հայերը ունէի՞ն արդեօք մարդագոհութիւն, թէեւ
Խորենացին եւ ժողովրդական գրոյցները կը
հաստատեն. բայց թէ հայ իշխան մը թագաւորին
աղջիկները սպաննելէն վերջ՝ Սկիւթացիներուն
երկիրը կը փախչի, շատ բնական է եւ ընդունելի:
Սանտաղճեան պէտք չի գգար տարակուսելու մինչեւ
անգամ Հալմոսի պատմականութեան վրայ, զոր

³⁸¹Ստրաբոն ընդհանրապէս ճիշտ կը նկարագրէ գետին
ընթացքը: Յետոյ աւանդութիւն մը յառաջ կը բերէ, որուն
համաձայն Արաքսէս անունը ծագած կ'ըլլայ Արմենոսէ, որ
Արգոնաւորդներու արչաւանքին Յասոնի ընկերն էր: Իր
կարծիքով այս նոյնացման պատճառը Յունաստանի Պինէոս
գետն է, որ նոյնպէս Արաքսէս կ'ըսուէր: Strab. 11., 527, 530.

Թեսաղիայի Ալմոնի կամ Սալմոնի եւ Հալմոնիայի եւ Բէովաիայի Ալմոն կամ Սալմոս քաղաքներու հետ կը համեմատէ, անով Հայերու եւ Թեսաղեան-Թրակեան ազգերու ցեղակցութեան նոր փաստ մը գտած կարծելով³⁸²

Միակ առասպելը, որ հոս մեզի իրական ոտնկոխ մը կ'ընծայէ, հատուածին վերջն է, ուր խօսք կ'ըլլայ Դիորփոսի ծննդեան եւ մահուան մասին: Fr. Cumont իր Միհրի նուիրած կոթողական գործին³⁸³ մէջ հետեւեալը կը գրէ առասպելիս նկատմամբ. Il y a dans ce récit un souvenir de la naissance de Mithra *ἐκ πέτρας* et du culte, dont les Arméniens l'honoraient, 2. էջ 36: Վասն զի իր կարծիքով՝ Le récit de la naissance de Mithra est transporté à un prétendu fils du dieu, 1. էջ 162, ծն. 3: Այս պատճառաւ ալ Կեղծ-Պղոտարքոսի

³⁸² Սանտաղեան, Histoire de l'Arménie, 1., p. 151, ծն. 2:

³⁸³ Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles, 1-2., 1896-1899.

Դիորփոսի ընծայած դիցաբանական գետի մը քով
ծնած ըլլալու տեսագիծը կ'ընդունի իբրեւ ճշմարիտ
աւանդութիւն. միայն զայն Միհրի ծննդեան հետ կը
կապէ ըսելով. Peut-être même chez les Arméniens
localisait-on réellement la naissance du héros au bord
de l'Araxe, անդ. ծն. 3: Ասկից կը տեսնուի, որ
Cumont անգամ Կեղծ-Պղոտարքոսի քննադատական
արժէքին նկատմամբ առ հասարակ Herscherի
հետեւելով հանդերձ՝ չի խորշիր բնաւ առասպելս
իբր աղբիւր գործածելէ: Եթէ Cumont Դիորփոսի
մը դիցաբանական գոյութիւնը չ'ընդունիր,
պատճառը վերջնականապէս իր՝ Միհրի ծննդեան
եւ դիցաբանական նկարագրին վրայ կազմած
ըմբռնումն է: Սեռային տեսակէտով Միհրը իր
աչքին նաեւ հռովմէական շրջանին մաքուր էր եւ
բարոյապէս բաւական բարձր մակարդակի վրայ. եւ
երկրորդ՝ քարէ ծնած ըլլալու տեսագիծը ըստ իրեն
Միհրի առասպելին սկզբնական տարրերէն էր,
որ Հայաստանի եւ Կապադովկիոյ վրայէն անցաւ

յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ ազգերուն եւ անկից մինչեւ Հռոմ:

Իրականին՝ Cumont երկուքն ալ գէթ Համոզիչ կերպով չէ կրցած ցուցնել: Առաջինը ցուցնելու եւ ոչ պէտք զգացեր է. ենթադրութիւն մըն է, որ սակայն առանց ազդեցութեան չէ մնացած իր գործին վրայ. իսկ երկրորդին համար միակ վստահելի ցուցումը, որ կը բերէ, պարսկ. «ասման» բառն է, որ թէ՛ քար կը նշանակէ եւ թէ՛ միանգամայն յարգութեան առարկայ երկինքը: Բայց երբ ասոր դիմաց դնենք Աւեստան, պարսկական միւս նուիրական գրքերը եւ առ հասարակ ամբողջ պարսկական հին գրականութիւնը, որոնց մէջ փոքրիկ ակնարկութիւն մ'իսկ չկայ Միհրի քարէ ծնած ըլլալու նկատմամբ, եւ միւս կողմանէ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագաները, որոնց ազդեցութեան տակ Միհրապաշտութիւնը ծագում առաւ եւ տարածուեցաւ, այն ատեն շատ աւելի կը նուազի յառաջ բերուած ցուցման արժէքը,

մանաւանդ որ եղածը Միհրի առասպելին աւելի մերձեցում է քան իրական ցուցում:

Քարէ ծնող աստուածներու բուն հայրենիքը յառաջակողմեան Փոքր Ասիան է: Այսօր ընդունուած պատմական իրողութիւն է, թէ Հռովմէացիները առաջին անգամ այս երկրին մէջ ծանօթացան Միհրի խորհուրդներուն, երբ Պոմպէոսի լեգեոնները չփման մէջ մտան իրենցմէ պարտուած Կիլիկեան ծովահէններու հետ, որոնք լեռներու քարայրներուն մէջ Միհրի խորհրդապաշտօնը կը կատարէին:³⁸⁴ Հո՛ւ է, որ Ջեւս Այծօ՛ւ լեռը կամ ժայռը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի Այծօ՛ւս կամ ըստ Առնորիոսի (V. 5) Այծօ՛ւ. քարէ ծնած է նոյնպէս Կիւբեղէ: Միհրապաշտութեան Միհրը կը ներկայացուի սովորաբար փռւեղական զգեստներով եւ խոյրով. նոյն իսկ Հռովմայ մէջ ամենամեծ հանդիսութիւններով կատարուած իր

³⁸⁴Plut. Vita Pomp. 24.

խորհրդապաշտօնները ամենասերտ աղերսի մէջ էին Մեծ մօր, աշխնքն՝ Կիւբեղէի պաշտօնին հետ. կը նոյնացուէ մերթ Սաբաղիոսի, Ատտիսի, մերթ պոնտական Մէն աստուծոյն հետ, որուն սիրահարն ու հոմանին էր իր լկտի պաշտօնով արդէն ծանօթ Մա դիցուհին: Ասո՛ր համար է, որ Jean Réville³⁸⁵ ասոնց եւ ուրիշ քանի մը կարեւոր կէտերու մեկնութեան մէջ փոքրասիական կրօններու Միհրապաշտութեան վրայ ըրած ազդեցութեան շատ աւելի մեծ նշանակութիւն կուտայ քան որ Cumonti քով կը տեսնենք: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ Wesendonkի համար, որ շատ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ մինչեւ անգամ Միհրապաշտութեան մէջ կենդրոնական նշանակութիւն ունեցող Միհրի մարդկութիւնը փրկելու պաշտօնը իբրեւ այսպիսի ոչ-իրանեան կը հռչակէ:³⁸⁶

³⁸⁵ Etudes de théologie et d'histoire, publiées en hommage à la faculté de Montauban, Paris, 1901. էջ 336:

³⁸⁶ Wesendonk, Der Urmensch էջ 143-151:

Խնդիր չկայ, որ իրանեան է Միհրապաշտութեան
Հիմնական գաղափարը, որով Միհրի՝ Արամազդայ եւ
տեսանելի աշխարհի միջեւ միջնորդի դեր կը տրուի:
Պղուտարքոս կ'ըսէ.³⁸⁷ Ըստ Պարսիկներու ըմբռնման
Արամազդ կ'իշխէ լուսոյ պայծառութեան մէջ
այնչափ բարձր արեւէն, որչափ արեւը երկրէս հեռու
է: Ահրիման կ'իշխէ սանդարամետի խաւարին մէջ,
իսկ Միհր միշին տեղը կը բռնէ: Նոյն իսկ Աւեստայի
մէջ կ'ընթեռնունք թէ Արամազդ Միհր դրած է
ամբողջ շարժող աշխարհի վրայ, զայն պահպանելու
եւ վրան հսկելու համար.³⁸⁸ Ահա միջնորդի այս հին
գաղափարին կցուած են յետոյ մարդկան փրկիչ
եւ հոգիներու առաջնորդ ըլլալու հայեացքները
իրենց ամբողջ մանրամասնութիւններով,
որոնց մէջ եթէ նաեւ պարսկական տարրներ
կան, առնուած են անոնք պարսկական

³⁸⁷Plut. De Iside et Osiride, 46-47.

³⁸⁸Yascht, 10., 103:

ուրիշ առասպելներէ եւ միհրապաշտական դրութեան յարմարցում: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական է Միհրապաշտութեան հոգիներու վարդապետութիւնը, ուր յայտնապէս կ'ուսուցուի հոգիներու նախագոյութիւնը, որոնք ըստ Միհրապաշտութեան անսահման թուով գոյութիւն ունէին արդէն երկնքի մէջ, բայց ոմանք կամ դառն հարկէ ստիպուած կամ մարմնոյ մէջ դեւերու դէմ կռուելու համար մարմին առին: Եւ այսպէս՝ որոնք որ բարի կ'ապրէին եւ չարին դէմ կը մաքառէին, դատաստանէ վերջ Միհրի կողմանէ երկինք կ'առաջնորդուին, իսկ չարերը դեւերէն դժոխք կը տարուին: Բարի հոգին մինչեւ իր նպատակին հասնի, բաւական ճամբորդութիւն ունի դեռ ընելիք: Որովհետեւ երկինք եօթը մթնոլորտներու կը բաժնուի, որոնց իւրաքանչիւրը մոլորակի մը կը վերաբերի, հոգին որչափ մթնոլորտներէ անցնի, այնչափ աւելի զգեստներու պէս պիտի հանէ իրմէ այն կիւրքերն ու պէտքերը, զորոնք

մարմինն առնելով ստացաւ: Լուսնոյ կը ձգէ իր կեանքի եւ սնունդի կարողութիւնը, Փայլածուն իր ընչաւէր միտութիւնները, Աստղիկին իր զգայական ցանկութիւնները, Արեգական իր խելքի կարողութիւնները, Հրատի իր պատերազմական հոգին, Լուսնթագի իր փառասիրական տենչերը եւ Երեւակի իր ծուլութեան եւ անգործութեան միտումը: Եւ այսպէս մերկ եւ զերծ ամէն պակասութենէ եւ զգայականութենէ՝ կը մտնէ Տ^ր երկինքը, ուր կը բնակի բոլոր աստուածներուն գերադոյնը, որ կ'անուանուի Αἰών, Κρόνος կամ Երբեմն ինքնին բախտը:³⁸⁹ Հոս պղատոնական եւ սուամերաբելական հայեացքներ միացած պարսկականներու հետ դիցաբանական գեղեցիկ պատկեր մը կը պարզեն մեր առջեւ: Գերակշիւը ի հարկէ պարսկական տարրն է,³⁹⁰ բայց երբ

³⁸⁹Bousset, Die Himmelsreise der Seele (Archiv f. Religionsw.), 1906, էջ 160 ff. Cumont, անդ. 1., էջ 309-310.

³⁹⁰Մտադիր կ'ընեմ մոլորակներու ընծայուած դերին,

աչքերնիս դարձրենք Միհրապաշտութեան անդամ
ընդունելու քսոմնեցուցիչ արարողութիւններուն,

ուսկից անուղղակի կերպով դուրս կը ցայտէ նաեւ
պարսկական այն հին հաւատքը, որով մուրակները
ընդհանրապէս չար ազդեցութիւններու հեղինակներ
կը նկատուին: Զեմ կարծեր թէ նախազոյ հոգիներու
միհրապաշտական վարդապետութիւնը արդիւնք ըլլայ
ուղղակի Fravasi ներու վարդապետութեան: Ինչպէս Jack-
son (Grundriss der iranischen Philologie, Bd. 2., էջ 674)
կ'ըսէ, Պարսիկներու համաձայն մարդը հինգ հոգի ունէր.
ա. ahu = հոգի, միտք, բ. daena = խիղճ, կրօն, գ. baodah =
զգացում, գիտակցութիւն, դ. urvan = հոգի, շունչ, ե. fravasi
= պահապան հոգի: Թէեւ H. Multon (Encycl. of Rel. and
Ethics, West. S. B. F. Bd. 5., էջ 5, ծն. 2) եւ Scheffelowitz
(Die altpers. Religion, էջ 152) Fravasi ները իբրեւ երկնային
աննիւթական նախաապեր կը համարին եւ վերջինը զատուի
հոովմ. Manes ներու եւ հնդկ. Pitarah ներու հետ կը
համեմատէ, սակայն այն ստույգ է, որ Fravasi մը միայն
հաւատացեալ մը կրնար ունենալ եւ միշտ բարի նկարագրով
կը մտածուէր: Հմմտ. նաեւ Bartholomae. Altiranisches
Wörterbuch, 991:

զգայացունց փորձերուն եւ արիւնային զոհերուն, առջեւնիս կ'ելլէ դարձեալ Փոքր Ասիան իր կարծես կրօնական ամէն ազնիւ զգածում խղճող Հոգիով եւ կերպարանքով:

Հետեւաբար որչափ ալ ճշմարիտ է թէ այն զոհերը, որոնք Կապադովկիոյ մէջ եղող մոգերը Միհրի կը մատուցանէին, իրենց մանրամասնութիւններով աւեստական արարողութիւնները կը յիշեցընեն, քանի որ հրոյ խորանին առջեւ միեւնոյն աղօթքները կ'ըլլային, միեւնոյն սուրբ խուրճը (baresman) ձեռքերնին, մեղրի, ձէթի եւ կաթի նոյն նուէրները եւ նոյն զգուշութիւնը, որ զոհ մատուցանողին շունչը աստուածային հուրը չպղծէր — եւ այս պաշտօնողական հոգին մինչեւ Ս. Բարսեղի ժամանակները կար դեռ ինչ ինչ տեղեր,³⁹¹ միւս կողմանէ սակայն ան ալ ստոյգ է թէ քանի

³⁹¹Epist. 238 ad Epiphanium. — Cumont անդ. 1., 238.

որ Միհրապաշտութիւնը իր ներկայ ձեւին մէջ խառնուրդ մըն է գիցաբանական բոլորովին այլազան հայեացքներու, արարողութիւններու եւ սովորութիւններու, ներեալ չէ կարծեմ բան մը իբրեւ Միհրի առասպելին սկզբնական տարր յայտարարել, երբ նոյնին նկատմամբ պարսկական աղբիւրներու մէջ բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Այս կ'արժէ մանաւանդ Փոլեգիայի, Լիւդիայի, Լիւ կառնեայի, Գաղատիոյ, Ափրիկէի եւ ամբողջ Եւրոպայի մէջ գտնուած յիշատակարաններու, ինչպէս նաեւ այս երկիրներուն հայող Միհրի պաշտօնին նկատմամբ աւանդուած ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններու մասին: Կապաղովկիա միհրապաշտական ազդեցութեան այս նոր գօտիէն դուրս կը հանեմ, վասն զի շատ աւելի պահպանողական հոգի մը կը տիրէր հոն շնորհիւ մոգերու առանձին դասակարգի մը, որոնք հաւանօրէն պարսկական ծագում ունէին: Հայաստանի մասին կարծիքները այլազան ըլլալով հանդերձ՝ գիտնականներու մէջ գէթ

այն ընդհանուր համաձայնությունը կայ, թէ Մագդալականութիւնը իր ազդեցութեան ամենազօրաւոր շրջանին իսկ չէ կրցած հայուն սրտէն ջնջել ազգային յատուկ կրօնն ու դիցաբանութիւնը: Այս կ'ընդունի մինչեւ իսկ Cumont,³⁹² երբ կ'ըսէ. Հայերու կրօնը իրանեան եւ ազգային հաւատալիքներու խառնուրդ մըն է: Փաստերը բազմաթիւ են. ամենազօրաւորներէն է ապահով ինքնին իսկ Միհրի պաշտօնը: Թ. Աւդալբեկեան իր Միհրի վրայ գրած շատ հմուտ ուսումնասիրութեան սկիզբը³⁹³ ցաւ կը յայտնէ, որ «Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրողները կրակի ու արեւու աստծուն-Միհրին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում հայ դիցաբանութեան մէջ» մինչ «Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ

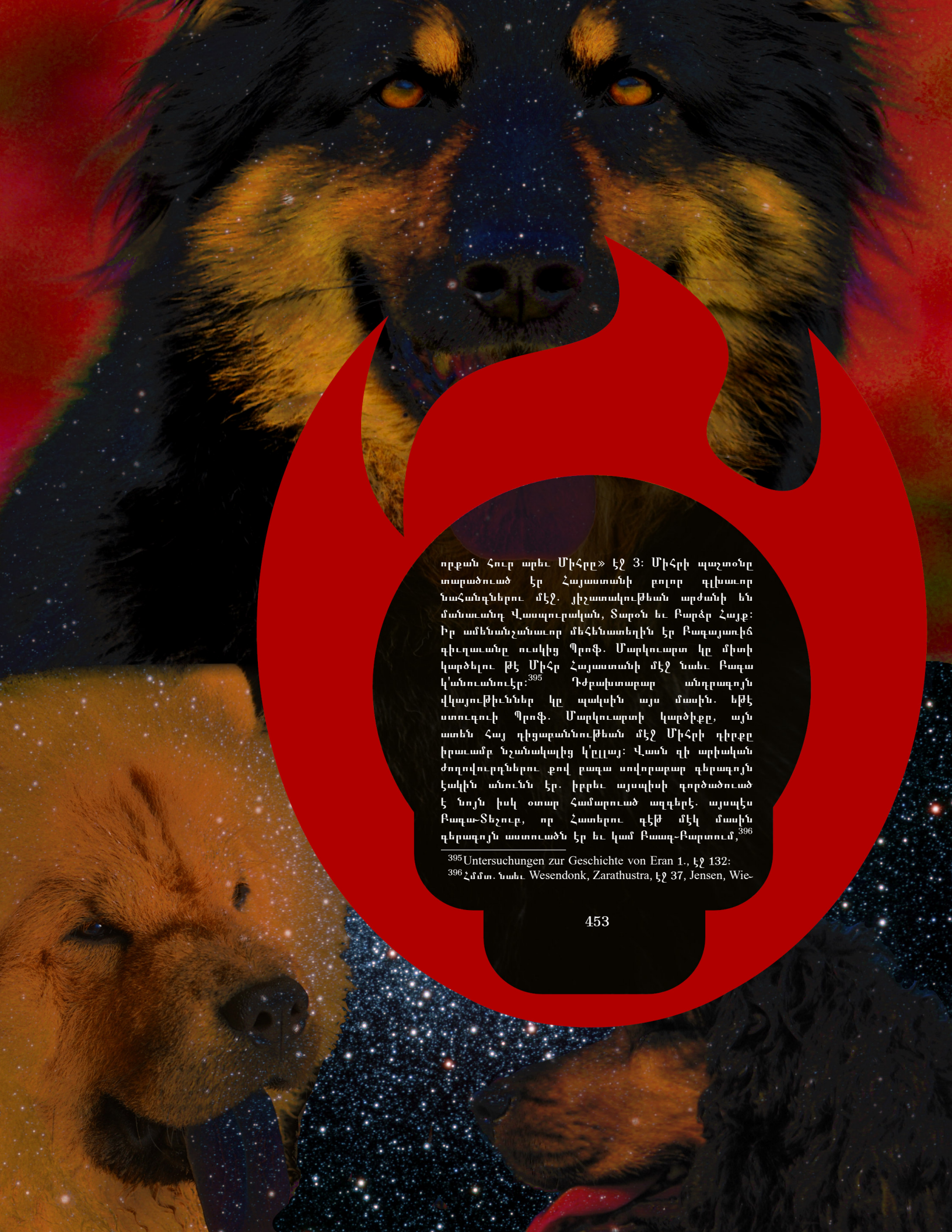
³⁹²Անդ. էջ 233 եւն:

³⁹³Միհր Հայոց մէջ: Ազգ. Ման. ձի, էջ 1:

Հեթանոսական կեանքում:» Բայց Միհրի ընծայած այս նկարագիրը այնչափ ալ ճիշտ չ'երեւար: Ըստ Աւեստայի Միհր երկնային լուսոյ մարմնացումն է որ՝ բնական է, հրոյ եւ արեւու հետ շփոթելու չէ երբեք. նոյնը պէտք է ըսել նաեւ մարդկան փրկչի եւ նման ուրիշ տեսագծերու մասին, որոնցմով ճոխացուած է Միհրի առասպելը շատ յետոյ՝ գլխաւորաբար միհրապաշտական ըսուած շրջանին:³⁹⁴ Սակայն ինչ որ Աւդաբեկեան իբրեւ տրտունջ հայ դիցաբաններու հասցէին կ'ուղղէ, իրաւացի է լիովին: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ իր գործէն, զոր կարդացողը կատարելապէս համոզուած սրտի մը ապահովութեամբ՝ կը ստիպուի ինքն ալ ըսել, «որ Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ Հեթանոսական կեանքում,» եւ դարձեալ թէ «հայ դիցարանի (պանթէոն) ոչ մի աստուած այն հետքեր չէ թողել հայ անձնանունների բառըրքում,

³⁹⁴ Wesendonk, Zarathustro էջ 26-27:

որքան հուր արեւ Միհրը» էջ 3: Միհրի պաշտօնը տարածուած էր Հայաստանի բոլոր գլխաւոր նահանգներու մէջ. յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ Վասպուրական, Տարօն եւ Բարձր Հայք: Իր ամենանշանաւոր մեհնատեղին էր Բագայառիճ գիւղաւանը ուսկից Պրոֆ. Մարկուարտ կը միտի կարծելու թէ Միհր Հայաստանի մէջ նաեւ Բագա կ'անուանուէր:³⁹⁵ Դժբախտաբար անդրագոյն վկայութիւններ կը պակսին այս մասին. եթէ ստուգուի Պրոֆ. Մարկուարտի կարծիքը, այն ատեն հայ դիցաբանութեան մէջ Միհրի դերքը իրաւամբ նշանակալից կ'ըլլայ: Վասն զի արիական ժողովուրդներու քով բագա սովորաբար գերագոյն էակին անունն էր. իբրեւ այսպիսի գործածուած է նոյն իսկ օտար համարուած ազգերէ. այսպէս Բագա-Տեշուբ, որ Հատերու գէթ մէկ մասին գերագոյն աստուածն էր եւ կամ Բագա-Բարտուճ,³⁹⁶

³⁹⁵ Untersuchungen zur Geschichte von Eran 1., էջ 132:

³⁹⁶ Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Zarathustra, էջ 37, Jensen, Wie-

որ դիցուհի մըն է եւ կին Ուրարտացիներու Խալտի
գերագոյն աստուծոյն:

Միհրի պաշտօնը Հայաստանի մէջ վաղուց
մուտ գտած էր եւ թերեւ Աքեմենեան շրջանին
Պարսիկներու Հայաստանի տիրելէն ալ յառաջ:
Վասն զի մեր մտադրութենէն վրիպելու չէ երբեք
պատմական այն մեծ իրողութիւնը, թէ Քրիստոսէ
յառաջ 1450ական թուականներուն Հատերու
հետ դաշինք դնող Հարրիները, որոնք իրենց
հաւատարմութեան վկայ կը կոչեն Վարունա,
Միտրա եւ Նաշատիա աստուածները, մեր
այժմեան Հայաստանը կը բնակէին, եւ դժուարաւ
թէ Հայաստանէ դաղթած ըլլան առանց հօն
Միհրի պաշտօնէն հետք մ'իսկ ձգած ըլլալու:
Ջրադաշտական մագդալականութեան Պարսիկներու
կողմանէ յուսացուած չափով Հայաստանի մէջ
մուտ չգտնելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն

ner Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, 6., էջ 70:

ալ թերեւս այս էր: Թէ Մաղդայականութիւնը իր
ամենակրօնական շրջաններուն նկարագրով եւ իր
մէջ տիրող ձգտումով աւելի բազմաստուածեան էր՝
ինչպէս ոմանք կը կարծեն,³⁹⁷ թէ երկարմատեան
կամ միաստուածեան (վեսենդոնկ), մեզի համար
կը մնայ առ այժմ երկրորդական խնդիր: Հայ
մաղդայականութեան մէջ աչքի զարնող երկու շատ
նկարագրական երեւոյթներու կը հանդիպինք,
որոնցմէ զուրկ է բացարձակապէս պարսկական
Մաղդայականութիւնը: Հայերը Արամազդը, Միհր եւ
Անահիտ մեհեաններու մէջ կուռքերու կերպարանքի
տակ կը պաշտէին, եւ երկրորդ՝ այս աստուածները
Հայերու քով ոչ միայն պարզ սեփօրէն կը
մտածուէին, այլ եւ իրարու հետ ծննդական աղերսի
մէջ կը դրուէին. Անահիտ Արամազդայ դուստր,
իսկ Միհր որդին կը համարուէր: Պարզ է թէ ասով

³⁹⁷Cumont, անդ. էջ 6 եւն: — Meillet, Grammaire du vieux
Perse էջ 8:

մեծ վիճ մը կը բացուի հայ եւ պարսիկ կրօններու միջեւ: Հետեւաբար սխալ է բոլորովին իրանեան հայեացքներով եւ աղբիւրներով հայկական գիցարանի Միհիլը ուսումնասիրել եւ անոր նկարագիրը բնորոշել: Պարսկական աղբիւրները օգնական ազդակներ միայն կարող են ըլլալ, ուրիշ ոչինչ:

Այս կէտը շատ կարեւոր է Կեղծ-Պղտաւարքոսի Դիորփոսի նուիրած հատուածիկը ճիշտ հասկընալու համար: Եթէ Միհիլ շատ բարձր դիրք կը վայելէր հայ աստուածներու մէջ, որոնք առ հասարակ ծննդական աղերսներով իրարու հետ կապուած էին, խնդիրը նոյն իսկ յառաջագունէ միայն նկատելով՝ զարմա՞նք է, եթէ հին գրական աշխարհէ լսելի ըլլան մեր ականջին նաեւ ձայներ, որ հայ Միհիլի որդի մը կը վերադրեն: Զմեզ պէտք չէ խրոչեցընել ծննդեան անսովոր եղանակը, որ Ագաթիստիսի ժայռէ ծնունդը կը յիշեցընէ. ուսկից տարուելով Տոմաշէկ Դիորփոսի ծնունդը փոխզականէն կազմուած գրական

յերիւրանք մը կը համարի:³⁹⁸ Բարեբախտաբար
ասիկա Միհրի բարոյական նկարագրին դպչող
առաջին անսովորը չէ: Ս. Յերոնիմոս³⁹⁹ պարապ տեղ
չէր գրեր թէ «Narrant et gentilium fabulae Mithram
et Erichtonium vel in lapide vel in terra de solo
aestu libidinis esse generatos:» Եզնիկ եւ Եղիշ⁴⁰⁰
իրենց ընթերցողներուն հասկըցընել կ'ուզեն
թէ Միհր ծնած է հօրը իր իսկ մօր հետ տաճած
յարաբերութենէ: Cumont հայ մատենագիրներուս
աւանդածին ազգային աղբիւրներէ ըլլալուն
վրայ տարակուսելով՝ ամբողջը Թէոդորոս
Մոպսուեստացիէն առնուած օտար ապրանք կը
բաղձայ համարել:⁴⁰¹ Որոշ չափով ազդեցութիւն մը
կարելի է ընդունիլ: Եզնիկի, բայց մանաւանդ
Եղիշի պարսկական կրօնին հայող նիւթերու մէջ

³⁹⁸ Roscher, Diorphos:

³⁹⁹ Migne PL. 23. Adv. Jovinianum, էջ 303:

⁴⁰⁰ Եղիշ. Վենետիկ 1828, էջ 53, 58:

⁴⁰¹ Անդ. 1., էջ 234:

ասորական աղբիւրներէ օգտուելը ցուցուած է, ուսկից բնականաբար բացարձակ կախում մը կամ ուրիշ խօսքով Հայ հողի վրայ նման հայեացքներու ամբողջական բացակայումը տակաւին չի հետեւիր: Այս ամբողջ խնդրոյն մէջ նշանակալիցը Միհրի ծննդեան նկատմամբ նման հայեացքներու առ հասարակ գոյութիւն ունենալն է. թէ աւանդողը Հայ մըն է թէ հայուն եւ պարսկին դրացի ասորի մը՝ խնդիրը չի փոխեր:

Դիորփոսի առասպելին ի նպաստ խօսող դրական ամենամեծ վկայութիւնը Հայ Մհերի առասպելն է: Այսօր այլ եւս ցուցուած պէտք է համարել թէ Հայ Մհերը Միհրի հետ նոյն է: Ինծի որչափ ծանօթ է ասոր առաջին անգամ անդրադարձած է Ստ. Կանայեանց,⁴⁰² որուն հետեւած է Թ. Աւդալբէկեան⁴⁰³ եւ ուրիշներ: Ի հարկէ խօսքը

⁴⁰² Զոջանց տան պատմականը. էջ 42:

⁴⁰³ Միհր Հայոց մէջ էջ 71 եւն:

Հայ հողի վրայ դարերու ընթացքին զանազան ազդեցություններու ենթարկուած Միհրի՛ վրայ է, որ խաւարն ու դեւերը հալածողի իր սկզբնական նկարագիրը առանց կորսնցընելու՝ ժայռի մը կամ լեռան մը մէջ փակուող հերոսի աստիճանին իջած է եւ ասո՛վ յատկապէս շօշափելի գծեր կ'ընձեռէ մեզի համեմատելու համար գինքը միհրական Դիորփոսի հետ, որ նոյնպէս լեռան մը մէջ կը մտածուի կամ լեռան մը փոխուած է կ'ըսուի. երկու տեսագծերն ալ դիցաբանօրէն իրարմէ շատ տարբերութիւն չունին: Դիորփոսի տեսակէտով խնդիրը անո՛վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ որ շատերէն Միհրի հետ իրաւամբ կը նոյնացուի նաեւ Վրական Ամիրանը, որուն առասպելը՝ քանի մը մանրամասնութիւններ դուրս հանելով՝ գրեթէ նոյն է Արտաւազդայ, Շիրաքի եւ Մհերի առասպելներու հետ: Թէ Մհրի եւ Ամիրանի միջեւ ներքին սերտ աղերս մ'ըլլալու է, նաեւ անկի՛ց կը տեսնուի, որ ինչպէս Հայ ժողովրդական

զրոյցը Մհեր Ակուփու անունով ժայռի մը մէջ փակուած կը համարի որ կ'ըսուի նաեւ Ագուաու քար,⁴⁰⁴ նոյնպէս վրական Ամիրանը տարբերակի մը համաձայն փակուած է Սա-Կորնէ՝ այսինքն՝ Ագուաւի լեռան քով (անդ. 83): Դիցարանական այս աչքի դարնող պարագայով հետեւեալ երկու եզրակացութիւններու կը յանդիմնք. նախ թէ Մհերի եւ Ամիրանի առասպելները շատ աւելի հին եւ սկզբնական են քան Արտաւազդինը կամ Շիրարինը, որոնք դիցարանական անխառն տարրներ ալ չեն, պատմութիւնն ալ իր որոշ դերն ունի անոնց մէջ:⁴⁰⁵ Հայ հին մատենագրութեան մէջ Մհերի նկատմամբ

⁴⁰⁴ Թ. Աւգայրէկեան, անդ. էջ 83:

⁴⁰⁵ Աւգայրէկեան Շիրարի պատմականութիւնը չ'ընդունիր թերեւս անոր համար, որ մատենագրութիւնը մէկ Շիրարի վրայ չի խօսիր, այլ շիրարներու, որոնք դիւացած ոգիներ են: Զանոնք համեմատել կ'ուզէ աւելի Իշթարի հետ. որով սակայն բազմաթիւ շիրարներու հարցը կը մնայ դարձեալ լուծման կարօտ, անդ, 104:

ո՛րեւ է յիշատակութեան չհանդիպելը՝ անո՛վ կրնայ մեկնուիլ, որ լերան փոխուողը կամ լերան մէջ փակուողը թերեւս Միհր ինքնին չէր, այլ իր որդին, ինչպէս Կեղծ-Պղուտարքոս կ'աւանդէ: Անոր համար կը համարիմ թէ վաղաժամ է տակաւին Մեծ Մհերը, որ նաեւ Առիւծաձեւ Մհեր կ'անուանուի, Պատիկ Մհերին կամ Մհերիկին հետ նոյնացընել, ինչպէս սովորաբար կը պատահի:

Երկրորդ եզրակացութիւնը առաջնոյն հետեւութիւնն է, այսինքն թէ հնութեան մէջ Մհերի առասպելին տարածութեան շրջանակը աւելի ընդարձակ եղած ըլլալու է քան որ ժողովրդական զրոյցները կ'աւանդեն: Ասով կը մերձենանք արդէն Այրարատի երբեմնի պողպալի եւ ծաղկալի դաշտին եւ կամրջակոտոր Երասխայ քաղցրատեսիլ ափերուն, ուր կը բարձրանայ ամէն հայ սրտի այնչափ մօտ Մասիսը: Առասպելը Դիորփոսի լեռ անուան տակ ապահով զայս կ'ակնարկէ: Հոս մեզի օգնութեան ձեռք կը կարկառէ նախ ինքնին իսկ առասպելը:

վան զի՝ ինչպէս շատ սրամիտ կերպով արդէն
մտադիր եղած է Ալիշան,⁴⁰⁶ Διόρφοϛ Թարգմանութիւն
ըլլալու է հայ անուան մը, որ մերձաւորապէս մուժ
կամ մթին պիտի նշանակէր — Ալիշանի կարծիքով
Διόρφοϛ մուժը Թափանցող միայն կրնայ նշանակել:
Արդ Մասիս լեռը հայ ժողովրդենէ կ'անուանուի
նաեւ մթին լեռ, սեւ լեռ, մառախլապատ լեռ:⁴⁰⁷
Յունարէն *ὁ διόρφοϛ* բառ մըն ալ կայ, որ կը նշանակէ
«կրկնատանիք» կամ «ծածկուած բան մը»: Այս
բառն ալ կարելի է կարծեմ նկատողութեան առնուլ,
քանի որ լեռան փոխուող հերոս ըսելով ժողովուրդը
սովորաբար աւելի լեռան մէջ ծածկուած կամ
փակուած կը հասկընայ: Եւ Մասիսի՝ մէջ փակուած է
Արտաւազը՝ յաջորդը այն աստուածագրի հերոսին,
որ յունացած կեղծ անունով մը մեղի կ'աւանդուի:
Երկու առասպելներուն ալ լեռներու նոյնութիւնը

⁴⁰⁶ Հին հատարը Հայոց, էջ 36:

⁴⁰⁷ Անդ. 36. Հմմտ. նաեւ Fr. Murad, Ararat und Masis, էջ
51, ծն. 1:

տարակույսէ դուրս է. ասոր նոր եւ վերջին փաստն է Դիորփոսի հակառակորդը՝ այսինքն Արէսոս, որ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն մտադիր ըրած եմ,⁴⁰⁸ միայն Արայ Գեղեցիկը կրնայ ըլլալ: Ահա թէ ինչո՛ւ. Մասիսի ստորոտը տարածուող դաշտը Անանուն եւ անոր հետեւելով նաեւ Խորենացին «Արայի դաշտ» կ'անուանեն. հո՛ն եղած է նաեւ Շամիրամի Արայի դէմ մղած պատերազմը: Արագածի դէպի Այրարատի դաշտը երկարող լեռնաշղթաներէն մին ուղղակի «Արայի լեռ» կը յորջորջուի դեռ մինչեւ այսօր. նոյն լեռն քովերը կը գտնուի Արայի անունով գիւղ մը, որ այսօր դժբախտաբար ամբողջապէս կործանած է: Կը պատմուի թէ Արայ հոն սպաննուած եւ թաղուած ըլլայ. ճիշտ նոյն գիւղին դիմաց կայ բլուր մը, որ «Շամիրամայ լեռ» յորջորջանքը տակաւին կը կրէ: Քարայր մըն ալ կայ այս կողմերը՝ հիմայ նուիրուած Ս. Վառվառիայի, ուր սակայն ուխտի կ'երթան

⁴⁰⁸Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 303:

գլխաւորաբար Համբարձման տօնին:⁴⁰⁹ Պէտք չէ՞
Հոս յիշել նաեւ աւանդութիւն մը, որուն Համաձայն
Վասպուրականի մէջ մի եւ նոյն տօնին առթիւ
«կ'ասեն՝ ամեն խամբարձման գիշեր Մհերի քարի
տիւռ կը բացուի... Մէկ տարեկան խարս ի տեսի...
Քարի տիւռ բացուի, Մհեր քարի միջէն ելիր ի»:⁴¹⁰»

Այս գլուխը չփակած՝ հարկ կը համարիմ
անդրադառնալու նաեւ ուրիշ կարեւոր կէտի մը,
որուն չափով մը ինծմէ յառաջ արդէն ուրիշներ
ալ մտադիր եղած են: «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ
Ստ. Կանայեանց,⁴¹¹ եւ այս հանդամանքը, եթէ
Ազատ Մասիսում արգիլուած է Արտաշէսի
որդի Արտաւազդը, Վասպուրականի Տոսպում
եւ Ազուաւքարում փակուած է Մհերը իրանց
Հայրերի անէծքով. աւանդութիւններ, որոնք եթէ

⁴⁰⁹Ալիշան, Արարատ, էջ 161:

⁴¹⁰Մ. Արեղեան, Դաւիթ եւ Մհեր, էջ 59. առ Դ.
Աւգայրէկեան, անդ 79:

⁴¹¹Արրտ. 1913, էջ 659:

նոյն էլ չեն, բայց շատ նման են:» Ուրիշ տեղ
մը «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ նոյն հեղինակը,
որ հարաւում յիշուում են անուններ, որ կան
հիւսիսում, մասնաւորապէս Այրարատում:»
Այսպէս Արտիմէտ (Խոր. Բ. ԿԵ. 144), Մարամատ
= Մարմէտ (Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա, էջ 15),
Երուանդաւան (Խոր. Բ. ԽՁ. 123) եւ Երուանդաշատ
(անդ. Բ. ԼԹ. 117), եւ այլն: Աչքի չի՞ դարներ
նաեւ այն հանգամանքը, որ Թէ՛ Արարատի եւ
Թէ՛ Վասպուրականի ամենամեծ լեռները Մասիս
կանուանուին, մին Ազատ Մասիս, միւսը «Նեխ
Մասիք,» որ ինչպէս Hübschmann⁴¹² արդէն
նկատած է, Փաւստոսի «մեծ լեռն Մասեաձ»ի
(Գ. Ի. 52) հետ նոյն է. եւ այս՝ Սիփան լեռն
է: Ասոնց վրայ կ'աւելնայ Արայի առասպելը,
որ երկու նահանգներուն մէջ ալ ինքնուրոյն

⁴¹² Arm. Ortsnamen, էջ 324, 370, 396. Հմմտ. նաեւ Ազգ.
Ման. ԾԳ. Վիեննա, 1907, էջ 187, 260:

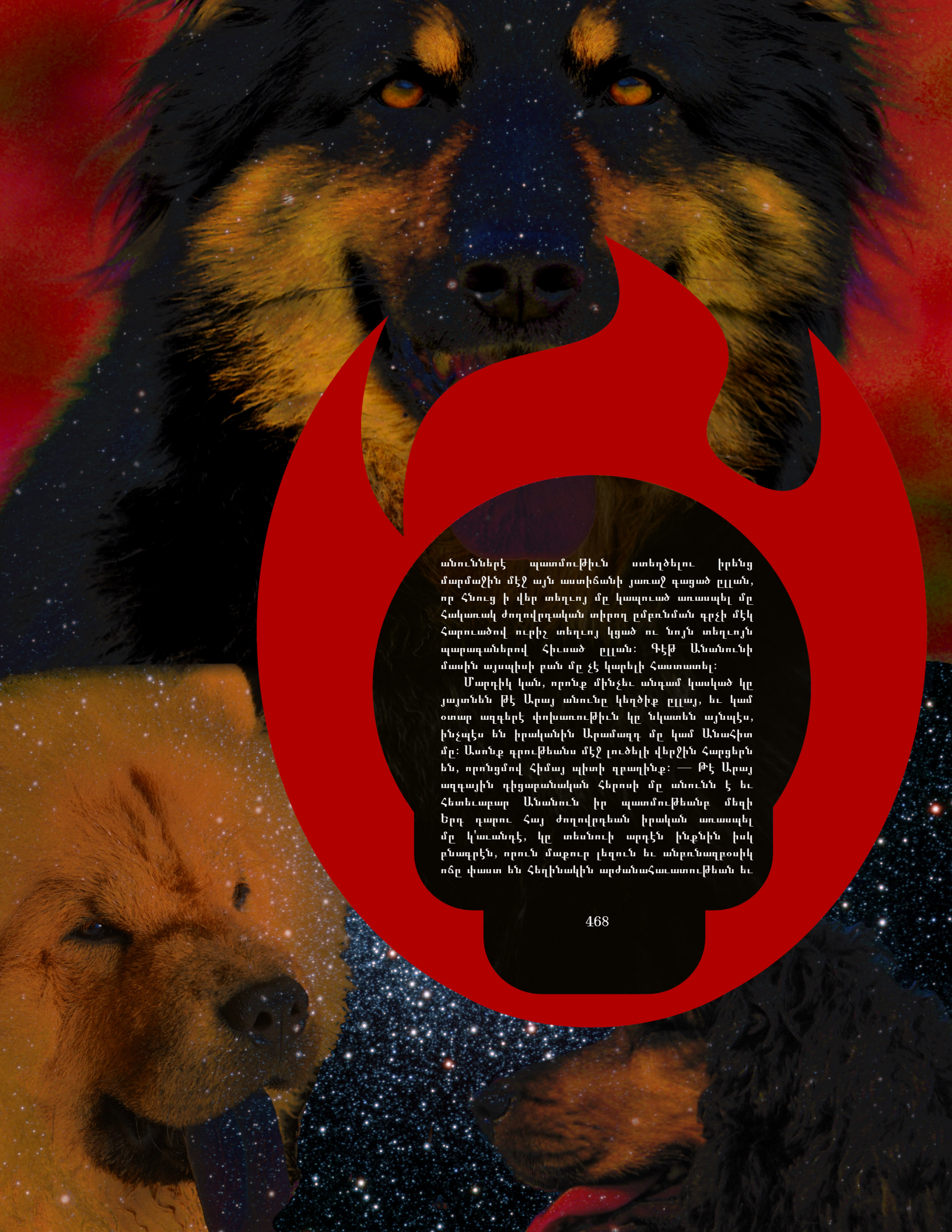

աւանդութիւններով իր տեղերը ունի: Այս աշխարհագրական, ազգախօսական-դիցարանական զարմանալի երեւոյթները զմեզ ազգային պատմութեան ամենաՀին շրջանները կը փոխադրեն. քաղաքակրթական հետքերն են ասոնք գաղթող եւ բնակութիւն փնտռող նախնի Հայերուն, որոնք իրենց նոր հայրենիքը մտան աւելի հարաւ-արեւմուտքէն: Ամէն կողմանէ նեղուած Ուրարտացիները թողլով յաղթողներուն իրենց սիրելի Տուսպան ու Բիւնան՝ գաղթեցին Այրարատայ նահանգը, ուր դեռ բաւական ժամանակ մնացին իրենց առանձին թագաւորներով ու քաղաքներով: Բայց Հայերը զիրենք ասկից ալ վռնտեցին. մաս մը Հաւանօրէն Կաւկասեան լեռները ապաւինեցան եւ մաս մըն ալ Բարձր Հայքի եւ Տայքի վրայէն յետոյ իրենց անունով Խաղտիք կոչուած երկիրն անցան:

2.3 Արայ անունը եւ իր ծագումը

Անանուն եւ Մ. Խորենացին Այրարատայ դաշտին անունը Արայի անունէն յառաջ բերելով՝ զոհացում տալ ուզած են անտարակոյս իրենց ժամանակի հոգւոյն եւ մտայնութեան, որ մէտ էր՝ — եւ այս ունակութիւնը մինչեւ այսօր հասարակ ժողովրդեան մէջ կը տեսնուի — անուններու արտաքին նմանութիւններէ ստուգաբանութիւններ եւ երբեմն պատմութիւններ իսկ յօրինելու: Սակայն ի հարկէ ասկից տակաւին չի հետեւիր, թէ «Արայի դաշտ» անունն ալ իրենք ստեղծած եւ կամ առասպելին Արայի դէմ Շամիրամի մղել տուած պատերազմը արուեստական կերպով իրենք նոյն դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնարաւորութիւն մը անհաւանական կ'երեւայ ինծի նկատելով ժողովրդական աւանդութիւնները եւ մանաւանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած տակաւին, թէ Անանուն եւ Խորենացին տեղական

անուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց մարմաջին մէջ այն աստիճանի յառաջ գացած ըլլան, որ հնուց ի վեր տեղւոյ մը կապուած առասպել մը հակառակ ժողովրդական տիրող ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ տեղւոյ կցած ու նոյն տեղւոյն պարագաներով հիւսած ըլլան: Գէթ Անանունի մասին այսպիսի բան մը չէ կարելի հաստատել:

Մարդիկ կան, որոնք մինչեւ անգամ կասկած կը յայտնեն թէ Արայ անունը կեղծիք ըլլայ, եւ կամ օտար ազգերէ փոխառութիւն կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին Արամազդ մը կամ Անահիտ մը: Ասոնք գրութեանս մէջ լուծելի վերջին հարցերն են, որոնցմով հիմայ պիտի զբաղինք: — Թէ Արայ ազգային դիցաբանական հերոսի մը անունն է եւ հետեւաբար Անանուն իր պատմութեանը մեղի երդ գարու հայ ժողովրդեան իրական առասպել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի արդէն ինքնին իսկ բնագրէն, որուն մաքուր լեզուն եւ անբռնադբօսիկ ոճը փաստ են հեղինակին արժանահաւատութեան եւ

անխարդախութեան: Որոշիչ նշանակութիւն ունի այս տեսակէտով նաեւ Արալէզներու գոյութիւնը, Պղատունի պամփիւլեան էրոսը եւ մասամբ նաեւ Դիորփոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակօրէն խօսած եմ արդէն: Հոս կը ներկայացընեմ ուրիշ քանի մը փաստեր ալ, որոնց մէջ նշանաւորն է Յովսէպոս Փղափոսինը: Հրեայ մատենագիրս պատմելէն վերջը թէ ի՞նչպէս Դաւիթ զանազան աշխարհակալութիւններով իր պետութեան սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յարձակելով ի մէջ այլոց նաեւ Մովաբացիներու վրայ, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ, մէկ մասն ալ գերի կը տանի, կ'աւելցընէ հետեւեալ մեզի համար շատ կարեւոր տողերը. «Եւ մինչ անոնց վրայ տարեկան տուրք դրաւ, անմիջապէս ծովաց Ադրազար թագաւորին՝ Արայի որդւոյն դէմ քալեց, եւ անոր հետ Եփրատայ քով պատերազմելով՝ անկից 20.000 ոտանաւոր եւ 7000 ձիաւոր սպաննեց: Այնպէս, որ մինչեւ անգամ հազար պատերազմական կառք աւար առաւ,

որոնց մեծ մասը սակայն ոչնչացուեց, հրամայելով որ հարիւրը միայն իրեն համար պահուին:⁴¹³» Թէ ուսկի՛ց առած է Յովսէպոս այս տեղեկութիւնները ներկայիս դիւ այնչափ չի հետաքրքրեր, թէեւ շատ հաւանական կը գտնեմ, որ հրէական առանձին աւանդութիւն մ'ըլլայ անոր աղբիւրը: Յայտնի է արդէն ուրիշ կողմանէ թէ Յովսէպոսի ժամանակ Հայաստան շատ հրեայ գաղթականներ կային, ասոնք իրենց մայր երկրին հետ չարունակ յարաբերութեան մէջ ապրելով, կրնային իրենց նոր հայրենիքի մասին տեղեկութիւններ հաղորդած ըլլալ իրենց ազգակիցներուն, մասաւանդ եթէ անոնք հրէական ազգին տեսակէտով բոլորովին պլ անտարբեր նիւթեր չէին: Յովսէպոս Նոյեան տապանի մասին պլ

⁴¹³ Antiq. Jud. Lib. 7., cap. 5., 1. «Φόρους τε αὐτοῖς ἐπιτάξας κατ' ἑτος τελεῖν, εἶτα ἐπὶ Ἀδραῶνον τὸν Ἀράου μὲν υἱὸν, βασιλέα δὲ τῆς Ζωφηνῆς ἐστράτευσε καὶ συμβαλὼν αὐτῷ παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν τῶν μὲν πεζῶν αὐτοῦ διέφθειρεν ὡς δισχιμύριους, τῶν ἵπποτῶν ὡς ἑπτακισχιλίους.»

Հետաքրքրական հատուածիկ մ'ունի, որ հաւանօրէն նոյնպէս այսպիսի — ի հարկէ քիչ մը հրէական գոյն ստացած — տեղեկութիւններէ քաղուած է: Հոս ուշադրութեան արժանին այն է որ այս հատուածիկով անվիճելի կերպով կը ցուցուի ոչ միայն Արայի գոյութիւնը, այլ եւ այն թէ Արայ անունը հայ ժողովրդենէն Երդ դարէն մինչեւ առնուազն Քրիստոսի ժամանակները այն ձեւով կը գործածուէր, ինչպէս Անանուն եւ Խորենացին մեզի աւանդած են եւ մենք ալ սովորաբար կը գործածենք:

Քրիստոսէ մինչեւ Պղատոն եւ անկէ անդին կը մնայ խնդիրը վիճելի նիւթ: Պղատոնի էր կամ յունացած ձեւով էրոս միեւնյն Արայ անուան մէկ տարբերակն է. հետեւաբար երկուքն ալ հաւանօրէն գործածական էին միաժամանակ: Նման օրինակներ չառո են. հմմտ. միայն «հար» «մար» (հայր, մայր) բառերը, որոնք ուրիշ գաւառաբարբառներու մէջ «հեր» (կամ խեր) եւ «մեր» եղած են: Բասմաջեան իր Արալէզներու վրայ գրած փոքրիկ աշխատութեան

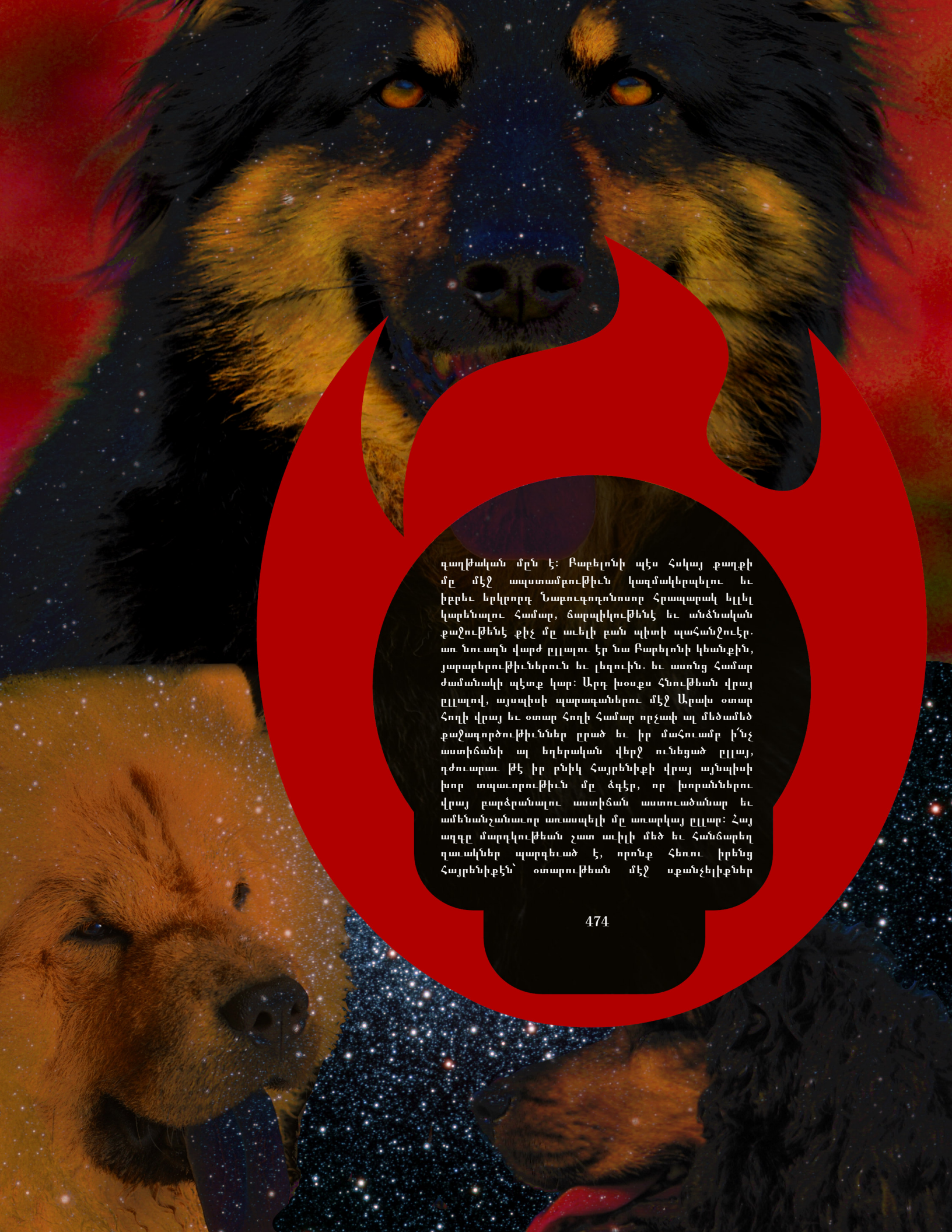

մէջ նիւթիս նկատմամբ մտադրութեան արժանի խօսակցութիւն մը յառաջ կը բերէ, զոր ունեցած է նա Պրոֆ. Յ. Հալեվիի հետ: Ուսուցչապետիս կարծիքով Բաբելացիներու գլուխ անցնող եւ Դարեհ Ա. ի դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզող Հայազգի Արախը նոյն ըլլալու է մեր Արայ Գեղեցիկին հետ: Բաամաջեան այս խօսակցութեան արդիւնքը ինքն իր կողմանէ ճարտարօրէն հետեւեալ բանաձեւի վերածած է, կամ այն է, որ Բեհիստունի արձանադրութեանց մէջ յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն եւ Պղատոնի էրը չէ, եւ կամ այն է, որ Պղատոնի էրը Բեհիստունի Արախն եւ մեր Արայն չէ:⁴¹⁴» Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէեւ որչափ կ'երեւայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն եւ ոչ ալ երկրորդին մէջն է, երրորդը հնարաւորութիւն մըն ալ կայ, որուն՝ չեմ գիտեր Բաամաջեան ինչ պատճառի համար չէ ուղած անդրադառնալ: Ի՞նչ

⁴¹⁴ Հետադատութիւն, էջ 7-8:

դժուարութիւն կայ մտածելու, թէ ապստամբութեան հայագրի առաջնորդը Արախ կոչուած ըլլայ իր սեպհական ազգին մէջ պաշտուած ու սիրուած Արայի անունէն: Իր հօր Հալգիտա (կամ Նալգիտա) անունն իսկ Ուրարտական գերագոյն աստուածը չի՞ յիշեցըներ: Աստուածներու անուններով մարդկային անուանակոչումներ բազմաթիւ են. Հայկ, Միհրան, Աստղիկ, Անահիտ, Վահէ աստուածներու անուններ են. Եսթերի սկզբնականը Իշթար է, ինչպէս նաեւ Արէսու եւ Էրոս Յոյներու եւ Հռովմայեցիներու քով շատ գործածական անուններ էին, Կիկերոնի ծառային անունը օր. համար Էրոս էր: Հետեւաբար Արայ Գեղեցիկի անուան նաեւ ապստամբ Արախի մը կողմանէ գործածութիւնը կարելի է եւ հաւանական, վերջին կողորդային ի տառը մեծ դժուարութիւն չի կրնար յարուցանել: Երկու դէմքերու նոյնացումը անհաւանական է. վասն զի Արախ՝ ինչպէս արձանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, իր հայրենիքէն ելած

զաղթական մըն է: Բարելոնի պէս հսկայ քաղքի մը մէջ ապստամբութիւն կազմակերպելու եւ իբրեւ երկրորդ Նաբուգոդոնոսոր հրապարակ ելլել կարենալու համար, ճարպիկութենէ եւ անձնական քաջութենէ քիչ մը աւելի բան պիտի պահանջուէր. առ նուազն վարժ ըլլալու էր նա Բարելոնի կեանքին, յարաբերութիւններուն եւ լեզուին. եւ ասոնց համար ժամանակի պէտք կար: Արդ խօսքս հնութեան վրայ ըլլալով, այսպիսի պարագաներու մէջ Արախ օտար հողի վրայ եւ օտար հողի համար որչափ ալ մեծամեծ քաջադորժութիւններ ըրած եւ իր մահուամբ ի՛նչ աստիճանի ալ եղերական վերջ ունեցած ըլլայ, դժուարաւ թէ իր բնիկ հայրենիքի վրայ այնպիսի խոր տպաւորութիւն մը ձգէր, որ խորաններու վրայ բարձրանալու աստիճան աստուածանաբ եւ ամենանշանաւոր առասպելի մը առարկայ ըլլար: Հայ ազգը մարդկութեան շատ աւելի մեծ եւ հանճարեղ զաւակներ պարգեւած է, որոնք հեռու իրենց հայրենիքէն՝ օտարութեան մէջ սքանչելիքներ

գործած եւ անոնցմով ալ անմահացած են. եւ սակայն
Հայաստան անոնց ո՛չ խորան կանգնեց, ո՛չ կոթող.
անոնցմէ ոմանց յիշատակն անգամ չէ մնացած մեր
ազգային տարեգիրներուն մէջ:

Եւ Արայ մեհեաններու գոհասեղաններու
միայն արժանացած չէ. բարձրացած է նա մինչեւ
աստղները եւ Հայկայ պէս ան ալ ունի իրեն յատուկ
աստղը: Երբ ուսումնասիրութեանս ատաղձը կը
հաւաքէի, տեսնելով որ Արայի առասպելը շատ մը
աստղային գծեր կը կրէ իր վրան, կը զարմանայի, թէ
ի՛նչպէս ազգային աղբիւրներու մէջ չկայ ոչ մէկ
յիշատակութիւն, որով կարելի ըլլար ըսել թէ Արայ
նաեւ աստեղազարդ երկնքի վրայ իր տեղը ունի:
Այս պատճառաւ ալ առանձին գոհունակութիւն
պատճառեց ինծի Պրոֆ. Աճառեան, երբ Արայի
մասին գրած առաջին տողերըս կարդալով՝ փութաց
Հ. Ն. Ակիւնեանին ուղղած նամակի մը մէջ հաղորդել
ինծի այս մասին կարեւոր նուրբութիւնս: «Հ.
Մատիկեանի համար, կը գրէր մեր բազմաբղիւն

Աճառեան, Թերեւս անօգուտ չըլլայ յիշեցընել թէ Համամ Քեր. էջ 288 (Հրտկ. Ադոնցի) Արա գործածուած է իբր աստղի անուն, ճիշտ ինչպէս Հայկը: «Նուազ է լուսին քան զարեգակն, նուազ է եւ աստղ քան զլուսին, նուազ է Արայն քան զԱրուսեակն գեղեցիկ:» Տեղիքս հրատարակած է յետոյ Աճառեան իր մէկ գործին մէջ:⁴¹⁵ Թէ Արայ անունով ո՛ր աստղը կամ մոլորակը կ'անկարկուի հոս, դժբախտաբար չէ կարելի որոշ բան մը ըսել: Այս անատուգութիւնը արդիւնք է մասամբ հայ աստղաբաշխական անուններու անորոշութեան, որոնց մէկ մասը եւ ոչ հաստատուն գործածութիւն ունի: Բաղձալի է, որ այս շատ տեսակէտով տակաւին անկոխ մնացած երկիրը մշակուէր առանձին ուսումնասիրութեամբ մը: Քանի որ յիշուած հատուածիկին մէջ Արայ աստղը Արուսեակին հետ

⁴¹⁵ Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, Հտ. Բ. Վենետ. 1926, էջ 102:

կը համեմատուի, թերեւս աւելորդ չըլլայ հոս յառաջ
բերել հայ մոլորակներու անուններու հետ նաեւ այն
ազգերունը, որոնք Հայերու հետ մշտատեւ չփման
մէջ եղած են:

Բաբել.	Ասոր.	Պարսկ.
Աին	Սահրոյ	Մահ
Նաբու	Ներոյ	Տիր
Իշթար	Բալթի	Անահիտ
Շամաշ	Շամշոյ	Խորշէտ
Ներգալ	Ներիկ կամ Արէս	Վահրամ (Վերեթրազնա.)
Մարդուկ	Բէլ	Ահուրա-Մադդա.
Նինիբ	Քեւամ	

Յուն.	Հայկ.
Σελήνη	Լուսին
Έρμης	Փայլածու կամ Լուծ, Գիշերավար
Αφροδίτη	Լուսաբեր կամ Արուսեակ,
Ήλιος	Արեգակն
Αρης	Հրատ կամ Սալ, Ծկրաւորի, Կարմիր աստղ
Ζεύς	Լուսնթագ Արտախոյր (Արամազդ)
Χρόνος	Երեւակ.

Երբ Համաբարելոնականները —
որոնց վարդապետութեան համաձայն ամէն
մշակութային հիմնական երեւոյթ, որ հին ազգերու
պատմութեան մէջ կը տեսնուի, ըլլան անոնք
կրօնական, դիցաբանական, իրաւական, տնտեսական
կամ աշխարհայեցողական, սկիզբ առած են ուղղակի
կամ անուղղակի Բաբելոնէն — ամենամեծ
խանդավառութեամբ եւ պատրաստութիւններով

իրենց դրութիւնը տարածելու կ'աշխատէին, իրենց գլխաւոր փաստերէն մին ալ հնութեան մոլորակներու վրայ կազմած վարդապետութիւնն ու անուններն էին: Գիտութիւնը հարկադրուեցաւ եղած պահանջներուն մասամբ դոհացում տալու եւ ահա ասոնց կարգէն են նաեւ մոլորակներու եւ առհասարակ աստղաբաշխութեան եւ աստղագիտութեան հայող հարցերը: Յաւաջ բերուած անուանացանկերուն իրարմէ կախումը ակներեւ է. նոյն մոլորակը ընդհանրապէս ամէնուն մէջ ալ միեւնոյն նկարագրական յատկութիւններով օժտուած դիցաբանական դէմքի մը անունը կը կրէ: Մասամբ բացառութիւն կը կազմէ միայն հայկականը. եւ այս պարագան արդէն հայ անուններու սկզբնականութիւնը կասկածելի կը դարձնէ, վասն զի մոռնալու չէ, որ մասնաւորապէս աստղաբաշխական նիւթերու մէջ Ասուրա-բաբելացիներու Հայաստանի վրայ ըրած ազդեցութիւնը արտաքոյ կարգի մեծ եղած է: Այս

կը վկայեն մեր ԱզԹարները, մեր Ձեռագիրներու յիշատակարանները եւ ժողովրդական գրոյցներն ու աւելորդապաշտութիւնները: Եւ զարմանալիօրէն հայկականներուն մէջ անորոշութիւն կը տիրէ բուն ա՛յն մոլորակներու նկատմամբ, որոնք միայն (այսինքն՝ Հերմէս եւ Արէս) Արայի տեսակէտով նկատողութեան կարելի էր առնուլ:

Եթէ հնութեան մէջ եղած ըլլալու է Արայ անունով աստղ մը կամ մոլորակ մը, որուն մասնաւորման եւ որոշման մասին դժբախտաբար տակաւին վերապահ դիրք մը բռնելու ստիպուած եմ, անշուշտ պատշաճ է, որ ըլլար նաեւ Արայի նուիրուած ամիս մը: Արդ իմ կարծիքովս՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն յիշած եմ, Արայի անունէն կազմուած է հայ Արաց ամիսը,⁴¹⁶ որ մեր Փետրուար-Մարտին կը համապատասխանէ, եթէ

⁴¹⁶Նաեւ Ք. Պատկանեան «Արաց»ի արմատը ա՜ռ կը համարի. հմտ. Հ. Աճառեան, Արմատական բառաւան, Ա. էջ 625:

Նաև ասարդ ըստ քաղաքական տարրուոյն Օգոստոսի միջոցին դնենք. կրօնական տոմարի Հաշիւով Արաց կ'իյնայ Օգոստոս-Սեպտեմբերի միջոցին: Երկու պարագային ալ շատ յարմար աստուծոյ մը, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու: Թէ՛ Քաղոց, որ Հինգերորդ ամիսն է եւ թէ՛ անոր յաջորդը՝ Արաց քերականական միեւ նոյն օրէնքով կազմուած են. առաջինը կը նշանակէ Հունձքի օրեր, եթէ ի Հարկէ Քաղ արու այծ իմաստով չէ առնուած,⁴¹⁷ իսկ Արաց պիտի նշանակէ Արայի օրեր:

Պարզ զուգադիպութիւն չէ, երբ յոյն մատենագիրները կ'աւանդեն թէ Թեսաղիայի տոմարին մէջ ամիս մը կար Արէոս անունով, որ նոյնպէս մեր Մարտ ամսոյն կը Համապատասխանէր:⁴¹⁸ Արէոս (= Ἀρείος երբեմն նաեւ Ἀρεύς) ծանօթ Արէսն (Ἄρης) է, Թրակացիներու

⁴¹⁷Ալիշան, Հին Հաւատք, էջ 141:

⁴¹⁸Athen, Mitt. 7., 71. Schol. Apoll. Rhod. 2., 504:

ամենանշանաւոր աստուածը, որմէ առնով՝ յոյն մատենագիրները Թրակիա երբեմն մինչեւ անգամ *Αρεία* կամ *Αρία* կը կոչեն: Հերոդոտոս (V. 7) կը վկայէ, որ Թրակացիները Արէսի հետ կը պաշտէին նաեւ Դիոնիսոս եւ Արտեմիս. Հոմերոսի քով ալ Արէսի հայրենիքի նկատմամբ նոյն ըմբռնումն ըլլալուն⁴¹⁹ արդի գիտնականներու մէջ խնդրոյս մասին առ հասարակ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ: Շատ չնչին փոքրամասնութիւն մը միայն, որոնց պարագլուխն է *Gruppe*,⁴²⁰ ձգտում ունի Արէսի պաշտօնին տարածման հակառակ ընթացք մը տալով՝ Թրակիայէն յառաջ՝ Բէլովտիա անոր նախնական հայրենիքը համարելու, որ սակայն բոլորովին անհաւանական է: Արդ համեմատական լեզուագիտութիւնը ու պատմաքննութիւնը բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններով ապացուցած

⁴¹⁹Homer, II., 17. 301, Od. 8. 361:

⁴²⁰Gruppe, Griechische Mythologie. 2., 1376:

են, որ Հայերը եւ Փոխգացիները Փոքր Ասիա
զաղթող Թրակացիներ էին, որոնք Քրիստոսէ
յառաջ 1500ական թուականներուն Հաւանօրէն
իրենց ցեղակիցներուն հետ տակաւին Բաղկանեան
թերակղզին կը բնակէին: Յանդըղնութիւն չէ
ուրեմն ըսելը թէ Արայ Գեղեցիկ եւ Արէս իրենց
ծագումով միեւնոյն դիցաբանական դէմքերն են,
այն տարբերութեամբ, որ մին փոքրասիական,
իսկ միւսը յունական ազդեցութիւններ կրած է
դարերու ընթացքին. բարեբախտաբար առանց իրենց
Հասարակաց ընդհանուր դժերը կորսնցընելու:
Երկուքն ալ պատերազմի աստուած էին. երկուքն
ալ քաջ որսորդներ էին, որոնցմէ անբաժին էին
դիցաբանական շները. երկուքն ալ սերտ աղբսի
մէջ եղած են սիրոյ դիցուհւոյն հետ: Ափրոդիտէի
եւ Արէսի որդիներն էին՝ բաց ի ուրիշներէ նաեւ
Էրոս եւ Անտերոս,⁴²¹ իսկ զուսարներն էին

⁴²¹Schol. Apoll. Rhod. 3. 26:

գլխաւորաբար Ամազոնները, որոնց հայրենիքը Փոքր Ասիա է: Հարմոնիա երբեմն դուստր, բայց երբեմն ալ Արէսի կինը կ'անուանուի, ուսկից ծնած կ'ըլլան ըստ ուրիշ տարբերակի մը⁴²² Ամազոնները: Այս տարբերութեան պատճառը Արէսի պաշտօնին արտաքոյ կարգի տարածումը ըլլալն էր. որով շատ երկիրներ եւ գաւառներ ձգտում ունէին աւելի տեղական դիցուհի մը կապելու աստուծոյն հետ եւ ասով առաւելը անխուսափելիօրէն փոփոխութիւններու կ'ենթարկուէր: Թրակիայի մէջ Արէսի իբր կին ծանօթ էր նաեւ Էրիսիւս (Ερις), որ յետոյ յոյն դիցաբանութեան մէջ չարի նկարագիր ստանալով՝ սանդարամետական չար դիցուհի մը եղաւ. ինչ ինչ յոյն մատենագիրներ զայն նոյն իսկ *Αρσ* վրէժխնդրութեան դիցուհւոյն հետ կը նոյնացընեն:⁴²³ Արէսի կին եւ նաեւ

⁴²²Gruppe, անդ, էջ 1083, ծն.:

⁴²³Preller-Robert, 1. 834:

Փիւրինէ եւ Պելոպիա, ուսկից կ'ունենայ *Αρητιάδης* Հերոսը: Մակեդոնիայի մէջ իրեն անունն էր Արաս (*Αρας*), կիրը՝ նոյնպէս էրինիւս: Անունէս ծագած է ապահով՝ եթէ նոյն ինքն Արէս չէ, Արանգիայի քաղաքին հիմնադրին անունը Արաս, որուն պատերազմասէր եւ քաջորսորդ դուստրներն են Աորիս եւ Արայթիւրէս: Արէսի պաշտօնին մէջ յոյն դիցաբանութեան տեսակէտով շատ անսովոր կարծուած երեւոյթ մըն ալ կայ, զոր սակայն եթէ Արայի յարաբերութեամբ նկատենք, շատ դիւրաւ կը մեկնուի: Այս երեւոյթն է Սպարտայի մէջ Արէսի շուն գոհելը: Թերեւս Աթենացի մը տհաճէր եւ դժկամակէր, տեսնելով իրենցմէ այնչափ սիրուած շներու գոհուիլը բայց այս միեւնոյն երեւոյթը փաստ է միանգամայն թէ շունը ոչ միայն Արայի, այլ եւ Արէսի առասպելին սկզբնական տարրերէն էր:

Արայի մեռնելու եւ յարութիւն առնուլու հետքերն անգամ կան Արէսի առասպելին մէջ: Հոմերոս (JII. V. 385) կ'աւանդէ թէ Ալէսի որդիները

(*Ἀλωαῖσαι* = Հայ. Ալբ!) անգամ մը Արէս բռնելով չղթայի կը դարնեն եւ պղնձէ տակառի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ուր պիտի մեռնէր Արէս, եթէ անոնց մօրուն Եւրիբիա եղածը Հերմէս⁴²⁴ (= չուն!) չիմացընէր, որ արդէն ուժասպառ եղած Արէս իր կապերէն եւ բանտէն կ'ազատէ: Ոգիսականի մէջ (11. 305) *Օտօփ* եւ *Էփւալտիփ* (= *Ἀλωαῖσαι*) Հայրը Պոսէիդոն է. նոյնպէս է նաեւ Ապոլլոդորոսի քով (1. 7, 4), որ սակայն առասպելը քիչ մը փոփոխելով կը պատմէ: Ընդհանրապէս երկու մատենագիրներուն ալ Հասարակաց է Ոտոսի եւ Եփիալտէսի արտաքոյ կարգի արագ դարգանալը, որոնք իրենց ինն տարեկան Հասակին արդէն մէյմէկ ահաւոր Հսկաներ են եւ փորձեր իսկ կ'ընեն երկինք ելլելու եւ աստուածներու դէմ կռուելու: Այսուհետեւ կը խոտորի Ապոլլոդոր, երբ կ'աւելցընէ

⁴²⁴ Յոյները եգիպտական շնաստուածը միշտ հերմէս կը թարգմանեն:

Թէ մին Հերա դիցուհւոյն աչք տնկած էր եւ միւսը Արտեմիսի, զորոնք բռնաբարել կ'ուզէին: Արէսի չղթայուիլը ապահով այս պարագային հետ կապ ունենալու է: Հոս ալ Արէս Հերմէսէն դարձեալ կ'ազատի, բայց կը փախչի Նաքսոս կղզին եւ հոն կը պահուըտի հետանաքար (σιδηροβρώτος πέτρα⁴²⁵ = երկաթսրող քար) ըսուած ժայռի մը մէջ: Շատերը Հոմերոսի καλκεία ἐν κεραίῃα, որուն մէջ Արէս կը փակուի, աղերսի մէջ կը դնեն Կարիայի Կերամոս (Κεραίμος) քաղաքին հետ, ուր Սպարտացիներու պէս Արէսի շուն կը զոհէին:⁴²⁶ Կան սակայն նաեւ ուրիշներ,⁴²⁷ որոնք թերեւս աւելի իրաւամբ նկատողութեան կ'առնուն հոս յունական κεράϊος ըսուած սափորները, որոնց մէջ մարդկային այրուած դիակներու աճիւնը կը պահուէր: Այս պարագային

⁴²⁵ Հմմտ. Schol. 2. 5, 385:

⁴²⁶ Arnob. 4, 25:

⁴²⁷ H. D. Müller, Mythologie, 2. 50, Հմմտ. նաեւ Pauly Wissova, Ares:

Արէս իր կապանքներէն ազատել ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ անոր յարութիւն տալ: Ուրեմն հոգիներու առաջնորդ շնաստուած Հերմէս ալ այն դերը կը կատարէ հոս, ինչ որ Արալէզները Արայի առապելին մէջ:

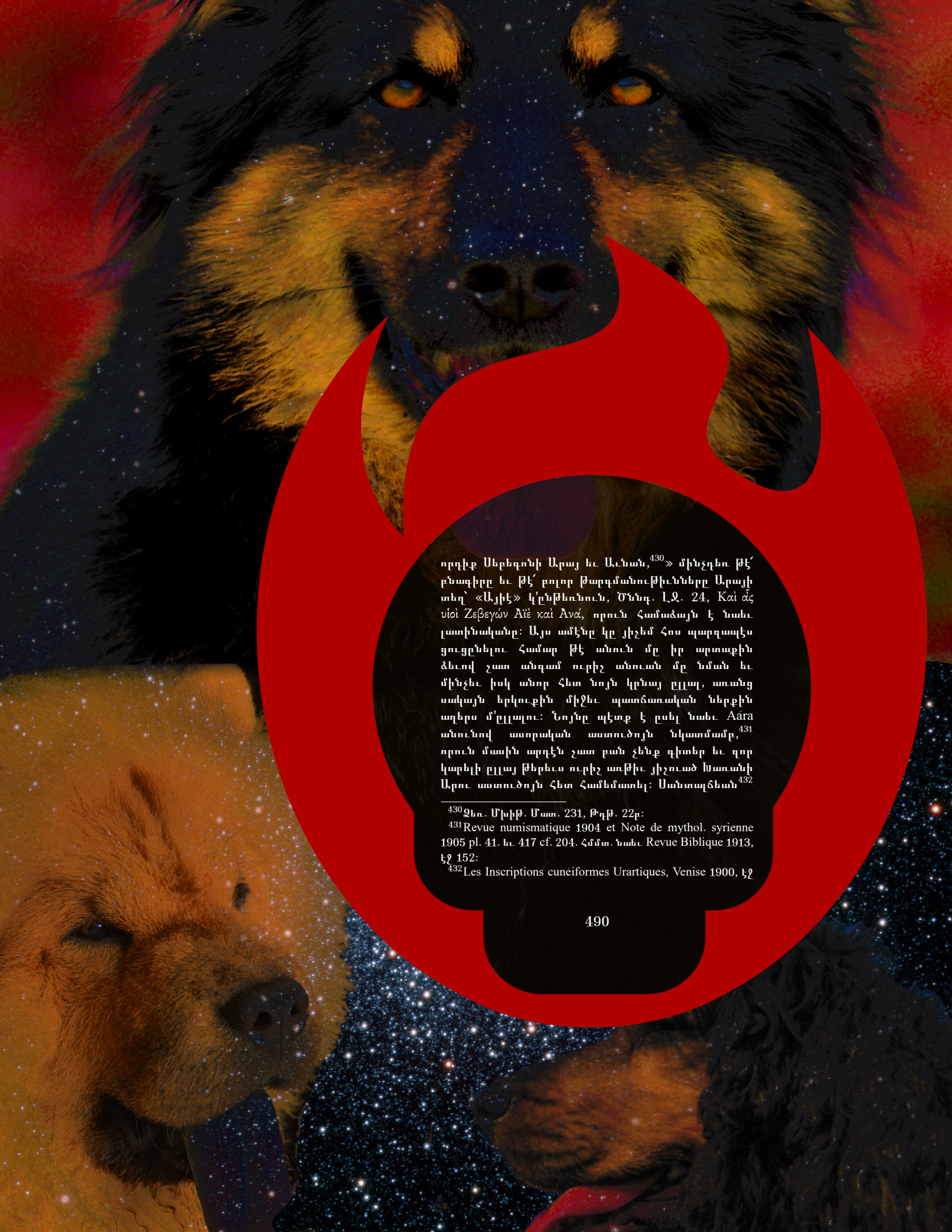
Արայի եւ Արէսի հարցը ուրիշ խօսքով միանգամայն Արայ անուան ծագումի հարց է: Ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցի՝ Յոյները Արա (Αρά) անունով վրէժխնդրութեան դիցուհի մ'ունէին. ասկից ծագած են Αράϊ (= Արայներ) ըսուած ոգիները, որոնք դիցուհւոյն անբաժին ընկերներն էին: Αρά կամ Αρέα մըն ալ կը յիշուի յոյն մատենագրութեան մէջ, որ դուստր էր, կ'ըսուի, Աթամաի, այսինքն՝ Տէոս քաղքին հիմնադրին: Արայ իբր անուն կուգայ նաեւ Ս. Գրքի մէջ՝ անգամ մը իբրեւ նահապետի մը անուն. «Եւ որդիք Յեթերայ, Յափինա եւ Փաափա եւ Արա.» եբր. ՌՂՃ. յուն. Αρά, Ա. Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր երկրի անուն՝ Αρα, եբր. ՌՂԴ =

Հարա (Ա. Մնաց. 5. 26), զոր զժբախտարար ո՛չ
Հայր եւ ոչ ալ Եօթնասանից թարգմանութիւնը
ունին: Ճշմ ով Ս. Գիրքը երկիր մը կ'ակնարկէ, ուր
Թագաւթբաղար Գ. Ռուբէնի, Գաղայ եւ Մանասէի
ցեղերը տարագրեց: Մեկնիչներէն ոմանք անուամբս
Խառան կը Հասկընան, բայց ոմանք ալ Bochardի
Հետ⁴²⁸ զայն Մարաստանի Հետ կը նոյնացընեն,
որուն բնակիչները Յոյները երբեմն Ἀριοί
կ'անուանեն, (Herod. 7. 62), իսկ երկիրը Ἀρεία (Ptol.
6., 17), վասն զի կ'աւելցընէ A. Legendre⁴²⁹ նաեւ
Թագաւորութեաց Դ. Գրքէն (17, 6, 18, 11) գիտենք,
որ Ասորեստանցի թագաւորները Իսրայելացիները
Հոն կ'աքսորէին: Կիւրեղ Ազիքսանդրացւոյ
ընծայուած Մեկնութիւն Արարածոց տակաւին
անտիպ գործին մէջ եւս կուգայ Արայ անունը եւ
այն իբր Ծննդոց Գրքէն առնուած. «Եւ այս են

⁴²⁸Bochar, Phaleg. 3. 14, Caen. 1646 p. 220:

⁴²⁹Vigouroux, 1. 818-819:

որդիք Սեբեգոնի Արայ եւ Աւնան,⁴³⁰» մինչդեռ թէ՛
բնագիրը եւ թէ՛ բոլոր թարգմանութիւնները Արայի
տեղ՝ «Այիէ» կ'ընթեռնուն, Ծննդ. ԼՁ. 24, *Kai ãz
vîoi Zebegôn Aîê kai Avd*, որուն համաձայն է նաեւ
լատինականը: Այս ամէնը կը յիշեմ հոս պարզապէս
ցուցնելու համար թէ անուն մը իր արտաքին
ձեւով չստանգում ուրիշ անուն մը նման եւ
մինչեւ իսկ անոր հետ նոյն կրնայ ըլլալ, առանց
սակայն երկուքին միջեւ պատճառական ներքին
աղերս մ'ըլլալու: Նոյնը պէտք է ըսել նաեւ *Aâra*
անունով ասորական աստուծոյն նկատմամբ,⁴³¹
որուն մասին արդէն շատ բան չենք գիտեր եւ զոր
կարելի ըլլայ թերեւս ուրիշ առթիւ յիշուած Խառանի
Արու աստուծոյն հետ համեմատել: Սանտալճեան⁴³²

⁴³⁰Ձեռ. Մխիթ. Մատ. 231, Թղթ. 22բ:

⁴³¹Revue numismatique 1904 et Note de mythol. syrienne
1905 pl. 41. եւ 417 cf. 204. Հմմտ. նաեւ Revue Biblique 1913,
էջ 152:

⁴³²Les Inscriptions cunéiformes Urartiques, Venise 1900, էջ

Արայի սկզբնականը գտած կը կարծէ ուրարտական (An-) Ar-a-a անուան մէջ, զոր Տաշեան Հնարաւոր կը համարի:⁴³³ Տեսականապէս կընայ Հնարաւոր ըլլալ, բայց ամբողջ համեմատութիւնը շատ կասկածելի է յատկապէս անո՛վ, որ նախ ընթերցուածին ո՛չ ճիշտ եւ ո՛չ ալ իրապէս աստուծոյանուն ըլլալուն երաշխաւորութիւնունինք. եւ երկրորդ Սանտաղճեան հետեւելով քրիստոնէական եւ հայ հին աւանդութեան՝ Հայաստան ոչ միայն բոլոր ազգերու նախահայրենիքը, այլ եւ սկզբէն իսկ Հայերու տեւական բնակավայրը կը նկատէ: Որով Թրակացիներն ու Փոլսացիները, զորոնք ինքն ալ Յոյներու հետ Հայերու ցեղակից կը համարի, Հայաստանէն Փոքր Ասիա եւ անկից իրենց նոր հայրենիքը գաղթած կ'ըլլան եւ ոչ թէ հակառակէն՝ Հայերը Թրակիայէն կամ գէթ արեւմուտքէն

328:

⁴³³Ուսումն հայերէն լեզուի 372:

Հայաստան:⁴³⁴ Սանտադեանի Հայերենով
ուրարտերէնի ընթերցումը հիմէն ձախող պէտք
է համարիլ: Այսօր պատմականօրէն ստոյգ է թէ
Ուրարտացիները հնդեւրոպական չէին ո՛չ լեզուով
եւ ո՛չ ալ ցեղով, թէեւ ան ալ չէ կարելի ուրանալ
թէ իրենց՝ մասամբ Հայերու հետ խառնուելով՝
Հայերէնի եւ հայ ցեղին վրայ ըրած ազդեցութիւնը
հատ մեծ եղած ըլլալու է:

Կայ ուրիշ հնարաւորութիւն մըն ալ, որուն
անդրադարձած է Պրոֆ. Ադոնց:⁴³⁵ այսինքն՝
Աւեստայի մէջ կը յիշուի հասարակ մարդու
մը Արա (Ara) անունը, զոր Բարտոլոմէ⁴³⁶ իր
Իրանեան Բառագրքին մէջ կը միտի Aramatay
անունան կրճատուած մէկ ձեւը համարելու: Արդէն
Ադոնց կասկածով կը վերաբերի խնդրոյն. վասն զի
Աւեստայի ընծայածը ոչ միայն զիջաբանական

⁴³⁴Histoire, 1., էջ 155, 189, 190 եւն:

⁴³⁵Հայրենիք, 1926, Թ. 2, էջ 73:

⁴³⁶Chr. Bartolomae, Strassburg, 1904, էջ 186:

որ եւ է արժէքէ զուրկ լոկ սոսկական մարդու մը
անուն է — եւ այս դիտած է նաեւ Պրոֆ. Ադունց
— այլ եւ Aramatay հայ դիցաբանութեան մէջ կը
ներկայանայ արդէն Սպանդարամեո ձեւով, որ
հին պրոսկ. իմաստութեան եւ երկրի դիցուհոյն
Spenta-Armatih կամ Armaitish հայացած ձեւն
է: Հնդիկները զայն կ'անուանէին Aramati, որ
նոյնպէս դիցուհի է. իսկ պահլաւերէնի մէջ նոյնը
եղած է արդէն Spandaramat, ուսկից ծագած է
հաւանօրէն հայկականը: Ստոյգ է, հայկականը
արական աստուածութիւն ըլլալու էր, որ երբեմն
Դիոնիսոսի հետ կը նոյնացուի (Հմմտ. Բ. Մակ. 6, 7).
ուսկից ազդուելով Güntert կը մերժէ մինչեւ իսկ
Վեդայի եւ Աւեստայի Aramatih երկրի աստուած
ըլլալը:⁴³⁷ Սակայն Güntert միտ չէ դրած, որ Հայերը
Սպանդարամեոի հետ ունին նաեւ Սանդարամեո
մը, որ թէեւ հաւանօրէն միեւնոյն պարսկական

⁴³⁷ Հմմտ. առ. Wesendonk, Urmensch, էջ 77:

անունէն ծագած է, բայց իր դիցաբանական նկարագրով եւ պաշտօնով կը համապատասխանէ յուն. Հադէսի կամ Հռովմ. Պղուտոնի: Սովորաբար կը գործածուի նաեւ անանձնաւոր իմաստով իբր դժոխք, անդունդ եւն: Այս գանազանութիւնը այնչափ յայտնի է, որ J. Marquart առանց կասկած մ'իսկ յարուցանելու հայ Սպանդարամետի դիմաց կը դնէ Dionysus, իսկ Սանդարամետին՝ Unterwelt:⁴³⁸ Թէ պարսկական միեւնոյն դիցաբանական դէմքը առասպելադիտական ինչ յառաջատուութիւններէ անցնելով՝ հայ դիցաբանութեան մէջ երկու

⁴³⁸Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 2., էջ 105, ծն. 5: — Հմմտ. նաեւ Գոկտ. Հ. Կոզեան. Մակար. Բ. դրքին հայ թարգմանութիւնը, էջ 129-130: Բայց մանաւանդ Հ. Տաշեան, Ուսումն հայ լեզուի 679, եւ Հ. Վարդանեանի «Սանդարապետ, Սանդարամետ եւ Սանդարամետապետ» յօդուածը, ուր գեղեցիկ կերպով ամփոփուած են անուններու մասին հայ մատենագրութեան մէջ եկած տեղիքները. Հ. Ա. 1928, էջ 458-462:

աստուածներու վերածուեր է, թէ երկու աստուածներուն ալ հայ իսկական անունները ի՞նչ էին նախնաբար, շատ դժուար է որոշելը, վասն զի տրամադրելի վկայութիւններ կը պակսին: Հաւանական է թէ Ուրարտացիներու գերագոյն աստուածը Խալդի Գիոնիսոսի պէս գինեոյ եւ որթատունկի հետ աղերսի մէջ կը դրուէր. այս կը տեսնուի գէթ իրեն նուիրուած մեհեանի մը քանդակէն, ուր քանդակուած են նաեւ ողկուղալի որթատունկեր: Սակայն չեմ կարծեր թէ Խալդի հայ դիցաբանութեան մէջ աստուածային պաշտամունքի տեսակէտով ո՛ր եւ է նշանակութիւն մ'ունեցած ըլլայ: Հայերու քով Խալդիները միշտ թշնամի եւ արհամարելի տարր նկատուած են. փաստերը բազմաթիւ են. կը բաւէ միայն յիշել «Խաղտաղուր» եւ «Խաղտաղեզու» բառերը, որոնց ստուգաբանական իմաստն է «Խաղտերէնի պէս հնչող» (լեզու), իսկ իրականին կը նշանակեն անախորժ եւ վատ հնչող կամ խառնահնչիւն լեզու: Wesendonk

պրտի. Սպանդարամետի վրայ խօսելով՝ Միհրի խորհուրդներու մէջ, կ'ըսէ, մեծ դեր ունի նաեւ Մայր դիցուհին, որ ապահով փոքրատիական է. եւ եթէ նկատենք, որ Կապադովկիոյ Մա դիցուհեայն որդին պտղաբերութեան եւ բեղմնաւորութեան աստուած կ'անուանուի, դժուար չէ այլեւս հասկընալ թէ ինչո՞ւ Հայերու քով իրանեան Spenta Armati կը նույնացուի Դիոնիսոսի հետ, որ ծաղկող եւ թարշամող բուսականութեան աստուած է:⁴³⁹ Եւ որովհետեւ Դիոնիսոս թրակեան աստուածութիւն է եւ ըստ Wesendonkի (անդ 73) եւ Güntertի⁴⁴⁰ միաձայն վկայութեան դիոնիսեան խորհուրդներու մէջ երեւան եկած խանդավառական ցոյցերն ու յափշտակութիւնները (Ekstase) ապահով արեական Հին Սոմայի պաշտօնին հետքերը կը կրեն իրենց վրայ, պարզ է թէ Հայերու քով ալ նման

⁴³⁹Urmensch, էջ 149:

⁴⁴⁰Der arische Weltkönig, էջ 342 f.:

զուգակցութիւն մը կրնայ եղած ըլլալ. այսինքն՝
խորհրդապաշտօններու առարկայ եղող Մայր
գիցուհւոյ մը քով նաեւ արական աստուածութիւն
մը՝ ըստ հայ մատենագրութեան Սպանդարամետ,
որուն նախնականին անունը, ինչպէս վերը արդէն
ըսի, դժբախտաբար կը մնայ տակաւին անծանօթ: Եւ
կարծեմ աւելորդ չէ մտադիր ընել, թէ ընդհանուր
գիցաբանութիւնը չի ճանչնար բնաւ մայր գիցուհի
մը, որ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուծոյ
մը հետ միայն սեռային յարաբերութեան մէջ
գրուած ըլլար. հետեւաբար Արայի նկատմամբ
խնդիրը դեռ ստուգութեան կարօտ է: Ազգային
խորհրդապաշտօնի մը հին մնացորդներէն է
հաւանօրէն Օգոստոս ամսոյն մինչեւ կէսերը
խաղող չուտելու նուիրական սովորութիւնը, զոր
մեր նախնիները շատ վայելչօրէն քրիստոնէական
ըմբռնումներու պատ շաճեցընելով՝ կապեր են Ս.

Կուսի ամենամեծ տօնին հետ,⁴⁴¹ որ ժամանակով ալ ճիշտ այգեկութքի տօներն երը կ'իյնայ:

Արայ անուան նախնականը, կ'ըսէր ինծի երբեմն Վիեննայի համալսարանի յայտնի արեւելագէտ մը, եղած ըլլալու է կամ Araxes կամ Arat եւ կամ Araio(s): Ինծի բոլորովին անհաւանական կ'երեւայ առաջինը, որուն հայերէնն է Երասխ եւ վրացերէն Rakhshi, ուսկից կը տեսնուի, որ հայկականը տառերու շրջում կրած է: Թէեւ կը խոստովանիմ, թէ քանի մը արձանագրական վկայութիւններ կան, որոնք քիչ մը մտածել կու տան. այսինքն՝ նախ Ասորեստանցիները իրենց արձանագրութիւններու մէջ կը յիշեն Arahiti անունով գետ մը, զոր քանի մը գիտնականներ Երասխայ հետ կը նոյնացընեն:⁴⁴² Երկրորդ Բողաս-քէօյի արձանագրութիւնները

⁴⁴¹ Ժողովրդեան մէջ ծանօթ է աւելի «Աստուընձաց» «Աստուընդաց» (հմմտ. Արաց) եւ կամ պարզապէս Ս. Աստուածածնի տօն:

⁴⁴² Հմմտ. Սանտալճեան, Histoire, 1., էջ 167:

Harri ներու Հետ (= Արիներ) կը յիշեն նաեւ Arahti անունով քաղաք մը:⁴⁴³ Pap. Anastasi 4, 1, ըսուած պապիւրոսին 6^{րդ} տողին մէջ ալ կը կարդանք 'a[?]rati — 'a-[?]ra, զոր սակայն Maspéro կը բաղձայ ընթեռնուել '𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠» «լոյս աստուծոյ,⁴⁴⁴» իսկ W. M. Müller կը թարգմանէ «եղերամայր աստուծոյ» այսինքն թամուզի կամ Ադոնիսի:⁴⁴⁵ Արայ անուան Araxes ի Հետ նոյնացման շատ կասկածով վերաբերուելուս բուն պատճառն է Araxesի նախնական ձեւին բոլորովին անծանօթ ըլլալը. եւ երկրորդաբար նաեւ նոյնին Համապատասխան Հայ Երասխը, որ զարգացման բոլորովին ուրիշ ընթացք մը կը ցուցնէ: Մինչդեռ Arati եւ Araio(s)ի նկատմամբ

⁴⁴³H. Winkler, Die Arier in den Urkunden von Boghaskoï. OLZ. 1910, էջ 288-301. նոյնը թրգմ. Հանդ. Ամս. 1913, էջ 197:

⁴⁴⁴Հմմտ. Du Genre Epistolaire, p. 47:

⁴⁴⁵OLZ. 1900, էջ 449-450:

խնդիրը ուրիշ է: Երկուքն ալ ըստ հայերէնի ձայնաշրջական օրէնքներուն շատ ալ կարելի են եւ հաւանական. մանաւանդ որ անուանական նման ձեւեր թէ՛ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու եւ թէ՛ յոյն մատենագրութեան մէջ չեն պակսիր: Ամէնէն աւելի ակնառուն դարձեալ թրակեան Արէսն է, որուն սեռ. ը կ'ըլլայ երբեմն նաեւ Ἀργεος:

Ուրեմն այս ամէնը կը ցուցնեն, թէ միակ ուղիղ ճամբան ան է, որ զմեզ Արայ Գեղեցիկէն պղատոնեան Էրին միջոցաւ թրակեան Արէսի կը տանի: Ան է ուղիղը, վասն զի ան միայն ոչ թէ լուկ Արայի առասպելը գոհացուցիչ կերպով կը մեկնէ, այլ եւ հայ ազգին ծագման համընթաց կ'ընթանայ: Վերջին կէտը երբեք մեր աչքէն վրիպելու չէ, ի՛նչ համեմատութիւններու ալ ձեռնարկենք: Ապահով կռուան մըն է այս, որուն վրայ յեցած՝ կը բաղձայի քայլ մը եւս յառաջ երթալ եւ նաեւ գերմանական Էրը դիցաբանական միեւնոյն չըջանակին մէջ առնուլ: Հայ ընթերցողներէս թերեւս շատերուն

անձանօթ ըլլայ, որ Երեքաթի օրը ինչպէս Յոյները «*ἡμέρα Ἀρεως*» եւ ասոնց Հետեւելով նաեւ Հռովմէացիները «*dies Martii*» կ'անուանէին, նոյնպէս ալ Գերմանացիները աստուծոյ մը անունով կը կոչեն զայն. սովորաբար Dienstag, բայց Երբեմն ալ Ziutag կամ Ertag, վերջինս գործածական է աւելի Բաւերիայի արեւմտեան կողմերը: Առաջին երկուքին մասին տարակոյս չկայ. երկուքն ալ միեւնոյն դիցաբանական անուան զանազան ձեւերն են եւ պատճառական սերտ աղերսի մէջ Հին Հնդկերոպական Գերագոյն աստուծոյն Djeus կամ Դիու անուան Հետ: Տաք վէճի նիւթ է միայն՝ «Ertag»ը. ոմանք⁴⁴⁶ նկատելով անոր յունականին Հետ գրեթէ նոյնութիւնը՝ զայն պարզապէս յունականէ փոխառութիւն Համարեցան: Սակայն ցուցնենք ալետք էր եւ այս դժուար էր, վասն

⁴⁴⁶O. Schrader, Reallex. der Indog. Altertumskunde, 2., herausg. von A. Nehring, 1929, էջ 666:

զի փաստեր չկային: Անոր համար նորագոյն ժամանակներս Th. Siebs⁴⁴⁷ փոխառութեան ենթադրութիւնը իբր անհաւանական մերժելով՝ խնդրոյն լուծման երկու հնարաւորութիւն յառաջ կը բերէ. այսինքն՝ ըստ իրեն Ertag ծագած ըլլալու է կամ Mertag էն (հին Martitag = dies Martii), զոր ժողովուրդը դարերու ընթացքին փոխանակ am Mertag ըսելով կրնայ սխալ բաժանմանը am Ertag ի փոխած ըլլալ եւ կամ պիտի ըսենք թէ Er հին գերմանական աստուծոյ մը անունն է: Վերջնոյս հնարաւորութիւնը իրեն հետ կ'ընդունին նաեւ Schrader-Nehring, հմտ. անդ. 666 եւ Dr. A. Zehme:⁴⁴⁸ Սաքսոնիացիներն ու Բաւերիացիները, կ'ըսէ վերջինս, Dienstagի տեղ Ertag կ'ըսէին, վասն զի Er անոնց քով Zeu երկինք աստուծոյն մէկ մակդիրն էր: Միեւնոյն կարգի անուններ չէ՞ն

⁴⁴⁷Mitteilungen der Schles. Ges. f. Vk, 25. (1924), էջ 2:

⁴⁴⁸Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 42:

արդեօք նաեւ յունական Ζεύς Αρειος, Αθηναῖα Αρεia եւ
կամ սպարտական Αφροδίτη Αρεia, որոնց պիտի
համապատասխանէ թերեւս հայկական «արին
Արամազդ, արին Արամազդայ:» Bournouf իր Légende
athénienne գործին մէջ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ
յունական երկու անուններն ալ հնդեւրոպական հին
arya անունէն ծագած կը համարի: Ի հարկէ Պրոֆ.
Կրեչմեր խօսակցութեան մը միջոցին զիս առանձին
կերպով կը զգուշացընէր այսպիսի մեկնութենէ
մը: Վասն զի իր եւ իրեն հետ նաեւ շատերուն⁴⁴⁹
կարծիքով Αρειος կապ կրնայ ունենալ միայն յուն.
ἀρά բառին հետ, որ կը նշանակէ «աղօթք, անէծք
եւ վրէժխնդրութիւն,» ուսկից է նաեւ ἀραῖος իբր
«աղէտաբեր» եւ «անիծող» իմաստով, որով Ζεύς
Αρειος պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներու «Ջեւս
վրէժխնդիր, պատերազմող:» Միայն թէ ինքնին
իսկ հնդեւրոպական ազգերու մէջ տեսնուած

⁴⁴⁹ Gruppe, Die griechischen Kulte und Mythen, 1887, էջ 118:

այս Ar արմատով դից անուններու շատութիւնը
այնպիսի պարագայ մըն է, որ ի՛նչ սեղմում պ
ընենք որոշ անուններու նկատմամբ, չեմ կարծեր
թէ անուններու գէթ մէծամասնութեան եւ aryaի
միջեւ ո՛րեւէ աղերս մը եղած չըլլայ: Դասական
օրինակ մըն է նաեւ Հնդկական Aryaman աստուածը,
որ Վեդայի երգերուն մէջ յաճախ օգնութեան կը
կոչուի Վարունայի եւ Միդրայի Հետ: Bollensens
եւ E. Hardy⁴⁵⁰ գայն շատ գեղեցիկ կերպով deus
aricus, այսինքն՝ Արիներու իսկական աստուածը
կամ նախահայրը կ'անուանեն: Զարմանալի է, որ
ըստ երեւութիւն անուանս Հետքերը կը գտնուին
մինչեւ իսկ Բուռնէոյի Դայակներու քով, որոնց
մասնաւորապէս Հիւսիսային-արեւմտեան մասը
կառկած չկայ, որ Հնդիկներէ շատ մեծ ազդեցութիւն
կրած է իր կրօնական ըմբռնումներու մէջ: Աստու
ռնին Petara (= Pitar?) անունով գերագոյն էակ

⁴⁵⁰Die Religion des alten Indiens, Münster, 1893 էջ 55-56:

մը, զոր երբեմն նաեւ Batara կ'ըսեն: Ըստ P. W. Schmidt⁴⁵¹ Batara ծագած է սանսկ. bhattara բառէն, որ Տէր կը նշանակէ: Գերազոյն էակին քով կ'ընդունին ասոնք նաեւ երկու աստուածներ ալ, որոնք Petaraէն ստեղծուած ըլլալուն՝ աւելի «մեծ հոգի» կ'անուանուին, թէեւ առասպելի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը ասոնց կը վերագրեն: Մէկուն անունն է Ara, իսկ միւսին Irik, որոնք երկուքն ալ թռչնոյ կերպարանքով կը մտածուին: Արա կը ստեղծէ երկինքն եւ աստղները, Իրիկ՝ երկիրս, անոր համար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի: Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բունէ մը, որ չի յաջողիր, յետոյ հողէ կը կազմեն այր եւ կին, որոնք կը կենդանան եւ զիրենք ստեղծողներուն հետ կը սկսին խօսիլ: Թէրեւս պարզ պատահական

⁴⁵¹Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:

զուգադիպութիւն մ'ըլլալու է, որ Արէսի քոյրն ալ Eris կ'անուանուի:

Իրանական կրօնի մէջ Arya արմատով առանձին աստուածութեան մը չենք հանդիպիր, բայց պարսկական ուրիշ աւանդութիւններով մանաւանդ իրենց նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ կը հանդիպինք Eray անունով հերոսի մը, որ իրան. airya կամ ariyah հետ կապ ունի: Որդի է Քրիդունի՝ Դահակի յաղթողին, որ իր հակառակորդը բռնած շղթայակապ Դեմովենդի մէջ կը փակէ: Ըստ աւանդութեան Քրիդուն իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով յանկարծ անոնց առջեւ կ'ելլէ: Առաջինը շուտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ եւ նետ իսկ կը նետէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ երրորդը քաջաբար կը քալէ վիշապին վրայ եւ կը սպառնայ զինքն սպաննել, եթէ չհեռանայ: Ասո՛ր համեմատ Քրիդուն անուն կը դնէ իր որդիներուն, առաջնոյն՝ Սելմ, որուն

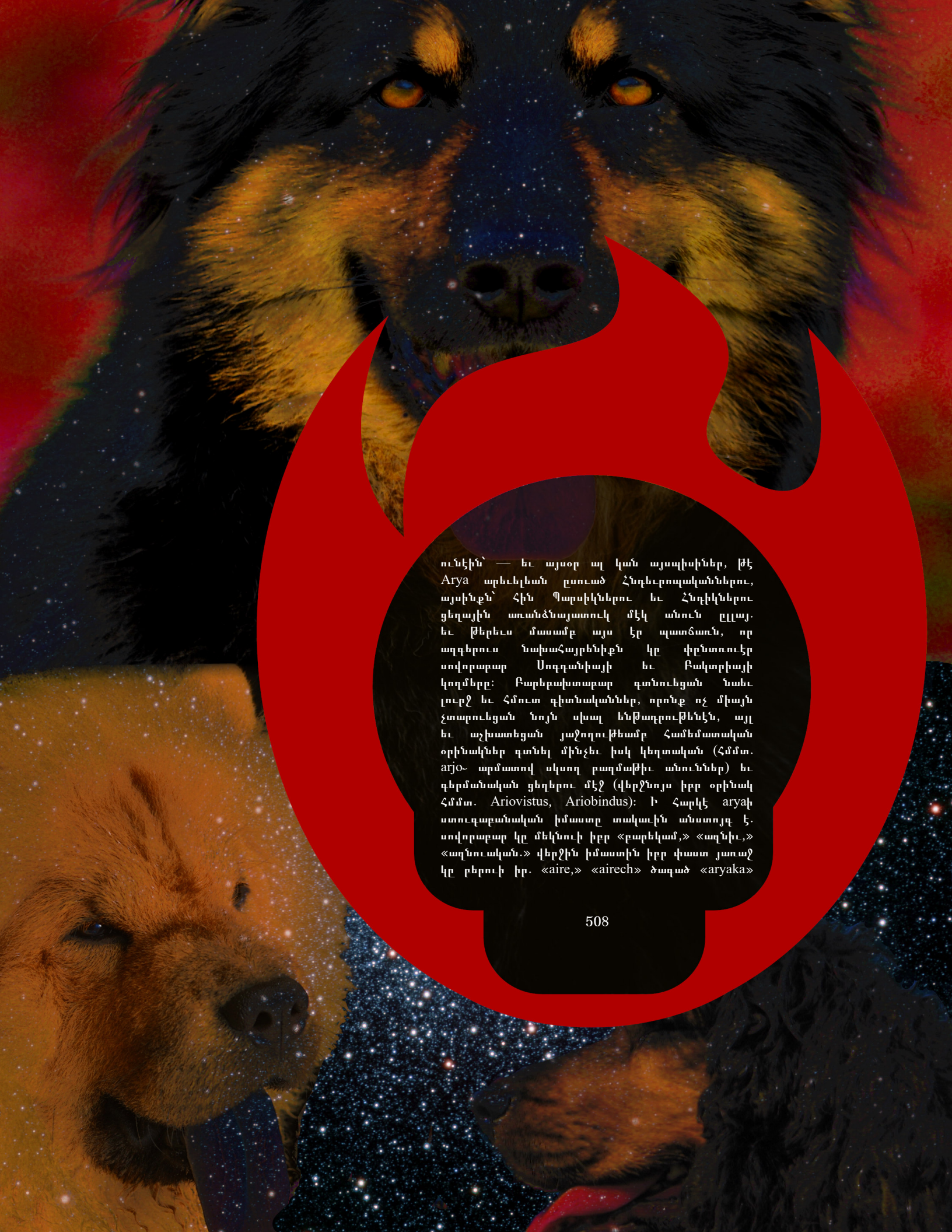

կուտայ աշխարհքիս ամբողջ արեւմուտքը (Փոքր Ասիա, Պաղեստին, Յունաստան եւն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցնէ առանց խելքի, անուն կը դնէ Տուր (Tür), տալով իրեն իբր ժառանգութիւն Թուրքաստան եւ Զինաստան: Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելքցուցուցած էր, կ'անուանէ Eray, որուն կու տայ Իրան:⁴⁵² Spiegel շատ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ Erayի չենք հանդիպիր, կը յիշուի սակայն հոն Airyana, որ «Erayի որդի» կը նշանակէ,⁴⁵³ ուսկից կը տեսնուի, որ Eray գոյութիւն ունէր նաեւ Ավեստայի շրջանին:

Arya անունը դիցարանական նշանակութիւնը 19^{րդ} դարու ընթացքին չարժանացաւ դժբախտաբար գիտնականներու այն մտադրութեան, որուն արժանի էր, վասն զի շատերը այն կարծիքն

⁴⁵²Նախնաբար Airya կամ Arijā, որուն յոգ. սեռ. Arijan էն ծագեցաւ յետոյ Eran, ուսկից Iran:

⁴⁵³Eranische Altertumskunde, 1. 547:

ունէին՝ — եւ այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ Arya արեւելեան ըսուած Հնդեւրոպականներու, այսինքն՝ Հին Պարսիկներու եւ Հնդիկներու ցեղային առանձնայատուկ մէկ անուն ըլլայ. եւ թերեւս մասամբ այս էր պատճառն, որ ազգերուս նախահայրենիքն կը փրնտուէր սովորաբար Սոգդանիայի եւ Բակտրիայի կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաեւ լուրջ եւ հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն չտարուեցան նոյն սխալ ենթադրութենէն, այլ եւ աշխատեցան յաջողութեամբ համեմատական օրինակներ գտնել մինչեւ իսկ կեղտական (հմտ. arjo- արմատով սկսող բազմաթիւ անուններ) եւ գերմանական ցեղերու մէջ (վերջնոյս իբր օրինակ հմտ. Ariovistus, Ariobindus): Ի հարկէ aryaի ստուգաբանական իմաստը տակաւին անստոյգ է. սովորաբար կը մեկնուի իբր «բարեկամ», «ազնիւ», «ազնուական.» վերջին իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերուի իր. «aire», «airech» ծագած «aryaka»

բառէն որ կը նշանակէ «ազնուական», «տէր»⁴⁵⁴»
Բողաղքէօյի արձանագրութիւններուն գտնուելովը
Նախահայրենիքի հարցն ալ որոշ եւ գոհացուցիչ
կերպարանք մ'առաւ: Այսօր տիրող կարծիքն այն
է, թէ 19^{րդ} դարուն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով
եւ ջանքերով փնտռուած այս որբանը հարաւային
Ռուսաստանն էր իր ամբողջ երկայնութեամբ
եւ խրիմով: Պարսիկներն ու Հնդկները ասկից
բաժնուեցան իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն.
Կաւկասեան լեռնաշղթան կտրելով մօտան նախ
Հայաստան, ուր Հատերը 1450 ի ատենները իրենց
յառաջխաղացութեան՝ որչափ կ'երեւայ, արդիւք
հանդիսացան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն
իրենց չուն շարունակեցին դէպի վար: Հարաւային
Ռուսաստանի ի նպաստ փաստերէն մէկն ալ այն
է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով ծովու քովերը դեռ
ազգ մը կար, որ Sinder կ'ըսուէր, արդ Sinder

⁴⁵⁴ O. Schrader-Nehring, Reallex. der Indog. Altert. էջ 54:

Հաւատար է Հնդիկի, վասն զի Hindu, ինչպէս նաեւ
Հնդիկ պարսկական են իրենց ծագումով, մինչդեռ
Հնդիկները իրենք զիրենք Sinthu կ'անուանէին:⁴⁵⁵

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ ե՛րբ
Բաղկանեան Թերակղզին եւ անկից ալ Փոքր Ասիա
անցան, անստոյգ է: Ամէն պարագային 1000էն
յառաջ արդէն Փոքր Ասիա էին: Հերոդոտոս
յունական-պարսկական պատերազմի մասնակցող
Հայերուն համար կ'ըսէ. Փոխզացիներու պէս
հազուած էին, վասն զի Փոխզացիներու
սերունդ են:⁴⁵⁶ Եւրոքսոս աւելի որոշ կ'ըսէ.
Հայերը Փոխզիայէն կը սերին եւ իրենց լեզուն
ալ փոխզական շատ բառեր ունի:⁴⁵⁷ Աստիք
ծանր փաստեր են Հայերու եւ Փոխզացիներու

⁴⁵⁵ Հմմտ. Wesendonk, Zarathustro. էջ 3:

⁴⁵⁶ Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρύγες ἑσσεσάχατο, ἐόντες Φρυγῶν ἀποικοί.
Herod. 7., 73:

⁴⁵⁷ Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγί-
στονσι. առ Ստեփ. Բուզ. Արմենία:

եղբայրակցութեան: Դժբախտաբար աւելի բան մը չենք գիտեր. եւ ոչ այն թէ ե՛րբ իրարմէ բաժնուեցան: Աւելի որոշ են տեղեկութիւնները Քրիստոսէ յառաջ 8^{րդ} դարէն աագին, երբ Հնդեւրոպական ազգերու նոր շարժում մը Փոքր Ասիայի ամբողջ ազգերը իրար անցուց: Այս ատենները Հայերը կը գտնենք արդէն Փոքր Հայք իրենց Գուրտի թագաւորին առաջնորդութեամբ, որուն գօրութենէն պահ մը ականածելու ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ասորեստանի թագաւորները:⁴⁵⁸ Ասոնք պատմական իրողութիւններ են. սակայն իրողութիւն է նաեւ ան թէ 7^{րդ} դարու միջոցին Եփրատ գետը անցնող Հայերը այլեւս եւրոպական եւ փոքրասիական խառնուրդ մըն էին: Հոլգեր Պետերսընի Համաձայն փոքրասիական է մինչեւ իսկ իրենց Հայ ազգանունը, զոր հիմայ Յենսենի հետ ինքն ալ — թէեւ բոլորովին ուրիշ տեսակէտով — Հատ անուան

⁴⁵⁸Schmidtke, Die Völkertafel der Bibel, էջ 51-52:

Հետ աղերսի մէջ կը դնէ:⁴⁵⁹ Այս ըստ ինքեան
օտար ազդեցութենէն բնականաբար անմասն չէր
կրնար մնալ նաեւ Արայ Գեղեցիկը, որ՝ որչափ ալ
իր երբեմնի որսորդ եւ պատերազմիկ աստուծոյ
մը նկարագիրը բոլորովին չկորսնցուց, բայց
Ատտիսի, Ադոնիսի եւ նման աստուածներու պէս
ինկաւ ինքն ալ մշտնջենապէս փոքրասիական Մեծ
մօր ազդեցութեան տակ. եւ այս արդէն Արայի
առասպելին Համար շատ բան կը նշանակէ:

⁴⁵⁹ Հանդէս Ամս. 1929, էջ 333: